ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КазНУ

ФИЛОЛОГИЯ
СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Алматы **№2 (136)** **2012**

1992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

Тіркелу куәлігі № 766

Редакциялық алқа:

Әбдезұлы Қ.
(*ғылыми редактор*),
Әбдиманұлы Ө.
(*ғылыми редактордың орынбасары*),
Зуева Н. Ю. (*жауапты хатшы*),
Әбішева У.К., Алтынбекова О.Б.,
Джолдасбекова Б.У., Есімова Ж.Д.,
Күркебаев К., Сағындық Н.Б.,
Таева Р.М., Темірболат А.

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№ 2 (136)

ИБ № 5792

Басылуға 23.04.2012 жылы қол қойылды.
Пішімі 70х110 1/16. Көлемі 21,58 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс № 480
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2012

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Қансейіт Әбдезұлы. Зейнолла Қабдолов. Махамбеттің түлғасы. Аяқталмаған роман... 3
Абдуалиева Ж.Б. К. Ахметова поэзиясындағы тәуелсіздік тақырыбы ... 9
Агаева Фируза Абдулла кызы. Любовная лирика Махдумкули Фараги ... 12
Ахметжанова А. И. Жанровые особенности памятников деловой письменности... 14
Базылова Б. К. Художественные формы портрета в структуре романа ... 17
Бисенбаев П. Қ. Алтын орда дәуірінен жеткен ғашықтық дастан... 21
Самал Дәрібайұлы. Беташар ... 24
Қазыбек Г. Қ. Алғашқы қазақ газеттеріндегі аударма нүсқалар ... 27
Құлжанова Б. Р. Көне түркі мұраларындағы ел бірлігі, мемлекет тұтастығы идеясы («Орхон» және «Құтадғу билиг» материалдары бойынша)... 30
Beyhan Asma. Tolstoy'un yaşam felsefesi... 34

ТІЛ БІЛІМІ - ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Гайнуллина Н. И. Диахронический взгляд на аксиологическую шкалу эпитета в прагматиконе отдельной языковой личности... 38
Ali Agababa Aliyev. Overcoming ambiguity of verbs in english-azerbaijani mt system: the initial approximation ... 43
Алишова И. К. Кыргызские термины родства в составе имён собственных... 48
Аширова А. Жазбаша мәтін және оның құрылымдық ерекшеліктері... 50
Байманова Л.С. Жаһандану дәуіріндегі түрік-герман тілдерінің байланысы... 54
Бедусенко Г.А. О некоторых лингво – функциональных особенностях заимствований в современной разговорной речи... 58
Егорова Т.В. Способы выражения амбивалентной оценки в русском языке ... 62
Загинайко О. Ю. Динамика речевого поведения персонажей в рассказе А. Проханова «Знак девы» ... 67
Искакова А.Г. Структурно-семантические особенности имен существительных с не-префиксальным в современном русском языке ... 72
Искакова А.О., Торемуратова А. Лексико-орфографические особенности языка общения в интернете и его влияние на современный английский язык ... 76
Казкенова А.К. Иноязычное заимствование и развитие многозначности: номинативная общность и взаимодействие (на материале русского языка) ... 81
Найманбай А.Р. Әлемнің тілдік бейнесіндегі «Әйел-еркек» ұғымдары ... 85
Нугушманова К.Т. The category of time relation the present perfect tense... 88
Сабитова З.К. Прецедентные феномены как результат текстовой редукции... 91
Супрун В.И., Мадиева Г.Б. Онимическая семантика и её специфика ... 96
Рецензия. Л.К. Жаналина. Интегративное словообразование: Монография ... 101

Абдрахманова Ж. Фразеологиялық тұлғалар компоненттерінің дистантты орналасуы....104

ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ - МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

Бисенғали Зинол-Ғабден Қабиұлы. Қазақ әдебиеті пәнінен өздік жұмыс ұйымдастарудың модульдік жүйедегі жаңа тәсілдері....108
Атабаева Ф. К., Атабаева Г.К., Тлеугабылова З.А. Использование видеофильмов на уроках английского языка....112
Қасым Б., Нүптекеева Г.Б. Қазақ тілінің сөзжасамынан берілетін білім көлемі мен оқыту әдіс-тәсілі....114
Бекалаева А.О., Нуржумаева К.А. Языковая компетенция преподавателя и стратегии, применяемые в обучении иностранным языкам....118
Бекишева Р.М. Понятие об инновациях в образовании....120
Мамиева А.Н. Тіл тарихы курсы пәндерін жаңа технологиялар арқылы оқыту жолдары....123
Михальченко Е.Н. Integrating the newspaper and the news into the curriculum....126
Субботина В.В. Необходимость изучения английского языка и его роль в современном мире....128
Сулейманова С.А. Презентация как эффективная форма модульного обучения деловому английскому языку....131
Таганова А.М. Оқулық жазу шарттары және оның тәрбиелік негіздері....134
Мұстафина М.Ә. Әдебиетті оқытудағы проблемалық әдісті қолданудың тиімділігі....139

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ - ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Жумадилова М.Н. Лингвоэтническая специфика перевода....143
Тастемирова Г. А. Аударма – халықтар достығының дәнекері....146

МӘДЕНИЕТ - КУЛЬТУРА

Ломова Е.А. Русско-англо-американские литературные связи в первое двадцатилетие XX века....151
Жапарова А.Ж. Английский этикет....154

ЖАС ҒАЛЫМДАР - МОЛОДЫЕ УЧЕНЫЕ

Әзизова А. Қабдеш Жұмаділов шығармаларындағы мифтік көріністер....158
Таттимбетова К. О. Төлеу Көбдіков лирикасындағы ұлт-азаттық сарын....162
Акшолакова А. Ж. О грамматической адаптации казахских топонимов....165
Абдуллаева А.К. Формулы выражения благодарности в кыргызском и английском языках....168
Абдуллина Б.А. Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы шығармашылығы....171
Абжалова А. Қазақ драматургиясының зерттелу жолдары....174
Ахметбекова А.М. Дефиниция как основное средство раскрытия значения термина....177
Валикова О. Синергетическая природа речевого имиджа....182
Досанова К. Айтыс және имандылық....187
Ергубекова Ж.С. Қазақ батырлар жырларындағы «Адам» концептісі....190
Ибраева Д.С. М.Мақатаев өлеңдеріндегі және қазіргі қазақ поэзиясындағы діни сарын көріністері....195
Кайбулдаева А.З. Тенденции образования и развития неологизмов в русском языке....198
Қайдауылова С.Ғ. Сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық сипаты....201
Кайралапова С., Тусупова А.К. Фраземы в переводах художественных произведений на русский и английский языки (на материале рассказа М. Ауэзова «Коксерек»)....206
Каналиева С.У. Ахмет Байтұрсынұлының төл поэзиясындағы тәуелсіздік идеясының көрініс табу мәселелері....210
Кдыралиева Ж.Б. Шешендік теңеулердегі көркемдік стиль....213
Койлыбаева С.С. Критерии пассивизации лексики русского языка на современном этапе (социолингвистический аспект)....216
Оспанова А. А. Ғұмар Қараштың азаттықты аңсаған туындылары....222
Оспанова Н. А. Linguacultural aspects of simile in kazakh and english languages....226
Сейтхожаева А. Влияние лингвострановедческих знаний студентов на ход общения....229
Фот Л.В. К истории становления лингвистики текста....232
Байсакалов Т.К. Ілеспе аударамдағы лексикалық трансформациялар....236
Әзікен Г. Бөлтіріктің «Ел жарыла көшкенде» дастаны....239
Нусипов А. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан бейнесі....242
Джаламова Ж.Б., Алдабергенкызы Л.А. Коммуникативная культура и компетентность в профессиональной сфере общения....246
Бекжанова А.Б. Языковая идентичность и язык СМИ: к постановке вопроса....250
Назарова А. Масс-медианың мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі....253

ҚазҰУ хабаршысында басылатын қолжазбаларға қойылатын талаптар....256

Требования к рукописям, публикуемым в вестнике КазНУ....258

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Зейнолла Қабдолов. Махамбеттің тұлғасы. Аяқталмаған роман...

Қансейіт Әбдезұлы,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.д., профессор, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада ұлы ғалым, академик Зейнолла Қабдоловтың аяқталмаған романы туралы сөз болады. Қаламгер Махамбет образын сомдау арқылы XIX ғасырдағы көшпелі қазақ өмірінің шындығын ашып көрсетеді. Жауынгер ақын өмірін оның шығармашылық өнерімен бір арнада өрбіткен жазушы шеберлігіне талдаулар жасалады. Аталған зерттеу еңбек З. Қабдоловтың Махамбет Өтемісұлы туралы романына арналған түңғыш мақала.

Суреткер жазушы Зейнолла Қабдоловтың қаламынан проза жанрында бірнеше құнды туындылар дүниеге келді. Жетпісінші жылдары жарық көрген «Біз жанбасақ...» роман-дилогиясы қазақ әдебиетінің алтын қорынан орын алған көркем шығарма десек артық айтпаймыз. Заманауи тақырыпқа қалам тербеген қаламгер аталған шығармасында көркемдік бітімі мүлдем бөлек бірнеше тың кейіпкерлерді қазақ әдебиетіне алып келді. Сондықтан да бұл роман-дилогияны кезінде қазақ оқырманы жылы қабылдап, жоғары бағалады.

Қазақ прозасындағы сол түста жақсы көріне бастаған интеллектуальды бағыттағы соңғы, жаңа тынысты шығармалардың көш басында осынау роман түрды. Әдебиет сыны романның әсіресе осы құндылығын баса көрсетіп, жарыса жазды. Сардар, Қабен, Тайман сынды жаңа кейіпкерлер көркемдік жинақтау биігінен табылған, қаламгердің суреткерлік дарынын айрықша жарқыратып көрсеткен типтік бейнелер ретінде әдебиет төріне көтерілді.

Тура осы арнада, өзінің суреткерлік қолтаңбасынан көз жазбаған қаламгер араға уақыт салып Әуезов бейнесін де әдебиетімізге алып келді.

«Менің Әуезовім» роман-эссесі де тұлға және заман тақырыбын тереңнен тартып бейнелеген, тарихи шындықты үлкен ауқымда көркемдік түрғыдан жинақтап бере алған бірегей туынды ретінде оқырман жүрегіне жол тапты. Мемлекеттік сыйлыққа ие болған бұл роман да З.Қабдоловтың көркем прозадағы көп жылғы шығармашылық ізденістерінің бір белесі ретінде әдебиет тарихында қалды.

Саңлақ суреткер, ғұлама ғалым, әлемдік әдебиеттің классигі Мұхтар Әуезовтің жеке тағдырынан бастау алатын оқиғалар тереңдей келе ұлы тұлғаның тұтас өмір жолымен, қаламгерлік жолымен, сол заманның тарихи шындығымен сабақтасады, қатар ашылады. Әуезовтің күллі кісілік болмысы, жан дүниесі, жеке басының трагедиясы нақты оқиғалар арнасында суреттеледі.

Жазушы Зейнолла Қабдоловтың көп жылдар бойында іштей дайындалып, ойына алған, осы мақсатта деректер жинастырып, жүрек түкпірінде сақтап жүрген, жанына жақын тақырыбы қазақтың алдаспан ақыны Махамбет бейнесін сомдау болатын.

«Менің Әуезовім» роман-эссесінен кейінгі күрделі туындысы - Махамбет бейнесіне қалам тартқан қаламгер бұл романын толық аяқтап үлгермеді. Оу бастан Махамбет тағдыр кешкен тұтас дәуірді толықтай қамтып, сол кезеңнің тарихи шындығы мен тарихи тұлғаларды қатар ала отырып,

© 2012 al-Farabi Kazakh National University

бүгінгі заман биігінен ой толғағысы келген қаламгердің аяқ алысы, қалам сілтесі бірден сезіледі.

Ой ауқымын кеңге салған, суреткерлік, көркемдік жинақтаудың эпикалық биігіне қол артқан автордың суреттеулерінен болашақ туындының терең тынысы, көп қырлы болмысы бірден көзге түседі.

Бұл туындының алғашқы тараулары З.Қабдоловтың өзі дүниеден өткеннен кейін жарық көрген бес томдық таңдамалы шығармаларының бесінші бөлімінде «Мүз үстінде от жаққан» атты тақырыппен жарық көрді. Болашақ романның алғашқы беттеріндегі оқиғалардан-ақ оқырманға терең әсер тастайтын “Арыстан еді-ау Исатай”, “Қаһарман ақынның тағдыры мен тағылымы”, “Айбын мен айдын,” “Ақын өлімі” (роман эскиздері) деп аталатын атаулар бірбірімен іштей сабақтасып, түтас дүниенің енді көтеріле бастаған қабырғаларын көзге елестетеді.

“Ақын өлімі” тарауында түтаса бастаған басты идея, тартысқа толы сюжет шырғаландары қылаң бергендей. Махамбет қазасына байланысты өрбитін оқиғалар суретінің алғашқы арналарын Зекең өзіне тән құнарлы тілмен, суреткерлікпен, өзіне тән стильде қағазға түсіріп үлгірген екен. Өте әсерлі, тартымды оқылады.

Жазушы бірден Бөкей ордасына байланысты тарихи оқиғаларға баға беріп, тарихи ретроспектива аясында бірнеше шегіністер жасайды. Еділ-Жайық арасын бейбіт жайлаған қалың қазақтың тарихи тағдыры қалайша замана көшінде сан қайтара сынға түскені де жазушы жинақтауларында суреткерлікпен көрініс табады. Жазушы ой ауқымын кеңге салады. Тарихи деректер шығарма тініне әдемі кірігіп, болашақ Махамбет түлғасына барар жолды саралай түседі.

«Жәңгір туатын жылы патша ағзамның жарлығымен Бөкей сұлтанның қашаннан бергі арманы орындалып, Еділ, Жайық – екі өзен арасы түгелімен Бөкей Нұралыұлына мәңгі-бақи меншіктеліп берілді. Бұл бұған дейін ешбір қазаққа жасалмаған мырзалық еді.

Еділ, Жайық арасын бұдан бұрын жоңғарлар таптап, қалмақтар жайлап бұларды патша жасауылдары казактар қуып шыққан соң көп уақыт бос жатқан қызыл шағыл боз дала болатын. Сол дала енді күтпеген жерден Бөкей сұлтанға берілді. Бұған жұрт таң қалды:

- Япырмай, тас сараң патша қалай қиып беріп жүр? – десті. Оны біреулер түзетіп:

- Бос жатқан жер, үстап тұратын адам керек, неге бермесін! – деді.

- Жоқ-ау, қазаққа қалай қиды деймін ғой.

- Бөкей де жарты қазақ, жарты орыс емес пе? Берген содан соң.

- Қалай орыс болады Бөкей?

- Көк көз ғой, орыстан несі кем?

- Солай екен-ау!

- Солай болғанда қандай? Биыл туған ұлы Жәһәнгердің де көзі көкпеңбек. Бұл да орыс, әкесінен аумайды, аузынан түскендей...

Бұлардың бәрі қаңқу. Өсек.

Тумыстан асыл жаралған ақылды, парасатты Бөкей не істеп жүргенін өзі біледі. Хан тұқымы, төлеңгіт емес, төре Бөкей сонау Шыңғыстан бергі ата-бабаларының орыстан шылбыры үзілмей келе жатқан тағдыр үрдісін бұл да бұза алмады. Қазақтар орыссыз өз алдына дербес ел бола алмайды деп білетін. Ойда – орыс, қырда – қытай. Шылбырдың бұрышын қара қытай ұстаған жөн бе, әлде қазақтың көзі үйренген сары орысы дұрыс па?

Әрине, отаршылар аяққа түсау салмақ түгіл шідер салса да, қытайдан орыс дұрыс деп білді.

Әрине, Бөкейдің мойнына ілінген үзбелі түйме жай түйме емес, оның өзіне, өзі басқаратын халыққа салынған отаршылдықтың қыл бұрауы да еді. Бұл бұғалыққа көнбеуге Бөкей ханның да, оның қай заманда да құлдықтан, азап пен бейнеттен арылмаған бодан халқының ешқандай лажы жоқ еді».

Осылайша тарихи шындықты ой елегінен өткізген қаламгер Махамбет бейнесіне барардың алдында Әбілхайыр, Бөкей сұлтан Нұралыұлы, Жәңгір хан сияқты тарихи түлғалардың тағдырына да соғып өтеді.

Болашақта Махамбет, Исатай бастаған ұлтазаттық көтерілістің әлеуметтік себептеріне, тарихи тамырларына ой, парасат көзімен үңіледі.

Жалпы романда көп сөз болатын тарихи мекен Қарой, Қаройдағы Махамбет тағдыры, ақын ойын түйыққа тірейтін шытырман түстің күдігі, осы тұстағы жазушы суреттемелері бүкіл романның идеялық жүгін ұстап тұрған бел омыртқадай көрінеді. Яғни "Түс", "Шер" деп аталатын тараулардағы сөз болатын оқиғалар сарыны, кең тынысты авторлық баяндаулар болашақ романның көп қатпарлы, көп кезеңдерді қамтитын күрделі шығарма ретінде жоспарланғанын анық аңғартып тұр.

Қазақ тағдырының ең бір күрделі, алмағайып кезеңін Жәңгір хан, Өтеміс, Исатай, Махамбеттей тарихи тұлғалар арқылы бейнелеуді мұрат тұтқан қаламгердің осынау шығармасының аяқталған нұсқасының қолымызда қалмағаны, әрине өкінтеді. Солай бола тұра Махамбет тұлғасына, Махамбет тағдырына арналған барлық шығармалардың ішінде З.Қабдоловтың осынау романының соңғы жылдары жарық көрген туындылардың арасында дара, шоқтығы биік көрінетіні сөзсіз.

Жалпы, осы орайда кішкене шегініс жасасақ, тұтас қазақ әдебиетінде Махамбет тұлғасына қалам тартқан қазақ қаламгерлері аз болған жоқ. Барлық жанрда, үлкенді-кішілі туындыларда Махамбет тағдыры шығарма өзегіне айналды. Алдымен қазақ поэзиясындағы Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны, Ж.Молдағалиевтің «Кек», Ж.Нәжімеденовтің «Жаңғырық», Ә.Кекілбаевтың «Махамбет», М.Шахановтың «Нарынқұм трагедиясы», Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш немесе Махамбетпен қалай кездестім», М.Неталиевтің «Арыстан еді-ау Исатай» поэмалары, Қ.Бекхожиннің «Махамбет қабірінің басындағы тебіреніс» атты толғауы, ақындар Х.Ерғалиев, О.Сүлейменов, М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ж.Әбдіраш, Т.Медетбек, Р.Ниязбек, И.Оразбаев, Ү.Есдәулет, т.б. әр жылдары жарық көрген туындылары Махамбет тұлғасын әр қырынан сомдауға арналды.

Бұлардың арасында жаңа жанрлық форма өлең-роман да ұшырасады. Айталық, «Арыс» баспасынан жарыққа шыққан ақын Р.Ниязбектің «Махамбет майданы» атты туындысын осы қатарға жатқызуға болады. Екі жүз өлеңнен тұтастырылған поэзиялық шығарма Махамбет тағдырының барлық кезеңдерін қамтып қана қоймай, сол тарихи тұстағы қоғамдық-әлеуметтік сахнаға шыққан қазаққа белгілі тұлғалардың барлығының халық санасындағы орны да айшықталып шығады. Өлең-романның басты-құндылығы – бүгінгі заман рухымен терең сабақтасып жатқандығы.

Бұл қатарға сонымен бірге І.Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет», Б.Аманшиннің «Жақия», Ғ.Слановтың «Махамбет», М.Ақынжановтың «Исатай-Махамбет», соңғы кезеңде жарық көрген С.Жүнісовтің, Ә.Таразидің, И.Оразбаевтың «Махамбет» атты туындыларын, т.б. қаламгерлердің драмалық шығармаларын қосуға болады.

Әсіресе, І.Жансүгіровтің отызыншы жылдары дүниеге келген «Исатай-Махамбет» атты трагедиясы сол тұстағы әдебиетіміздің шоқтықты туындыларының бірі болды десек қателеспейміз. Бұл драмалық шығарма сол заманның талабына сай жазылса да ішкі көркемдік қуаты, тілі, жазылу стилі тұрғысынан ақынның сәтті шығармаларының бірі болды. Әсіресе Исатай батырдың қан майданда мерт болатын тұстарын бейнелейтін сахна көріністері, соғыстың тұтас суреті, осы арадағы Махамбет аузымен айтылатын астарлы толғаулар, қазақ елі мен жерінің тағдырына қатысты сол кездің өзінде көтерілген өткір ойлардың шығарма ішіне енуі Ілияс Жансүгіровтің қайталанбас қалам қуатын танытты.

Ал енді проза жанрында тарлан қаламгерлер Тәкен Әлімқұловтың атақты «Қараой» әңгімесі, Әнуар Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» атты романы, кейінірек дүниеге келген Берқайыр Аманшиннің «Махамбеттің тағдыры», Қажығали Мұқамбетқалиевтің «Бас жұтқан бас», Ә.Сарайдың «Исатай-Махамбет», Нәбиден Әбуталиевтің «Қайран Нарын», Марат Мәжитовтың «Барлыбай түбіндегі ән», тағы басқа да

қаламгерлердің прозалық туындылары алдымен ойға оралады.

Бұл туындылар несімен қымбат, несімен қадірлі? Авторлары қандай көркемдік ізденістерге қол жеткізе алды? Махамбеттің күрделі тұлғасын көркемдік тұрғыдан жинақтауда, сол тұстаға қазақ басына түскен бодандық, патшалық Ресей империясының қазақ даласында жүргізген отарлау саясатының қанқұйлы көрінісі, сонымен бірге ел ішіндегі, ағайын арасындағы зұлымдық пен сатқындық үстемдік құрған заман шындығын шынайы жеткізуде қай қаламгер қандай суреткерлік әдіс-тәсілдерге қол артқан екен.

Соған бір сәт назар тоқтатсақ, алдымен, Махамбеттің өмірі мен заманы туралы көркем шығармалардың ішінде Тәкен Әлімқұловтың «Қараой» атты туындысы айрықша дара тұрады. Бұл туынды көтеретін, арқау ететін көп қатпарлы әлеуметтік-қоғамдық шындық, осы арнадағы суреттелетін оқиғалар ағымының ауқымдылығы тұрғысынан келсек осы шығарманың бір өзі Махамбет тағдырының барлық кезеңін қамтып өтеді.

Қараой – жер атауы. Махамбетке жасалған соңғы қастандықтың да осы жерде өткендігіне автор айрықша мән береді. Сондықтан да осы қасіретке бастаған қаралы оқиға тарихы жазушы суреттеуінің басты көркемдік нысанасына алынған.

Әңгімеде Махамбет өмірінің соңғы сәттері сөз болады. Ең бастысы, мұнда қайсар ақынның ешкімге бас имеген асыл рухы асқақ көрінеді. Ешқашан, керек болса хан, сұлтан алдында да төмендемеген, аласармаған ар-намысы соңына түскен көп тобырдың қолы жетпес биікте қалады.

Елінен айрылып, жерінен ауып, қос қыраны – екі ұлын қатар жоғалтса да ақынның қанаты қайырылып, жігері құм болып жасығанын көрмейміз. Махамбет те ет пен сүйектен жаратылған жұмыс басты пенде, қаншама ауыр күрсініп, арыстан үлдарын жоқтап, іштен жыламсыраса да, бірақ оның тұлғасы тауы шағылған, сағы сынған жанның кейпінен алыс. Тек қана көз алдында бақилық болған біртуар балаларын ойлап, есіне алғанда жүрегі елжіреп, көкірегі сары сағынышқа толады.

Әсіресе, балаларының Өтемістен туған ондай түгел атқа қонып жасақты қолға айнала алмағаны орны толмас өкініштей өзекті өртейді. Махамбет жапан далада жалғыз қалғанда жүрегіне жебедей қадалатын жалғыз жан жарасы осы ғана. Әйтпесе батыр рухы, ақын ар-намысы бір сәтке де аласармайды, өзінің биік тұғырында қалады. Осы идеяны автор иін қандыра бейнелеп, әсерлі жеткізеді.

Махамбеттің басын қатерге тігіп, жауына қызмет етпеуі, серіктерінен айрылып, жалғыздықпен дос болуы және осылардың жанға салған сызы шығармада терең суреттеледі. Бұл арада ақынның көңіл күйінің кейбір толқымалы сәтін көрсету мақсатында жазушы оның өз өлеңдерінде көрініс тапқан сырларға сүйенетіні рас. Табиғат көріністерін де жазушы ақын өлеңдеріндегі оның жан шындығын білдіретін осындай сазға сай сипаттайды. Алайда оның елінің еркіндігі, халықтың бостандығы, «қара қазан, сары баланың» қамы үшін ереуіл атқа ер салған, егеулі найза қолға алған, асыл мұрат үшін жанын оққа байлаған қаһарман рухы әңгімеде жарқырап көрініс табады.

Ең ауыр трагедия – ақын қазасының суреттелетін тұстарында қаламгер сұңғыла шеберлік танытады, әңгіменің құнарлы тіл өрнегін дәл табады. Оқиға мүмкіндігінше сығымдалып, қысқа қайырылады, кейіпкерлердің іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын, ойпиғылын жазушы қысқа-қысқа диалогтар, ой ағымы арқылы жеткізеді. Әсіресе, кейіпкердің мінез-құлқын аз сөзбен өте дәл жеткізетін психологиялық талдау тәсілін ұтымды қолданған.

Ал енді, суреткер жазушы Зейнолла Қабдолов өз романының барлық тарауларында дерлік Махамбет тұлғасына, оның болмыс-бітіміне, қайсар мінезіне қайта-қайта айналып соғып отырады. Романның ішінде ерекше көзге түсетін бір ерекшелік – Махамбет, Исатай тағдыр кешкен табиғи орта, атамекен суреті кең ауқымда суреттеледі. Табиғат көріністеріне автор айырықша мән береді.

«Тайсойған да аумаған Нарын, Ойыл мен Жем арасын түтастыра жалғап көсіле көлбеген жалпақ шағыл. Бұл да шағыл болғанда сусып төгіліп жатқан жалаңаш құм емес, қызғылт топырағы сүрғұлт шүйгінмен, кей түстары жасыл шалғынмен қымталған көгілдір қоңырлықтар мен кең қолтықтар, белес-белес белдер, қырқа-қыраттар, қалың елге сая, мал мен жанға пана Нарын ханжайлау болса, бұл – саржайлау. Оңтүстік шалғайы Жем суынан басталатын Тайсойған солтүстігінде Бүйрекқұмға ұласып, Ойыл өзеніне тіреледі. Ойылдың дәл осы аралығында Сырым бөгеті, бөгет жиегінде даланың жалындай жалбырап тұрған бір шоқ терек бар. Мұны да Аққөл мен Кезауызға қарай өткен жолаушыға көлеңке болсын дегендей Сырым батыр өз қолымен егіп кеткен көрінеді.

Кезауыз – кезауыз десе кезауыз, - оңтүстікке қыртыс-қыртыс қызыл шағылды қақ айырып ағып жатқан Жарыпшыққан өзенінің солтүстіктегі Ойыл суынан жырылған жіңішке жылғаның толқыны терең Тайкеткен арнасына келіп тоғысатын құйылысы – табаны тастақ, жиегі қайраң құмды өткел. Бұл араның суы – жайылма, саяз, тізеден аз-ақ асады. Жағасы жайпақ. Сырым бөгетінен арғы Қарамеңнен Қаракөлге, одан әрі Қарабайға қарай сапар шеккен жолаушы арбадан түсіп, балағын түрініп, білегін сыбанып, бой сергітіп, үйқы ашар салқын сумен бетін бір сипайды да, көлігін қылт етпеден ат емес өзі сүйреп өткендей арғы бетке шыға бере жайланып суын ішеді.

Содан соң пар аттың қамытын алып, делбелерін шұбатып, жағада жайқалған көк құраққа тұсаусыз қоя береді. Аттар шашасын салқын су шайған жерден тапжылып табан аудармастан қысқа дейін бояуын өзгертіп, буынын қатырмайтын балдырған бала құрақты бас салып шалғыша қияды да оқта-текте пысқырып қойып күрт-күрт, кірш-кірш шайнайды. Содан мінер жағынан иесі оралғанша орнынан қозғалмайды.

Ал иесі жағадан жоғары көтеріліп, шағыл шетіндегі шоқыға шығады, шешінеді. Шоқының іргесіне ырп-ырп соғып Жарыпшыққан ағып жатады. Нәрі тап-таза, жағасы-құмайт, түбі-тегіс ақ қайраң. Суының мөлдірлігі сондай ағыспен ығып, жүзіп келе жатқан шоршыма, сойқан балық шортан жағадағы адам қараны көріп кенет шошиды да толқынды құйрығымен бір ұрып кері бұрылып қашып кетеді. Соған бағып, бетінен түбі көрінген мөлдір су саяз шығар деп секіріп түсе қалсаң, үш кісі бойы тереңге шым батасың да кетесің.

Жарыпшыққан – сондай алдамшы өзен, тереңі тентек, тек беті ғана күледі.

Өтеміс пен Махамбет – әкелі-балалы екі салт атты Тайсойғанды екі күн аралап, бүгін үшінші күн дегенде Кезауыздан өтіп, күн шыға Сырым бөгетіне қарай бет түзеді. Бірақ бұлар жағаға шешінген жоқ, Жарыпшыққанға шомылған жоқ; күз салқын, күн желкем еді». Осылай төгіліп түсетін табиғат суреттері романның өне бойына айырықша құнар дарытып, қаламгердің тіл кестесін айшықтап көрсетеді. Зейнолла Қабдоловқа тән суреткерлік тіл, көркемдік бояу, оқырманға терең әсер тастайтын теңеулер үрдісі ой мен парасатқа суарылған.

Осындай суреттеулер Тәкен Әлімқұловтың «Қаройында» да сан қайталанады. Мысалы, Махамбеттің оңашада ой үстінде толғаныс кешкені «Қараойда» төмендегідей суреттеледі: ат үстінде талай ой кешті. Сонау қырандарды жайлаған қалың ел сүмбіледе осы Қараойға құлап, айнала қоныс тебетін шақ еске түсті. Жаз соңының желігі, күз басының қамы той-думанымен, қарекет-қарбаласымен көз алдынан шұбырып өтіп жатты.

Осы шақта Мақамбеттің үстінен көңқарға қарқылдады. Ертеде шаруалар қыстауға қарай ойысарда «көңқарғасы түскір кеп қапты ғой» десуші еді. Дәулеті тапшы Өтеміс ел көшкенде өспірімін атының сауырына салып, майталмандарға ілесе алмай лоқылдатқанда, қаршадай Мақамбеттің сыр бермейтін шағы әр түрлі ғазабымен осы шаққа ұласқанын енді жарастырғандай. Ашамайлы тайға мінген бай баласының көбінің кейін құймышағы өскендей көтерілісте атқа қонбауын енді бағалағандай. Баяғы жарлы әкенің артында жарбиған өспірімге: «Қош бол, Қараой!»

дегізетін мезгілдің жұмбағын енді өзінше шешкендей. Есейген Мақамбетке Қараой: «Ей бейбақ, сенің өмірің өткінші, мың күн жанған шырағың бір күн сөнеді», - деп түрғандай. Үрейлі, уанышы аралас лебізімен арбағандай. Көзі көмілген бұлақтың тілі байланса, беті жыбырлаған қалың шүйгін: Мәжгүннің керегі жоқ. Қалың елің қайда?!» - деп табалағандай. Осылайша екі суреткер де ақын тағдырына, ақын трагедиясына жақындай түскен сайын табиғат көріністерінің бояуын қалыңдата баяндайды. Салқын күздің, желкемді күннің суреті екі шығармада да ұқсас қайталанады. Табиғаттың сұсты суреті Махамбетке қатысты өрбитін қанды оқиғаға астарлы мән береді. Осы арқылы Махамбет трагедиясына алып келетін күллі іс-әрекеттің динамикасы ширатыла, ширыға түседі.

Т.Әлімқұловтың шығармасында күтпеген жерден қызғыш құстың көрінуі, көң қарғаның ұшып жүруі, ботаның боздауы, сол кеште, апақ-сапақта айдың тұтылуы, барлығы ақын өлімін, оның ауыр қазасын шарықтау шегіне жеткізе суреттеуге жол ашады.

Зейнолла Қабдолов өз романында Махамбет қазасын суреттейтін эпизоттарды қағаз бетіне толық түсіріп, үлгеріп кете алмағанымен, бірақ ақын қазасына алып келетін барлық оқиғалардың дәлелдеректерін айна-қатесіз, нанымды, сенімді суреттеулер арқылы алып келеді.

Махамбет трагедиясына алып келетін оқиғалар тізбегі жазушы суреттеулерінде көп қырлы, полифониялық сипатымен есте қалады. Махамбеттің соңғы күндерде, жалғыз қалғанда, күллі өмір жолын көз алдынан өткізіп, ой түңғиығына батқан сәттерін суреттеген беттермен роман нүктесі төмендегідей қойылады: «Сол баяғы жалғыз үй, сол баяғы екі құлынды бие, екі боталы түйе, бір ат. Қазір боталар босатылып, құлындар ағытылған. Бәрі қосылғанда тоғыз құрапты; кәдімгідей көз кідіртер бір табын мал. Және бәрі қосылып, топталып, бірге жайылып жүр; тоғызы да Қаройдың Дендер жақ беткейінде-шідерлеулі кер арғымақтың төңірегіне шоғырланып, бір-бірінен қара үзбей жайылады.

Махамбет біраук аспанға-бүрқыраған будай яки түтілген түбіттей будақ-будақ әуеде ілініп түрып қалған қызғылт бүлттарға қарады. Алып аспанға айшық-айшық сурет салған қызыл бүлттар шынында да әр нәрсеге бір ұқсап кетеді. Махамбеттің көзіне мына суреттер Жасқұстағы Орда шаһары секілденіп кетті. Хан ордасына Теке жақтан келіп төте кіретін айдау жол бар-ды; мынау орданың сол Теке беті сияқты. Хан сарайының әшекейлі биік қақпасы, сарайдың екі қанатын кере созып әкететін көше-көше көп үйлер, тіпті оң жақтағы айдын – Шалқар көл мен сол жақта қолдың саласындай тізіле самсап, жиекқұмды жағалай жосылып әрі асқан жал-жал жасыл теректер... Бәрі де қызғылт сары нұрға балқып, керемет көркем келбетпен Махамбеттің көзін арбап алды.

Махамбет аспандағы бүлтқа телміріп ұзақ түрды; қызыға қарап, қатты толқып ойланып түрды: «Япырмай, тіршілік түптүгел жерден кетіп, аспанға көшкен бе, қалай!»... Жапан далада жалғыз қалған ақынның күллі ішкі жан әлемі, жүрек күйзелісі, атамекеніне, туған жеріне, туыс-бауырларына деген ұлы сағынышы, ұлы қайғысы, ұлы мұңы, барлығы ақынның осынау сана ағымы арқылы көз алдымыздан өтеді.

Осыдан кейін роман Махамбеттің басын шабуға келген бір топ жендеттердің, яғни «сау желіп, суыт келе жатқан тобырдың» оңаша отырған қараша үйге өңмендей кіріп, залым ойларын іске асыруға беттеген зымиян іс-әрекеттерін суреттеумен тәмамдалады.

Ары қарай Махамбеттің Ықлас бастаған опасыз ағайынның алдында алдаспандай арқырап сөйлеп, айыбын айтып, ат құйрығын кесісіп, шарт кетуі. Ызадан жарылардай болған жеті баскесердің қылыштарын ала ұмтылған қаскөйлігінен титтей де қаймықпаған, жаралы арыстандай жалғыз алысқан алып жүректі ақынның жан алысып, жан беріскен арпалысы.

Махамбеттің жантәсілім етер сәттегі Үлы өкініші. Үлы арманы. Осының барлығын жазушы ақ қағазға түсіріп үлгермеді.

Тағдырдың жазуы.

* * *

В статье рассматривается незаконченный роман великого ученого, академика Зейноллы Кабдолова. Писатель, описывая образ Махамбета, раскрывает казахскую кочевую жизнь XIX века. Он пишет о жизни и творчестве великого поэта, анализирую его мастерство. Названная исследовательская работа – это первая статья о романе З. Кабдолова, посвящённом М. Утемисулы.

* * *

The article considers the incomplete novel of the great scientist, academician Zeynolla Kabdolov. While describing the image of Makhambet the writer shows the Kazakh nomadic life of the 19-th century. He writes about the great poet's life and creativity analyzing his skill. This research is the first article about Z. Kabdolov's novel devoted to M. Utemisuly.

К. Ахметова поэзиясындағы тәуелсіздік тақырыбы

Ж. Б. Абдуалиева

ТарМПИ-дың ф.ғ.к., доцент, Тараз, Казахстан

Аннотация. Қазіргі кезең әдебиетінде Күләш Ахметованың алар орны ерекше. Уақыт талабына сай көтеріліп отырған ел, жер, ұлт қамы, тәуелсіздік жемісі сияқты тақырыптар ақын поэзиясында көрініс алады.

Түсірмес асылыңды шаңдақ құмға,
Туса да ақылды қыз, ардақты үлдар,
Торғыным, тозып кете жаздап едің...
Үлы елге үлы Азаттық келді уақытында!
(К. Ахметова)

Тәуелсіздік! Қазақ үшін бұдан асқан киелі, бұдан асқан қасиетті ұғым болмаса керек – ті. Өйткені бұл ұғымның сандаған ғасыр бойы мынау жалпақ әлемде еркін өмір сүріп, үрпақ өрбіткен, әлемдік өркениетке өшпес үлес қосқан алаш баласымен бірге қайнасып, кіндігі бірге жаратылғандай көрінетіні бар. Қазақ елінің басынан қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мамыражай тірлік те өтті: о баста біздің бабаларымыз ат шаптырып, той жасап, әнін айтып, салтын ұлықтаған азат ел еді. Басынан дүшпанның өзі түгіл сөзін асырмаған бұла күшті, асқақ рухты еді. Жеті күнгі жорықта аттан түспеген, алысқан жауын жеңбей қоймаған жауынгер халық еді. Дүние шіркін шыр айналып, «ат ауыздығымен су ішіп, ер етігімен су кешкен» алмағайып заман да болды: үстіне қара бұлт үйіріліп, ерлерінің қол – аяғы бұғауда, қыздарының көз жасы бұлауда болған қасіретті жылдар еді. Өз еркімен тырп етуге шамасы жоқ бодан болған, қайғыдан қан жұтқан ғасырлар еді. Бүлдыр да бүлдыр күн өтіп, туған дала тарихын ұмыттыруға, жадыдан өшіруге күш салған қаскөй дәуірлер еді. Алла берген жұмыр басын бостандықтың бодауына байлаған, азаттықтың ақ жолында шейіт болған әлемде екі халық болса, соның бірі қазақ шығар бәлкім?! Өйткені, қазақ сөзінің түп – төркіні «еркін, ешкімге бас имес адамдар» дегенді білдіретінін ғалымдар айтып жүр. Тәуелсіз еліміз, егемендігіміз жайында ақын К. Ахметова: «Адам үшін де, қоғам үшін де азаттықтың бағасы аса қымбат. Біз ата – бабамыз ғасырлар бойы аңсап, көксеген Тәуелсіздікті көзімізбен көріп, миымызға сыйғызып, жүрегімізден өткізіп, өмір салтымызға айналдырдық. Есімізді жиып, еңсемізді тіктеп, ел қатарлы бағыт – бағдар ұстадық.

Баста ноқта, аяқта кісен жоқ, өз еркіміз өзімізде! Ұлан – ғайыр даламызға иелігімізді мөрлеп, дәлелдеп, рухымыз асқақтап, жанарымыз жарқылдап, төрткүл дүниеге бойымызды көрсетіп, елдігіміз бен теңдігімізді паш еттік.

Елдігіміз – бірлігіміз бен бөрілігімізге байланысты. Осынау ұлы мүмкіндікті ұстап тұру – ұлтқа сын, ұрпққа аманат. Қазақтың қарымы мен дарыны таразыға түсетін кезі – осы!»,- деп айтқан сөзі бар[1,3].

Азаттыққа жету жолында елін сүйген ержүрек батырлар қандай қызмет сіңірсе, алты ауыз сөзі алты алашқа жайылған арқалы ақын – жыраулар да одан кем еңбек сіңірген жоқ.

Азаттықты аңсаған халқым сол арманының арқасында «Күлтегінін», «Алпамысын», «Қобыланды», «Қамбар батыр», «Ер Тарғынын» жазып, жырларына ерлік, еркіндік, азаттық сияқты асыл ұғымдарды арқау етті. Қазақ жұртына Жерүйық іздеген Асан Қайғыдан бастап, наркескен Махамбет пен дауылпаз Дулаттарға дейінгі аралықтағы даңқтылар поэзиясының мәңгілік сарыны азаттыққа келіп тірелетіні заңды еді.

Бұның бәрі кешегі. Ал бүгін ше?! Қазақ елі 1991 жылдың желтоқсанында анық азаттыққа қол жеткізгенде қуанбаған, қуаныштан көзіне жас алмаған адам кемде – кем. Сондағы ыстық сезімді, шаттықты, қуанышты ақындардан артық жырлаған ешкім жоқ.

Менің тәуелсіздігіміздің 20 жылдық мерейтойына орай осы тақырыпқа ой жазуым жайдан жай емес. Алланың маған тәуелсіздігіктің құрдасы ретінде берген сыйы болар, тәуелсіздігімізді тойлайтын айдың алғашқы күні жол түсіп ақын, журналист Күләш Ахметованың үйіне бардым. Мен үшін мұндай ерекше тұлғаның үйіне бару қызық та, қиын болды. Қызық екені айдан анық. Дегенмен, қиын болуы тек естіп, біліп, оқып жүрген атақты ақынның үйіне баруым, ол кісімен жүздесуім жүрегімнің дүрсүлін жиілетті. Дегенмен, «шешінген судан тайынбас» дегендей, өз өзімді берік ұстадым. Үйіне кіргеннен бастап, басында ойлаған қиындықтарым ұмыт болды. Ол кісінің қарсы алуы, жылы шырайы бөлек әңгіме. Күләш апай да мен секілді мерейтойға арнап мақала жазғалы отыр екен. Барысымен әңгімеміз түрлі тақырыпта болды. Әрбір айтқан әңгімесі жаныма жылу болып құйылып жатқандай. Мен де қалыспай апай жайында білгім келетін сұрақтарымды қойып отырдым, уақыттың тапшылығы бола тұра ол кісіден біраз нәрсе біліп, ұғып, үйреніп алғандаймын. Ол кісінің үйі құдды бір кітапханадай. Өзіме қызықты көптеген кітаптарды кездестірдім. Солардың ішінде ерекше қолыма алғаным осы жылы жарық көрген «Жайна, Қазақстан» кітабы. Бұл кітапта тәуелсіздігіміздің 20 жылдығына орай ақынның барлық тәуелсіздік жайындағы туындылары жинақталған кітап екен. Міне, осы сәтте мен өзімнің мақаламның тақырыбын тапқандай қуандым. Күләш Ахметованың кісілік келбеті бір бөлек үлкен рухани әңгіме. Ал, тәуелсіздік жырлары өзінше бір зерттерлік тақырып. Осы ойымның жетегімен ақынның кітаптарын іздеп кітапханаларды араладым. Ақынның «Арғымақтар даласы», «Бақ», «Құт» кітаптарын қолыма алып таныстым. Ақынның тәуелсіздік жайындағы, еліміз, елордамыз, елбасымыз жайындағы, одан да бөлек тақырыптағы өлеңдерін зерттей түстім.

Ақын алғаш желтоқсанның суық желі тұра бастаған кезде қырық жасқа келген екен. Мен ақыннан сол ызғардан сезінген сезімі жайында сұрағанымда: «Менің дәл сол уақытта қолыма қалам алып, бойымдағы бар ойымды ақ қағазбен бөліскенім есімде » - деп жауап қатты.

Сол суық ызғарлы 1986 жылдың желтоқсан айында жазған:

Үмытуға бола ма сол дауысты –
Өз елінен таппаған қорғанысты?
Желтоқсанның дауылы шайқағанда
Құлатпады арулар ар – намысты.

немесе

Үмытуға болама тірі тұрып –
Шыңғыртқанын аруды жігіт ұрып?!
Қарындастың шырылдап жылағаны
Қандастарға батпай ма түбі түрік - , деп жазғаны бар. [2,158].

Ақын өзінің сөзін қару етіп, сол бір ызғарлы күннің бейнесін көз алдымызға алып келгендей. Желтоқсанның жалындаған отына күйіп – піскен, ару қыздарымыз бен жігерлі үлдарымызға құрмет қылғандай сезіледі. Күләш Ахметованың «Қазағым менің» өлеңі құдды бір еліміздің тарихы жазылған томдық кітап секілді. Бұл өлеңінде халқымыздың артықшылығы мен кемшілігін айрықша суреттеген. Оқыған сәтте бүкіл тарихымыз көз алдымыздан жүріп өткендей сезімде қаласың. «Жауына қатты қасарған, қасарған сайын жасарған. Найзамен нағыз қазақтың намысын кімдер баса алған?!» - деп келетін шумақтарында батыр бабамыздың қайсар мінезін суреттеген. Ақын сонымен қатар елімізге деген махаббатын «Таң», «Қазақстаным», «Өз елім», «Отанды сүю» жырларында айтып өткен. Мысалы үшін,

Адамдарды таңдантып, мәңгі ойлантып,
Үшқан құстай зулайды, самғайды уақыт.
Мына шексіз ғаламда
Өз далаң мен
Өз Отаның болғаны қандай бақыт! – деген өлең жолдары ақынның өз елін өзінің басты бақыты деп түсінетінін байқайсың. [2,5].

Ақынның «Сен – қазақсың» туындысы жырмен танысқан әрбір тұлғаның бойында ерекше мақтаныш, күш – жігерлік тудырып, намысын оятарлығы анық. Туындысында:

Сен – қазақсың!
Бір Алланың құлысың!

Адамға адам құл болғаны құрысын!
Жойқын соғыс, зұлматтарда жойылмай,
Қалған үлтсың. Қаһармансың!
Ұлыссың! –деген

жолдарында сан түрлі сынақты бастан кешіп, абыроймен жеткен азаттық туының астында бейбіт өмір кешіп жатқан еліне мақтау айтуда. Немесе:

Қазынасы – нәсіп, күт.
Қазақ болу – ғаламатқа ғашықтық.
Жерің, суың, тауың сұлу соншалық,
Көрген кезде кететіндей жас ытқып, –

деген жолдарда, ақын шынында да өз туған жеріне ғашықтай және сол жыр моншағымен оқырманды да ғашық етеді [3,6].

Ақынның тәуелсіздігімізді баянды еткен елбасымызға арнап жазған жырларымен де таныстым. 1991-1992 жылдары ақ қағазға түсірген «Теңдік үшін мүхитқа қайық салдық» туындысын еліміздің басты тұлғасына, елбасымызға арнаған.

Қайтып жатыр оралып түз алтыны:
Алда – биік асқар шың, мұзарт ұлы.
Президент!
Қазақтың дербестігін
Бүкіл дүние таныды Сіз арқылы – деп,

елбасымызға еліміздің ертеңгісін сеніммен тапсырғанын, халқының қамқоршысы тек өзі екендігін айтқысы келгендей[4,9].

Ақын елбасымыз бастаған барлық істерін мақұл көріп, бір өзіне сеніммен қарағаннын тарихта ерекше орын алатын елордамыздың орын ауыстыруына жазған өлеңінен байқадым. «Астана» туындысы 1998 жылы жазылған. Дәл, елордамыздың Алматыдан солтүстік аймаққа көшіп, орын тепкен уақыты. Бұл оқиға да ақынның жыр дәптеріне түскен екен. Онда:

Өнерлі орда, аспаны ән,
Жаңбыр - нұрмен жуынған –
Көшіп кеттің, Астана –
Жауһар Жетісуымнан

немесе

Астана бол, аман бол,
Ақылман бол, амал бол.
Тайсалатын тәмам қол,
Тәуелсіздігіме қамал бол! – деп жырлайды елін сүйген ақын[4,19]. Ал, бір өлеңінде:

Біліммен, парасатпен заманыңа ер,
Асыл Ер асқар шыңды ала білер.
Ерлігін Елбасының көргің келсе,
Есілдің бойындағы қаланы көр! – деп,

елорданың көркеюі елбасының ерен еңбегі екенін өлеңмен өрледі[4,35].

Елін шын сүйетін тұлға ретінде ақынды еліне байланысты, оның жері, халқы, тілі ойландырмай қоймас. «Қазақтың тұтастығы – қасиетті іс» өлеңінде тіл жайына тоқталып өткен.

Мұны ұқсақ, «қазынамыз – той» демес ек,
Той емес, ең керегі – ой мен есеп.
Қазақтың бай тілінде кім сөйлесін,
Шырынын тамызып біз сөйлемесек? – дейді [4,35].

Ақынмен жүздескен кезімде тіл мәселесі мені де көп ойландыратындықтан ол кісінің ойын білгім келді. Ақын: «Расында да, тілдің жайы көп айтылып жүр. Дегенмен, уақыттың бір жақсы қасиеті бәрін өз орнына жайғастырады. Тіл де уақыттың еншісінде», - деді.

Тәуелсіздігіміздің 20 жылдық мерейтойы қарсаңында мен үшін естен кетпес сыйлық, осындай айтулы жырларды өмірге әкелген ардақты ана, аяулы жар, қасиетті ақын Күләш Ахметовамен кездесуім болды. Ақынның өмірдің сан түрлі оқиғасы мен жай күйіне жазған туындыларын ары қарай оқып, зерттей түсетіндігіме сенімдімін.

Сөз соңын ақынның:

Бұлбұлдай әуез төккен лағыл таңға,
Бұл дүғам жамандықтан арылтар ма?
Ақ үлпа нұр жауып түр!
Ақ нұрыңмен,

Қазақты жарылқа Алла, жарылқа Алла! – деп қорытындылағым келеді.

Еліміздің бейбіт құсы мәңгілікке көкте қалықтап, бақытымыз баянды болғай! Тойымыз тойға ұлассын!

Әдебиеттер:

1. Азаттықтың жырлары (Өлеңдер жинағы). – Тараз, 2011.
2. К. Ахметова, «Бақ». – Алматы: «Атамұра». – 2005.
3. К. Ахметова, «Жайна, Қазақстан!». – Тараз, 2011.
4. К. Аметова, «Күт». – Алматы: «Дәуір». – 2005.

* * *

В статье рассматривается поэзия известной казахской поэтессы Куляш Ахметовой, которая посвящена таким важным темам как: народ, независимость, родная земля и т.д. В ее творчестве природа, описывается как живое явления и сравнивается с неповторимыми оттенками описания.

* * *

The article considers the poetry of the famous Kazakh poet Kulyash Ахметовой, which is devoted to important topics such as: the people, the independence of the native land, etc. In her work nature, is described as a living phenomenon and is compared with the unique tone of the description.

Любовная лирика Махдумкули Фараги

Агаева Фируза Абдулла кызы

Сотрудник Бакинского Государственного Университета, Баку, Азербайджан

Аннотация. В творчестве Махдумкулу лирика любви занимает большое место. В этих стихах описание духовной жизни, чувств и переживаний является ведущим. Основу его стихов о любви составляют воспевание человеческой красоты, ощущений чистой любви, гуманистических отношений. В этих стихах пропагандируются такие воспитательно-этические мысли как любовь к жизни, содержательная жизнь, верность, преданность.

В любовной лирике поэта имеется горькая тоска. Его лирический герой не вымышленный, романтический образ, а реальный, живой человек, его современник. Сердечные переживания в стихах поэта, в юности полюбивший красивую девушку (двоюродную сестру) по имени Менли (Менгли – проф. П. Халилов) и из-за невозможности не сумевший соединиться с ней, носят общечеловеческий характер. Иной раз поэт при восхвалении любимой девушки обращается к классическим образам. Героем лирических стихов поэта является лицо, имеющее имя, адрес. Он посвятил все свои любовные стихи только одной красавице – Менли, всю жизнь остался верным к той недостижимой любви:

Билбилем, ахы-зар чекип,
Тязе гцлзардан айрылдым:
Гюзден ганлы йашым дюкцп,
Ол север йардан айрылдым…

Иллери бар динли-динли,
Совук сувлы, тер юленли,
Или-гюклен, ады – Менли,
Нязли дилдардан айрылдым.

Магтымгулу, ашык местан,
Багладым шанына дестан,
Мензилгяхи багы-бостан,
Алмалы нардан айрылдым (3, 62-63).

Махдумкулу обращается к возлюбленной со словами милая, родная и называет ее своей Меккой – Мединой:

Вадарыга, нейлерем мен, мяхрибаным, кайда сен?
Ики дцнйя йолдашым, шякри-иманым, кайда сен?
Гюзлеримнин рювшени, йагты нураным, кайда сен?
Нейлерем багу-чеменни, мах-табаным, кайда сен?
Валыдым, Мекге-Мединям, мяхрибаным, кайда сен? (3, 37).

Красавица поэта не только красавица в духовном отношении. Ее внешняя красота сводит с ума влюбленного, уста красавицы похожи на воду священного колодца «Земзем», а сама на свежий цветок, любящий сладостнее, чем сахар, мед, а своей красотой она ровняется с Юсифом-Зулейхой:

Сачбагын ужунын симдир ишмеси.
Цстцнден йол дцшсе, кындыр ашмасы,
Агзын абы-хайат, Земзем чешмеси,
Айналбакы сувнун лайы гюзел сен!

Гызыл дийсем – гызыл, ай дийсем – ал сен,
Хиндистанда – шекер, Булгарда – бал сен,
Ышк билен ачылган бир тязе гцл сен,
Йусуп – Зцлейханын тайы гюзел сен! (3, 70).

Поэт, не сумевший соединиться со своей возлюбленной по обычаям того времени, отдалившись от нее, разочаруется:

Ей пери, мен ашыгам, сана, йанарам, догрусы,
Гюрмегинче гцл йцзцнни бикарарам, догрусы (3, 71).

Возлюбленная красавица - лекарство для поэта-горемыки. Если она убьет его, то это для поэта равно как веление падишаха:

Хер сачлары бир сцнбцл,
Гойя ки мен хем билбил.
Ей женнет ера бир гцл,
Рызвана гюзцм дцшдц.

Сен-сен дердиме дерман,
Юлдцрсен, будур перман,
Магтымгулы дийир, ей жан!
Жанана гюзцм дцшди (3, 85).

Любовные чувства в стихах Махдумкулу очень искренние, простые, одновременно очень суровые. Он любит, как влюблялись романтические герои Юсиф, Меджнун, Фархад, Варга, Тахир, Гариб и др.:

Йагуп йурт етди Кенганы,
Оглы Мцсурнин солтаны,
Ашык Йусуп Зцлейханы
Сюйен дек сюймцшем сени.

Йаланчыны тутды ады,
Олардыр ышкын бинйады,
Межнун Лейли перизады

Сюйен дек сюймцшем сени.

Дилдилер дагын зирини,
Тапмадылар бир-бирини,
Ашык Перкат гцл Ширини
Сюйен дек сюймцшем сени! (3, 125).

То, что любовная лирика занимает в творчестве поэта своеобразное место, еще раз видно из его стихов. Его способ высказывания, слова, рифмы, полустишия и в целом стихи бесподобны. В стихах Фараги чувствуется дух поэта, истраченный с ювелирной чуткостью и точностью. Поэтичность поэта, образность его мышления впитался в дух его творчества. Мастерство Махдумкулу состоит в том, что он создает картину с лаконическими, образными выражениями, дает психологический мир человека. Поэт в стихах, украшенных поэтическими чувствами и мыслями с чуткостью подходит к слову, пользуется оттенками значения слова.

Махдумкулу в стихах, написанных на тему любви, описывает силу любви поэта, его любовные страдания и обращается к людям, изъездившим мир, говоря «есть ли человек, страдающий в любви подобно мне?»:

Жахан кештеси гедалар,
Менин киби йанан бармы?
Ышк ашыгы перваналар,
Ол аташдан ганан бармы? (3, 426).

Поэт, не сумевший забыть свою любовь, осуждает феодально-патриархальные отношения, создающие препятствие для соединения возлюбленных, и приходит к выводу, что как бы ты искренне не раскрывал душу, все равно всех страданий не выразишь:

Магтымгулы, сюзледин аз,
Дерт-зякерин кылдын бейаз,
Эюл ичинде мейлисде газ,
Бизлер цчин ватан бармы? (3, 427).

Махдумкулу в стихах, написанных на эту тему выражает тонкие чувства, а порой в отличии от гошмы Вагифа сетует на эпоху.

Поэт все стихи о любви, можно сказать, адресует одной героине – возлюбленной Менли:

Перде тартып йцзлерине,
Райыш берип сюзлериме,
Магтымгулы, гюзлериме,
Еке Менли хан гюрцнер (3, 648).

Суровые обычаи, стоявшие неразрушимыми преградами между влюбленными во все времена, не дали возможности поэту соединиться со своей возлюбленной. Выдача Менли в замужество силой очень тяжело подействовало на Фараги. В стихах, посвященных ей, поэт выражает грусть, исходящий из разлуки, искреннюю любовь:

Айрылдым гунча гцлцмден,
Сыйа сечы сцнбцлимден,
Хош авазлы билбилимден,
Ширин гцфтардан айрылдым (3, 62).

Прослеживая стихи, написанные в таких нотах, становится ясно, что он до конца жизни не забыл эту несбывшуюся любовь, часто высказывал свою сердечную боль, эти тонкие чувства перенес на бумагу:

Магтымгулы, ышк юзцнден бат ейляр,
Ишк ишидир ашналары йат ейляр,
Йалынсыз йандырар, кюзсцз от ейляр,
Хер замана чексе, сюнмез, йаранлар (3, 68).

Поэт, имеющий широкий и всесторонний творческий диапазон, создал и прекрасные образцы лирики, посвященные любви, которая является общечеловеческой темой.

Литература:

1. Хялилов П. ССРИ халглары ядябиййаты. ЫЫ щисся. – Бакы: «Маариф». – 1977. – 360 с.
2. Хялилов П. Тцрк халгларынын вя шярги славйанларын ядябиййаты. – Бакы: «Маариф». – 1994. – 431 с.
3. Магтымгулу. Сайланан есерлер. Ашгабад, «Тцркменистан» нешириййаты. – 1958. – 530 с.

* * *

The poetry of Makhdumkulu in thematical respect is very various and picturesque. The poet appearing as a real and legendary love-hero, devotes the most part of his verses to his vast, but inaccessible love. Verses from this circle have been chosen as an object of the research during the work on this article.

Жанровые особенности памятников деловой письменности

А. И. Ахметжанова

к.ф.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается понятие жанра, складывавшееся в языке, язык документов и, в частности, дипломатии, зародившийся в начале 18 века.

В литературоведении понятие «жанр» понимается как «исторически складывающийся тип литературного произведения», в теоретическом понимании жанра «обобщаются черты, свойственные более или менее обширной группе произведений какой-либо эпохи, данной нации или мировой литературы вообще». Проблема жанра в современном литературоведении связана с «проблемой классификации произведений, выявление в них общих – жанровых признаков».

Как известно, «каждый функциональный стиль реализуется через систему своих собственных жанров». Жанр наряду с общими чертами функционального стиля несет в себе и собственные специфические черты, определяемые конкретными целеустановками. Вместе с тем, жанр – понятие неоднородное и предрасположенное к делению на жанровые разновидности. Степень расположенности к жанровым разновидностям напрямую зависит от степени жесткости композиционной структуры жанра.

Деловые документы на Руси возникли сразу же после появления письменности. Исследователи считают, что «многие законы древнерусского государства сложились и закрепились в устной форме в дописьменный период, а в письменности был зафиксирован готовый, обработанный устный текст этих законов. В посольских, договорных, воинских речах до появления письменности были выработаны, очевидно, деловые термины и устойчивые выражения».

Наиболее ранним и ярким образцом делового языка является «Русская правда» - свод феодальных законов Киевской Руси XI-XП вв., в котором нашло письменное закрепление устное право. По научным сведениям краткая редакция этого памятника возникла в XI в. и сохранилась в списках XV в. Также существуют деловые юридические памятники, возникшие раньше «Русской правды», – тексты договоров с греками, помещенные Нестором в «Повести временных лет». Они сохранились в более поздних списках XIV в.

От эпохи Киевской Руси сохранилось немного пергаменных грамот. Сохранилось гораздо больше деловых памятников, относящихся к XIII-XIV вв.

Интерес, который проявляют государственные учреждения ко всем изменениям общественно-политической и социальной жизни Московской Руси, обусловливает дальнейшее обогащение, а также дифференциацию жанров деловой письменности. В этой связи Н.А. Мещерский отмечает: «Обогащение и увеличение числа форм деловой письменности косвенно влияло на все жанры письменной речи, и, в конечном счете, способствовало общему росту развития литературного письменного языка Московской Руси».

В функционально-жанровом отношении памятники деловой письменности неоднородны. В научной литературе они подразделяются на следуюшие группы: а) актовая письменность (грамоты, кабалы, записки в писцовых книгах и т.д.); б) статейная письменность; в) эпистолярная письменность (письма и другие бумаги, написанные в эпистолярном жанре). Также в круг материалов, относящихся к деловой письменности, можно включить отказные, таможенные и другие приходо-расходные книги, челобитные, сказки, расспросные речи.

Отметим, что каждая разновидность памятников деловой письменности имеет свою характеристику и дополнительно делится на подтипы. Например, профессор Н.И. Гайнуллина по содержанию текста бумаг, относящихся к эпистолярной письменности, различает бытовые, деловые и официальные (бумаги). При этом автор отмечает, что «бытовые и деловые бумаги характеризуются теми же лексико-стилистическими чертами, что и соответствующая переписка. Заслуживает внимания такая их черта, как лаконичность, носящая иногда характер афоризма».

«Лексический состав и набор стилистических средств в официальных бумагах (договоры, указы, грамоты и т.п.) стабильней по сравнению с перепиской, бытовыми и деловыми бумагами. Здесь отмечается значитель-

ный консерватизм в сопоставлении с активными стилистическими процессами, свойственными эпистолярно-деловому жанру».

Среди огромного числа памятников деловой письменности наибольшее распространение имели такие их разновидности, которые являлись фактом фиксации различных форм хозяйственной деятельности, например, отказные, посевные, ужинные, опытные книги и памяти, приходо-расходные и таможенные книги; челобитные: обыскные, сыскные, допросные и расспросные речи; отписки, сказки, поручные и другие записи. Как отмечает А.А. Кожин, «в языке этих жанров деловой письменности просматриваются приемы словоупотребления, свидетельствующие о наличии стилистических норм, которые имели широкое распространение в сфере делопроизводства и соблюдались при оформлении того или иного документа».

В дипломатической практике существует жанр, называемый статейными списками. Под статейными списками в науке и в дипломатической переписке понимают официальные отчеты русских послов о выполнении возложенной на них дипломатической миссии. Составлялись данные отчеты в форме дневников, в которых подробно описывались все события посольства, а также речи русских дипломатов и ответные речи их коммуникантов. Собственно, повестями эти отчеты становились позднее в летописных изложениях устных посольских «речей».

Содержание деловых документов определяет их стиль: лаконичность, клишированность фраз, юридическая точность и др. В деловой письменности отражаются особенности народно-разговорной речи, и это обусловлено тем, что тексты создавались местными уроженцами, освещавшими различные явления обыденной жизни простого люда. Необходимо отметить, что деловая письменность была широко развита в Московской Руси. Именно на основе московского говора в XV-XVI вв. развивается деловой – «приказный» язык – Московской Руси, сформировавшийся в основном в московских «приказах». Таким образом, на языке, называемом приказным, писались государственные и юридические акты, письма московских великих князей, посольские донесения, географические и исторические сочинения, лечебники и многое другое.

Итак, «приказный язык», по определению известного российской специалиста в области истории языка М.Л. Ремневой, – «это язык документов, составленных профессиональными писцами, дьяками и подьячими приказов на всей территории Московского государства. С точки зрения жанра, основной корпус текстов, написанных на приказном языке, представляет собой указы, памяти, крепости, акты, составлявшиеся и рассылавшиеся в местные приказы».

Приказная система управления проходит ряд стадий развития: от постепенного перерастания временных поручений – «приказов» как разового поручения отдельным лицам до приказа как постоянного поручения («пути»), которые сопровождались соответствующим оформлением должности – казначея, печатника, посольского, разрядного, поместного, ямского и других дьяков. Приказы, прошедшие длительный путь эволюционного развития, просуществовали до начала XVIII в. Так, существовало три вида важнейших приказов: Посольский, Разрядный, Поместный, которые и являлись основным стержнем системы государственного управления России на протяжении более чем 200 лет.

Относительно семантики понятия «приказный язык» следует отметить, что среди исследователей нет единства в толковании объема данного понятия, о чем свидетельствует анализ работ, посвященных московскому приказному языку. Существует немало сторонников широкого понимания этого понятия. Например, Винокур считает, что это – «язык канцелярских бумаг, юридических актов, хозяйственных записей, официальной и частной переписки, т.е. таких явлений письменности, в которых нет стремления к литературности изложения».

В неопределенности числа приказов состоит суть самого приказного строя – текучего, меняющегося и приспосабливающегося к различным историческим условиям и в то же время неизменного. Как утверждает Т.В. Кортава, «приказный язык как достояние определенной корпорации писцов был функционально и тематически ограничен. Связь с письменной традицией отличает приказный язык от разговорного, однако отсутствие строгой кодификации норм приказного языка сближает его с разговорным языком».

М.Л. Ремнева пишет: «Приказный язык, как и церковнославянский, был нормированным. Нормированность проявлялась не только на уровне языка, но и на уровне текста, так как будущие профессиональные писцы юридических текстов обучались правилам заполнения

определенных образцов, формуляров различных текстов, свободному владению и пользованию юридическими формулами. Но в отличие от литературного языка, он не был кодифицирован. Отсутствие кодификации сближает приказный и диалектный языки и обеспечивает существование достаточно широкой области вариативности в данных языковых системах».

Сказанное позволяет внести дополнения: степень книжности деловых памятников была неодинакова. Документы, создававшиеся в верхах государства, отличались большей книжностью, поскольку писались они людьми, получившими книжное образование, которые придавали деловой речи легкую, но ощутимую книжную окраску.

«Норма представляет собой объективное свойство языкового развития. Для того чтобы выполнять основную свою функцию – коммуникативную, язык должен обладать определенным набором грамматических норм. Когда исследователь говорит о норме применительно к определенному периоду, всем ясно, что это условность, заданная необходимостью сделать конечные выводы. Кодификация, таким образом, есть в некотором смысле условность, противопоставленная норме как объективной языковой реальности». Приказная система управления и соответственно приказный язык были для своей эпохи достаточно гибкими и эффективными, в то же время простыми и удобными, поскольку уже существовал и обычай и проверенный веками опыт. «Приказный язык, не имевший кодификационных источников, равных авторитетным грамматикам, так и остался на уровне стихийной кодификации. Грамматик не было, но существовала длительная письменная юридическая практика, закрепленная в определенных традициях составления документов, в правилах заполнения формуляров, отражающих прежде всего синтаксические нормы приказного языка».

Надо отметить, главная задача Посольского приказа XVI-XVII вв. состояла в постоянном контроле «за сношениями с иностранными государствами, присоединение новых территорий и собирание Российской державы. На протяжении двух столетий небольшой по численности штат приказа неустанно поддерживал отношения почти с тремя десятками стран. За это время непрофессиональные дипломаты собрали обширную военную, политическую, экономическую и культурную информацию о странах Европы и Азии, которая сохранилась почти в 800 посольских книгах».

Деловые документы, созданные на территории Казахстана и России, весьма любопытны: они дают убедительное представление о широте делопроизводства, об устойчивых формах использования русского языка в различных жанрах деловой письменности.

Литература:

1. Николсон Гарольд. Искусство дипломатии (Лекции по истории дипломатического метода). Под. ред. А.Е. Абишева. – Астана: Казахстанский Институт «Свободное Общество», 2005.
2. Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии. X вв. – Алматы: Гылым. – 1995.
3. Рогожин Н.М. Посольский приказ: Колыбель российской дипломатии. – М.: Междунар. отношения. – 2003.
4. Медведев И.П. Очерки Византийской дипломатики. – Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение. – 1988.

* * *

Осы мақалада дипломатия мәселелері талқыланады. Дипломатия өнері қай кезден бастап дамығанын көре аламыз. Тарихта дипломатияға үлес қосқан адамдардың аттары берілген.

* * *

This article includes the development period diplomatic art history diplomacy begins manu centuries.

Художественные формы портрета в структуре романа

Б. К. Базылова

к.ф.н., доцент КазГосЖенПУ, Алматы, Казахстан

Аннотация. В настоящей статье рассматриваются художественные формы портрета в структуре романа Л.Толстого «Анна Каренина». В рассматриваемом романе портрет выполняет функцию эскиза характера, приобретая в ходе повествования новые черты. В нем психология персонажа проявляется не столько во внутренних монологах, сколько в поступке, действии.

Рассматривая портрет как способ воплощения авторского знания о характере героя, мы должны уточнить параметры конкретных художественных форм. Существующее деление видов портрета на статичный и динамический продиктовано стремлением определить его функциональную роль в общей композиции произведения, либо в композиции отдельного образа, особенности метода и жанра. Очень часто портрет (или визуальный образ) героя мог информировать читателя о подробностях его внутренней «биографии», включаясь также и в его автобиографию. В классическом русском романе второй половины XIX века портреты героев представлены в трех основных разновидностях - портрет как изображение внешности персонажа с точки зрения повествователя, визуальный образ, передающий точку зрения «другого», а также портретная характеристика, в которых раскрывается нравственный мир героя и содержится авторская оценка персонажа.

Исследователи русского романа отмечали связь портрета с биографией героя, а также с жанром и творческим методом художника. Здесь следует учитывать, что каждый из ученых вкладывал свой смысл в понятие «портрет». С. Шаталов считает, что все виды портрета отличаются равными возможностями в расширении сферы психологического анализа. Портрет обладает чертами структуры, передающей «связь между социально-историческими условиями бытия человека и его внутренним миром, который находит проявление в его внешности» [1, с. 69]. Судьба героя в её частных и социальных аспектах представляет писательское понимание об историческом движении времени.

В.М. Маркович портрет относит к функции описательных элементов или статических описаний и рассматривает их в соотнесенности со статусом повествователя и его объективным характером его позиции. М.Б. Храпченко советует обратить внимание на исследование функции портрета в раскрытии психологии героя в тот или иной момент его жизненных испытаний, «изображение целостных портретов действующих лиц мало характерно для творческого метода Толстого» [2]. И.В. Страхов определяет различие между статичными и динамичными портретами Л. Толстого, отмечая «генетическую характеристику персонажа в форме биографического экскурса о его предшествующей данному времени жизни и деятельности» в составе динамического портрета [3, с.35]. Э.Г. Бабаев видит в портрете важную функцию для организации сюжета романа и мотивации дальнейшей «биографии» - судьбы главных героев произведения [4, с.186].

А.П. Чудаков пишет о различных принципах портретирования, которые становятся формой знания о судьбе героя [5]. Исследователь отмечает, что у разных художников «степень подчиненности этим формам времени различна». Л. Толстой остро реагируют на формы предметно-временные (вещные), в которых получает воплощение их знание о вечных проблемах бытия, обозначенное в судьбах созданных персонажей. Итак, из приведенных выше точек зрения следует, что существующее деление видов портрета на статичный и динамический продиктовано стремлением исследователей определить его функциональную роль в общей композиции произведения, либо в композиции отдельного образа, связав её с наблюдениями над особенностями метода и жанра.

Механизм портретирования мы рассмотрим в структуре романа «Анна Каренина» Л. Толстого. Здесь портрет выполняет функцию эскиза характера, приобретая в ходе повествования новые черты. В «Анне Карениной» психология персонажа проявляется не столько во внутренних монологах, сколько в поступке, действии. В свою очередь поступок часто мотивирован умением героя проникать во внутренний смысл зрительного образа.

Портретная характеристика Анны складывается из многочисленных деталей, собранных автором вокруг трех живописных изображений

героини - её портрета в итальянском костюме, начатого и незавершенного Вронским в Италии, портрета кисти известного художника и портрета, созданного Михайловым.

В «Анне Карениной» Толстой пересматривает возможности и такого приема, как физиогномическая характеристика, которой уделял особое внимание в пору работы над неоконченным романом «Четыре эпохи развития». Писатель впоследствии отказался от прямолинейной характеристики внутреннего облика человека и стал работать над созданием визуальной поэтики: лицо персонажа, его мимика и жест, увиденные повествователем и другими персонажами, читаются как своеобразный текст, интерпретация которого служит характеристикой персонажа. В основу визуальной поэтики романа положено закрепление в слове особенностей зрительного восприятия.

В романе «Анна Каренина» умение «читать» чужое лицо, видеть в поступках персонажа скрытую за ними психическую реальность сочетается с размышлениями о тайне живописного образа, что замедляет динамику внешней и внутренней жизни, не мешая свободно интерпретировать художественный текст.

Герои романа оцениваются Толстым по их способности видеть скрытый смысл явленного. В романе словесный и живописный образы по-своему передают зрительные впечатления.

Визуальная поэтика используется писателем и в построении романного повествования, основанного на трех узлах, вокруг которых группируются события, определяющие характер поведения действующих лиц. Символическими узлами являются три портрета Анны, в связи которыми Толстой реализует принцип субъектной многоплановости повествовательной речи. Изображение внешности Анны становится одним из важных элементов романа. Поступки других персонажей по отношению к главной героине мотивированы и так или иначе связаны с голосом повествователя: они или вторят ему, или вступают с ним в спор. Ремарки здесь играют важную роль. Ими сопровождается диалог - обсуждение или внутренний монолог героя; в этом случае речь персонажа тоже становится зрелищной, обнаруживая скрытый за репликой, жестом, мимикой характер психологического переживания говорящего и его оценку автором.

Портрет Анны, на который смотрит Каренин, появляется в главе XVI; он следует сразу за текстом письма, в котором Алексей Александрович очертил рамки поведения жены, обозначив границы дозволенного ей: «...наша жизнь должна идти, как она шла прежде». Существует определенная близость в оценках поступка Анны Карениным и автором – осуждение её как преступившую нравственный закон. Но представления Толстого и Каренина о сути преступления героини разные, поэтому в описании портрета Анны «сталкиваются» два восприятия, взаимно дополняющих друг друга, несмотря на их противоположность.

Толстой наблюдает за Карениным, обратившего свой взор на портрет случайно: Алексей Александрович смотрит на портрет Анны работы знаменитого художника, выделяя лишь её «непроницаемые глаза» на портрете «насмешливо и нагло, как ему кажется, смотрели на него, как в тот последний вечер их объяснения» (6, т.7, 316)). Перед нами не столько портрет, сколько характеристика Толстым сложившейся ситуации в отношениях между Анной и Карениным. В данном живописном портрете Анны не отражена её индивидуальность, что свидетельствует об отсутствии между супругами духовной близости. В фокусе обозрения Каренина, так же, как и в глазах знаменитого живописца, проявляется лишь внешнее в облике Анны Аркадьевны - красота «белой прекрасной руки с безымянным пальцем, покрытым перстнями».

Описание портрета в структуре романного повествования наглядно передает суть того положения, в котором оказалась Анна: «Над креслом висел овальный, в золотой раме, прекрасно сделанный знаменитым художником портрет...». Портрет в раме символизирует образ несвободы изображенной на нем женщины высшего света, пленницы своего мужа и его окружения. Толстой выражает эту идею, еще раз используя слово сделанный для определения характера восприятия Карениным ее портрета: «Невыносимо нагло подействовал на Алексея Александровича вид отлично сделанного художником черного кружева на голове...» (6, т.7, 317).

Этот портрет - первое звено в структуре романа, второй и третьей частью которой являются портреты Анны работы Вронского и Михайлова. Важнейшая роль его – символическое обозначение этапа в отношениях Анны, Каренина и Вронского. Это также функционально значимое звено, связывающее сюжетную линию Карениных с сюжетной линией Кити - Левин. Между событиями XXIX главы второй части романа (признание Анны) и главы XIV третьей части (письмо Каренина и портрет

Анны) расположен блок событий, свидетельствующих о выздоровлении Кити на водах, а конец ХП главы завершается осознанием Левиным своей любви к младшей Щербацкой.

Нравственная «болезнь» Карениной противопоставляется Толстым нравственному «выздоровлению» Кити. Описания портрета Кити автор не дает: представление читателя о внешнем облике героини, запечатленном художником Петровым, формируется у читателя под воздействием слов писателя о том, что ей «...открылось то, что, кроме жизни инстинктивной, которой до сих пор отдавалась Кити, была жизнь духовная» (6, т.7, 249). Яркая «физиологичность» выразительных деталей внешности Анны, разрушающая гармонию красоты в её портрете, противопоставлена «бестелесному» очарованию Кити, возрождающейся для новой жизни. Возможность для неё новой жизни понял и Левин, находившийся от неё в этот момент так далеко.

Изображение Анны на первом портрете символически связано и с гибелью Фру-Фру: описание состояния тревоги и страха Анны перед скачками невольно ассоциируется с тем, как ведет себя лошадь Вронского. Вот так передается состояние Фру-Фру перед скачками: «...продолжала дрожать как в лихорадке. Полный огня глаз косился на подходившего Вронского» (6, т.7, 218). Анна испытывает похожее состояние: она «...говорила очень просто и естественно, но слишком много и слишком скоро... Она говорила весело, быстро и с особенным блеском в глазах...» (6, т.7,229). Невольный страх Фру-Фру перед Вронским предваряет появление темы страха Анны перед предстоящим признанием Алексею Александровичу: её решительный вид, говорит Толстой, «с трудом скрывал испытываемый страх» (6, т.7, 236). Эта связь отмечена тоном рассказа, интонациями повествователя, что позволяет читателю обратить внимание на близость состояния тревоги и волнения, которые испытывают обе перед скачками.

Толстой отсылает читателя к зрительному впечатлению от первого портрета Анны, рассказывая о трех важнейших событиях в пятой и седьмой частях романа: посещение Вронским и Анной мастерской художника Михайлова, разговор Левина и Песцова после концерта и знакомство Левина с Анной в тот вечер, когда он видит её итальянский портрет. В первых двух сценах Толстой раскрывает свою мысль о том, что «ошибается поэзия, когда описывает черты лиц» и что это « должна делать живопись».

Тема страха дальнейшее своё развитие получает в сюжетной ситуации посещения Вронским, Анной и Голенищевым мастерской художника Михайлова. Упоминая о его картине, автор не знакомит читателя с её содержанием, но передает визуальный образ через зрительское впечатление от фигур Христа и Пилата. Это имеет первостепенное значение для обнаружения конфликта, который еще не осознан Анной и Вронским. Анна увидела в картине Михайлова чувство, пережитое художником в период работы над лицом Христа, и назвала его «жалостью» (Христос жалеет Пилата), Голенищев угадал в фигуре Пилата «человека доброго, славного малого... который не ведает, что творит» (6, т.8, 44), а Вронский поражен лишь техникой исполнения, что мало беспокоила Михайлова и не имела первостепенного значения для обнаружения смысла живописного образа. По мысли Толстого, задача живописца - «снять покров» с изображаемого объекта, передать идею лица или фигуры на картине: в неясных очертаниях капли стеарина, попавшей на полотно, художник находит ракурс изображения человека в состоянии гнева.

Из первого впечатления от фигуры и лица Анны, увиденной Михайловым в тени подъезда, вырастает её портрет, а сам факт его создания - мотив для Вронского отказаться от продолжения писать портрет Анны. Этот отказ свидетельствует о духовной слепоте Вронского. Библейский сюжет Христа и Пилата в картине Михайлова используется Толстым не случайно, он выполняет важную символическую функцию, предваряя трагедию героев. Такую же задачу решает и словесное обрамление сцены. В нем ключевая роль принадлежит характеристике Пилата в седьмой части - «не ведает, что творит» и Христа (Анны) - в его лице «есть выражение любви, неземного спокойствия, готовности к смерти и сознание тщеты слов» (6, т.8, 45). Зрительный образ Анны в этой сцене восстанавливается через ее оценку нравственного состояния Христа, которое будет испытывать героиня в последние моменты своей жизни, на вокзале, в конце пути. В этой сцене статика живописного изображения преобразуется во внутреннюю энергию восприятия Анны, определяя трагический финал ее судьбы.

Сцена с портретом Анны в доме Вронского дана писателем «глазами» Левина, который видит в Анне те черты и особенности харак-

тера, что недоступны пониманию находящихся рядом с нею - Вронского, Стивы. Вся десятая глава седьмой части посвящена изображению того «нового, привлекательного, чего не было на портрете», тому, что переживает Левин.

Структура девятой и десятой глав целиком подчинена раскрытию возможностей визуального образа, с помощью которого Толстой характеризует происходящие в Левине изменения нравственных ориентиров. Герой оказывается способным увидеть то, что скрыто за внешним обликом Анны. Большую роль в этом познании Левиным самого себя сыграл портрет, созданный Михайловым. Он замирает перед портретом Анны, почувствовав в этом изображении живое впечатление художника. Контуры портрета лишь намечены: взгляд схватил черные вьющиеся волосы, обнаженные плечи и руки, задумчивую полуулыбку и глаза, смущавшие его. В одной фразе писатель соединяет восприятие портрета и оценку его. Левин сравнивает живую Анну и ее портрет. Красота Анны на портрете - одновременно и «не живая», она внешняя, по отношению к её чувствам и мыслям, пока не известным Левину, и «живая», поскольку герой видит её еще и внутренним взором. На этом устойчивом контрасте восприятия и выстраивается структура образа Левина в названной сцене, постоянно поверяющего свое впечатление от портрета и оригинала. Отталкиваясь от живописного образа портрета Анны, автор создает визуальный словесный образ, выстраивая ряд картин-мизансцен девятой и десятой глав, данных в восприятии героя. Живописный образ портрета обозначен динамикой восприятия, переданной цепочкой слов «живая» → «не живая» → красивая картина → портрет → «живая».

Психологическое состояние персонажа передано Толстым путем тщательного подбора названных зрительных впечатлений, в самой последовательности которых заключен глубокий смысл. Рождение нового знания в Левине обозначено двумя сложными синтаксическими конструкциями, начинающимися союзом «и», который обозначает непрерывность зрительного восприятия: «И в том спокойствии, с которым она протянула... руку... и познакомила... и указала... и Левин чувствовал... и ему стало легко и приятно...» (6, т.8, 288-289). В данном контексте многократное повторение сочинительного союза «и» приобретает дополнительный смысл. Автор показывает рождение внутреннего духовного взаимопонимания, возникшее между Левиным и Анной.

Оценка Левиным портрета Анны («я не видал лучше портрета») сравнивается с тем, как оценивают его Стива Облонский («необыкновенно хорош») и Воркуев («необыкновенно похож»). Мысль Левина и мнение Анны, что в копировании природы нет поэзии, в высшей степени оказывается созвучно: «Я смеюсь, - сказала она, - как смеешься, когда увидишь очень похожий портрет» (6, т.8, 290).

Все, что делает Анна имеет непосредственное отношение к Левину, и писатель пытается об этом напоминать читателю: «перевела свой взгляд с Левина на брата; ...взглянув на Левина, просительно-робко взглянула на Левина; ...обращаясь по внешности к брату, но, очевидно, только к Левину...» (6, т.8, 291). Когда Анна признается Левину в бессмысленности своего теперешнего положения, он открыл еще одну новую её черту - правдивость. Тяжелые нравственные переживания оставили след на внешности Анны, что отразились на ее лице, которое «вдруг приняв строгое выражение, как бы окаменело» (6, т.8, 292). Статичность черт лица Анны Левин воспринимает как форму проявления ее духовной сосредоточенности. Такое выражение её лица кажется ему «еще красивее, чем прежде». Неподвижность мимики объясняется Левиным как страница невысказанных страданий героини, как временная остановка перед грядущей катастрофой, которая вызревает из динамики сюжетного движения.

Правдивость Анны, открытая Левиным, рождает в нем самом неизвестное до этого чувство «нежности и жалости» к ней, что позволило ему предположить, что «Вронский не вполне понимает её». Так через Левина писатель возвращает нас к началу истории с портретом Анны и слова о Христе и Пилате, сказанные в тот день Анной, обретают новый смысл. Толстой показывает процесс превращения зрительных образов в чувство и мысль персонажа, живая динамика восприятия Левиным итальянского портрета Анны не только продолжает процесс «портретирования» героини, существенно корректируя его образ.

В романе Л.Н. Толстого «Анна Каренина» изображение внешнего облика персонажа выполняет важную функцию в структуре повествования. Как развернутое описание облика героя, так и созданный двумя-тремя словами «эскиз» его внешности, несут важную информацию о сложнейших динамических связях,

существующих между автором, повествователем и системой образов-персонажей. В структуру визуального образа, передающего впечатления персонажа, Толстой-художник закладывает информацию о характере героя, определяя его место в системе образов и общей композиции произведения. Портретные изображения оказываются тесно связанными с романным повествованием: из них складываются узловые в смысловом отношении сцены и эпизоды.

Анализ художественных форм портрета в романе Л.Н. Толстого «Анна Каренина» свидетельствует о том, что многие визуальные образы героев романа созданы автором в расчете на активность читательских ассоциации, включающих в себя различные способы интерпретации художественного текста, в том числе и живописный контекст, который, безусловно, расширяет смысловое поле образа и всего произведения в целом. Портретная характеристика героев постепенно «освобождается» от выполнения чисто служебной «описательной», репрезентативной роли и становится наряду с другими элементами художественной структуры конструктивным элементом повествования, несущим в себе знание о жанровой модификации произведения.

Литература:

1. Шаталов С.Е. Художественный мир И.С.Тургенева. – М., 1979.
2. Храпченко М.Б. Лев Толстой как художник. – М., 1965.
3. Страхов И.С. Психологический анализ в литературном творчестве: Учебное пособие. Ч.1. - Саратов, 1973.
4. Бабаев Э.Г. Очерки эстетики и творчества Л.Н.Толстого. – М., 1981.
5. Чудаков А.П. Предметный мир Достоевского // Достоевский. Материалы и исследования. – М., 1980.
6. Толстой Л.Н. Анна Каренина // Полн. собр.соч: в 12 т. Т.7, Т. 8. – М., 1987.

* * *

Бұл мақалада портреттеу механизмі Л.Толстойдың «Анна Каренина» романының құрылымында қарастырылады. Бұл жерде портрет хабарлау барысында жаңа сипатқа ие бола отыра, мінез эскизінің функциясын атқарады. Кейіпкер психологиясы ішкі монологтан көрі оның іс-әрекеттері мен қимылдарында байқалады.

* * *

In this paper given Methods of personages' description are examined in the structure of the novel “Anna Karenina” by L. Tolstoy. Decryption of personage fulfils the function of the character's sketch, which gets new features during reading. Psychology of personage is showed through inner monologues and also through actions.

Алтын орда дәуірінен жеткен ғашықтық дастан

П. Қ. Бисенбаев

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушы, Алматы, Казахстан

Аннотация. Мақалада Дүрбек ақын жырлаған «Жүсіп-Зылиха» дастанының идеялық мазсұны мен көркемдік кестесі жайында сөз болады. Сонымен қатар автор Дүрбек өмір сүрген уақыттың шындығына да тоқталған.

Жүсіп пен Зылиха турасындағы аңыз – әпсаналар жер жүзінің көзі қарақты азаматтарының қай-қайсысына да таныс дүниелер. Ғасырлар қойнауынан жеткен бұл аңыздар батыс пен шығыс әдебиетіне тең тараған әлемдік сюжеттер қатарынан саналады. Аталмыш оқиғаның күллі жұртқа мәшhүр болуына қасиетті кітаптардағы хикаялардың сюжеттері әсер еткені анық. Сонымен қатар Жүсіпке қатысты әңгімелердің әлем халықтарының жазба әдебиеті мен фольклорынан орын алуына олардың жүректі селт еткізер драмалық фабуласындағы жалпыадамзаттық гуманизм көрінісі, жақсылылықтың жасампаздығы туралы жарқын түйіндеулер, түптің-түбінде зұлымдықтықтың жеңіліс тауып, әділдіктің үстемдік құратындығы жайындағы тәпсіл сөздер мен адамгершіліктің әлеуметтік мән-маңызы туралы идеялық мазмұны себеп болды деп есептейміз. Қаламы қарымды ақын-жазушылардың араға уақыт салып осы тақырыпқа оралып отыруының сырын аңызға арқау болған дә п осындай асқақ идеялардан іздеген жөн.

Жас күнінде Жүсіпке арнап повесть жазбақ болған атақты Гете өзінің «Поэзия және шындық» аталатын танымал кітабында: «Шағын

әңгіменің өн бойынан жан жадыратар жаңалықтарды көп көрдім...» - деп жазыпты. Міне шығарма желісіндегі осындай жаңалықтар ғасырлар бойы елдің назарын аударып. Ақындардың шабытын оятты, оқырман қауымның қызығушылығын туғызды.

Жүсіп пен Зылиха туралы әпсана әдебикөркем сюжет ретінде шығыс елдерінде ерекше құрметке бөленді. Шығыс халықтарының әдебиетінде осы тақырыпқа жазылған жүз елуден астам шығарма бар екенін айтсақ та жеткілікті. Көркемдік өңдеуден өткен бұл сюжеттерді Орта Азия мен Кавказдың. Иран мен Ауғанстанның. Индия мен Пәкістанның. Түркия мен Араб елдерінің әдебиеттерінен кезіктіруге болады.

Жүсіп туралы аңыздардағы идеялар мен образдардың әдебиет әлеміне дендеп енуіне байланысты атап өтерлік тағы бір жайт- ақын-жазушылардың бұл тақырыпқа өз елінің саяси-әлеуметтік тарихындағы ауыр кезеңдерде көңіл аударғандығы. Жиырмасыншы ғасырдағы ірі тұлғалардың бірі. немістің белгілі жазушысы Томас Манн ежелгі сюжетке дәп осындай жағдайда қалам тартады. Автор Германияда фашистер билікке келгенге дейін жазылған «Жүсіп және оның ағалары» атты күрделі философиялық роман-тетралогиясында басқыншылыққа негізделген өмір шындығын тәрк ете отырып, ақыл-парасат иелерін фюрердің жантүршігерлік шешімдері мен әрекеттеріне себеп болған бейсаналық түйткілдеріне қарсы қояды. Неміс жазушысы Жүсіп туралы аңыздардың мәліметтері арқылы нәсілдік артықшылық жайындағы зұлымдық ұялаған фашистік доктринаны әшкерелеуге күш салады.

Заманымыздың әйгілі суреткері, атақты түрік ақыны Назым Хикмет «Жүсіп пен Менафис» атты драмасында ежелгі аңыздың тақырыптық-идеялық мазмұнына өзгеше әлеуметтік астар үстей отырып, сан салалы сюжеттің жаңа қырын ашады. Ол өзінің сахналық туындысында аңыз нұсқаларының алғашқы үлгілерінде көрініс тапқан саяси-әлеуметтік мәселелерді бірінші кезекке шығарады. Назым Хикмет адамгершілік идеалдары мен азаттық мұраттары жолындағы қоғамдық әділетсіздіктерге ойсырата соққы беретін заманауи күрес идеяларын шеберлікпен бейнеледі.

Өткенге, бес ғасыр белестеріне назар аударған болсақ, Дүрбек ақынның «Жүсіп пен Зылиха» поэмасы Орта Азия халықтарының өміріндегі тарихи сілкіністер кезінде дүниеге келгенін аңғармау мүмкін емес.

Бұл өзі елді жұтатып. қанқүйлы қантөгіске әкелген кескілескен тайпааралық қақтығыстардың кезі болатын, осы жағдайлар Әмір Темірдің сол уақыттағы алып империясының аумағына енетін Мауренахр мен Хорасан тұрғындарының онсыз да ауыр жағдайын мүлде құдыратып жібереді. Қалың әскермен Қытай жеріне аттанбақ болған алпыс жастағы Ақсақ Темір 1405 жылдың 19 қаңтарында Отырар шаһарында дүниеден озады. Ұлы әміршінің қазасы туралы хабар оның салтанатты астанасы Самарқандқа жеткенде әйгілі билеушінің ұрпақтары түгелге жуық атсалысқан тақ үшін тартыс басталып кетеді. Ал Самарқанд қаласы аз уақытқа әмір Темірдің немересі Халел сұлтанның қолына көшеді. Бірақ бұл кезде билікке таласқандардың берекесіз күресі күн санап күшейіп келе жатқан-тұғын.

Ақсақ Темір ұрпақтарының ішіндегі ең қайраттысы 1409 жылы 30 наурызда Халел сұлтанға күйрете соққы берген ұлы Шахрух Мырза болып шығады. Осы кезден бастап Шахрух астанасын Самарқандтан өзіне оңтайлы Герат қаласына көшіреді. Ол билеуші ретіндегі басқыншылық жорықтарын дәп осы жерден бастайды. Бұл жорықтың алғашқы құрбаны Балх қаласы болады. Шахрух 1409 жылдың 22 шілдесінде қабырғалары берік, еңсесі биік бекініске келіп ат басын тірейді. Қаланың айналасындағы бау-бақшаны тып-типыл етіп тонайды. Сөйтіп Шахрух әскері Балхты сол жылдың 10 қыркүйегіне дейін қоршауда ұстайды.

Біздің қолымызда «Жүсіп-Зылиха» поэмасының авторына қатысты ғұмырбаяндық мәліметтер жоқ, әрине. Алайда Дүрбектің поэмаға кіріспе сөзінде өз туындысын Балх қамалы қамауда тұрған кезде жазғанын дәлелдейтін жолдар кездеседі.

Көп адамға сын болған сол күндерде,
Қала қалды қамауда жау келгенде.
Қорқынышты күн туды, тамұқ басып,
Шаһардан пана тапты жұмыр пенде.
Шарасыз жұрт қалдырып бау-бақшасын,
Қыл үстінде күн кешті, қорғап басын.
Қамаудағы қаламыз-тозақ оты,
Ал сыртында гүл-шешек жұмақ-бағың.
...Үш ай бойы тас қорғанда қамалдым,
Арып-ашып мен құсадан жарадым.
Көппен бірге тұтқын болып шаһарда,
Адамзаттың құпиясын ақтардым.(1,13)

Ақын осындай ауыр күндерде, жау құрсауындағы қалада отырып өзінің атақты поэмасын жаза бастайды. Ол шығарманы жазу ба-

рысында құран хикаяларын ғана пайдаланып қоймайды, сонымен бірге Жүсіп туралы аңыздық проза үлгілерінде кездесетін өзге деректердегі қосымша мәліметтерді де молынан жаратады.

«Жүсіп-Зылиха» поэмасында екі бірдей көркемдік-идеялық желі анық бой көрсетеді. Солардың бірі ежелгі аңыздардың мазмұнымен ұштасатын болса, екіншісі ақын өмір сүрген уақыттың саяси-әлеуметтік мәселелеріне бағышталады. Дүрбек поэмасының сюжеті құран хикаларының оқиғасын толық қайталайды. Бірінші тарауда Жүсіптің бақытты балалық шағы, он ағасының қастандық ойлауы, Жүсіпті құдыққа тастауы, оның құлдыққа сатылуы көрініс табады; басқа тарауларда оның елге танылуы, содан кейін көп жыл қайғы шегіп түрмеде отыруы, Жүсіптің үлкен жетістіктерге жетуі және т.б. баяндалады. Шығармада Дүрбек ақын басты қаһарманнның ғана ойы мен көңіл күйін толық ашуға ден қоймайды, сонымен қатар әрекетке араласатын басқа кейіпкерлерді де кеңірек бейнелеуге күш салады.

Зылиха махаббатына қатысты оқиғалар ақын туындысындағы қосымша желі ғана. Шығарма атауында Зылиха есімі қатар алынғанымен оған парсы жұртынан ауысқан эпикалық дәстүр ықпалы деп қараған жөн. Зылиха тарихы, оның басты кейіпкерлермен қарым-қатынасы Жүсіптің психологиялық мінездемесін ширықтыру үшін алынған эпизодтық көрініс. Тағы бір атап өтерлік жайт- шығармадағы түрмыстық детальдардың молдығы мен оқиға өрбитін кеңістіктің жанды, нәрлі сипаттамасы . Бұл жағынан, яғни түрмыстық детальдары әлсіз басқа нұсқалардан Дүрбек поэмасын ерекшелендіріп тұратын да осындай нәзік өрнектері дер едік.

Жоғарыда сөз болғандай, Шығыс халықтарының әдебиетінде Жүсіп, Зылиха туралы аңыздардың дастандық үлгілері өте көп. Түркі тілдерінде осы бір әйгілі сюжеттің негізінде дүниеге келген жетпіске жуық көркем шығарма бар екен. Дүрбек ақын өзінің ғажап поэмасын жазу барысында құран хикаяларынан өзге қандай дерек көздеріне сүйенуі мүмкін? Ол тұста бұл аңыздың желісінде туған белгілі шығарма Құл Ғалидың 1233 жылы жазылған «Қисса Жүсіп» дастаны болатын. Оның үстіне, Дүрбек Бұрханиддин Рабғузидің «Қиссасул Әнбиесімен» де таныс болуы мүмкін. Ол ғасырда Жүсіп туралы аңыздардың парсы тіліндегі өңделген үлгілері көп тараған еді. Солардың бірі парсы-тәжік жұртының ұлы ақыны Фирдауси қаламынан туғаны мәлім. Дүрбектің өзі атақты поэмасының алғы сөзінде осы аңыздың парсы тіліндегі прозалық нұсқасын негізгі дерек көзі ретінде пайдаланғанын айтады.Әзірге ол варианттың кімнің нұсқасы екені анықталмай тұр.

Қалай айтсақ та «Жүсіп-Зылиха» поэмасын оқи отырып, оның авторының шеберлігі мен шығармашылық қиялының күшіне таңданбау мүмкін емес. Ақын өз шығармасының көркемдік кестесіне қандай эпизод, қандай деталь енгізбесін соның бәрі кейіпкерлердің көңілкүйі мен әрекеттеріне психологиялық дәйектеме ретінде қызмет жасайды. Дүрбектің шеберлігі ақын поэмасының композициялық тұтастығынан да көрініс табады. Шығарманың бірнеше тарауларға бөлінуі, әрбір тараудың баяндау жүйесіндегі жаңа саты, жаңа бөлім ретінде танылуы соның нәтижесі. Поэманың тараулар саны барлық басылымдарында бірдей емес, әрбір тараудың негізгі мазмұнын аңдататын атаулары да әрқалай. Бірақ поэманың сюжеттік даму кезеңдері жұмыр, туындының жалпы стилінде де біріздiлік байқалады. Оның образдар жүйесінің классикалық болмысында да ақау жоқ, поэманың сүзгіден өткен таңдаулы формасы, яғни Дүрбектің өлеңмен өрілген әңгімесі бастапқы беттен, соңғы параққа дейін ырғақты әрі бейнелі екі тармақты бәйіттерден тұрады.

Алайда аттас поэмалар ішінде Дүрбек шығармасы көркемдік болмысымен ғана ерекшеленбейді, Дүрбек туындысы дәстүрлі тақырыпқа жазылғанымен ақын өмір сүрген дәуірдің оқиғаларымен, әлеуметтік, этикалық өткір мәселелерімен үндес, мазмұндас келуімен де мәнді. Шығарма сюжетінің басынан аяғына дейін дендеп еніп, Дүрбек поэмасына азаматтық, гуманистік сарын үстеп тұратын екінші идеялық желінің маңызы да дәп осында.

Орыстың атақты шығыстанушы ғалымы Е.Э. Бертельс «Өте ауыр тарихи оқиғалар тұсында жазылған Дүрбек поэмасының негізгі айтар ойы түсінкті-ауыр қайғыға қарсы тұру» (2,271) - деп атап өткен болатын. Ақын өзінің замандастарын кез келген қиындыққа шыдап, қайсарлық танытуға, ең бастысы-келешекке деген сенімін жоғалтпауға шақырады. Дүрбек поэмасының терең оптимизмі де осында. Адамдардың төзімділік пен қайсарлық арқылы қайғы-қасіреттен азат болып, бақытқа қол жеткізетіні турасында айтқан ақынның нақты өмірдегі бақытты меңзеп отырғаны анық. Бәрі де: поэмадағы негізгі тартыстардың шешімі де,

психологиялық дәйектеме де, сюжетті құрудың көркемдік амалдары да осы мақсатқа бағынады.

Ағайын-туыстар арасындағы қанды қырғын мен жойқын соғыстардың куәсі болған ақын өзінің замандастарын бір келісімге келіп, бейбіт ғұмыр кешуге шақырады.Бұл идея поэманың шарықтау шегінде, Жүсіптің ағаларымен татуласатын түсында да көрініс табады. Поэмадан қарапайым халықты қолдайтын, адамгершілік пен әділдікке үндейтін гуманистік идеяларды айқын аңғарамыз..

Бұның бәрі, әрине, Жүсіп туралы аңызды саналы түрде ізгілендіруге бет бұрған Дүрбек поэмасының ар-ождан кодексіне негізделген болмысын танытады. «Жүсіп-Зылиха» поэмасының өн бойындағы гуманизм идеясы, оның қайталанбайтын көркемдік кестесі осы туын дыны ортағасырдағы түркі әдебиетінің інжу-маржандарының қатарына қосуға мүмкіндік береді. Дүрбек поэмасы ақиқат өмірдің күллі әлеуметтік, саяси, этикалық өткір мәселелерін бейнелеуге бет бұрған кезең әдебиетінің дамуына зор үлес қосты.

Әдебиеттер:

1. Дурбек. Юсуф и Зулиха. – Москва, 1987.
2. Бертельс Е.Э. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV в. «Новый мир». – №9. – 1939.

* * *

В статье рассматривается идейное содержание и художественное своеобразие дастана «Жусип и Зулейха» Дурбек акына. Также автором исследуется историческая действительность того времени, когда жил и творил Дурбек акын.

Беташар

Самал Дәрібайұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Казахстан

Аннотация. Қазақ халқының үйлену салтындағы ерекше қайталанбас жырларының бірі – беташар. Беташар – үйлену және жерлеу ғұрыптарындарындағы дүниетанымдардың тоқайласар түсы. Мақалада беташар жырының генезисі, оның тәрбиелік мәні ғұрыптардағы параллельдер арқылы түрлі аспектіде қарастырылады.

Қазақ фольклорының жанрларында әлі де зерттеуді қажет ететін түстар аз емес. Соның бірі - үйлену және жерлеуге қатысты әдет - ғұрыптардағы параллельдер. Алаш баласының тал бесіктен жер бесікке дейінгі таным түсінігінің тоқайласар түсы қазақ халқының **беташар** салтында айқын аңғарылады.

Біз сөз еткелі отырған үйлену мен жерлеу ғұрпындағы параллельдерді ғұрыптық өлеңдерге, түр-түске және ырым-тыйымдарға байланысты танымдар арқылы қарастыруға болады.

Күні бүгінге дейін беташар салтының тұрмыс-салт өлеңі ретінде жанрлық ерекшелігіне, тәрбиелік мәніне фольклортанушы ғалымдарымыздың еңбектерінде жүйелі пікірлер білдірілді.

Қазақ халқының дүниетанымында **беташар** қыз баланың келін атанып, жаңа шаңырақтың табалдырығын аттағаннан кейін бір рет қана және міндетті түрде жасалатын ерекше салт.

Беташар - келінге жаңа ортаны таныстырумен бірге, тазарту миссиясын да жүзеге асырады. Яғни, келін түсіруші жақ беташар жасау арқылы жас келінге келген ортасын таныстыра отырып, онымен бірге көзге көрінбес тылсым зұлым күш иелерінің ілесіп келмеуін де мақсат етеді. Келіннің қадамының құтты не құтсыз болуы оның түскен шаңыраққа тез сіңіп кетуіне тікелей әсер етеді. «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» деген мақалдың осындай жағдайларға байланысты айтылғаны хақ. Егер келін түсірген шаңырақ немесе әулет тойдан соң тағы бір қуанышқа кенеліп жатса, үлкендер жағы «аяғы құт болды» деп жақсылыққа жорып жатады. Мұндай жағдайда жас келіннің іс-әрекетіндегі кейбір олқылықтар көпке дейін еленбей қалатыны да анық. Сол секілді босаға аттағаннан кейін әулет ауыр қайғыға ұшыраса (отбасы мүшелері не жақын туыстардың қайтыс болуы, ауруға ұшырауы, т.б.) «аяғы құтсыз

келін» деген атқа таңылуы да мүмкін. Бұл - күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан түсінік. Келіннің бетін ашарда кей жерлерде қамшының пайдаланылуы да негізінен осы факторға байланысты. Себебі, қамшы - көне түсініктер бойынша сыртқы тылсым күштерден қорғаушы. Ертедегі бақсы-балгерлердің толғағы ауырлап, босана алмай жатқан әйелдің жанжағынан ауаны қамшымен осқылап, оны жеңілдетуге тырысқандығы туралы деректер баршылық. Яғни, бұл ретте қамшы - әйелді қинап жатқан албасты секілді зұлымдық иелерінен сақтайды деген түсінік болған. Беташарда келіннің жаулығының үшына байланатын қамшы осы функцияны атқарады. Күні бүгінге дейін қазақ отбасында қамшы аяқ асты тасталмайды, көрнекті орынға (төр) ілінеді.

Беташардың ғұрыптық генезисінде фольклордағы «жұтып, қайта құсу мотивінің» негіздері бар екенін аңғарамыз. Белгілі зерттеушіғалым

С. Қоңдыбай өзінің «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегінде бұл мотивті «...тек ұсталықпен, металмен байланыстырып қоюға болмайды. Осындай байланыстың дұрыс екендігі анық, дегенмен «металдану идеясы» бастапқы «ұлы ананың жұтып, қайта құсуы» әрекетін инициялық сынақ түрінде қайталап отырудың бір варианты ғана. Бастапқы әрекеттік схемадан - архетиптен басқалай да (ұсталыққа, металға қатысы жоқ) түсініктер, ырымдар, ғұрыптар өрбіп шыққандығы анық...» [1, 57] деп түйіндеген болатын. Олай болса ғалым пікіріндегі «өрбіп шыққан» ғұрыптың бірі осы **беташар** деп айтуға негіз бар. Себебі, беташар салтының негізінде қалыңдықты «өмірге қайта әкелу» миссиясы бар. Сөзіміз дәлелді болу үшін беташарға дейінгі жасалатын ғұрыптардағы параллельдерге назар салайық:

Тұрмыс-салт өлеңдеріндегі параллельдер. Қазақ халқының қыз балаға «аз күнгі қонағым», «жат жұрттық бала» деп ерекше ілтипатпен қарағаны белгілі. Қызын ұзатқан үйге «қызыңды күтты орнына қондырдың ба?» деген мағынадағы тілек сауалдарды дүниеден бақилық болған адамның артынан шаңырағына бата оқып барушылардан «қарияны күтты орнына қондырыпсыздыр» деген сипатта естіп жатамыз. Қыз баланың ұзатыларда айтатын **сыңсуы** мен дүниеден озған адамға арнап айтылатын **жоқтаудың** арасында да көне танымдардың ізі жатыр. Бұл екеуі де міндетті түрде айтылуы тиіс ғұрыптық өлеңдер. Осы ретте сыңсудың көп ретте қыз баланың өз теңіне қосыла алмай, шерменде болып бара жатқанда ағайын-тумасымен, ата - анасымен қоштасып айтататын өлеңі ретінде танылып келгені де жасырын емес. Әсіресе бұл ғұрыптық шығарма кеңестік идеология түсында кедей қызының малға сатылып, өзінен бір - екі мүшел үлкен адамға тоқалдыққа еріксіз бара жатқанда айтатын өлеңі ретінде біржақты баяндалды. Әрине, халықтың тұрмыстық жағдайында осындай беттердің болғаны да ащы шындық. Дегенмен, сыңсуды тек қыз баланың сүйгеніне қосыла алмай, өзіне тең емес адамның етегінен амалсыз ұстағандағы зарлы шері, мұңды әні ғана деп қарау дұрыс емес. Сыңсу қыз баланың қандай жағдайда ұзатылып бара жатқанына тәуелді емес және міндетті түрде айтылуы тиіс ғұрыптық өлең болған. Бұл функция жоқтауға да тән. Дүниеден озған адамның артынан жоқтау айту күні бүгінге дейін көп жерлерде сақталып қалған. Жоқтау - дүние салған адамның жасына, пәни дүниедегі жақсылы - жаманды істеген әрекет-амалдарына тәуелсіз айтылуы тиіс шығарма. Яғни, жоқтау да сыңсу секілді қайтқан кісінің не ұзатылғалы отырған қалыңдықтың әлеуметтік статусынан тыс міндетті түрде орындалатын ғұрыптық шығарма. Әрине, біздің бұл ретте айтпағымыз, адамдардың әлеуметтік жағдайына қарай кәдесалттардың барлығы бірдей орындала бермейтіндігі. Белгілі фольклортанушы - ғалым Б. Уахатов осыған байланысты: « Мұның өзі бір жағы байлықтан, барлықтан, асып төгіліп жатқан жеке адамдардың молшылығынан туғанымен, қалың кедей, кемтарлар, қойшы-қоландар үшін қолдан келмес кәделер. Бұл кәделер: ат байлар, ентік ақысы, сүт ақысы, жыртыс, босаға аттар, көпшік қыстырар, шатыр байғазысы (мұны бөкейліктер «отау тігер» дейді), түндік жабар, кемпір өлді, ит ырылдатар, шаш сипатар, қол ұстатар, төсек салар, шымылдық байғазысы, арқа жатар, қыз көтерер, көрпе қимылдатар, мойын тастар, бақансалдымдық, төстің басы, күйеу аттандырар, сарын (аужар), орын тойы(қыз қашар), келін келді, сәукеле байғазысы, босаға ілу, отқа май құю, беташар, бие қысырамас, өңір салу, енші бөліп беру, төркіндеу секілді түр-түрге бөлінеді де және соның әрқайсысына ақы төленеді» [2, 181] деген пікір айтады. Ғалым дерегінде баяндалған салт-дәстүрлердің беташардан басқасы сыңсу мен жоқтау секілді міндеттілікті қажет етпейді. Бұл кәделерді әркім өз жағдайына қарай орындауға тырысады. Оның әр өңірдегі аймақтық ерекшеліктерге, келін алған не қыз

ұзатқан әулеттің түрмыстық жағдайына байланысты бірі орындалып, бірі орындалмай жатуы да мүмкін. Ал сыңсу мен жоқтаудың танымдық мәні адамдардың әлеуметтік статусын теңестіреді. Бұл ретте ескеретін нәрсе, қалыңдықтың ұзатылып, беташары жасалғанға дейінгі жоралғылары дүниеден озған адамға жасалатын ғұрыптармен қатар өрбіп отыратындығы.

Ырым-тыйымдардағы параллельдер. Қыз балаға өз ошағынан ұзатылып келін атанғанға дейінгі аралықта жасалынатын ырым-тыйымдар мен әдет -ғұрыптар да негізінен дүниеден озған адамға жасалар жоралғылармен параллель келіп отырады. Мысалы, қыз ұзатылып бара жатқанда үлкендер жағы «артыңа қарайлама» деп ескертіп жатады. Бұл - егер қыз артына қараса барған жерінен төркініне қайтып келуі мүмкін деген сенімнен шыққан тыйым. Дәл осыған ұқсас тыйым дүниеден озған адамды жерлеп немесе бейіт басына зиярат етіп келе жатқанда да жасалады. Яғни, бейіттен қайтқан кісілерге артына қарайлауға болмайды деген табу жасалынған. Табудың түп төркінінде оны бұзған жағдайда «әруақтар әлемі шақырады, өлім жақындайды» деген түсінік жатыр. Сол секілді ұзатылып бара жатқан қыздың басынан жеңгелері немесе жақындары дәм-тұз айналдырып алып қалып жатады. Ы. Алтынсарин дәл осы ырымның қайтыс болған адамға да жасалғандығына дерек келтірген. Екі ырымның да көздеген мақсаты біреу: құт берекенің шаңырақтан ауып кетпеуі. Нақтырақ айтар болсақ, алғашқысында құттың ұзатылған қызбен кетпеуі, ал екіншісінде дүниеден салған адамның отбасының ырыс-несібесін өліліер әлеміне алып кетпеуіне байланысты жасалатын ырымдар. Қазақ қашанда отбасының, әулеттің құт-берекесін сақтауға мүдделі. Сондықтан болар, қазақ түрмысында әлі күнге жалғасын тауып келе жатқан ырым-жоралғылар (қазанды ретсіз бермеу немесе бос қайтармау, төңкеріп тастамау, бас тартылғанда оның құлағын кесіп алып қалу, сатылар малдың бас жібін бермеу, т.б.) құт-берекені сақтаумен тікелей байланысты.

Ұзатылған қыз көші межелі жеріне жетем дегенге дейін еш жерге аялдамауды, кідірмеуді көздеген. Бұл ырым дүние салған адамды жерлеу ғұрпында да ескеріледі. Мәйітті құтты мекеніне қойғанға дейін еш жерде аялдатпау, жерлеу барысында мүрдені көмушілердің күректі бірінен бірі іліп әкетіп, толық аяқтағанша жұмысты кідіртпеуі алдағы мысалмен қабысып жатыр**. Осы ретте екі функцияның да ертеректе түске дейін, яғни күннің алғашқы жартысында жүзеге асырылатындығына да мән берген жөн.** Дегенмен қазіргі қыз ұзату тойлары кешке басталатындығына орай қалыңдықты түнгі он екіге дейін әкету (сағаттық өлшеммен қалыптасқан дәстүр) дәстүрі қалыптасқан.

Сыңсу айтылып болғаннан кейін қыз шашы тарқатылып (ертеректе қайтыс болған адамның шашы тарқатылған), қос бұрыммен өрілген. Себебі, қос бұрым - жұптық өмірдің белгісі. Ал, қазақ қыздарының кішкентай кездерінде шаштарының көп бұрымды болғанын да ескеруіміз керек. Осы орайда қазіргі қазақ қызының сұлулығының өлшемі болып жүрген қос бұрымның көне жырларымызда кездесе бермейтіндігін де ескерген жөн. Қазақ халқының лиро - эпостық жырларында мақпал шашты, сүмбіл шашты, қолаң шашты қазақ аруларының бейнелері сомдалғанын айта кеткеніміз орынды.

Түр-түске байланысты параллельдер. Қазақ халқының дүниетанымында ақ орамал тағу босаға аттаған, есік көрген әйел баласына тән. Сондықтан түрмысқа шықпаған қыз баланың орамалы ақ түсті болмауы қадағаланады.

Қыз бала ұзатылып барған жерінде беташар дәстүріне дейін ақ шымылдықтың ішіне түсіріледі. Бұл қазақ даласының көп аймақтарында әлі күнге дейін сақталған. Шымылдық ішіне кіргізудің параллелін біз дүниеден озған адамға да жасалатын ырымдардан көреміз. Яғни, мәйітті жөнелтуден бұрын оны ақ шымылдыққа жатқызу ғұрпы, оң жаққа қойылуы (қыздың ұзатылғанға дейінгі оң жақтағы орны) Қазақстанның көптеген өңірлерінде, ата дәстүрдің қаймағын бұзбай сақтап отырған шет елдердегі қандастарымыздың ғұрыптарында әлі күнге дейін бар.

Ақ түс тек тазалықтың, пәктіктің белгісі ретінде қабылданғанымен күні бүгінге дейін оның көне замандардағы өлілер әлемнің символы ретіндегі танымы да қатар келе жатқанын айта кеткен абзал. «Символдар сөздігінде» ақ түстің қорқыныштың, мойынсұнудың, өлімнің белгісі ретінде қабылданғаны туралы айтылады. [3]Мысалы, жаугершілік уақытта ақ ту көтеру берілудің, мойынсұнудың немесе елшінің белгісі ретінде қабылданған. Қытайда, ежелгі Римде, Европа мемлекеттерінің көпшілігінде ақ түс қайғымен бірге, өлген адамды күтіп жатқан әруақтар әлеміне арнау мағынасындағы функцияға ие еді. Әрине, қазіргі таңда

ақ түс дәл осындай танымдық мағынада қолданылмаса да біз мысалға келтіріп отырған қыз бала мен әйел адамдардың киім кешектерінің түр-түсіндегі ерекшеліктердің генезисі, нақтырақ айтсақ жаңа түскен келінге ақ жаулықтың жабылуы осы танымдардың негізінде қаланғаны анық.

Ақ жаулық - жас келіннің бетін ашардағы ең негізгі атрибут. Әлбетте, жаңа ортаға таныстырам дегенге дейін келіннің бетіне ақ жаулықтың жабылып, көпшілікке көрсетілмеуі де заңдылық. Яғни, беташардың негізгі ғұрыптық функциясы - осы жаулықты ашу. Үзатылған қызға жасалатын ғұрыптар жерлеу ғұрпымен параллель келсе, **ақ жаулықты ашу** арқылы «өмірге қайта әкелу» функциясы орындалады. Бұл функцияның қазақ дәстүрінде дүние салған адамның жүзін ақ матамен жауып, арулап жөнелтуімен параллель екенін де айта кеткен жөн. Мәйітке жасалатын танымдық ғұрыптың негізгісі оның **бетін жабу** және негізгі атрибут ретінде мұнда да ақтық (ақ мата) қолданылады. Жоғарыдағы параллельдер беташар салтының тамыры тереңде екендігін аңғартады.

Бүгінгі күнге дейін зерттеу еңбектерде қазақ халқының түрмыс-салт жырларының ішіндегі өзіндік ерекшелігімен дара түрған беташар салтының жанрлық ерекшелігіне, жас келінді жаңа ортаға таныстырудағы тәрбиелік мәніне көбірек көңіл бөлінді. Рас, беташардың тойға жиналған қауымға, соның ішінде ақ босаға аттаған келінге берер өсиеті үлкен. Өкінішке орай, бүгінгі бетешарлардың танымдық-тәрбиелік сипаты әлсіреп, жасанды шарттылыққа айналып бара жатқанын аңғару қиын емес. Әсіресе, ешқандай халықта қайталанбайтын осы ғажап салттың коммерциялық сипатқа ауыса бастауы көңіл қынжылтады. Бұл ретте тойшы қауым да, беташар жасаушы өнерпаздар да ойланатын мәселелер бар.

Әдебиеттер:

1. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. – Алматы: «Дайк пресс», 2004.
2. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: «Ғылым», 1974.
3. Турскова Т. Новый справочник символов и знаков. – Москва: «Классик», 2003.

* * *

Одним из особо неповторимых поэтических произведений казахского народа является беташар. Беташар представляет связь мировоззрений между традициями казахского народа. В настоящей статье генезис беташар, а также его воспитательное значение рассматриваются в различных аспектах через параллели в традициях.

Алғашқы қазақ газеттеріндегі аударма нұсқалар

Г. Қ. Қазыбек

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Казахстан

Аннотация. Орысшадан қазақ тіліне аудару өнерін ілгері бастыруда XIX ғасырдың соңғы ширегінде қазақша мерзімді баспасөздің дүниеге келуі үлкен рөл аткарды. Солардың ішінде ең алғаш баспа бетін көрген "Түркістан уалаяты" газеті.

"Түркістан уалаяты" газеті 1870 жылы 28 сәуірде Ташкент каласында бірінші саны жарық көрген. Ол "Туркестанские ведомости" газетінің қосмышасы ретінде шықты. Алғашында ол айына төрт ретінде, оның екі номері өзбекше және екі номері казақша шығарылды. Кейіннен ол "Туркестанские ведомости" газетінен бөлініп, қазақша және өзбекше /1870-1882/ жылға дейін шығып отырды.

Газеттің редакторы және аудармашылары ағайынды Ибрагимовтар болды. Сонымен катар осы казақ газетін шығару ісіне Хасан Жанышев, Заманбек Шайхыәлібеков. Ж.Қазыбековтар аудармашы әрі әдеби қызметкер болып қатысқан.

Газет негізінен аударма газет болып табылды. Сондықтан оны баспасөз бетіндегі ресми аударманы қазақ даласына алғаш әкелген деп айтуға болады. Бірнеше жыл бойына газеттің беттерінде қазақтың мақал-мәтелдерінде беріліп отырды. Сол кездің озінде - ақ газетте тіл тазалығы жөнінде мәселе көтерілген болатын. Мысалға алатын болсақ, газеттің 1876 жылғы 2-санында "Алматы қаласындағы оқу-ағарту жайлары" және 29-санында жарияланған "Қисса

Қожа Ғафан уә һәм Сағдуахас" деген кітап қазақ тілінде басылып шыққан екен" деген мақалаларды айтуымызға болады.

"Түркістан уалаяты газеті" бетіндегі сонымен қатар өзбек халқының революцияшыл ниеттегі демократ ақыны Луқимидың және ағартушы ақыны Фурхаттың, орыс әдебиетінің классиктері Крыловтың, Пушкиннің, Толстойдың шығармалары да басылып отырған.

Сонымен бірге газет орыс халқының ауыз әдебиеті шығармаларын, шығыстың атақты "Мың бір түн" хикаясын қазақ тіліне аударып басты. Қазақтың ауыз әдебиеті мен Абай, Ыбырай сияқты белгілі ақындарымыздың шығармаларын жариялады. Орыстың мерзімді баспасөзінің әсерімен алғаш қазақ газетінде заметка, корреспонденция, мақала, фельетон мен очерк жанрлар туа бастады.

Н.П.Остроумовтың "Петр Ведомостарының" XVII-XVIII ғасырларда орыстар үшін қандай маңызды болса, "Түкістан уалаяты газетінің" де XIX гасырда өзбектер мен қазақтар үшін сондай маңызды болды" деген түжырымымен келіспеуге болмайды.

Сол уақытта аз да болса баспасөз бетін көрген газеттеріміздің бірі "Серке" газеті. Ол қазақ оқушыларына арналып Петербургте шығып тұратын "Үлфат" газетіне қосымша ретінде Шаймерден Қошығұловтың басқаруымен және Х.Ибрагимовтың редакторлығымен 1907 жылы жарық көрді. Бірақ ол көп ұзамай жабылып та қалған болатын. Ол екі жетіде бір шығып тұрған. Осы газетітің шығуы туралы 1911ж. М.Сералиннің оқушыларға арнап жазған бас мақаласында: "1907 жылы II-Мемлекетгік думаның мүшесі Шаймерден Қошығұловтың ыждиһатымен Петербургте "Серке" есімді газет шыға бастап еді, ұзаққа бармай үкімет тарапынан тоқталды.

"Қазақ" газеті 1907 ж. наурыз айында, Тройцк қаласында шыққан. Бір саны шығып тоқтап қалды. Шығарушысы Хаим Шумов-Сосновский, бастырушысы Жетпісбай Андреев, Ешмұхамет Иманбаев. Осы газет кейіннен А.Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың аркасында өз оқырмандарымен 1913 жылы 2 ақпанда қауышты. Ол енді Орынбор қаласынан шығып отырды. Газетте әр түрлі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне сай мәселелер көтеріліп отырған. Мысалы, казақ әдебиетінің мәселерін 3 топқа бөліп 1915 жылғы 112-113 сандарында қарастырған.

1. Қазақтың көне ауыз әдебиеті.
2. Жазба әдебиеті.
3. Абай, Ыбырай бастаган жаңа өдебиеттер дәуірі.

Оқу-ағарту мәселесіне де газет көп көңіл бөліп, казақ даласында жаңадан мектеп — медресе салудың қажеттігі жөнінде де мәселе қозғап отырған.

Газеттте М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Дөнентаев, Б.Майлин, С.Торайғыров, Ғ.Қарашев, Б.Серкебаев, Қ.Қоңыратбаев т.б. көптеген мақала-өлеңдері басылған. "Қазақ" газетінің бетінде сонымен бірге аудармалар туралы сын мақалалар да басылып түрды. Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, М.Лермонтов, В.Г.Короленко, И.А.Крылов шығармаларын, аударып басумен қатар Б.Стоудың "Том ағайдың лашығың" іеген мақаласында кездеседі.

"Казақстан" газеті 1911 ж. 16 наурыздан бастап, алғашқы сандары Ордада, кейін Оралда (бұрынғы Теке қаласында) казақ және орыс тілдерінде басылған. Орыс тілінде қазақ мәтінінің кейбір қысқаша аудармасы ғана беріліп түрған. Көлемі 6 беттік шағын газеттің 5 саны 1911 жылы, ал қалған сандары 1912-1913 жылдары барлығы 14-15 саны ғана шыққан.

Газетттің редакторы Елеусин Бюрил оны А.Н.Шелкованың жекеменшік баспаханасында бастырылып отырған. Газеттің негізгі мақсатын әр санының басында: "Газеттің асыл мақсаты: кәсіп ету, ғылым үйрену түрғысында" делінген сөздерден-ақ айқын ағаруға болады. "Казақстан" газетінің бетінде орыс мөдениетінен, әдебиетінен үйренуге үлгі алуға шақыруы секілді сарын басым болды.

Халқымыздың әдеби мұраларының ішінде «Дала уалаяты газетінің орны ерекше. "Дала уалаяты газеті" 1888 жылдан 1893 жылға дейін Омбыда шығатын «Акмолинские областные ведомости газетіне қосымша ретінде орыс және казақ тілдеріне шығып түрды. Газет 1888 жыл мен 1902 жылдар арасында аптасына бір рет шығып түрды. Газеттің ақырғы номері 1902 жылы наурыз айында шығып, содан кейін "Сельскохозяйственный листокке" айналды. Газетте әр уақыт редактор болғандар: И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза, А.Попов, Д.Лавров. Қазақ тіліндегі нөмерлерін шығару ісін басқарушылар Ешмұхаммед Абылайханов, Дінмұхамед Сұлтанғазин, Рахымжан Дүйсебаевтар болды.

Газет негізінен алғанда аударма газет болды. Ресми материалдардың бәрі міндетті түрде екі тілде беріліп отырған. Газетке баратын материалдардың көпшілігін генерал-губернатордың жанындағы тілмаштар тобы аударып беріп отырған.

Газет бетінде Л.Н.Толстойдың шағын әңгімелері мен нақылдар, И.А.Крылов мысалдарын, өлең-жырлар, айтыс, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, әдеби публицистикалық мақалалар жинақ болып немесе жеке дара жарияланған. Газетте жарияланған нұсқалар кейін халықтың қазынасына айналып, көптеген жинақтарда басылған. Казақтың тұңғыш ғалымы Шоқан, классик ақыны Абай, ағартушы және Ыбырай, жазушы С.Көбеев, Ш.Құдайбердиевтің шығармалары осы газет бетінде жарияланған. Осы сияқты, газет қазақ тілінде кітап бастыруды газетттің тілін қазақша етуді бірталай сөз қылды. Ол осы мәселелерге байланысты қазақтың әдеби тілі мен емлесі, тыныс белгілері жөнінде де мәселе қозғады. Мұнысы да орынды, игі іс еді.

"Дала уалаяты газеті" он бес жыл үзбей шығып түрды. Онда барлығы 1385 аударма қамтылған.

Газет сол дәуірдегі қазақ халқының өмірінен әртүрлі мәлімет беретін шежіре іспетті болуымен қатар белгілі дәрежеде ғылыми, әдеби және шаруашылық мәселелерінен нақты мәлімет беретін, ғылым-білімді насихаттайтын журналдардың әрі көпшілікке арнап шығарылган кітаптардың ролін де атқарды /3/.

Сонымен қатар XIX ғасырдың екінші жартысында "Дала уалаяты газеті" ғана болса, XX ғасырда 6 газет жарық көрді.

XIX ғасырда 70 қана кітап басылса, XX - ғасырда оның саны 200-ге жетті. Осының өзі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы баспасөздің қаншалықты дәрежеде дами бастағанының көрінісі.

Енді осы газетте жарияланған бір-екі мақалаға тоқталып, соларды талдап көрейік. Орыстың мысалшы ақыны Крыловтың "Инелік пен құмырсқа" деген мысалын "Дала уалаяты газеті" 1899 жылы 14 тамыздағы санында қазақшалап жарияланған. Аударған Асылқожа Құрманбаев. А.Құрманбаев осы газетте аудармашы болып істеп, 1899 жылы бірнеше ай болып істеп, 1899 жылы бірнеше ай бойы редактордың міндетін де атқарған. "Инелік пен құмырсқа" ("Стрекоза и муравей") И.А.Крылов.

Помертвело чисто поле:
Нет уж дней светлых боле,
Как под каждым ей листком
Был готов и стол и дом

- деген шумағы, яғни дархан жаздың өтіп, қытымыр кыстың келгенін суретгеген жері аударылмай қалған.

Орысшасы:

Попрыгунья стрекоза
Лето красное пропело:
Оглянуться не успела
Как зима катит в глаза.

Қазақшасы:

Шегіртке, шегіртке, бүкіл жаздай өлең айтып,
Болғанын білмей қалды күздің қайтіп,
Күлі суып, тамақ табу қиын болды,
Күн көрер бұл шегіртке енді қайтіп.

Байқап-қарағанда сөзбе-сөз баламасы да, әлгі аударылмай қалған шумақтың ішіндегі "Нет уж дней тех светлых боле" - деген түйінді аудармашы "Күн суып, тамақ табу қиын болды" - деген өлең тармағында беріп отыр. Бұл мысалдың да қазақ тіліндегі төрт түрлі аудармасын кездестіреміз. 1898 жылы Абай Құнанбаев аударған "шырылдауық шегіртке, ыршып жүріп ән салған", - деп басталатын болса, 1910 жылы "Үлгілі бала" деген атты Көбеевтің кітабындағы аудармасы, 1912 жылы «Айқап» журналында "Омбылық" деп қол қойылған аударма нұсқаларын білеміз.

Сөйтіп орыс классиктерін аудару, одан үйрену дәстүрі XIX ғасырдың аяғында одан әрі дами, өркендей келе, қазақ әдебиетінде аударма мысалдарымен бірге төл қазақ мысалының тууына себеп болды. С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, С.Дөнентаев сияқты ақын — жазушылар қазақтың ауыз әдебиетінен ұсақ ертегілердің сюжеттерін пайдаланып, оларға жаңа мазмұн енгізіп, мысалға айналдырған.

Сондай-ақ осы газет-журналдың бетінде қазақтың өз мысалдары, мысал жанрына тән ауыз әдебиетінің нұсқалары көп жарияланған.

Сонымен қатар қазақ халқының көрнекті ғалымы, ағартушы—демократ, публицист жене фольклорисі Шоқан Уалиханов негізін салған орасан зор маңызды істерді, орыс және Еуропа ғалымының жаңалықтарын насихаттау, әдебиет классиктерін демократиялық халықтық идеялы шығармаларын ана тілімізге аударып таныстыру және қазақтың ауыз әдебиетінің таңдаулы нұсқаларын, жаңа туып келе жатқан жазба әдебиетінің жеке шығармаларын орыс тіліне аудару істерінде "Дала уалаяты газеті" игі қадам жасаған. Соның ішінде Абай, Ыбырай шығармаларын көптеп аударғанын тілге тиек ете аламыз.

Газет бетінде Ы.Алтынсариннің "Киргизская хрестоматия" оқулығына еңген бірнеше әңгіме өлеңі жарияланған. "Балқожа бидің баласына жазған хаты" деген өлеңі газетте "Нұржан бидің окудағы баласына жазған хаты" деген атпен аударылған. Аударған Адрахман Қылышбаев.

Қазақтың "Қамбар батыр", "Бозжігіт", "Еңлік-Кебек", "Қозы Көрпеш - Баян сұлу" дастандарымен Алдар көсе, Қожанасыр, Жиренше туралы аңыздары, көптеген қазақ ертегілері де осы газетте аударылып басылып отырған. Сонымен қатар ең алғаш осы газет беттерінен қазақ әйелдерінің өмірін суреттеп, солардың мұң-зарын шертетін шығарма да екі тілде жарық көрді. Ол "Бети" шығармасы. Осы шығарманың желісі арқылы С.Торайыров, С.Көбеевтың "Қалың мал", "Камар сұлу", "Кім жазықты" атты романдары дүниеге келді. "Бети" шығармасы "Дала уалаяты газетінің 1898 жылгы 305 сандарында жарық көрді.

Тағы да газет бетінде қазақтың салт, әдет-ғұрпына қатын "айтыс", "Жоқтау", "Жұмбақтар" да жарияланып отырған.

Газеттің 1899 жылғы 51-санында, 1898 жылғы 4-шы басылған қазақ елінің түрмыс-салт жырларынан берілген жоқтау. Орысшасы аударма да "Казақтардың жоқтауы" "Лирические песни киргизов" деп берілген. Жасыратыны жоқ, сол кездегі аудармашылар жіберген кемшіліктер тың саланың күпияларын игеруде біршама қиындықтар туғызғанымен, бірақ газеттеп аударма материалдардың көпшілігі жатық тілмен қазақ ұғымына түсінікті аударылғанын көреміз.

Әдебиеттер:

1. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
2. Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1975. – 286 б.
3. "Дала уалаятының газеті": әдеби нұсқалар. 1888-1894 Қазақ ССР-інің "Ғылым" баспасы, 1989. – 654 б.

* * *

В статье рассматриваются произведения на двух языках (казахском и русском), опубликованные в первых печатных изданиях Казахстана.

* * *

The article deals with library works in two languages (Kazakh, Russian) published in the first publications of Kazakhstan.

Көне түркі мұраларындағы ел бірлігі, мемлекет тұтастығы идеясы («Орхон» және «Құтадғу билиг» материалдары бойынша)

Б. Р. Құлжанова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің ф.ғ.к., доцент, Алматы, Казахстан

Аннотация. «Тарихы бар халық тарихын таспен жазады, тарихы жоқ халық жаспен жазады» дегендей, біздің түркілік ата-бабаларымыз бай тарихын, мәдениетін, ерлік дәстүрлері мен қаһармандық жорықтарын «Тастағы жазудан тағлым алғайсың!» деп, – кейінгі ұрпақтарына мәңгілік тасқа қашап жазып қалдырып отырған.

Көне түркі ескерткіштері – сайын даланы мекендеп, түлпар мініп, ту алған ата-бабаларымыздың өмірін жыр еткен, түркілердің асыл мұралары. Міне, осындай ескерткіштер қатарында «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары және де ортатүркілік дәуірде жазылған Жүсіп Баласағунидің «Құтадғу билиг» атты ғажайып дастандары бар. Түркілер дәуірінен жеткен шығармалардың қайсысынан да халықшылдық сезім лебі еседі. Адамзаттың көркемдік талғамының ерте кезден-ақ дамығанын дәлелдейтін көркем сөз ескерткіштері көне түркілер ру-тайпаларының рухани өмірін бейнелеген әдебиет туындылары. Ежелгі түркілердің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін бейнелеген бұл ескерткіштер жазба мәдениеттің ғана емес, сол замандағы саяси ойдың да асыл мұралары болды. Жалпы қай ғасырда өмір сүрген түркі ғұламасы болмасын, түркі елінің, түркі жұртының «Тұғырлы мемлекетін» құру жолында аянбай еңбек етті.

Көне дәуірлерден жеткен рухани мұралардың негізгі түйіні – «Тәңірінің өзі дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқан» [1] қасиетті ұлыс – түркілер, ел бірлігі, түркілік бабаларымыз аңсаған тәуелсіздік, бірлік жолында жасалған еңбек, оны ұстап тұру үшін ұрпақтарына аманаттап кеткен ұлағат, түркі мемлекеттерінің ыдыраудан сақтандырып, алауыздық пен шиеленістерден сақ болуға шақырған, ғасырлар

қойнауындағы даналық ойлар мен көрегендік тұжырымдар. Тәңірден жаралған көк түркілер ел деп туады, ел деп өмір сүреді, ел деп соғысып, ел деп өледі.

Руна жазуларында елді сақтау, мемлекетті түзу, кеңейту, ұлтты сақтап қалу сияқты қаһармандық ерліктер нақты ой түйіндерімен жеткізілсе, XI ғасыр жазбасы Ж. Баласағунидің «Құтадғу билиг» дастаны сол рухты ұстанып, елдік дәстүр, халықтық рух, білік мұраттарын айқындай түседі. Дастанда мемлекет, ел басқарудың міндеттері мен шарттары шежіреленеді. Шығарма XI ғасырда ұлан-байтақ атырапты алып жатқан Қарахандар әулетінің мемлекеттігін нығайтуға қатысты алуан проблемаларға жауап айту мақсатынан туған. Дастанда көтерілген тақырыптардың ішіндегі ең негізгісі – мемлекет, ел басқару, ел басқарушының міндеттері мен құқығы туралы, жалпы адамзаттық, халықтық мәселелер қозғалады. Дастанның ең өзекті тақырыбы, басты мақсаты – халыққа ізгі өмір сыйлау, бақытты, әділетті қоғам құру.

Ата-мекеннің азаттығын, ата-тегінің тазалығын, түрік ұлтының рухани дәстүрлік, тілдік тәуелсіздігін басты қасиет ретінде ұстап, «Ел болып бірігуден асқан бақыттың жоқ» екенінің бағасын білген бабаларымыз: «Түркі халқы жойылмасын, ел болсын!», «Пәк ұлдарың құл болмасын, пәк қыздарың күң болмасын!» деп күресті. Ел билеудегі жалғастықтың үзілмеуін, дәстүрлердің жойылмауын ескертеді. Яғни, «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай» жеткен тәуелсіздікті ұстап тұрар татулық, бірлік мәселесі, түркілерді бірлестіру мәселесі тарих сахнасынан қай кезде де түскен жоқ.

Енисей өзені аңғарынан табылған әдеби жәдігерліктер де сол замандарда ғұмыр кешкен түркі әулеттерінің бізге қалдырып кеткен өлмес мұралары.

Ежелгі дәуір ескерткіштерін зерттеуші М. Жолдасбеков: «Орхон» ескерткіштерін жалаң тарихи фактілер тізбегі деп қарамай, түркі халықтарының ізгі арманын, кескілескен соғысын, айбынды батырларын өзгеше әуезбен жыр еткен ерлік эпосының ең әдепкі үлгісіне жатқызу орынды» [2, 72-б.] деген болатын. Дүниенің төрт бұрышын түгел мекен еткенін түркілер жырда зор мақтанмен баян етеді. Төрткүл дүниені дүр сілкіндірген түркілердің күштілігі олардың бірлігінде болатын. «Биікте көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, Екеуінің арасында Адам баласы жаралған». «Бастыны еңкейткен, Тізеліні бүктірген» [3.10-б.] түркі елінің тұтастығы, бірлігі ынтымақта болатын.

Дегенмен осындай бірлік бір кездері осалдап, түркілер батыс және шығыс қағанаттарға бөлінген. Түркі мемлекетінің басқа елге тәуелді болу себебі шығармада былайша баяндалады:

Соңындағы інісі ағасындай болмады,
Үлдары әкесіндей болмады.
Біліксіз қағандар отырған екен,
Жалтақ қағандар отырған екен,
Әміршілері де біліксіз екен
Жалтақ болған екен.
Бектерінің ымырасыздығынан,
Табғаш халқының тепкісіне көнгендігінен,
Түркі халқы елдігін жойды. [4,11-б].

«Орхон» жырларында түркі мемлекетінің ыдырауы, жойылуы айқын көрсетіліп, болашақ ұрпақты содан сақтандырады. Мемлекеттің күйреу себептерін қадап-қадап айтып береді. Біріншіден, ел билеудегі жалғастықтың үзілуі, жақсы дәстүрлердің жойылуы, інінің ағадай, үлдың әкедей тізгін ұстай алмауынан біліксіздік, жалтақтық, алауыздық жайлап, жат жұрт – айлалы табғаш мемлекетінің сұрқия саясатына сеніп, алтын, күміс қазынасына, жібек байлығы мол, тәтті сөзіне алданып арбауына түскендіктен, бектер мен ел басыларының алдамшы байлыққа қызығуы, құнсыз, еңбексіз байлықтың түркі бектерін мастандырып, мемлекет шаңырағын шайқалтқаны, екіншіден, ағалы-інілі дауласқандықтан, бегі мен халқы жауласқандықтан түркі халқы жұдырықтай тұтастығынан, елдігінен айырылып қалғандығы, түркі халқының жойылғанын, тоз-тоз болып шашырап кеткендігі, бек ұлдарының құл болғаны, пәк қыздарының күң болғаны, түркі бектерінің түркі аты жойылып, табғаш атына көшкендігі, жат елге ісін-күшін беріп, табаны күректей елу жыл езгіге түскені зор өкінішпен айтылады. Сондықтан да мемлекет ішіндегі ішкі алауыздықты болдырмау, ру, тайпаларды бір ту астына жинау мәселесін басты назарда болды. Бірлік бар жерде береке, татулық орнайды. Үшіншіден, мемлекет басқаруға ақылды тұлғалардың тартылмай, дарынсыз, тек қара басының қамын ғана ойлаған, ұсақ адамдардың келуі.

Көне түркілік қай жырды алсақ та, күшті мемлекеттің кепілі ақылды, көреген басшы, мықты заң екендігі, сол заңды тура ұстай білу керектігі баса айтылады. Яғни ақылды басшы өз халқына бостандық пен тәуелсіздік бағын орната алады, мемлекетті нығайтуды өмірлерінің басты мақсаты деп таниды. Ақылды қағандар басқарған қоғамда халықтың әдет-ғұрпы мен заңдары мүлтіксіз орындалады, ниеті

бұзық жандар болмайды, мемлекет күшті болады. Билеуші нашар болса, ауызбірлік болмаса, мемлекеттің шаңырағы шайқалады, билік кетіп, халқы күлдық қамытын киеді. Сондықтан да «Халыққа алып үлдар керек саспайтын, Үлы істерде үлы жорық бастайтын» [5, 1961-бәйіт]. Немесе «Шыншыл, сара басшы керек халыққа, Халық үшін түсіп шығар тамұққа» [5, 1964-бәйіт].

Түркілік жырларда мемлекетті нығайтудағы ірі тұлғалардың ерекше роль атқаратыны айтылады. «Күлтегін» жырында түркі мемлекетін орнықтырған алғашқы қағандар елдің бірлігін сақтау үшін көп күш жұмсаған ақылды да, күшті болып суреттеледі. Әсіресе, түркі мемлекеттінің бірлігін сақтауда зор табыстарға жеткен Білге қаған мен әскери қолбасшы Күлтегін батыр болды. Күлтегін тақтың мүддесінен гөрі елдің мүддесін жоғары қойды. Ағасы Білгемен Күлтегін қосылып, Тоныкөк секілді ақылгөйдің жәрдемімен өмір бойы жанын жалдап, барлық күш-жігерін Түріктерді бірлестіру, басын қосу мәселесіне жұмсаса, кейін «Құтадғу билиг» жырында қарахандар мемлекетінің бегі Күнтуды Елік те уәзірі Айтолдымен бірігіп, өз кезеңде елінің гүлденуіне барынша үлес қосты.

«Құтадғу билиг» жырында 2016 бәйітте «Қай жерде бек заңды түзу ұстаса, Елдің де онда күні жарқын қысқасы» деп жырланса, «Күлтегін» жырында «Елін сонша шексіз билеген екен, Ел ұстап, заң жасаған» деп, шексіз биліксіз елді бейбіт өмірге, молшылыққа жеткізе алмайтындығы» дәлелденеді, «Күлтегін» жырында да, «Құтадғу билиг» дастанында да мемлекет басшысына биліктің берілуі тек тәңір арқылы келетіні баяндалады. «Құтадғу билигтің» 5469 бәйітінде «Ұлықтықты алған жоқсың сен тілеп, Берді құдай рахымымен белгілеп» дейді. «Күлтегін» жырындағы «Әміршілері де білгіш болған екен» дегені Жүсіп Баласағуни дастанындағы бекке қойылатын талаптармен, яғни ел басқаруға ақылды, данышпан адамдардың тартылуы керек екенімен үндесіп жатыр. «Орхон» жырларында оқиғалар, ел амандығы, мемлекет тұтастығы үшін жасалған ерліктер нақты іс-әрекет арқылы көрініп отырса, XI ғасыр дастанында сол өз дәуірдің қоғамдық-саяси, моральдық мәселелері жан-жақты, мемлекет басқару туралы құнды пікірлер кең көркемдік тыныспен жырланады.

«Құтты білік» – түрік елінің ел болу жолындағы қоғамтану, елтану дастаны десе де болады. Орта Азия, түрік тарихының аласапыранға килігіп, түркі дарабоздарының шашасына да, санасына да шаң тимеген түста туған туынды. [5, 21-б.]. Дастан XI ғасырда ұлан-байтақ атырапты алып жатқан Қарахандар әулетінің мемлекеттігін нығайту, «мемлекеттің ішкі-сыртқы тәртібі қалай болу керек, ел басқарған бек пен қоғам мүшелері арасында қарым-қатынас нормалары қандай болу керек, мемлекетті сақтап отыру үшін қандай заңережелер керек?» деген сияқты өмірдің өзі туындатқан сауалдарға жауап айту мақсатында жазылған. Надандық жайлаған қоғамда адам қайткенде бақытты заман кешпек? Құтты ел құру үшін не істемек керек? «Қайтсек ел боламыз, қайтсек тұғырлы мемлекет боламыз?» деп, ұлы мақсатқа бет алған түста «мемлекет құрушылар қандай болу керек?» деген сұраққа жауап ретінде ел басқарар бектеріне моральдық-әдептілік тұрғысынан бірқатар ойлар айтады. Халық бақыты ең бірінші ел басқарған бекке тікелей қатысты дей келе, басшысы қарамағындағы әкімдер мен халықты өзінің өнегелі ісімен үйыта білу керек екенін ескертеді. Халықтың бақыты – билеуші үшін басты мұрат болу керек. Билеушінің сыйлы болуы – біріншіден, билік жүйесіне, тыныштық пен бейбіт өмір елдегі тәртіпке байланысты. Ол әділ, адамгершілігі мол болса ғана құрметке ие болады. Ізгі басшы халқын ізгілікке, берекеге бастайды. Басшысы жақсы елдің жұрты түзу, құлқы түзу. Бектері ізгі елде халқы байып, құт-берекеге оранады. Ізгі бекке тән қасиеттер: сабыр, ізгілік, мейірімділік пен қаталдық. Елдің ел болуы үшін ең әуелі бектері білімді, парасатты болу керек. Яғни, елдің құты – білімді, мейірімді бек.

Кім дана бек болса, жақын білімге,
Біліктіні жақын тартар түбінде.
Ел үшін еңбек етер бек – ең абзал бек.
Бек жақсы боп, істесе көп қайырды,
Ел-дүние жайнап, халық байыр-ды. (880-бәйіт).

«Елді әділ заңмен басқару арқылы елді ұйытуға, құтқа, береке-бірлікке бастауға болады дейді» дейді ортағасырлық ғұлама. «Зұлым күшпен бек ұзаққа бармайды, күш-зорлыққа халық шыдап қалмайды» – дейді дастан бәйіттері. Сонымен бірге бекте жігерлілік, жомарттық және шырын тіл болған жағдайда ғана, елін тұтас, әділ билей алатынын айтады. Сонымен бірге осыдан мың жыл бұрынғы дастан бектің ойы мен бойынан бастап, қалай тамақтану, сарай жұртымен қандай қарым-қатынас жасау керек екеніне дейін егжей-тегжей түсін-

діреді. Мансапқорлық – мемлекет адамы үшін үлкен кемшілік екенін көз жеткізе дәлелдейді. Және де ел басшысын парақорлықтан аулақ болуды үндейді. «Өзің бексің дүниеге құл болма, Үкім күтпе, өзің билеп, бұр жолға». «Егер ізгі болса елдің басшысы, түгел ізгі болар атқосшысы». Жүсіп Баласағунидің бұл пікірлері әл-Фарабидің қала басшысының бойынан табылуға тиіс он екі талабымен де шебер үндесіп жатыр.

«Жырды жазудағы автордың мақсаты «көк түркілердің» тарихын жазу емес, түркі халқының бұрынғы дәстүрлерін өз замандастарына идеал етіп көрсету» еді дейді Н. Келімбетов [2. 43-б.]. Авторды қызықтырған түркі елінің ішкісыртқы жағдайы емес, мүсәпір халықты Білге қаған қалайша дәулетті, бақытты еткенін оқушысына көркем сөз арқылы жеткізу, құтты қоғам құру, әлеуметті түзіп, халықтың әл-ауқатын көтеру, ел іргесін нығайту. Құтты қоғам, іргелі ел болу үшін не керек? Ел билеуші қаған ел тәуелсіздігін бәрінен жоғары қояды. Көктегі Тәңірден: «Түріктің қасиетті жері, суы, түркі халқы жойылмасын, ел болсын!» деп, аян беріліп, сол құлдыраудан қайта бас көтеріп, ес жиып, Тәңірінің жарылқауымен еліне, жерінен айырылған халықтың басы қосылып, ата-баба мекеніне қайта оралады. Түркі елінің бүтіндігі мен тәуелсіздігі туралы «Күлтегін» жазбаларында мынадай жолдар бар: «Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп әкем қағанды, шешем Қатынды қаған көтерген Тәңірі –Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп мені қаған етіп отырғызған еді. Іші –ассыз, сырты – тонсыз бейшара халыққа отырдым. Інім Күлтегінмен ақылдастық. Әкеміз, ағамыз құрған халықтың даңқы өшпесін деп түркі халқы үшін түнде үйықтамадым, күндіз отырмадым. Өліп-тіріліп жерді ұлғайттым, біріккен халықты от-су (алауыз) қылмадым», Немесе, «Өлімші халықты тірілттім, жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым, тату елге жақсылық қылдым». Жыршы бұл арқылы сол дәуірдің қас батырының көркем бейнесін жасау мақсатын қойды. «Орхон» жырлары: «Бектері де, халқы да сенімді екен, Сол үшін де елін сонша билеген екен, Ел ұстап, заң жасаған...» десе, «Құтадғу билиг» дастанында «Кедейді – орташаға, орташаны – байға» теңеген Күнтуды Елік заманында:

Халық байып, ырысы артты елінің,
Тілін безеп, көтерді елі Елігін.
Құт дарыды, өсті халық өрісі,
Бірге жусап, өрді қозы, бөрісі

Деп жырланады. Бұл жолдардан қоғамның саясиәлеуметтік мұраттары айқын танылады.

Жырдағы Тоныкөк бейнесі батагөй дана, әрі үлкен қолбасшы, жауынгер ретінде көрініп отырады. Әр түрлі жағдайларда ой түйіп, тұжырым жасап отырады. «Тоныкөк» ескерткішінің басты ерекшелігі – негізгі оқиғалар Тоныкөк аузымен баяндалады. «Тоныкөк» жырында алдымен қағандарды мадақтай келе, солармен үзеңгілес болып, түнде үйықтамай, күндіз отырмай түркі елі үшін, түркі мемлекеті үшін қызыл қанын суша ағызып, қара терін төккенін, күш-қуатын сарқып бергенін, құрсауы берік, күдіретті қауым жасағанын мақтанышпен паш етеді. Әр түрлі жағдайларға батагөй дана өз бағасын беріп отырады. Билік ұстап отырған қаған мен ақылгөй абыздың біраузыздылығы, сөз бен істің бірлігі үнемі ескертіледі. Елдікті, тәуелсіздікті қамтамасыз ету үшін қағанды құрметтеу, ақылгөйді тыңдау, ел басына қатер төнгенде басты бәйгеге тігіп, сол жолда мерт болу батырлықты мадақтау, елдікті жырлау, бабаларымыздың аңсарлары мәңгілік тасқа қашалды. Түркі елінің тұтастығы ынтымақта екендігі, барлық күштердің үйтқысында екендігі түп нысана болып табылады. Бірлесіп, ынтымақта жасаған түркі халқын жеңетін күш жер бетінде жоқ екені баяндалады. Ал «Құтадғу билиг» дастанында уәзір ақылгөй Айтолды да Күнтуды Елікке қызметке келіп, өзінің өмірден түйгенін, білгенін үйретіп отырады. Бұл даналардың аузынан небір шұрайлы сөз орамдары, мысалы, «Тоныкөкте»: «Жұқаны таптау оңай, жіңішкені үзу оңай», «Қағаны – батыр, ақылгөйі – кемеңгер елдің бағы жанады»; «Құтадғу билигте»: «Келген құтты ұта алмасаң озады, Бергенге ие бола алмасаң – тозады!», «Бақ қонса адам, көңілі судай сарқырар, Жаңа айдай толысар да, жарқырар» деген жолдар айтылып, күні бүгінге дейін құндылықтарын жоймағанын куә боламыз.

Мемлекеттің мелекет болуы үшін керек басты белгілер: тілі, шекарасы, астанасы болуы міндетті болса, көне түркілер де бұл ұғымдарға ерекше құрметпен қараған. «Орхон» жырларында туған жер – Өтүкен жайлауы аса бір құрмет сезіммен ауызға алынып отырады. «Ол жерге барсаң, түркі халқы өлмейсің, Өтүкен қойнауында отырсаң, мәңгі ел ұстап отырарсың сен. Сонда түркі халқы тоқ» делінеді. Білге таққа отырған кейінгі түркілердің астанасы Өтүкен жайлауы болды. Бұл жерде қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастарға жол ашылды.

Ел билеудегі табыстар мен кемшіліктер қатар айтылған, одан сабақ алуды өсиеттеген көнетүркілік жырлардың негізгі арқауы қағанның халыққа мемлекет ісіне адалдығы, халықтың қағанына бағынуы. «Орхон» жырлары: «Егер, сен, түркі халқы, өз қағандығыңнан, өзіңнің бектеріңнен, өз Отаныңнан бөлініп кетпесең, онда өзің бақытты өмір сүріп, өз үйлеріңде боласың, қайғы-қасіретсіз өмір сүресің» десе, қағанының басты мақсаты «Ел-жұртының қамын ойлау, күші мен ісін мемлекет мүддесіне жұмсау» дейді. Қаған басына қойылған таста да: «Ол өзінің халқын армансыз асырады» делінген. XI ғасыр дастанында да патшаның халық алдындағы міндеттері айтылса, қарапайым халықтың да қағанда қақы бар екені ашып айтылады. Осы үш талап, міндет орындалаған жағдайда ғана мемлекет гүлденіп, ел ырысы артады деп сенеді.

Мақаламызды қорытындылай келгенде, әлемдік мәдениеттегі ұлы ескерткіштердің қатарынан орын алған көнетүркілік мәдени жазбаларда саясат, ел билігі, ел ынтымағы, көсемдердің мақсат-мүдделері көркем баяндалады. Түркі халқы Білге қағанның «кедейді байытып, азды көбейткен» түркі халқын біріктіруші, қуатты қасиетті, ерлік істерін мадақтап, «түркі халқы неден қауіптеніп, нені білуі үшін», болашақ үшін, ата сөз, шежіре сөз үрпақ жадында сақталуы үшін қара тасқа мәңгілік қашап жазды. Бұлар адамзат үрпақтары үшін мәңгілікке ұласатын құндылықтар, рухани самғау биіктер. «Тарихы бар халық тарихын таспен жазады».

Әдебиеттер:

1. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. – Алматы: «Хант». – 1997 ж.
2. М. Жолдасбеков. Асыл арналар. – Алматы, 1990 ж.
3. Н. Келімбетов. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: «Ана тілі» – 1991 ж.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. (Құрастырған Алма Қыраубаева). – Алматы: «Ана тілі». – 1991 ж.
5. А. Егеубаев. Құтты білік. – Алматы: «Жазушы». – 1986 ж.

Tolstoy'un yaşam felsefesi

Doç. Dr. Beyhan Asma

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kayseri, Türkiye

Аннотация. Мақалада Лев Толстой және басқа белгілі философтардың өмір интерпретациясы мәселесі қарастырылады. Ерекше көңіл Толстойдың өмір түсінігіне және оқырмандарға өз көзқарасын жеткізу талпынысына аударылады. Толстойдың өмір философиясы мен адам алдында тұрған басқа мәңгі сұрақтар түсінігін зерттеудің алғашқы сатысының нәтижелері берілген.

İnsan Yaşam Felsefesi kavramı daha önce Schopenhauer ve Nietzsche felsefeleri için kullanılmıştır. Bu iki filozof Simmel gibi 19. yüzyıldaki aydınlanmış aklın çıkmaza girdiğine inanmaktadırlar. Yaşam Felsefesi genel anlamda aydınlanma ve rasyonalizme karşı çıkan Ramantik akımın devamı olarak görülür. Yaşam Felsefesi hayatı yalın bir düşünce olarak değil, gerçekten yaşanması gereken canlı bir değer olarak görür. Burada akıl bazen hayata yardımcı bir unsur olarak bazen de ona karşı çıkan bir düşman olarak görülür. Bütün 20. yüzyıl yaşam filozoflarının ortak noktası Schopenhauer ve Nietzsche felsefelerini kendilerine çıkış noktası olarak almış olmalarıdır. Bu düşünürlerin diğer ortak yanları şöyle sıralanabilir: Hepside varlıkta hareketin, oluşun, gelişmenin hüküm sürdüğüne inanmakta, donuk bir varlık anlayışını kabul etmemektedirler. sanlığın tarihsel kökenlerini dinsel anlamda Âdem ve Havva'ya; dünyevi ve ideolojik olarak ilkel kominel toplum, avcılık, toplayıcılık, yerleşik toplum, imparatorluklar, feodal ve ulus toplumlarına kadar dayandırmak mümkündür. Toplumların sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dinsel yaşam tarzları ne kadar farklı olsa da toplumda yaşayan tüm bireylerin ortak duygu, düşünüş ve hayat anlayışları mevcuttur. Her zaman ve her yerde güncelliğini koruyan, tartışılan, anlam yüklenen kavramlar olmuştur. Bunlar genel anlamda hayatı anlama, yaşamı sorgulama, umut,

özlem, eşitlik, adalet, mutluluk ve sevgidir. Bana göre bunların en can alıcı olanı insanın kendisini hayat karşısında var etmeye yeltenmesidir ya da ispatlamasıdır. Kendini ve yaşamı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmasıdır. Bunlar büyük bedeller gerektiren duygulardır. Öyle görünüyor ki bu, insanoğlunun var olduğundan bugüne kadar giriştiği en büyük mücadele örneğidir. Hayat içinde kendimize değer yüklemek, yaşamın kırmızıçizgilerini sorgulayıp anlam yüklemeye çalışmak. Bu çok çetin bir mücadele örneğidir. Belki de tarih boyunca girişilen en kanlı ve şiddetli savaşlardan, en dramatik sahnelerden, sonu faciayla sonuçlanan tüm toplumsal hareketlerden daha acımasız ve hüzünlü bir tablodur. Çünkü bu savaş kişinin kendi kendisiyle verdiği savaşıdır. Bunları düşünürken bazen kendimize gülmüyor değiliz. Neden mi? Bu kavramlar o kadar masum, çekici ve kulağa hoş geliyor ki bu hayattan çok mu şey istiyoruz diye kendimize sormadan edemiyoruz. Hayat içinde yerimizin ne olduğunu anlamak için türlü serüvenlere girdik. Evet, iki sihirli kelimemiz var: "Yaşamın anlamı ve amacı nedir, nasıldır, ne olması gerekir?" soruları değil mi bizi sürükleyen, maceralara yelken açtıran, umuda yolculuk ettiren. Acaba hayatın anlamı ve önemi diyalektik bir bakışla yaşamı kabul edip ona sıkıca sarılıp kabul etmek midir? Rüzgâr bizi yeri ve sonu belli olmayan yerlere götürecek. Bazen sevindirecek, sürprizler yapacak, göz kırpacak; bazen de kederli ve hüzünlü bırakacak. Yaşam bu gelgitler içerisinde zıt kutuplu dünyada yaşamaya benzer. Hayatımızın bir tarafında etrafımızı saran mayın tarlaları, uzaydaki kara delikler, korkunç bermuda üçgenleri işgal etmekte; hemen yanımızda ise yeni bir günün habercisi olan güneşin doğuşunu, karşılıksız bir anne sevgisini, doğan bebeğin ilk ağlayışını, bir dostun sıcaklığını yüreğimizde hissederiz.

Bir çok dünya edebiyatları yazarları Tolstoy için 'bir insanlık örneği' der. İlk bakışta abartılı bir değerlendirme gibi görülen bu tespite, *İtiraflarım'*ı okuyunca hak veriyorsunuz. Tolstoy, bu hayatın içine doğan, yaslanılacak bir anlam dizgesi için soruların ardına düşen Rus edebiyatının önemli bir temsilcisidir. Kalbin uyuşmadığı, zihnin gündelik hayatın genel-geçer kabulleriyle canlılığını yitirmediği çocukluk döneminin naif sorularına yol açarak yaşamış nadir insanlardan biridir. Birçok filozof onu Sokrat konuşan adamsa, Tolstoy soru soran adamdır diye yorumlar. On sekiz yaşına kadar tabi olduğu Ortodoks bir eğitimin öngördüğü anlam dünyasının, yaşadığı reel hayatı izah edemediğini, insana ayağı yere basan bir anlam katamadığını görmüş, cevapsız kalan sorular onu inanç öğretisinin dışına sürmüştür: "Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebine göre vaftiz edildim ve o doğrultuda eğitildim. Çocukluk ve gençlik yıllarımda, bu inanç çerçevesinde öğrenim gördüm. Ama on sekiz yaşında, ikinci yıldan sonra üniversiteyi bıraktığımda, artık bana öğretilmiş şeylerin hiçbirine inanmıyordum. Benim inançtan kopuşum, kültürlü tabakaya mensup insanlarda nasıl olmuşsa ve şimdi de nasıl oluyorsa, öyle olmuştu "der[1].

Sanırım bu, çoğunlukla şöyle olmaktadır: Çevresindeki çoğunluk nasıl yaşıyorsa, öyle yaşıyor insan; herkes inanç esaslarıyla ortak olmayan, çoğunlukla ona ters düşen ilkelere bağlı olarak yaşıyor; inanç öğretisinin hayatımızda yeri yok, ne başka insanlarla olan ilişkilerimizde rastlıyoruz ona, ne de bizzat kendi hayatımızda onunla alış-verişimiz oluyor, inanç esaslarını herhangi bir yerde, hayattan uzakta ve ondan bağımsız olarak kabulleniyoruz. O, bir kere karşımıza çıkınca da, tıpkı, hayatı içten hiç ilgilendirmeyen dıştan bir olaymış gibi karşılıyoruz. 'Tolstoy, gençliğin en coşkun dönemindedir; inanç esaslarının müdahale etmediği bir pratik hayatla kuşatılmış olsa da, ruhunun derinliklerinde iyi insan olma arzusu vardır. Ahlaken iyi olma arzusunu gerçekleştirmek isterken karşısına ihtirasları ve inançla bağını kopartmış toplumun küçümsemeleri çıkar; hem ihtirasları hem de toplum onu negatif duygulanın içine iter. Kötünün göklere çıkarılması ve iyinin ezilmesi istikametinde bir hayat yaşar, yazılar yazar. Artık o, yazar ve sanatçı bir çevrededir. Yazar ve sanatçı, hakikati bulmuş insanlardır; insanlığın gelişmesinde büyük payları vardır. Görevleri insanlara ders vermek, onları adam etmektir. Böyle bir çevrede, kendisine böyle bir görev benimsetilen Tolstoy, hakkında çok şey bilmediği hayatı öğretmeye girişir; karşılığında kazanç ve çevre edinir.

Yazar arkadaşlarında hayat felsefelerinin özü şuydu: Hayat, genel olarak ilerleme yoluyla gelişmektedir. Bu gelişmede en büyük pay fikir adamlarına aittir ve fikir işinin erleri arasında en büyük etki yapanlar da sanatçılar, şairlerdir. Onların işi, insanlara ders vermektir. Tolstoy kendini eşsiz bir sanatkâr ve yazar olarak görüyordu. Bu teoriyi benimsemesi, çok doğaldı. Tolstoy, yani sanatkâr ve yazar olan kişi, yazıyordu, neyi öğrettiğini kendi de bilmeden öğretiyordu. Bunun

[1] Richard Freeborn. Turgenev: The Novelist's novelist. 1970.

karşılığında para kazanıyor, oldukça iyi bir şekilde yaşayıp gidiyordu, güzel bir evi vardı, çevresinde insanlar çoktu; ünlüydü. Bu onun için öğrettiği şeyin çok iyi olduğu anlamına geliyordu.

Ortalama seviyenin çok üstünde bir hayat standardını yakalayan ve sıradan yaşayan Tolstoy'un bu dönemi on beş yıl sürer. Bu sürede içindeki çocuk sesini tekrar yükseltir; yazarlığını ve yaşadıklarını beğenmez olur. Sorular onu rahatsız eder. Cevapsız kalan soruların kendisine bulaştırdığı boşluk duygusuyla hayat tutkusu söner. Anlamı olmayan bir hayatı yaşamak ona dayanılmaz acılar yaşatır; ne istediğini de bilmez. Bir uçurumun başındadır ve yok oluştan başka bir şey görmez. Birer yırtıcı hayvan gibi insanın üzerine atlayan hayatın acılarından kaçmak için kendini bir kuyuya atar. Hayata dair o kadim soru ve acıların üzerini örten, onları unutturan, insanı oyalayan zevklere tutunduğunu, bunlardan haz etmekle bir yanılsamayı yaşadığını düşünür. Kuyunun dibinde ağzını açmış vahşi hayvana yem olmamak için tutunduğu hayat dalından hazlar emen insanın trajik durumundan kurtulmak isteyen Tolstoy, bilimde, 'hayatın anlamı nedir?' sorusunun cevabını arar. İçindeki boşluğu büyüten, çaresizliğine vurgu yapan çözümsüzlük durumuyla karşılaşır. Çözümü bilimde bulamayan Tolstoy, düşünce tarihinde birer yıldız gibi parlayan filozoflardan bu konuda bir ışık bekler. Tutkuyla, neredeyse öfkeyle, karmakarışık ve düzensiz bir şekilde, önce hüzünlü ruhun ebedi yoldaşı olan Schopenhauer'i, sonra Sokrates'i, Platon'u, LaoTse'yi, mistikleri, stoalıları, septikleri ve Nietzsche'yi okur. Ama çok geçmeden kitapları kapatır. Kitaplarda da, bu dünyayı açık ve seçik olarak görme imkânını verecek farklı bir araç bulmaz; onlar da bilmekten çok, soru sorarlar. Endişeli bir ruhun huzura kavuşması için değil, düşünce için birtakım sistemler geliştirirler; avuntu değil, bilgi verirler. Bilim ve düşünceden umudunu kesen Tolstoy, hayatı gözlemlemeye başlar; kendi çevresindeki insanların hayatı karşılayış biçimlerini anlamaya çalışır. Bu gözleminden sonra kendini bir kavşakta bulur; tercihini yapar. Kim ne derse desin, Tolstoy bu tercihini çok önemser. Tolstoy inançla yeniden buluşmuştur. Aklın çözemediği ama inancın hallettiği o önemli nokta nedir? Tolstoy bağlamında cevap şudur: 'Akıl yalnız başına ancak hayatı anlamak için yeterlidir, ölümü anlamak için değil; bunun içindir ki, o zamana kadar bir nihilist olan Tolstoy, kavranılmaz olanı kavrayabilmek için yepyeni ve çok farklı bir manevi yeteneğin var olması gerektiğini anlar. Hayatın ve insanın anlamına vurgu yapan soruların ardına düşen çoğu insan gibi, içine doğduğu hayatı okumuş; konuşan hayatın dilinden dökülenlere kulak kabartmış; tam anlamıyla kalbinin ve vicdanının işaret ettiği yere yürümüştür. Bu sebeple, "Tolstoy Diyor ki" başlığı altında okunabilecek İtiraflarım'ı, 'Hayat Diyor ki' şeklinde de okuyabiliriz. Zweig'in kendisi için yazdığı 'Son Sözler ne kadar yerindedir. Tolstoy, eşsiz bir ruh içtenliği sayesinde, insanın en yüce şeklini aradı ve ona ulaşmaya çalıştı. Onu, kendi vicdanının derinliklerinde, insanın ancak kendini yaralayarak inebileceği derinliklerde aradı, sordu, soruşturdu. Örnek bir ahlaki deha olarak, amansız bir ciddilik, acımasız bir sertlikle, kayıtsız şartsız bir şekilde eşeleyip durdu ruhunu. Goethe'den bu yana, hiçbir şair, kendini ve aynı zamanda ebedi insanı bize bu şekilde gösterememiştir. Öyle görülüyor krallar da ya da kendini özne olarak gören insanlar da ne kadar özne oldukları ve hayat karşısında kendilerini var ettikleri tartışılır bir mevzudur. Onlarda bir gün coşkun bir akarsuyun üstünde yüzen küçük bir odun parçası olup denizin kıyı çizgisindeki sıfır noktasına boşalarak bir hiçliğe boğulacaktır. Kendi özlerini kaybederek, varlık nedenlerini yitirerek bütünün bir parçası olacaklar ama hiçbir zaman kendileri olamayacaklar. Onların da sesi kalabalıklar arasında kaybolup gidecektir; ama onlar seslerinin duyduklarını zannedecekler. O yanılgıyla yaşayacaklar ve o ihaneti hiçbir zaman goremeyecekler. Kendi yaşam alanımız da bu çileli, sıkıntılı ve hüzünlü ortamdan kurtulmak mümkün mü? İnsan olmamız icabıyla içimizdeki merak duygusunu harekete geçirmemiz gerekmiyor mu? İnsanı, doğayı ve evreni kısaca var olan olmayan her şeyi irdelememiz gerekmiyor mu? Karl Jasper*'in* dediği gibi "Felsefe yolda olmak demek değil miydi?" Hiç bitmeyen bir yolculuk, bir macera, bir umut kapısı değil mi? Keşfedilmemiş yerleri görmek kazma, kürek ve sondaj vurulmamış bakir toprakları ele geçirmek. Evet, felsefi düşünmenin zihniyeti bu olmalı. Bu yaklaşım tarzını bize öğütlerken şu uyarıyı da yapmadan edemiyor. Hiçbir zaman elimizdekilerle yetinmeyip tembellik yapmayacağız. Sokrates'in dediği gibi: " Bildiğim bir şey varsa oda bir şey bilmediğimdir.'' önermesini hayatımızın merkezine yerleştirip bu anlayışı genetik kodlarımıza işlememiz zor olmayacaktır. M.Ö 469_470 yıllarında yaşadığı tahmin edinilen Sokrates*:* "Sorgulanmamış bir hayat yaşanmamıştır" diyerek hepimizi tembihleyerek kulağımızı çekti. Aslında bu söylemlerin dışına çıkmayı bazen gerekli görüyorum. Amaç insanı, doğayı, evreni ve hayatı derinden kavrama yüceliğiyse neden yapmayalım.

Neden alışılmışın dışında değişik kulvarlarda dolaşmayacağız. Bu önermeler zincirinde aklıma Platon*'un ve* Farabi'nin varlık anlayışı geliyor**.** Platon'un iddia ettiği gibi bizler gerçekten idealar dünyasının bir kopyası, bir yansıması, bir gölgesi olmanın ötesinde anlam ifade edebiliyor muyuz? Duyular dünyasının ölümlü, sınırlı, kusurlu, eksik ve gelip geçici bir hayat olduğuna inanmamızın vakti geldi mi acaba? Bu dünyada bize verilen tiyatro oyununu ustaca oynayıp ebedi âleme gitme yolculuğuna hazırlanmamız mı gerekiyor? Bir figüran olmaktan başka anlam ifade etmiyor muyuz? Doğrusu bu fikirlerde bazen kafamı kurcalamıyor değil. "Mutluluğu, güzelliği, ölümsüzlüğü, kusursuzluğu, idealar dünyasıyla bütünleşerek nirvayaya ulaşabilir miyim?" sorusunu çoğu zaman birçok kişi kendisine sorar. Bu düşüncelerimi belirtirken şu yönde bir eleştiri geleceğini hisseder gibiyim. Hayat karşısında benzer ve farklı duruşlar sergiledik; ama nedense hiç birine de sahip çıkmadık, hiçbirini savunmadık, yanımıza alıp da yaşam gerçekliğimiz olarak görmedik. Aslında felsefi bakış tarzı bu değil miydi? Hayata meydan okuyuş, otoritelere ve kutsallıklara boyun eğmeden doğmaları eleştiri oklarından geçirmek değil miydi? İnsanı, doğayı, evreni, kısaca var olan ya da olmayan tüm varlıkları derinden kavrama ve bilme yüceliği taşımıyor muydu? İnsan var olmak için düşündü, hayata meydan okudu. Bunun sonucu Truva savaşında Aşil'in keskin kılıcı ve barbarlığı karşısında hayatını hektar gibi onurlu bir şekilde kaybetse de bundan vazgeçmeyecek. Bu insanı hayata bağlayan ve yalnızlıktan kurtaran biricik yaşam pınarıdır belkide. Var olduğu halde yok olmamak için. Tolstoy'un insanı, doğayı, toplumu, evreni; anlama ve bilme sürecinde farklı bakış açılarını geliştirip bunları ortaya çıkarmaktı. Tıpkı çalışkan bir arının gücü ve yeteneği ölçüsünde mümkün olduğunca çiçeklerden toz alması gibi.

Kaynakça:

1. Haluk H. Erdem. Karl Jaspers Felsefesinde İnsan Problemi // Felsefe Dünyası. – 2003. – № 1. – Sayı: 37. – S. 173-178.
2. Haluk H. Erdem. K.Jaspers'in Felsefesinde İnsanın Varoluşunu Gerçekleştirmesi Olarak İletişim // Felsefe Dünyası. – 2001. – № 3. – Sayı: 35. – S. 152-159.
3. Richard Freeborn. Turgenev: The Novelist's novelist. – 1970.

* * *

В статье анализируется проблема интерпретации философии жизни Льва Толстого и других известных философов. Особое внимание уделяется пониманию жизни Толстым и его попытки донести свое видение читателям. В статье представлены результаты начального этапа исследования философии жизни Л. Толстого и понимания им других вечных вопросов, которые стоят перед человеком.

* * *

This article tries to understand the essence of life, Tolstoy and other famous philosophers and works are to understand the meaning of life and try to explain to the readers. This is an introductory article, the essence of life and man's questions for the answer to that answer.

ТІЛ БІЛІМІ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Диахронический взгляд на аксиологическую шкалу эпитета в прагматиконе отдельной языковой личности

Н. И. Гайнуллина

д.ф.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье предлагается нетрадиционный взгляд на функциональные особенности эпитета с позиций диахронического развития русского языка. На примере переписки Петра I показано формирование аксиологической шкалы эпитета, представляющей набор ценностных характеристик, соотнесенных не только с отдельной языковой личностью конца XVII – первой трети XVIII вв., но и с общими эволюционными процессами в русском языке на начальном этапе его становления как национального.

XX – начала XXI вв. к проблемам речевой деятельности в контексте интегративности гуманитарного знания представляет неоспоримый факт современного состояния науки о языке. В этой интегральной научной модели центром исследования и одновременно его аккумулятором выступает ЧЕЛОВЕК, личность homo sapiens, определившая удивительно продуктивное интегративное направление в изучении языка – антропоцентрическое. Оно позволило не только расширить, но, прежде всего, углубить наши представления о главном объекте изучения – языке – не только в синхронном его состоянии, но и (что особенно важно!) в диахроническом, наиболее сложно воспринимаемом и реализуемом исследователями письменной продукции прошлого с позиций новых научных парадигм современности. Именно в подобном аспекте нам представляется интересной, казалось бы, хорошо изученная в науке о русском языке проблема функционального назначения эпитета.

В предлагаемом сообщении мы пытаемся представить названную частную проблему как отражение определенного этапа исторической линии развития русского языка, в частности, на примере такого ее отрезка, как начальный этап формирования русского литературного языка национального типа, когда произошли кардинальные изменения в его структурном и, особенно, функциональном аспекте, сломавшие предшествующие стереотипы использования литературно-книжной (церковнославянской в своем генезисе) формы языка и заложившие новые полифункциональные особенности формировавшегося русского языка национального типа. И здесь основополагающую роль сыграло появление на культурно-исторической арене отдельных ярких языковых личностей, своим примером продемонстрировавших основные направления в развитии и использовании русского литературного языка единой нации с его богатейшими потенциально и реально имевшимися средствами выражения. Среди них можно назвать таких культурных деятелей этой эпохи, как Ф. Прокопович, Ф. Поликарпов, Я. Брюс и др.). Однако главной фигурой следует признать прежде всего самого Петра I, известного преобразованиями не только в общественно-политической и культурной сферах жизни, но и целенаправленными реформами в области языка. Эти реформы впервые в истории русского языка демонстрируют именно *осознанную, целенаправленную* его языковую политику как государственную проблему. Не случайно все, что он оставил после себя в виде письменной продукции творческого характера (различного содержания и назначения письма, тетради, дневники, записки, распоряжения, указания, законы, уставы, заметки на полях и т.п., что мы определяем единым понятием *бумаги*), оказалось прекрасной иллюстрацией происходящих в русском языке Нового времени изменений. По этой причине мы вновь обратились к ним,

© 2012 al-Farabi Kazakh National University

чтобы показать подобные новшества на примере такого, казалось бы, хорошо изученного научного явления, как ***эпитет***, и заодно углубить представления о нем. Известная теория языковой личности, активно разрабатываемая современной наукой, помогает с максимальной степенью доказательности сделать это и для исторического аспекта развития русского языка на отдельном участке его строя, подчеркнув такую его особенность, как *эволюция.*

В связи со сказанным дискурсивная деятельность (или продукция) отдельной языковой личности, сконцентрированная в устном высказывании или письменном тексте, может рассматриваться как такой филологический феномен, в порождении которого участвует ряд составляющих: *объективная действительность* как фон, на котором протекает речевая деятельность субъекта; *психические возможности личности* (психическая ее структура) и, наконец, н*ациональное начало*, языковыми средствами вербализующее особенности этноса, к которому принадлежит создатель дискурса. С учетом этого следует помнить, что дискурс отдельной языковой личности в синхронии и диахронии существенно различается по форме своей репрезентации: если дискурс синхронного носителя языка может существовать как в устной, так и в письменной форме, то в диахронии – только в письменной форме в виде набора текстов (либо отдельно письменно зафиксированного отрезка текста), дошедших до настоящего времени от прошлых эпох. Именно вторая форма дискурса, ориентированная на отдельную языковую личность в ретроспекции любой давности, представляет объект исследования историка языка. И с этих позиций дискурсивная продукция, особенно выдающейся личности, к какой мы, безусловно, относим Петра I, приобретает исключительную значимость для понимания и создателя текста – реальной языковой личности, и эпохи, предоставившей ему имеющиеся в ее распоряжении языковые средства на момент его создания. Однако не каждая языковая личность в состоянии одинаково распорядиться подобным арсеналом форм выражения, а только *творческая языковая личность,* природные способности которой помогают ей создать комбинацию структурных элементов языка и построить текст, отличный от текстовой (дискурсивной) продукции других носителей языка той же эпохи. Этот феномен можно отметить и на уровне лингвистической организации текста в целом, и на примере использования отдельных элементов языка своего времени. К подобным формам реализации прагматикона отдельной языковой личности, на наш взгляд, относится, и эпитет в структуре языковой личности Петра Великого.

Известно, что под эпитетом понимается стилистически и функционально значимая (обычно лексическая) единица языка, обладающая художественной выразительностью и указывающая на эмпатическое состояние говорящего, его стремление не только выразить свои чувства, но и оценить репрезентированную в речи реальность. Поэтому эпитет – это не только художественное, но и, на наш взгляд, *л ю б о е* (кроме логического) определение, содержащее оценку *разной степени и интенсивности при* наименовании явления действительности. Такое понимание эпитета не является чем-то необычным и представляет эпитет в широком смысле слова (ср., напр., мнение известного литературоведа Л.И. Тимофеева [5, 209]). Можно сослаться и на другие авторитетные определения природы эпитета, в частности Ю.М. Скребнева, который считает, что «эпитет (от греч. epitheton (onoma) букв. – приложенное, прибавленное) – стилистически значимое (содержащее троп или подчеркнуто характеризующее предмет речи) слово или словосочетание в синтаксической функции определения или обстоятельства» [3, 640]). Мы в полной мере разделяем такое понимание эпитета, ибо объектом наших наблюдений является не художественная речь, а прозаическая продукция конкретной языковой личности прошлого, наиболее насыщенная такого рода тропами.

Научно доказано, что творческая языковая личность начинается на когнитивном, тезаурусном уровне и завершается на уровне проявления ее прагматикона [2, 1987]. Именно эти два уровня непосредственно связаны как с психическими, лингвистическими и иными возможностями личности, так и с внешними обстоятельствами, в которых протекает (для диахронии – протекала) ее речевая деятельность. С учетом подобного подхода к использованию эпитета как образного либо характеризующего элемента дискурса Петра Великого, передающего такие психические особенности его личности, как темперамент, характер, способности, эмоции и т.п., можно говорить о письменном тексте прошлого не только как филологическом, но и психическом феномене, отразившем дотекстовые (предтекстовые), до-

речевые особенности деятельности носителя языка и его внутреннее состояние, репрезентированные с помощью всех доступных носителю языка приемов, в том числе и с помощью эпитета. В этом отношении эпитет в дискурсе Петра I выступает одним из весьма заметных функционально-стилистических единиц, организующих его речетворческую, а следовательно, дискурсивную по своему характеру продукцию и реально, зримо демонстрирующих новую для данного этапа истории русского языка лингвистическую организацию текстов.

Подробное исследование эпистолярной (в широком понимании этого термина) продукции Петра Великого обнаруживает удивительный мир языковой личности, которая о п р е д е л я е т с помощью различных прилагательных и наречий практически в е с ь предметный и действенный мир, составивший е г о картину мира. И хотя трудно каждое определение-прилагательное или обстоятельство-наречие, вербализованные в лингвистике текстов его писем и бумаг, отнести к эпитетам, тем не менее, исходя из выше приведенной трактовки эпитета в широком смысле, нельзя не обратить внимания на то, что Петр I либо логически, либо, что чаще всего, аксиологически характеризует практически каждый названный им предмет или действие по их признаку или принадлежности к соответствующему классу подобных. Отсюда богатство определений, употребленных прежде всего в своих прямых номинативных значениях: *конский* убор, *подлинная* ведомость, *рудные* дела, бастионы *ниские,* роѳъ *воденой, мушкетная* стрелба, *мелничной* мастер, *водяная* мелница, *неприятелские* партии, *мундирное* строение и множество других, в которых определение выступает фразеологически связанным с ним компонентом сочетания. Не являясь эпитетами в художественно-эстетическом (общепринятом) понимании, подобные номинации, указывающие на реальные свойства и качества мира вещей, на наш взгляд, психологически подготавливают восприятие адресатом дискурсной продукции оценочного компонента обозначаемого, оригинально и богато представленного на прагматическом уровне через употребление определительных и обстоятельственных слов и словосочетаний, даже не содержащих в своей содержательной стороне такой оценки.

С учетом подобной имплицитной особенности дискурса Петра I становится очевидным, что его речевые стратегии реализуются в пределах широчайшей палитры на аксиологической шкале ценностей своего времени. Особенно характерными в этих случаях представляются определения к различным предметным наименованиям, призванные (в согласии с другими средствами его прагматикона), в о з д е й с т в о в а т ь на адресатов с целью реализации выдвинутых стратегий адресанта текста. В таких случаях создатель эпистолярия как нестандартная, творческая языковая личность мобилизует богатейший арсенал не только оценочной, но и нейтральной лексики, которая на подобном фоне реализуется им с дополнительными оценочными оттенками значений. Эту последнюю на шкале оценок условно мы разделили на ***умеренно-оценочную*** и ***максимально- (***или ***предельно-) оценочную.*** При этом фоном для такой градации служат приведенные выше номинативные определения, выступающие в качестве стандартных, логически оправданных (назовем их ***нулевыми)*** по характеру оценки обозначений, свойственных, как правило, усредненной языковой личности в базовом ее состоянии. Такие стандартно-нормативные и аксиолоически нулевые определения носят констатирующе-логический характер и потому к эпитету имеют весьма отдаленное отношение. С учетом предложенного понимания характера эпитета и с точки зрения эпитизации дискурса отдельной языковой личности названная аксиологическая шкала в полном ее составе по восходящей линии выглядит примерно так: ***нулевая*** с точки зрения оценки лексика как репрезентатор стандарта определения → ***оценочная*** лексика, выполняющая функцию эпитета**,** которая, в свою очередь, делится на *умеренно-оценочную* и *максимально-(предельно-) оценочную.*

Именно в последнем случае, когда определение или обстоятельство, кроме номинирования признака, несет в своей семантике еще и дополнительный элемент оценочности, они становятся эпитетами и выступают в языковой личности конкретного носителя языка, в частности Петра I, как действенное средство, движущий элемент в процессе письменной коммуникации, придавая дискурсу динамизм и экспрессию. Это свойство эпитета и позволяет отнести его к прагматическому уровню языко-вой личности.

Исходя из изложенных посылок, остановимся на наиболее характерных особенностях функционирования эпитетов в языковой личности Петра Великого как личности творческого характера.

Умеренно-оценочные эпитеты в языковой личности Петра Великого представлены и эпитетами-определениями, и эпитетами-обстоятельствами. Причем определений в функции эпитета гораздо больше, чем обстоятельств. В семантическом отношении и те и другие трудно поддаются какой-либо классификации, поскольку отражают богатую и многообразную колоссальную по параметрам палитру признаков предметов и действий, которыми жил Петр как языковая личность. Поэтому назовем наиболее часто встречающиеся: денги *доволные, изрядной* трактамент*, изрядныя* ведомости, *должной* поклон, *великой* убыток (шведам), *великой* урон, *счастливая* партия (в значении 'поход'), *конечной* страх, *в лутчем* секрете (держать), (брать) *лутчих* людей, *опасныя* места, дела *нужныя, непрестанная* суета, *доброжелательные* Поляки, *недобрая* ситуация, *знатная* победа (убыток, ведомость и т.п.), *великодушные* поступки, *порядочное* действо (о бое), *подлинная* ведомость*, совершенная* (есть) нужда, *сугубая* виктория, от сердца *истиннаго* и т.д., и т.п.

Поскольку в пределах краткого сообщения трудно дать полный анализ функциональных особенностей эпитета в языковой лич–ности Петра I, возьмем для иллюстрации выдвинутых положений наиболее частотный эпитет **добрый** и его антонимический оппозит **худой.**

Так, полисемичная лексема 'добрый' издавна (с XI в.) употреблялась в русском языке (см., напр., данные в: [**СлРЯ XI-XVII**, 4]). Практически все значения, приведенные в этом историческом словаре, дошли и до Петровской эпохи, указывая на такую устойчивую картину мира, в которой данное качество устойчиво продолжало бытовать в оценочном мире русского человека со знаком + (плюс). Его регулярное и частотное использование в языковой личности Петра Великого говорит о том большом значении, которое придавал Петр данному свойству и качеству вещного и духовного мира, который его окружал. И хотя семантика многих словоупотреблений с эпитетом 'добрый' говорит о его синкретизме, тем не менее, можно выделить наиболее определенно представленные смыслы, важные для его концептуальной сферы языковой личности Петра, ибо с его помощью он выражал *свое* отношение к называемым фактам действительности давал *свою* оценку явлениям и фактам, о которых писал. Сравним реализацию таких значений через данный эпитет:

·'хороший, безукоризненный': ежели какой *доброй* случай будет, не изволте пропускать, но делать как возможно к лутчему (VIII, 1, 17. 1708); с оттенком 'способный, знающий': Также пошли *доброва* инженера к Гомелю и Чернигову (VIII, 1, 22. 1708);

·'хороший, хорошего качества' – значение, отмеченное СРЯ XVIII в. как выходящее из употребления в этом веке; ср. у Петра I: Приищи самых *добрых* аглинских карандашей (IX, 1, 96. 1709); Также отпиши, чтоб из Вест-Индии вывезли *добрых* табачных семен пуд или болше (IX, 1, 96. 1709); При том же советую вам, дабы меж Копоси и Витепска *добрую* партию [в неболших людех] лехкую послать поперег той дороги (VIII, 1, 34. 1708) и мн. др.

Особенно широко употребительно в языковой личности Петра Великого это значение с оттенком 'искусный, умелый; рачительный' (СРЯ XVIII, 6, 159), что, на наш взгляд, свидетельствовало и о качествах самого создателя текстов, любившего любое дело и склонного к добросовестному, качественному его исполнению, если он за него брался. Именно это качество он ценил и в других и потому постоянно подчеркивал подобную свою целевую установку, когда писал письма, указы и распоряжения многочисленным адресатам. Ср.:

P.S. Как кругом Смоленска, так из Малороссийских и здешних Полских мест соберите *добрых* вожжей … (VIII, 1, 22. 1708); I непъpестанна посылайте з *добрыми* камандирами партиі (VIII, 1, 50. 1708); а препорцию сей машины деревам лутче мельники *добрыя* разумеют, неже мы (IX, 1, 114. 1709) и под.

·'честный, порядочный; добродетельный» (о человеке)': А смерти Реиншильтеве тужить нечево: хотя и *добрый* человек был, толко лутче, что умер (IX, 1, 81. 1709).

На фоне умеренно-оценочных эпитетов особо обращает на себя внимание такая индивидуальная особенность языковой личности Петра Великого, как активное применение им ***максимально-оценочных эпитетов.*** Именно их регулярное применение в его речевой практике позволяет говорить о Петре I как *сильной языковой личности.* Эта сила языковой личности проявляется в колоссальной экспрессивно-эмоциональной мотивации подобных единиц в его дискурсе. Именно наличие эпитетов подобного рода придает дискурсу Петра I исключительную энергию. В них с наибольшей полнотой проявилась такая уникальная черта личности Петра, как его в о л я в преодолении

бесконечных препятствий на пути построения государства нового типа (ср. мнение писателя наших дней Даниила Гранина, своим чутьем художника слова, творца заметившего эту черту Петра I: “Феномен Петра заключался в его воле” [1, 34]. И действительно, воля – это тот движущий элемент натуры Петра, который получил свое воплощение и в эпитете любого типа, особенно – в максимально-оценочном, образном по экспрессивной и художественной своей природе. Эпитеты такого типа в целом делают дискурс Петра Великого ярким, оценочным, сквозь который прорываются чувства живого человека, положившего всю свою жизнь на алтарь Отечества, что и сделало его язык не бесстрастной фиксацией фактов действительности, а необычным явлением своего времени, отразившим эволюцию русского языка в новых культурно-исторических условиях, обозначившихся на стыке столетий в переломный период истории русского литературного языка. Особенно такая черта языковой личности Петра проявлялась в минуты, когда он, как правило, лично участвуя в сражениях, одерживал победы либо получал приятные (а иногда и неприятные) его сердцу известия от своих подчиненных. Тогда его речь становилась эмоционально-насыщенной, легкой либо напряженной, естественно передающей внутреннее его состояние. Как можно заметить, это состояние адресанта писем и бумаг одновременно проецируется и на чувства его адресатов, которые, безусловно, не могли не разделять подобные чувства и мысли своего суверена. Ср. хотя бы некоторые примеры такого рода:

А при Полтавской баталии сражался с полком своим лично, быв в *великом* огне (IX, 1, 496. 1709); P.S. При сем поздравляю вам сим *торжественным* днем, которым Бог начало щастию нашему даровал (VIII, 1, 188. 1708) (о победе у Лесной. – Н.Г.); Какую намъ Богъ далъ *нескаданную* викторию, о томъ увѢдамисся ізъ моего к адмиралу писма (VIII, 1, 174. 1708); даже до темноты бой сей (у Лесной. - Н.Г.) с *непрестанным* зело *жестоким* огнем пребывал (Ф.Ю.Ромодановскому. VIII, 1, 169. 1708); … короля Шведского […] отаковали […] і по двучасном *непъpестанномъ* огню оныхъ *гордых* непъриятелей сломили (VIII, 1, 108. 1708) и мн. др. под.

Таких максимально, предельно-оценочных эпитетов в дискурсе Петра Великого, в том числе и созданных, видимо, самим автором писем и бумаг, отмечается множество: *пророчественной* пороль, *недреманное око, крепко* приказать, *жаркой* непъриятель, *жестоко* поступать, *великой* неприятель, *лстивым* образом, *крепкой* указ, *праведными* судьбами, *радостное* писание, *печальная* церемония, *проклятое* место, *проклятыя* воры, *проклятой* город, *нечаемая* ваша и наша печаль, жес*токия* лекарства, *под жестоким* штрафом, с *жестокими* палаксизмами была (болезнь), *безчесной* уход, п*огибелный* конец, *злодѢянный* вор, *превеликая* полза, *превеликая* радость, *злая* дорога, *окаянныя* турки, *гордые* неприятели, *превеликая* и *нечаемая* победа, *неслыханная* новина (т.е. новость). Эти и масса других эпитетов в языковой личности Петра Великого отличаются от употребления в художественной речи мотивировкой своего функционального назначения. Так, в художественном тексте эпитет выполняет прежде всего характеризующую, изобразительную, экспрессивно-выразительную функцию. В реальной же языковой личности при сохранении указанного назначения главная функция эпитета – воздействующая, движущая, прагматически мотивированная р е а л ь н ы м и установками адресанта, основная цель которого – обратить внимание адресата на называемые объекты действительности, представляющие как предметный (выраженный именами существительными), так и вербальный (выраженный глаголами и причастиями) мир.

Таким образом, наблюдения над эпитетами как прагматическим средством реализации языковой личности в эпистолярии Петра Великого наглядно репрезентируют не только личностные, индивидуальные предпочтения в использовании языковых единиц, но и д в и ж е н и е, э в о л ю ц и ю в стилистической системе русского языка в диахронической перспективе в конкретных условиях ее функционирования. Языковая личность (в нашем случае Петра I) как порождение совершенно определенных культурно-исторических условий позволила обнаружить новые тенденции в русском языке в такой важный, переломный период его истории, как Петровская эпоха, не случайно носящая имя этого гения русской культуры, который «появился как вулкан, из подземных сил, накопленных веками русской дремоты» (1, 34). Его дискурс не случайно оказался связанным с формированием новой стилистики, в которой человеческий фактор вышел из своего своеобразного подполья русской соборности на передние позиции становления литературного языка нового типа и стал той движущей силой, которая характеризует язык нарождавшейся

нации – более раскованный, свободный и гибкий в сравнении с предшествующими периодами его развития в донациональном его состоянии.

Литература:

1. Гранин, Даниил. Вечера с Петром Великим. Сообщения и свидетельства господина М. – СПб., 2002.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
3. Скребнев Ю.М. Эпитет // Русский язык: Энциклопедия. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – М., 1998. – С. 640-641.
4. Словарь русского языка XI-XVII вв. Вып. 1-26. – М.: Наука, 1975 …. (прод. изд.). – (СлРЯ XI-XVII).
5. Тимофеев Л.И. Теория литературы. – М., 1971.

* * *

Бұл мақалада орыс тілінің диахронды дамуы тұрғысынан эпитеттің функциональды ерекшеліктеріне дәстүрлі емес көзқарасы ұсынылады. Петр I -дің хаттары негізінде эпитеттің аксиологиялық шкаласының қалыптасуы көрсетілген, және XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың бірінші жарты жылдығында құнды сипатқа ие бола алатын тілдің жеке тұлғасына ғана қатысты емес, сонымен қатар орыс тілінің ұлттық тіл ретінде қалыптасуының жалпы эволюциялық үрдісіне де қатысты болады.

* * *

The article gives the nonconventional view on functional features of epithet from positions of the diachronic development of the Russian language. On the example of the correspondence of Peter I, it shows the formation of the epithet axiological scale representing a set of value characteristics correlated not only with a particular language personality of the end of the 17-th century - the first third of the 18-th century, but also with the general evolutionary processes in the Russian language at the initial stage of its formation as the national language.

Overcoming ambiguity of verbs in english-azerbaijani mt system: the initial approximation

Ali Agababa Aliyev

Azerbaijan University of languages, Chair of General Linguistics, Baku, Azerbaijan

Аннотация. In this paper, the whole process of disambiguation of verbs in the English – Azerbaijani MT system is introduced. The creation of database of formal features and algorithms, presenting their functioning in the translation process, is illustrated. As initial approximation on the issue of disambiguation of verb senses, the working mechanism is considered as a basic result to the solution of the problem in the English – Azerbaijani MT system.

1. Ambiguity and its effect on the translation quality

The case of linguistic unit having two or more senses, identical in the shade of meaning, is considered as polysemy in natural languages (e.g. the verb *bring* can be translated as *fetch smth*, *give rise, deliver, profit, to raise a question, introduce, convince* and other occurrences and in every case that word expresses an action identical in shade of meaning in depth). But homonymy is the event of a language that encloses the linguistic unit identical in spelling but different in meaning (e.g. *gül-flower (a kind of plant), gül-smile (the imperative form of the verb "gülmək")* [1], [2]. Both linguistic events – polysemy and homonymy – bear obstacles particularly in the process of formal parsing and the level of the solution to these problems seriously affects the translation quality. The fact that a word form in the source language might have several equivalents (translations) in the target language necessitates the selection of the correct one of those translations. The word sense disambiguation and the part of speech disambiguation are both rather important issues in regard to comprehensibility of the text and the correspondence of the translation of the text to the original alike.

In spite of the fact that, much has been done in scope of the development of applied linguistic technologies for Azerbaijani [3]-[8], the creation of the algorithmic elimination mechanisms for ambiguous lexical units is still remaining as one of the issues waiting for its solution in the field of machine translation system development for our language. Though one can come across several research work concerning homonymy in Azerbaijani, its types and formal elimination algorithms among these investigations [8]-[9], the algorithmic elimination of the polysemy is still remaining as a less investigated field.

Let's have a look at the following examples:

1. Consider the use of the English word *fare (yol pulu, sərnişin və s.)* in some contexts:

1) *The conductor gathered the fares midway the destination* (Konduktor yol pullarını mənzil başına qədər olan yolun yarısında yığdı);

2) *The taxi driver got no money from the fare* (Taksi sürücüsü şərnişindən pul almadı).

The word *fare* has the following translation variants [10]:

fare [fɛə]

1. n

1) yol haqqı, yol pulu

2) sərnişin

3) yemək, qida, xörək

As the result of human identification of a context, the selection of the correct sense bears not so big obstacles (as in the first and second sentences). But in the process of formal translation, if an inappropriate occurrence of a word to the context is selected (e.g. in the first sentence, *"*yemək*" or "*sərnişin*"* in place of "yol pulu"), the translation of the sentence will be too wide of the sense of the original.

The disambiguation of an ambiguous word in the process of translation conditions the correspondence of the translation to the original in meaning and consequently becomes one of the factors identifying the quality of the translation. Since the lack of the opportunity of modeling of all the processes going in human brain, the identification of correct sense of all other occurrences of a word is not an overt issue in the process of machine translation. In other words, "to repeat" the capacity of a human to identify the context, that is, the development of algorithms and database of features ensuring the normal functioning of these algorithms to automate this process is still remaining as an actual and open problem for all natural languages without exception [11], [12].

It should be noted that, in formal translation, even statistical calculation does not always help us.

Example:

2. According to the statistics, the English verb "*run*" is mostly used in the meaning of "*to move on foot at a rapid pace*" (in Azerbaijani "*qaçmaq*"). If we translate the sentence *"This young manager is successfully running the bank" (*correct translation "*Bu cavan menecer bankı uğurla idarə edir")* according to the statistics, then we will get *"bu cavan menecer bankı yaxşı qaçır"*. However, this translation has nothing to do with the original sentence (it expresses no sense in Azerbaijani).

2. Existing approaches to Word Sense Disambiguation

Multiple numbers of approaches have been developed to formally disambiguate the ambiguous words: *Naïve Bayesian, Decision List, Nearest Neighbor, Transformation Based Learning, Winnow, Boosting, Naive Bayesian Ensemble etc* [11] – [17].

Many of these approaches necessitate the existence of parallel bilingual corpora (a text and its translation into another language), but as there are not such bilingual corpora available for Azerbaijani it is not possible to eliminate this problem using these approaches.

A second group of approaches use the characteristic features – the words used in the near surrounding of the ambiguous word and/or other grammatical features to disambiguate a word [4]. This method of disambiguation is used as a solution to the problem of word sense disambiguation in the English-Azerbaijani MT system.

In this case, the words are analyzed at the level of sentence and formal information sources are used in the sentence. The local surrounding of a polysemous word does much to identify the correct sense of it. On the base of these features, formal rules are created and codified being enclosed in the system.

Example:

3. Consider these two sentences: *I know you* (Mən səni tanıyıram) və *I know this word* (Mən bu sözü bilirəm).

The English verb *to know* is used in both of these sentences. It has to be translated as *"tanımaq" – "to be acquainted or familiar with"* in the first case, and *"bilmək" – "to have a familiarity or grasp of, as through study or experience"* in the second. For this purpose, it must be entered in the system that, if the poysemous verb is followed by an *animated noun, nouns of place, personal pronouns etc* (this list can be enlarged) then the verb has to be translated in the meaning of *"tanımaq" – "to be acquainted or familiar with"* otherwise *"bilmək" – "to have a familiarity or grasp of, as through study or experience"*.

3. Formal elimination of ambiguity

The investigations carried out in this field of science show that, some part of the most frequently met errors are directly relevant to polysemy of words in the process of synthesizing sentences in Azerbaijani [18]. The incorrect disambiguation of polysemous words causes the words to differ from the original that is the English sentence in the Azerbaijani translation and as the consequence becomes one of the factors decreasing translation quality in MT systems.

In written sources, the most frequently used English verbs, which have more than two meanings, were primarily selected. For this purpose, English-based sources have been used (http://wordnet.princeton.edu).

Given the fact that, some verbs have multiple translation variants (the second column, in the first table) and every occurrence needs providing formal features, a kind of question arises: is it possible to replace the most identical meanings of one and the same verb with the one that can perform in place of them with special exactness?

The investigations conducted reaffirms to what extent the answer to that question is significant from the point of view of formal analyses. The results of these investigations are shown in the Table I (the number of occurrences of some verbs from English into Azerbaijani).

Table I.

The number of translation variants of some verbs

Verb	**Number of translation variants**	**Reduced number of translation variants**
say	6	4
get	19	14
make	10	7
go	21	17
see	8	7
know	6	4
take	26	20
think	9	5

As seen from the table, after the most identical meanings have been omitted, the capacity of the meaning is reduced approximately 29%.

Thus, the work on the creation of the database of features for verb sense disambiguation has to be carried out in the following two directions:

1. the reduction of the closest occurrences of polysemous verbs;
2. the selection of features to correctly identify the appropriate meaning;

Consider the following illustrative sentences to notice the possibility of the reduction of the closest meanings.

Example

3. Let's have a look at the translation variants of the English verb *"subside"*. It has the following translation variants into Azerbaijani.

1) azaltmaq, əksilmək, düşmək

2) çökmək, enmək, yatmaq (torpaq və s.)

3) sakitləşmək, səngimək (külək, həyəcan və s.) ("Polyglot" electronic dictionary).

It is obviously seen that, the presented meanings have much in general originally. Thus the translations in the second case, as in the first one, express *falling (düşən), weakening (zəifləyən),* and *descending (enən)* tone of the meaning. (Notice that, in place of "külək səngiyir" *(the wind abates)* "külək zəifləyir" *(the wind weakens)* is also possible formally nevertheless a bit far from the oral speaking style)

Thus, prior to finding formal features for some senses of polysemous verbs, an occurrence that is capable to deliver the meaning of the text to users without misinterpretation has to be selected for some closest meanings. In other words, by limiting the shades of meanings, we broaden the opportunity of making formal the selection process of the shades of meanings.

Sometimes, even though a verb has several translation variants, we replace and enter it the MT system dictionary as one occurrence, since its translations are rather close and give us the chance of substitutability. It prevents not only the unnecessary expansion of the electronic database but considerably decreases the search of formal features for other meanings. After this stage, the number of occurrences (≈26%) of polysemous verbs was remarkably decreased (Table I. the second column).

The second direction – the work on the identification of the features for formal selection of "context completing meaning" among other occurrences is conducted for each occurrence of every one of the first group verbs (to eliminate this problem, we take verbs as groups to cope with). These features must have characteristics ensuring the unequivocal formal selection of the correct sense of polysemous verbs.

In view of the fact that the sentence is the biggest translation unit In the English-Azerbaijani MT system these features are identified in the frame of sentence. In the process of development of the database for features there was a necessity to analyze a vast amount of sentences which were taken from out of the corpus created in advance. This corpus, in its turn, is made up of several files gathered from different sources. These texts were taken from different internet sites (official chronicle, papers, everyday life, science etc.) to ensure the representativeness of the investigation. Some of the features obtained as the result of this work are shown in the following table.

Table II.

The database of features for formal elimination of polysemy

Meaning	Code of the feature	Feature explanation	Order
Break	vt	If the verb is followed by a word in the function of object - *sındırmaq*	1
Break	vi	If the verb is not followed by a word in the function of object - *sınmaq*	2
Break		*sındırmaq*	1

Apart from this it is possible that, none of the features entered will correspond to the context that the word occurs in. Then the meanings with no features – untagged data - will be introduced in accordance with the order in the database, namely, if we can not identify the context of a verb, excluding the first sense, we introduce the meanings of that verb in brackets in "from dominant to less important" order.

4. Schematic illustration of verb sense disambiguation in the English – Azerbaijani MT system.

Regarding the above mentioned formal features let's consider the following formal feature schematically.

♦ If the sentence is introduced by words of writing, letter, text etc. type:

As seen from the feature the correct meaning of an ambiguous verb is identified by the formal information the subject encloses. Let's consider a sentence in respect to the case:

Example:

• *Today's papers write full page information about the event* (Bugünkü qəzetlərdə hadisə haqqında tam səhifələri ilə yazılır)

In the sentence introduced, it is obviously seen that the arrow from the verb with ambiguity targets the subject. According to the formal rule with the help of the information the subject encloses the correct occurence of the verb *write* is identified for the case. Now, let's consider the algorithmic consistency of the process:

Feature 1.

♦ If the sentence is introduced by words of writing, letter, text etc. type:

Algorithm 1

1. Ambiguous verb is defined in the sentence
2. The subject is taken for formal parsing
3. The subject is noticed whether it is one of the words of writing, letter, text etc. type
4. If the subject is introduced by words of writing, letter, text etc. type, the corresponding formal feature entered in the database is taken for translation
5. Otherwise other formal features are checked

The main purpose of this algorithm is to define the correct meaning of the verb to the context using the formal information the subject encloses.

Let's consider schematic description of the algorithm introduced above:

Scheme 1.

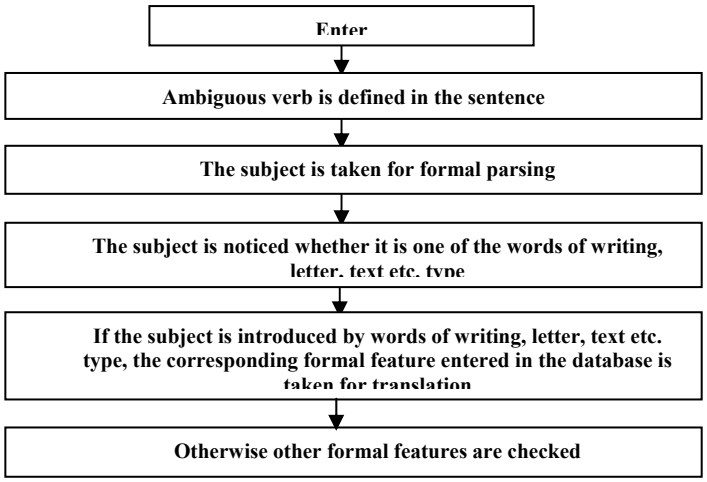

Conclusion:

The explorations in this field for Azerbaijani have been conducted only in the last some years nevertheless the researches dedicated to the development of Machine Translation Systems cover some decades.

The most frequently used one thousand English verbs were defined for word sense disambiguation; it was defined that the number of meanings of these verbs equals 4852 and occurred that some of these verb meanings absolutely or to a great percentage overlap with another translation variant of the same verb. These meanings were replaced with one meaning best completing overlapping translation variants and finally remained 3899 verb meanings. As the second step, the creation of database of features to correctly select the meaning, their input in the database and coding operations were implemented. Consequently, 387 groups of verb meanings were created and for all these meaning groups special algorithms were developed. These algorithms are considered as the initial approximation to the solution of the problem in the English – Azerbaijani MT system. For better results scientific activities are carried out in the scope of statistics to develop a hybrid method.

References:

1. Wikipedia, the free encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Ambiguity
2. Wikipedia, the free encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Word_sense_disambiguation
3. Abbasov A, Fatullayev A. 2007. The use of syntactic and semantic valences of the verb for formal delimitation of verb word phrases. In: Proc. of L&TC'07, Poznan, Poland, pp. 468-472
4. Fatullayev R, Abbasov A, Fatullayev A. 2008. Dilmanc is the 1st MT system for Azerbaijani. In: Proc. of SLTC-08, Stockholm, Sweden, pp.63-64
5. Fatullayev R, Abbasov A, Fatullayev A. 2008. Peculiarities of the development of the dictionary for the MT System from Azerbaijani. In: Proc. of EAMT-08, Hamburg, Germany, pp.35-40
6. Fatullayev R, Abbasov A, Fatullayev A. 2008. Set of active suffix chains and its role in development of MT system for Azerbaycani. In: Proc. of IMCSIT-08, Wisla, Poland, pp.363-368
7. Mahmudov M. 2002. *Metnlerin formal tehlili sistemi* (Formal processing system of texts). Elm, Baku
8. Fatullayev A., Shagavatov S. Formal elimination algorithms of some type homonyms in Azerbaijani sentence. Proceedings of The International Scientific Conference "Problems of Cybernetics and Informatics", Baku, Azerbaijan, October 2006, pp. 108-111
9. Hasanov H.A. Dictionary of homonyms of Modern Azerbaijani. Baku: Maarif, 1981, pp. 121.
10. Turksever (Musayev) O.İ. and et.al. English – Azerbaijani dictionary. Baku, Qismet, 2003, pp. 1673 .
11. Ahmed F. and Nürnberger A. Arabic/English Word Translation Disambiguation Approach based on Naive Bayesian Classifier. Proceedings of the International Multiconference on Computer Science and Information Technology, Wisla, Poland, 2008, pp. 331 – 338
12. Yarowsky D. Decision Lists for Lexical Ambiguity Resolution:Application to Accent Restoration in Spanish and French. In Proceedings of the 32nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, 1994, pp. 88-95.
13. Gale, K. Church, and D. Yarowsky, A Method for Disambiguating Word Senses in a Large Corpus. Computers and Humanities, vol. 26, 1992, pp. 415-439.
14. Gerard E., Marquez L., Rigau G. Boosting applied to word sense disambiguation. Proceedings of the 12th European Conference on Machine Learning (ECML), Barcelona, Spain, 2000, pp. 129-141.
15. Pedersen T. A simple approach to building ensembles of Naive Bayesian classifiers for word sense disambiguation. In Proceedings of the First Annual Meeting of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics, Seattle, WA, May, 2000, pp. 63–69.
16. Ahlswede T.E. (1995). "Word Sense Disambiguation by Human Informants." Proceedings of the Sixth Midwest Artificial Intelligence and Cognitive Society Conference, Carbondale, Illinois, April 1995, 73-78.
17. William G.A., Kenneth C.W., Yarowsky D. (1993). "A method for disambiguating word senses in a large corpus." *Computers and the Humanities,* 26, 415-439.
18. Fatullayev R., Mammadova S., Fatullayev A. Statistical analysis of the factors influencing the translation quality of the Dilmanc MT system. In proc. of the International Conference on Problems of Cybernetics and Informatics (PCI-2008), Baku, September-2008, pp. 96-99

* * *

В данной работе представляется процесс решения многозначности некоторых английских глаголов в англо–

азербайджанской системе МП. Описывается процесс создания базы данных формальных признаков решения многозначности глаголов и на основе этих баз разрабатываются алгоритмы решения многозначности в процессе автоматического перевода. Эти базы и алгоритмы представляют начальную аппроксимацию в полном решении многозначности глаголов.

Кыргызские термины родства в составе имён собственных

И. К. Алишова

ст. преп. КНУ им. Ж. Баласагына, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. В статье рассматриваются термины родства в составе имен собственных.

Антропонимикон кыргызского языка содержит десятки тысяч личных имён, фамилий, прозвищ людей, которые по существу никем ещё не исследованы даже в плане сбора материала, его систематизации и публикации различных справочников, словарей. Между тем имеются вполне достоверные источники для их изучения. Имена зафиксированы в различных исторических документах в киргизских родословных, в записях на надгробных камнях, в произведениях народного творчества.

Состав современных киргизских антропонимов весьма разнообразен. Анализ имен детей в возрасте до десяти лет, записанных в различных районах Кыргызстана показал, что основную часть кыргызского антропонимикона составляют общетюркские и собственно киргизские имена. Довольно широкое распространение получили арабские и персидские имена, встречаются западноевропейские и русские имена.

В данной статье рассматриваются два аспекта связи личных имен с терминологией родства. Это взаимосвязь системы имен и системы терминов родства в речевой ситуации и генетическая связь некоторых антропонимов с отдельными терминами родства.

Как показывает формулировка, первый аспект имеет универсальный, всеобщий характер, охватывая всю совокупность имен, бытующих у того или иного народа, и соответствующую систему родства, в то время как второй, являющийся, видимо, следствием первого, относится лишь к отдельным именам собственным и терминам (1). У тюркских народов в процессе взаимного общения личные имена употребляются в сочетании с родственным термином. По этическим воззрениям и установившейся традиции считается, что предпочтительнее обращаться к человеку, называя его родственное отношение к говорящему. Но поскольку одни и те же термины относятся к целой группе лиц, для обращения к определенному, конкретному лицу к термину прибавляется имя этого человека.

Однако при обращении к определенному кругу лиц термины родства употребляются без соединения с личными именами. К родному отцу и матери, к деду и бабке кыргызов обращаются не по именам, а соответствующими терминами. То же самое наблюдается при непосредственном обращении к одному из старших братьев, старшей сестре, старшему брату отца или матери. Когда старших братьев и сестер несколько, при обращении к каждому из них прибавляют детерминативы «средний-ортон», «младший-кичүү (кичине)» и имена. По кыргызской традиции, жена не называет своего мужа по имени, ни при обращении к нему, ни при упоминании его в разговоре с другими людьми. В этом случае используются слова *өзү* «сам», *сен, сиз* «ты, вы». Если имеются дети, то – *атасы* «отец-атасы». Не принято также произносить имён родителей мужа. Соответственно и ее муж обращался к ее родителям, применяя лишь термин свойства («тесть-кайын ата», «теща-кайын эне»), считалось нежелательным упоминать также имя жены. Даже в настоящее время в некоторых семьях мужья обращаются к своим женам со словами *энекеси* «мать того-то», даже если в семье нет детей.

Кыргызские термины *куда* «*сват*», *кудача* «*сватья*», *келин, жеңе* «*сноха*, *невестка*», *күйөө бала, жезде* «*зять*», *кайнага* «*деверь*» считается желательным употреблять без соединения с личным именем.

Представляется, что термины родства и антропонимы являются звеньями одной сис-

темы. Объединенные в общую систему, они охватывают всю общину, деревню и связанные с ними родственными и свойственными узами другие населенные пункты. Имена и термины родства, используемые по отдельности, тоже охватывают всех членов коллектива, но дают им одностороннюю характеристику. Антропонимы главным образом дифференцируют людей, при этом они несут классифицирующую нагрузку, указывая частично на пол обозначаемого лица, этническую, религиозную принадлежность, а в иных случаях отражают также принадлежность к той или иной социальной среде.

При совокупном действии системы имен и системы терминов родства каждая из них как бы подключается к другой, дополняя и корректируя ее. При этом антропонимы корректируют, индивидуализируют отношения членов определённого коллектива, а термины родства группируют людей по определенным рангам и категориям, специфичным для каждого отдельного человека.

Ряд терминов родства лёг в основу распространенных в прошлом личных имен у кыргызов. Сегодня одни встречаются в составе кыргызских фамилий, а также реже в компонентах имен собственных. Мы считаем, что это явление следует рассматривать как один из результатов взаимосвязи системы родства с антропонимической системой.

Кыргызы, как некоторые другие тюркские народы, имели специальный термин для именования младшего сына семьи – *кичине, кенже*. Особое положение младшего сына (согласно обычаю дом, усадьба отца после его смерти переходит к младшему сыну), вероятно, обусловлено появлением родственного термина, который стал основой для целого ряда личных имен.

Таковы мужские имена *Кичине (варианты: Кенже), Кенжебай Кенже+бай,* «младший + бай», *Кенжеболот, Кенже+болот* «младший + сталь», *Кенжекул, Кенже+кул* «младший + раб Аллаха», *Кенжемырза Кенже+мырза, Кенжебек Кенже+ бек,* «*мырза,бек* – имяобразующий компонент, титул, употребляющийся после имен собственных лиц из шахской династии, а также титул всякого грамотного человека, употребляющийся перед именем собственным».

Встречаются женские имена с компонентом *Кенже,* как например, *Кенжебийка, Кенже+ бийка* «младшая + госпожа», *Кенжекан, Кенже+ кан* «младший + царь, монарх; власть, могущество; титул правителя», Кенжебу, Кенже+бу.

Антропонимы *Кенжетай,* (тай – уменьшительный суффикс) встречаются у представителей обоего пола.

В результате длительного употребления термин *кенже* начинает восприниматься как антропоним и закрепляется за отдельными людьми. Говоря о механизме превращения терминов родства в личное имя, нельзя упускать из виду, что имя давалось человеку не на всю жизнь.

Как известно, у кыргызов было имя, которое давалось повивальной бабкой и потом заменялось именами, нарекаемым муллой чтобы избежать неприятностей.

Достигнув совершеннолетия, но определенный срок не имеет, мужчина получал настоящее и окончательное имя. Непостоянство имен, смена их в связи с изменением возраста и социального статуса их носителей, вероятно, были общераспространенным явлением среди тюркских народов. Тюрки не носили одного и того же имени от рождения до смерти, как европейцы. Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе. Мальчиком он имел кличку, юношей – чин, мужем – титул, а если это был хан, тот титул менялся согласно удельно-лестничной системе(2).

У кыргызов одним из таких временных имен мог служить термин родства *кенже*. Это явилось определенным мостом для перехода его в число постоянных личных имен (3).

Следует предположить, аналогичный путь прошел другой термин родства *жээн* «внук» (варианты: *жээн*). От этого термина образованы мужские имена: *Жээн,Жээнбай, Жээнбек, Жээналы, Жээнсүйөр,Жээнкожо.* Все эти мужские имена двух

компонентные: *Жээн+бай* «внук + богач», *Жээн+бек* «внук + господин», *Жээн+кул* «внук + раб», *Жээн+алы* «внук + великий, дорогой» (имя четвертого праведного халифа, двоюродного брата и зятя пророка Мухаммада) Жээн+*сүйөр* «внук + полюбит», *Жээн+кожо* «внук + хозяин» и многие другие. В данных именах отражены термины кровного родства. Поскольку *жээн* означает «внук» или «внучка» по материнской линии, то это является показателем отголоска матриархата.

Женские имена с компонентом *жээн* в кыргызском языке мы обнаружили всего одно *Жээн+бийке* «внучка + госпожа»,Жээн+гул «внучка+цветок», Жээн+бу «внучка + одорен-

ная». Имя с компонентом *жээн* давалось ребенку в родной деревне (или в роду) своей матери, жителям которой он действительно приходился родственником по материнской линии.

Стали личными именами или вошли в состав антропонимов в качестве компонентов термины родства: *ата* «отец» (варианты: *Атабай, Атабек, Атакан, Атамырза*), *баба* «дед» *Бабахан, ага,аке* «дядя; брат» (варианты *Акай, Агабек, Акайхан, Акетай(тай- уменшительный суффикс, ласкательное слово)).* В составе кыргызских фамилий встречается термин родства *куда* «сват», например, *Куда, /Кудаш, Кудашев.*

Каждый из этих терминов, по-видимому, прошел свой индивидуальный путь в антропонимию. Известную роль в их трансформации сыграл тот факт, что эти термины становились прозвищами, иногда с оттенком почитания, иногда – превосходства.

От почетных прозвищ открывается прямой путь в антропонимы.

Этот путь, по всей вероятности, прошли и некоторые кыргызские имена от терминов родства. Однако возможности перехода терминов родства в разряд антропонимов были ограничены.

Таким образом, механизм функционирования терминов родства, связь терминов родства с антропонимией оказывали заметное влияние на ход развития собственных имен в кыргызском языке.

Литература:

1. Бикбулатов, Н. В. Башкирская система родства / Н. В. Бикбулатов. – М., 1981.
2. Гумилев, Л. Н. Древние тюрки/Л. Н. Гумилев. – М., 1967.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Под. Ред. Э.Абдуллаева, Д.Исаева.-Ф., 1969.
4. Малахов, И. З. Имена от А до Я / И. З. Малахов, С. С. Фарахов. – Уфа, 2006
5. Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражение в киргизком и узбекском языках: Автореф. дисс…к.ф.н.-Б.,2000.
6. Мусаева Ч.Ж. Значение терминов родства и их выражение в киргизком и русском языках: Автореф. дисс…к.ф.н.-Б.,2007.

* * *

Бұл мақалада кыргыз және англіс тілдердегі тууганшілік терминдериның котору проблемалары карастырылған.

* * *

The article deals with the translation problems of relationship terminology in Kyrgyz and English languagesf.

Жазбаша мәтін және оның құрылымдық ерекшеліктері

А. Аширова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Жоғары оқу орындарындағы студенттердің қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Бұл міндетті мәтін атқарады. Мәтін- байланысу, бірігу деген мағынаны білдіретін сөз. Ол сөйлегенде, жазғанда пайда болады да, қажетті бір тұтас ойды аяқтайды. Мәтіннің тақырыбы болады. Мәтін сөздерден сөйлемдерден, абзацтардан тұрады. Қазіргі кезде оқытуда тілдік қатынас мақсатын алға шығарған қатысым әдісінің артықшылығы практикада дәлелденген.

Жоғары оқу орындарындағы студенттердің қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсету керек. Бұл міндетті мәтін атқарады. Мәтін- байланысу, бірігу деген мағынаны білдіретін сөз. Ол сөйлегенде, жазғанда пайда болады да, қажетті бір тұтас ойды аяқтайды. Мәтіннің тақырыбы болады. Мәтін сөздерден сөйлемдерден, абзацтардан тұрады. Қазіргі кезде оқытуда тілдік қатынас мақсатын алға шығарған қатысым әдісінің артықшылығы практикада дәлелденген. Өйткені, мәтін сөйлеуге жаттықтыруға,сөйлеу дағдысын қалыптастыру құралы. Оқу мәтіндегі қазақша сөйлеудің дұрыс үлгісін көрсетіп қана қоймайды, оған бірте-бірте дағдыландырады.

А.Байтұрсынұлы мәтінді шығарма сөз деп атап, сөйлеудің бірлігіне жатқызады. Олай дейтін себебіміз, ғалым: “Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады.

Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады", - дейді [1,344].

Ал Қ.Жұбановтың еңбектерінде қазіргі тіл біліміндегі терминдік атаулармен берілмесе де, мәтін мәселесіне қатысты пікірлердің болғандығы анық байқалады. Мәселен, Қ.Жұбанов мәтінді сөз деп атайды. Ғалымның мәтін туралы ой-пікірлері тілдің күнделікті қолданыстағы қызметіндегі ерекшеліктерінен туындаған болса керек. Мәтін қарым-қатынасты жүзеге асырудың бірден-бір құралы деп түсінген ғалым мәтіннің ауызша және жазбаша түрлерін бөліп көрсетіп, олардың айырмашылықтарына да ден қояды. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов: "Сөз бүйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын білу – жазылатын сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің андай-мүндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар, - деп, паралингвистикалық зерттеу нысанасы ым-ишара секілді кинестикалық амал-тәсілдерді т.б. атап көрсетеді де, ойын былайша сабақтайды:" - Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі, немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет" [2,148]. Бұдан біздер ғалымның мәтінді жүйелілік сипаты бар құбылыс деп түсінгендігін көреміз. Бұл көтерілген мәселелер сол кезде мәтін лингвистикасының ауқымында қарастырылмаса да, қазірдің өзінде тіл білімінің осы саласы үшін өзекті, әрі күнды.

Қазақ тіл білімінде мәтіннің тұлға-бірлігінен саналатын күрделі синтаксистік тұтастық туралы алғашқы пікір білдірген ғалымдар қатарында Т.Қордабаев пен Р.Сыздықоваларды атай аламыз. 60-70-жылдардың өзінде-ақ ғалымдарымыздың еңбектерінде күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі күн тәртібіне қойылды. Алайда, ғалымдардың пікірі бойынша, өздерінің екбектерінде бұл категория жан-жақты арнайы қарастырылмады. Әйтсе де, Р.Сыздықова "Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы" (1970) деген еңбегінде қазақ поэзиясында сөйлемдерді бір-бірімен байлан ыстырып, топтастыратын тәсілдердің бірқатары орыс тіліндегімен сәйкесетінін және бірсыпырасы өзгеше, яғни қазақ тілі табиғатына сай келетіндігін айта келіп, олардың басты-бастыларын тізіп көрсетеді [3]. Ал 1974 жылы жарық көрген "Қазақ тілінің стилистикасы" оқулығында сөздің (речь) ауызша және жазбаша деп екіге бөлінетіндігі, олардың ерекшелігі сөз етіліп, жазбаша сөздегі ойдың қағазға жазылып жеткізілетіндігі туралы мынадай пікір айтылады: "Сонымен жазу – ол белгілі бір текст. Бұл түрлі текстер (газет, журнал, кітаптардағы материалдар) әр жай, күйді білдіріп хабарлайды" [4,5-6]. Бұл ойдан жалпы лингвистика ғылымының зерттеу нысанынан саналатын мәтін – тіл жүйесін пайдалану арқылы қағаз бетіне түскен сөйлеудің бір түрі, яғни ол сөйлеудің хатқа түскен бейнесі түрінде анықталып отырғаны анық байқалады.

Мәтін өте күрделі табиғаты оған түрлі қырдан танылған түрлі анықтама берілуінен байқалады. З.Я.Тураева, Н.И.Жинкиннің тұжырымдамасы негізінде А.И.Новиковтың, М.М.Бахтиннің, И.Р.Гальпериннің, Б.Шалабаевтың, қырғыз мәтіндерінің қатысымдық құрылымын зерттеген С.Ж.Мусаевтың. Мәтінге берген анықтамаларын салыстыра талдай отырып, әр анықтамада мәтіннің бір қыры танылып жататынын көре аламыз. Мәтін теориясын кең көлемде зерттеген И.Р.Гальперин өзара байланысып жататын мәтіннің мазмұндық (содержательные) және тұлғалық-құрылымдық категорияларын анықтап, олардың әрқайсысына сипаттама береді: хабар беру, мүшелену, мәтінішілік байланыс (когезия), континуум, дисконтинуум, ретроспекция (мезгілге, кеңістіке қатысты ұғымдар),модальділік, дербес мағыналық, тұтастық, аяқталғандық. Ғалым оларға нақты шек қоюды қажет деп есептемейді, өйткені "тұлғалық – құрылымдық категориясына мазмұндық сипат тән болса, ал мазмұндық категориясы құрылымдық тұлғалар арқылы көрініп отырады" [6,5].

Мәтінді зерттеушілер оның тұлға – бірлігі ретінде бірнеше сөйлемдерден тұратын ірі тұтастықтарды көрсетеді. Түркологияда мәтін лингвистикасы мәселелері ішінен осы бағыттағы жұмыстарға көбірек көңіл бөлінді. Мәселен, Т.Қордабаев "Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі" оқу құралында: "Құрмалас сөйлем синтаксисі жай сөйлемдердің өзара бірігіп, күрделі ойды білдіретін бір сөйлем, яғни құрмалас сөйлем болуын зерттеумен ғана тынбайды, сонымен бірге бірнеше сөйлемдер тіркесінен құралатын синтаксистік күрделі бірлікті де қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, құрмалас сөйлем синтаксисінің нысанасын құрмалас сөйлем, синтаксистік күрделі бірлік деп екі топқа бөлуге болады", - деген пікір білдіреді [7,8]. Ғалым бұл жерде күрделі

синтаксистік бірлік пен құрмалас сөйлемдердің бірнеше сөйлемдерден түрып күрделі ойды білдіруін басшылыққа алып отырса керек. Әрине, екеуі де бірнеше сөйлемдерден түратынына ешкім де талас туғызбайды, бірақ олар тең дәрежедегі ұғымдар емес. Себебі бірнеше жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлемдердің қай түрі де күрделі синтаксистік бірліктің бір ғана құрамдас бөлшегі болып саналады.

Мәтіннің көлемі қандай, қанша сөйлемнен түзілуі тиіс деген сұраулар төңірегінде де зерттеушілер арасында бірізді пікір жоқ. Сол себепті де, мәтін атауы әр түрлі құрылымдық-мағыналық бірліктерге – дара сөйлемге де, мағыналық, интонациялық жағынан аяқталған сөйлемдердің тізбегіне де, түтас шығармаға да (макромәтін), шығарма бөліктері мен үзінділеріне де (микромәтін), яғни “бір сөйлемнен бастап бірнеше томдық шығармаға дейін” (Л.Г.Фридман) қолданыла береді. Сонда бұларды мәтін деп атауға қандай негіз бар? Бұл сауалға жауап ретінде О.И.Москальскаяның пікірін келтіргенді орынды көрдік. О.И.Москальская: “…сан түрлі сөйлеу туындылары мен олардың шартты түрде аяқталған бөліктерінің барлығын біріктіріп түрған ең басты белгісі – мағына бірлігі және қатысымдық маңызы бар функциналдық белгісі”, - деп түжырымдайды [8-9]. Әр түрлі түлға-бірліктердің мәтін деп аталуы, зерттеушінің түлға-бірлікті өзіндік байланысу жолдары мен тәсілдері бар, салыстырмалы түрде түтас бір аяқталған мазмүнды білдіретін құбылыс ретінде қарастырудан туын-дауы да мүмкін.

Сондай-ақ бір-екі немесе үш-төрт сөйлемдерден түратын, өз алдына аяқталған дербес түтас мәтін ретінде танылатын да сөйлеу туындылары бар. Олар: мақалдар, мәтелдер, жүмбақтар, жарнама мәтіндері т.б. Түжырымдай келгенде, оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқыту үшін, ең алдымен, олардың мәтін туралы білімін, түсінігін, мәтіннің құрылымдық ерекшелігі туралы біліктілігін қалыптастыру қажет.

Мәтіннің негізгі белгілерін анықтауда ғалымдардың пікірлері түрліше. Біреулер ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын мәтін деп атаса, көпшілігі тек жазбаша сөйлеу нәтижесін мәтінге жатқызады. Алайда, мәтіннің мүшеленуі (бөлшектенуі), мағыналық түтастық және құрылымдық байланыс сияқты белгілерін барлық зерттеушілер мақұлдайды. Мәселен, Г.Смағұлова мәтіннің белгілі бір құрамнан түратынын айта келіп: «Мәтін – тіл жүйесіндегі өзінің мәні мен болмысына сай, сөйлемдердің жай ғана тізбегі емес, мағыналық – құрылымдық күрделі түлға. Ол – логикалық, грамматикалық, байланыстарға негізделген, тиянақты мазмүнға ие біртүтас қарым-қатынас бірлігі», – деп анықтайды [9,9]. Тіл ғылымында бүгінге дейін зерттеу нысаны болып келген сөз, сөз тіркесі, сөйлем, морфологикалық, лексикалық түлғалар, фонетикалық құбылыстар – мәтіннің құрамына енетін тілдік бірліктер. Осы түрғыдан алып қарағанда қазіргі қазақ тілі білімінде мәтінді құрылымдық, мағыналық, қызметтік жағынан жан-жақты зерттеу әлі де кенжелеп келе жатқан өте маңызды мәселелердің бірі екенін мойындамасқа болмайды. Мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың түтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен істелетін жүмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – студентке тіл бірліктерін функциональдық түрғыдан танып-білуге, сол арқылы студентін логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Өйткені, мәтінде тіл бірліктері (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тегіс қатысады.

Барлық мәтіндер, ең алдымен, лингвистикалық нысан болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лигвистикалық түрғыдан танылуы қажет. Лингвистикалық типологияның негізіне лингвистикалық дифференциация алынады. Оның өзі мәтіннің түрін, формасын, жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін, жүзеге асырылу шарттары мен тәсілін білдіреді. Сонда мәтіннің белгілеріне (әдістемелік түрғыдан келгенде) мыналар алынады: 1) сөйлеу түрі; 2) сөйлеу формасы; 3) сөйлеу стилі; 4) жанры; 5) сөйлеудің функциональдық-мағыналық типі (сөйлеу тәсілі); 6) сөйлеудің эмоционалдығы мен экспрессивтілігі.

Түжырымдай келгенде, оқушылардың дүниетанымын дамыту мен қалыптастырудың арнайы мақсаттары көзделіп, түрлі өмір, ғылым салаларынан арнайы мәтіндер талданады. Ғылыми мақсат та сол бағытта болады. Ал тіл дамыту мәтіндер бойынша шығарма, мазмүндама, жоспар, мәтінді талдау сияқты жүмыстар үйымдастырылады. Тіл үстартуда, міндетті түрде стилистикалық жүмыстар мол жүргізіледі. Өйткені, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі стильдердің қайсысын болсын, оқушы мүмкіндігінше жетік меңгеруі керек. Ал жазбаша

тіл үстарту жұмыстары стиль тармақтарының ерекшеліктерін тани отырып, сол бағытта құра білу дағдысын қалыптастырады.

Сонымен, мәтін бойынша тіл дамытуды жетілдіруге негіз болатындай әдістемелік маңызға ие талаптарды атайық:

1) оқушының түсініп оқу арқылы баяндау дайындығын қамтамасыз ететін талаптар: а) қатысымдық міндетті шешуге арналған; ә) сөйлеушінің көзқарасы; б) эмоциональдық бояу; в) мәнерлілік; г) қаратпалық;

2) мәтіннің мағыналық құрылымын қамтамасыз ететін талаптар: а) байланыс-тылық; ә) бүтіндік; б) қисындылық; в) ақпараттылық.

3) мәтіннің түсінікті болуын қамтамасыз ететін талаптар: а) ақпараттық негізде оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты қызығушылық есебі; ә) оқушының даму деңгей есебі.

4) мәтін негізінде тілдік тәжірибелерді тікелей жетілдірудің қамтамасыз ететін талаптар: а) мәтіннің көлемі орындалатын жұмыстарға сай болуы (жас ерекшелігі, білімі), ә) меңгерілмеген тілдік материалдың аз болуы; б) бұрын өтілген материалдың жаңа материалмен толықтырылуы, байланысты болуы; в) материалдың қайталанып есте сақтауға, бекітуге мүмкіндік жасалуы.

Түжырымдағанда, оқушылардың сөйлеу икемділіктері мен дағдыларын дамыту үшін мәтін туралы мынадай білім мен дағды қалыптастырылады:

- мәтінді түсініп оқи білу және есте сақтау,
- мәтіннің құрылымдық ерекшеліктері туралы білім беріп, оның тәжірибесінде пайдалана білу дағдысын қалыптастыру,
- мәтіндегі қайырымдар және олардың мазмұнды жүйелі баяндау мақсатындағы ерекшеліктерін үйрету арқылы жүйелі мәтін құрай білуге үйрету,
- мәтіннің түрлері бойынша сөйлеуге ауызша, жазбаша жаттықтыру. Ал Р.Ә.Шаханова мәтін бойынша жұмыстардың мынадай түрлерін ұсынады: мәтін бойынша сұрақ-жауап ұйымдастыру (әңгіме); мәтінді мағыналық бөлімдерге бөліп, тақырып қойғызу; мәтінге жоспар жасату; мәтінмен шығармашылық жұмыс (толықтыру, жалғастыру, әңгіме құрастыру) [10,33].

Мәтін туралы білім мен тәжіриебелік дағды, ең алдымен, оқу мен тыңдап түсіну әрекетіне байланысты.

Сөйлеуге үйретуде тұтас мәтін синтаксисін меңгертуді оның негізгі белгілерін танытудан бастаған жөн. Оқушыларға жүйелі басталған, белгілі бір жайды хабарлаған, сипаттаған, пікір білдірген, тиянақты аяқталған, тақырыптық бірлікте болатын, логикалық жүйеде құрылған, құрамына енетін қайырымдары мен сөйлемдері бір-бірімен тығыз байланысқан мәтіндерді түрлі жаттығулар арқылы жоғарыда аталған белгілерімен жүйелі түрде игертіледі.

Мәтіннің құрылысын меңгертуде талдау, жинақтау, бақылау және салыстыру әдістерін пайдалана отырып жүргізу тиімді. Сондай-ақ ойлаудың индуктивтік, дедуктивтік және аналогиялық түрлері бойынша жұмыс жүргізу мәтін арқылы оқушының тілін дамытуда нәтижелі болады.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы, Алматы, 1998. – 362 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер, Алматы: Ғылым, 1966. – 360 б.
3. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы, 1970.
4. Балақаев М., Томанов М, Манасбаев Б. Жанпейісов Қазақ тілінің стилистикасы. –Алматы: Мектеп, 1974. – 192 б.
5. Құрманова Н. Сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың логикалық ойлау мәдениетін қалыптастыру әдістері мен тәсілдері. – Алматы, 1998.
6. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. – Москва: Просвещение, 1964. – 168 стр.
7. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991.
8. Москальская О.И. Грамматика текста. – Москва: Высшая школа, 1981.
9. Смағұлова Г.Н. Мәтін лингвистикасы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 112 бет.

* * *

В статье рассматривается содержание письменных текстов и особенности их структурирования.

* * *

In the article examined at maintenance of writing texts and his feature of structured.

Жаһандану дәуіріндегі түрік-герман тілдерінің байланысы

Л. С. Байманова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті-дың ф.ғ.к., доцент, Көкшетау, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада ҮII-Х ғасырларда пайда болған және бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан неміс-түрік тілдерінің этнотілдік тілдесімдерінің кейбір аспектілері қарастырылады. Сонымен қатар автор тілдесімді қазіргі әлемдік тілдік кеңістіктің даму деңгейі мен бағытын көрсететін жаһандану, үрдіс сияқты құбылыстармен байланыста қарастырады.

«Жаһандану» терминінің пайда болуын 1985 жылы осы түсінікті талқылаған американ социологының атымен байланыстырады. Жаһандану - бұл жеке елдердегі халықаралық мәні бар әртүрлі факторлардың жалпыөсу әрекетінің әлеуметтік шындыққа қатынасының үрдісі (мысалы, экономикалық және саяси байланыстар, мәдени және ақпараттық алмасу). Жаһанданудуға байланысты әлем халықтарының тілдері өз қызметінде белгілі бір өзгерістерге ұшырайды. Әлемдік экономикалық бірлікке талпынған жаһандану оның тілдерінің бірігуі тенденциясын үндейді. [1, с.23–27]. Жетілген әлеуметтік лингвистикалық шындық әлеуметтік жағдайда тілдердің қызметі мен дамуы болып табылады. Бірақ бұл үрдіс бұрын бір ғана мемлекет шеңберінде ғана болса, соңғы он жылда жаһанданудуға байланысты әлемдік лингвистикалық деңгейде көріне бастады. Бұл үдерістің әлеуметтілігі екі қарама-қарсы тенденцияда: түрлі тілдік қауымдастық өмірінде әлемдік тілдер ролінің өсуі және әлем халықтары тілдері қызметінің өзгеруі. Осы екі тенденция қазіргі әлемдік тілдер кеңістігінің бағыты мен деңгейін білдіреді.

Бірінші тенденция - әлем тілдерінің таралуы мен бәсекелестігі жаһандану үдерісінің іздері ретінде. Халықаралық қоғамдық ұйымдарда жұмыс тілі болатын және әртүрлі тілдік қауымдастықтағы (ағылшын, француз, қытай, орыс, испан, араб тілдері) адамдар арасында әртүрлі қатынас аясында таралған тілдер әлемдік тілдер болып табылады. Бұл тілдердің әрбіреуі ұзақ уақыт бойы көп немесе аз өзіндік тұрақты тілдік кеңістігі болғанын атап өтуге болады (француз тілі - франкфония елдері, ағылшын – АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Гонконг және т.б., испан тілі – Латын Америкасы, орыс тілі – КСРО, социалистік елдер лагері). Бірақ маңызды тарихи катаклизмалар (мысалы, Кеңес Одағының және социалистік лагердің құлауы) тілдік кеңістік шекарасын айтарлықтай өзгертті, ал белсенді жаһандану әлемдік тілдер арасындағы бәсекелестікті күшейтті. Осы бәсекелестікте француз тілі жеңіліп, орыс тілі өзінің тілдік кеңістігінің бір бөлігін жоғалтқандығы анық көрінеді. [2, с.260–291]. Жаһандану үдерісі КСРО құлағаннан кейін көрініп, әлемде басымдық ететін АҚШ-тың ролімен тығыз байланысты, сондықтан жаһандану негізінде қоғамның ағылшын-американдық моделі, оның экономикасы, саясаты және мәдениеті жатады [3, с.128–151]. Мұның тілдік салдары әлемдік тілдер арасында жеңімпаз ролінде көрінетін ағылшын тілінің әлемде кеңінен қызмет етуі болып табылады [4].

Екінші тенденция - әлеуметтік қызмет түрлерінің жойылуы немесе кейбір әлем халықтары тілдерінің қолданыстан кетуі. Бұл үдерістер ертеде байқалған бірақ жаһандану саны аз халықтар тілдерінің қолданыстан кетуін жеделдетіп бұл үдерісті күшейте түсті. Осылайша, XXI ғасырдың соңына қарай 6800 әлем тілдерінің 90 % жоғалып кетуі мүмкін. Лингвистердің ұзақмерзімді болжауы бойынша Еуропалық 230 тілдің жүзжылдық соңында 30 %. жоғалуы мүмкін. Американдық 1013 тілдің 260-ын Солтүстік Америка үндістерінің тілдері құрайды. Бірақ осы тілдердің 80 % жергілікті американдықтардың жас ұрпақтары оқымайды. Австралияның 1311 тілдерінің 268 аборигендер құрайды. Оның 90 % жоғалудың алдында тұр. Африканың 2058 тілдерінің 54 өлі тілдер қатарында саналады, ал жартысынан көбі жоғалуға жақын. Азияның 2197 тілдерінің жартысынан көбі жоғалуға жақын тұрған «тәуекел тобы» қатарына кіреді. Папуа Жаңа Гвинея – 832 австронезия тілдерінің отаны, оның бір талайы ғана оқылған, ал қалгандарының тағдыры белгісіз. Тілдердің жоғалуының табиғи себебінің бірі әлем тілдерінің жартысына жуығы 2500-ден аз тілдерді қолданушылары бар, сонда UNESCO берген бағасы бойынша тілдерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізу үшін 100 000-нан кем емес тірі қолданушылар болуы керек.

Неміс-түрік этнотілдік байланыстар мәселесі әлі арнайы әдебиетте теориялық және қолданбалы аспектіде жеткілікті түрде жариялан-

ған жок. Бұл әлі де толық жиналып, жүйеленбеген және сәйкес лингвистикалық материалдың аздығымен байланысты. Осыған байланысты шет мемлекеттерге әртүрлі мақсатта бағытталған елшілердің, жаушылардың бөтен елдің экономикасын, мәдениетін, түрмысын шет тілдер сөздерімен бейнелеген жазбалары ерекше қызығушылық танытады.

Тіл этностардың жарқын және тұрақты, негізгі көрсеткіші болып табылады. Тілдердің байланысы іртүрлі жіне маңызды. Бірде олар әртүрлі кірме сөздер түрлерін әкелсе, екіншіден, көмекші «жалпы» тілдердің пайда болуына, үшіншіден, тілдік жүйенің дамыуның шешуші ынта болып табылатын тілдік ассимиляцияға әкеледі. «Тілдік байланыстар» - бұл тілшілер шығарған ғылыми әдебиетте сәтті әрі кең тараған метафора. Шындығында бұл тілдердің емес, ал олардың қолданушыларының байланысы болуы мүмкін, сондықтан соңғы кездері тілдердің байланысы емес, мәдениаралық байланыс туралы жиі сөз болып жүр.

Әртүрлі халықтар мәдениетінің өзара қатынастары мен өзара байланыстары тарихи болашақта адамдарды жақындастырудың және оларды рухани біріктірудің тиімді құралы болып табылады. Көптеген адамдық қателіктер мен түсінбестіктер бейқамдықтардан, рухани мәдени тамырларын білмегендіктен, өзара араласпағандықтан бір-бірі туралы білмегендіктен, білгісі келмегендіктен болады [5, с.20-35].

Неміс тіліндегі түркілік қолданыстарды зерттеулер олардың герман тілдеріне енуі ҮIII-Х ғасырларда ғүн-авар және печен-кум кезеңінде болғанын көрсетеді. Біздің зерттеуімізше неміс тілінде зат атауларына, қоғамдық-саяси терминологияға, сәулеттік құрылыс атауларына, және құрылысқа байланысты үш жүзден артық түркілік қолданыстар бар екендігін көрсетеді. Көбіне қоғамдық-саяси шындықтар игерілген: *der Ataman, der Janitschar, der Sultan, der Dolmetscher, der Akyn, der Emir, die Dombra, der Kalym, der Bairam, der Kasatschok*. Среди реалий предметной номенклатуры наиболее известны такие слова, как *der Schaschlyk, der Kefir, der Kebab, der Joghurt, der Kaviar, das Halwa, der Kumys; der Kaftan, der Kalpak; der Turban, der Kelim, das Sofa, das Mangal*. Түркілердің герман қауымдастығына басымшылдық жасаған уақытты есепке алсақ, мәдени қатынаста сол сияқты әскери жұмыста неміс тіліне көптеген түркілік қолданыстар енуі мүмкін әсіресе, әскери, жылқыөсіру терминдері сол сияқты мемлекет құрылымымен байланысты түсініктерді білдіретін сөздер: *der Admi'ral, das Ar'tel, der Ata'man, der 'Aul, der 'Dolman, der Dragoman, der Ef'fendi/E'fendi, der 'Emir, der Fer'man, der od. das 'Fetwa, der Jani'tschar, der 'Jessaul/'Jassaul, das Ka'pu, der Kind'schal, der Sabo'teur, das San'dschak* и др. Сол сияқты жер өңдеу еңбегі құралдары мен азық-түлікті білдіретін терминдер де назар аудартады. «Түркілердің шаруашылық қызметінің негізі көшпенді мал шарушылығынан тұрады.» Сол сияқты олар үй жануарларының жаңа түрлерін шығаруға үлкен көңіл бөлген. Халқының жартысы жер шаруашылығымен, шеберлікпен, саудамен айналысқан [6, 181]. Көне түркілер қолданған терминология өзінің жерөңдеу дәстүрімен оларды өндірумен өздері айналысқанының куәсі болады, мысалы: *die Ambare, der Aryk, die Artischocke, die Bergamotte, der Hanf, die Paprika, der Spinat, der Reis* және тағы басқалар. Көптеген өзекті тақырыптық топтардың болуы – қазіргі неміс тілін қолданушылардың ұжымдық психологиясында, өмірінде салмақты өзгерістердің куәсі [7, с.15].

Неміс тіліндегі түркілік қолданыстардың игерілу дәрежесін анықтау үшін және неміс тілінің сөздік құрамында түркілік қолданыстардың алатын орнын анықтау үшін біз Е.В. Опельбаумның пікіріне сәйкес, формальды және функционалды белгілеріне негізделген классификацияға сүйенеміз [8, с.249-252]. Согласно Осы классификацияға және түркілердің тарихи тағдырларына сәйкес зерттеліп отырған лексикалық материалдың ерекшелігін ескере отырып, сол сияқты неміс тіліне түркі тілінен енген сөздерді толық суреттеу мақсатында біз барлық ТЛЭ келесі топтарға бөлеміз:

1. Толық ассимилияция күшімен және белсенді қолданысқа түскен, негізігі неміс лескикасынан айырмашылығы жоқ түркілік қолданыстар (мысалы: *die Buche, der Kaffee, der Pfeffer, die Horde, die Tulpe, das Juchten, der Hanf, der Dolmetsch, der Baldrian).*

2. Аз бөлігі ғана ассимиляцияға ұшыраған және белгілі бір семантикасы бар, бөтен байланыста әсіресе «шығыстық» тақырыпта қолданылатын түркілік қолданыстар (мысалы: *der Kelim, der Uschak, der Basar, der Diwan, der Kaviar, der Kiosk, der Harem).*

3. Түркілік қолданыстар-интернационализдер. Бұл топ жалпықолданыстағы, қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалық терминдерден ерекшеленетін азқолданылатын және жоғарыда көрсетілген терминдермен салыстыр-

ғанда әлем тілдерінің ең аз саны «интернационализмдік» кірме сөздер болып табылады. *(мысалы: der Kok-Saghys, der Barchan, die Taiga, der Takyre, der Buran, der Türkis).*

4. Қазіргі неміс тілінде архаизм мен историзмге айналған түркілік қолданыстар. Бұл лексемалардың көбі – материалды мәдениет аясында ескірген атаулар, яғни қолданыстан шығып қалған ақша бірліктері мен көлем атаулары, тарихи терминологиялар аумағына көшкен лауазымдық тұлға, мемлекеттік мекеме атаулары (мысалы: *der Altun, der Jamstschik, der Muchtar, der Jessaul, der Tschaban, die Ambare, der Bachmatt*).

5. Түркілік қолданыстар - экзотизмдер. Экзотизмдік кірме сөздер тобына жатқызудың шешуші белгісі оның белгілі бір шетелдік жағдайда семантикалық дербестігінің болмауы болып табылады. (ауыспалы мағынада қолданылу жағдайын ескермегенде) [9, с.51-54]. Бұл сөздер ереже сияқты мәдениетті көп оқыған адамдарға белгілі, бірақ лексикалық игерілген кірме сөздерден ерекшелігі сол бұл сөздер тек неміс халқы өмірінің шындығы туралы емес, басқа халық өмірі туралы айтылғанда ғана қолданылады. Мәтінде (аударылған немесе неміс тіліндегі түпнұсқалы) сөздерді *рейхстаг, шуцман, аншлюс, пфенниг, фрау, бундесвер, вермахт,* кездестіргенде оқушы бұл мәтіндегі ой Германия туралы емес екендігін бірден түсінеді.

Көптеген сөздер түркі тілінде сөйлейтін халық өмірін бейнелейді: *аул, кишлак, чайхана, плов (пилав), пиала, бай, акын* және т.б. Бұл сөздер белгілі бір халықтың, белгілі бір елдің (экзотизмдер) тақырыпта, дәстүрін, түрмысын, үй жабдықтарын, әдет-ғұрыптарын, киімін бейнелеу қажеттілігінен туындап, айтушының шет тілін білу деңгейіне, тілдің кейбір стилистикалық жанрлық ерекшелігіне байланысты қолданады (шет тілдік қолданыстар).

Кейбір түркілік қолданыстар неміс тіліне кірігіп кеткені сондай, олар неміс тілінің тұрақты сөз тіркестерінде, фразеологизмдерде, мақал-мәтелдері құрамында белсенді қолданылады. Мысалы:

die Gamasche: vor j-m Dat. **Gamaschen** haben (түрк. ürkmek, çekinmek; birisinden korkmak) – қорқыныштан дірілдеу, біреудің алдында қорқу [10, с.511]; *die Grosche*: nicht recht bei **Groschen** sein (түрк. akli başinda olmamak, bilinçini kaybetmek, bilinçsiz) – ақылынан адасу [10, с.573]; *der Kalif*: **Kalif** auf kurze Dauer (түрк. halif; bir saatlik halif) - ирон. сағатқа калиф [10, с.689]; *die Kastanie:* für jemanden die **Kastanien** aus dem Feuer holen „eine unangenehme oder gefährliche Aufgabe für j-n übernehmen“ (birisi için kastanien ateşten taşimak) – бірею үшін оттан каштан алып шығу [10, с.700]; *der Kittel:* er läuft hinter jedem **Kittel** her (түрк. her etegi peşınden koşmak) – қыз құмар, әр әйелдің соңынан жүгіреді [10, с.712]; *das Minarett:* wer ein **Minarett** stiehlt, hält eine (gute) Hülle bereit түрк. Minareyi çalan kilifini hazirlar) – ауыс мағынада. Кім минаретті ұрласа ол өзіне көр қазады [10, с.90]; *der Pascha*: wie ein **Pascha** leben (түрк. lüks yaşamak) – байлықта өмір сүру [10, с.182]; *die Rose*: unter der **Rose** (түрк. sirli, sir söylemek) – құпия, құпия бойынша [10, с.268].

Фразеологиялық тіркестер бұл жерде лексикалық құралдардың тілдік және лингвомәдени дамуының көрінісі болып табылады. «Фразеологиялық тұрақты тіркестер сөйлемді әсерлі, бейнелі ететіні бәріне белгілі» [11, с.393-398]. Өзге тілден енген сөздердің беріктігін, оның шынымен кірме сөз екендігін немесе жай ғана кездейсоқ элементті білдіретін сөз екендігін анықтау үшін бұл сөздің тілде, әртүрлі жанрда азды көпті қолданылу уақытын білу керек. Бұл сөздер жаңа шындықты белгілеумен байланысты лексикаға да сол сияқты көбіне жаңа түсінік немесе зат атауларына байланысты емес сөздерге қатысты болады.

Кезкелген этнос басқа этностармен сұхбаттасқанда ғана өмір сүреді. Әр этнос ерекше, тәуелсіз, өз жолында жалғаз, Жер биосферасының бір бөлігі ретінде басқа этностармен үздіксіз байланыста болады. Сұхбат адам табиғатымен анықталған – тек қана қарым-қатынаста болып, бір-бірін танып, келісіп, қарсыласып, соғысып, бірігіп қана адамзат өмір сүреді [12, с.35]. Считается, Мәдениеттің сұхбаттасуы арқылы мәдени құндылықтардың, барлығының «адамзат қолынан шыққан еңбек құралынан бастап, үй шаруашылығы заттарына дейін, адамдардың нақты түрмыс жағдайынан ғылым мен өнерге, дін мен атеизмға, мораль мен философияға дейінгі» алмасуы жүзеге асырылады.

Бүгінгі таңдағы Германия мен Қазақстан арасындағы өзара қарым-қатынас біздің еліміздің дамуында маңызды орын алады. Германия Қазақстанның үлкен сауда-экономикалық әріптестері қатарына кіреді. Республикада германия компаниясы мен банктарының 145 өкілі жұмыс істейді, сауда, ауыл шаруашылығы, өңдеу өндірістері, денсаулықсақтау, әлеуметтік қызмет,

көлік жіне байланыс, тау-кен өндіру ісі, сол сияқты қонақ үй және мейрамхана бизнесі, жылжымайтын мүлік операциялыры саласында герман капиталының қатысуымен 700-ге жуық шағын бірлескен кәсіпорындар тіркелген.

Қазақстан мен Германия үкіметінің қазіргі саясаты екі одақ арасындағы ұзақ мерзімді және ынтымақты қарым-қатынасты сақтауға бағытталған. Бұл ынтымақтастықтың табысы тек саяси және экономикалық прогматикамен ғана шектелмейді. Одан да үлкен үмітті капитал бар, ол – «халықтық мәмілегер мен мәдени алмасудың тірі көпірі» болып табылатын адам. Бұл бір кездері Қазақстаннан тарихи отанына көшіп кеткен мыңдаған немістер. Бұл қазіргі уақытта Қазақстанда тұрып жатқан мыңдаған немістер.

Әдебиеттер:

1. Алпатов В.М. Глобализация и развитие языка // Вопросы филологии. 2004. № 2. – С. 23-27.
2. Mikhalchenko V.Yu., Trushkova Yu. Russian in the modern world // Language in a globalizing world. Cambridge, 2003. – С. 260-291.
3. Косолапов Н.А. О месте геополитики в эпоху глобализации // Восток. Orient. 2003. № 4. – С. 128-151.
4. Crystal D. English as a global language. Cambridge. 1977. X.
5. Бельгер Г. Параметры немецко-казахских культурных отношений // Переводы – мосты между культурами. –Алма-Ата, 1999. – С.20-35.
6. Карабулатова И.С., Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А., Ниязова Г.М. Этнолингвистика евразийского континуума: теория и практика: Учеб.пособие. – М.: РУДН, 2009. – С.181.
7. Оразалина У. А. Исследование лексической синонимии, возникшей на базе заимствований в современном казахском языке: автореф. … канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1998. – С.15.
8. Опельбаум Е.В. Восточно-славянские лексические элементы в немецком языке. – Киев, 1971. – С.249-252.
9. Супрун А.Е. Экзотическая лексика // Науч. докл. высш. школы. Филологические науки. – М., 1958. – № 2. – С. 51-54.
10. Das große deutsch-russische Wörterbuch. Herausgegeben von Prof. Dr.Sc.Phil. O.I. Moscalskaja – M., 2002. – 1440c.
11. Шаяхметова А.К. Фразеологическая компетенция двуязычных детей // Сборник статей, посвященный юбилею Э.Д.Сулейменовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – С. 393-398.
12. Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – С. 35.
13. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. – М.: Изд-во полит. Литературы, 1984. – С.3.

* * *

This article deals with some aspects of german-turkish inter-ethnical contacts which appeared in 18-20 centuries and continued till nowdays. The author also examines these contacts in the interrelation with such a phenomenon as globalisation, with tendencies reflecting the level and directions of the modern world language space development.

* * *

В данной статье речь идет о некоторых аспектах немецко-тюркских этноязыковых контактов, возникших еще в VIII-X вв. и продолжающихся до сегодняшних дней. Также автор рассматривает эти контакты во взаимосвязи с таким явлением как глобализация, с тенденциями, отражающими уровень и направления развития современного мирового языкового пространства.

О некоторых лингво – функциональных особенностях заимствований в современной разговорной речи

Г. А. Бедусенко

к.ф.н., доцент ТарГПИ, Тараз, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена некоторым лингво–функциональным особенностям заимствований в современной разговорной речи. В статье рассматриваются типы неологизмов, варваризмов, экзотизмы, трансноминации, общенаучные термины, специальные термины, семантические инновации. Автор отмечает, что среди всех заимствований наиболее употребительными в разговорной речи являются единицы из английского, немецкого и французского языков.

Современную разговорную речь отличает большое количество заимствований. Попадая в русский язык, заимствованные слова преодолевают лексическое освоение.

Под лексическим освоением мы имеем в виду освоение слова как единицы лексики. Лексически освоенным слово можно считать тогда, когда оно называет вещь, явление, свойственное нашей русской действительности, когда в значении его не остается ничего, что указывало бы на его иноязычное происхождение. Слово пальто, например, заимствовано из французского языка, но сам предмет, названием которого служит это слово, прочно вошел в наш быт и не осознаётся, конечно, как французская одежда. Спорт – слово английского происхождения, но это явление свойственно русской действительности, русской жизни в такой же мере, как и английской. Значит, слова пальто и спорт лексически освоены.

Большинство заимствованных слов в русском языке лексически освоено. Не напоминают ни о чем иностранном такие слова английского происхождения, как пиджак, аврал, комбайн, кекс, ринг, теннис, волейбол, рельс. Ничего специфически немецкого нет в значениях слов галстук, фартук, планка, стамеска, рубанок, локон, проба. Вполне освоены такие лексемы французского происхождения, как сезон, балет, трюмо, багаж, инвалид, котлета.

Наряду с лексически освоенными заимствованными словами в нашем языке есть некоторое количество **экзотизмов**. Это такие слова, которые хотя и употребляются в русском языке, но в значении своем имеют нечто не русское, напоминающее об их иноязычном происхождении. Например: сейм, меджлис, пиала, лаваш, хурал, сантим, кюре, аул, кишлак, фрау, джок, зурна, гопак. Экзотизмы обычно используются авторами, когда речь идет не о русской действительности, а о жизни какого-нибудь другого народа.

Экзотизмы **бывают заменимые и незаменимые**. К заменимым отнесем такие слова, которые можно перевести на русский без особого ущерба для смысла: мистер – господин, фрау – госпожа, консьерж – привратник и т.д. Употребление таких экзотизмов вызывается только потребностью передачи местного колорита. Другое дело – экзотизмы «незаменимые», т.е. непереводимые. Нельзя слово франк перевести как рубль, лаваш заменить в тексте хлебом или лепешкой, хаши назвать просто супом. Ещё примеры непереводимых экзотизмов – сари, лявониха, чонгури, тамтам, чалма, иена, доллар. Например: *«Курс **доллара** по отношению к японской **йене** за прошедший месяц вырос на 16%»* (Караван, 2008, №54).

От экзотических слов надо отличать **варваризмы. Варваризмы** – это подлинно иностранные слова, вкрапленные в русский текст. Иногда (при передаче русскими буквами) варваризмы могут даже временно осваиваться грамматически, что проявляется, например, в склонении существительных, и все же это – нерусские слова.

Таким образом, варваризмы обычно выполняют определенную стилистическую роль в художественных текстах, способствуя созданию местного колорита (иногда с оттенком шутки, сатиры).

Основную лексическую базу номинативной сферы технических и информационных технологий составляют англоамериканизмы, так как зарубежные страны являются родиной различных терминов и понятий.

Новые СМИ с программами, устройствами и технологиями так быстро г**лобализовалис**ь, т.е. вошли в жизнь и быт народов мира, что лингвистический процесс номинации в других языках не успевает за таким темпом развития.

Переняв новшества в технике, носители других языков не смогли быстро создать для них свои эквивалентные обозначения.

В русском языке эта интеграция происходит с большими орфографическими и фонетическими преобразованиями (сравним: англ.*chip, pager, e-mail, handfree;* русск. *чип, пейджер, электронная почта, беспроводное средство связи.),* например:

*«**Пейджеры** вышли из моды»* (АиФ, 2011, №29); *«В Китае выпустили самый маленький в мире электронный **чип**, его диаметр составляет всего 1/10000 долю миллиметра (!)»* (Новый регион, 2011, №22).

Некоторые англоязычные заимствования из сферы информационных технологий пока еще не смогли полностью адаптироваться в системе русского языка и вошли в нее в своей исконной форме, сохранив даже латинскую графику. Это названия некоторых программ, операционных систем, компьютерных устройств: *Windows, www, UNIX, DVD, CD* и др. Примерами могут служить следующие выдержки из газет: *«**CD**-диски уходят в небытие, олимп взял **DVD**»* (Караван, 2011, №46); *«Для **Windows** XP вышло новое обновление SP3»* (АиФ, 2011, №21).

Сложносокращенный способ словообразования становится в последнее время весьма продуктивным во всех европейских языках, поскольку никакой другой способ словообразования, отражает тенденцию к экономии языка и отвечает предъявляемым к средствам номинации требованиям компактности и цельнооформленности.

Заимствованные из английского языка буквенные аббревиатуры по большей части читаются по названиям букв английского алфавита: *CD – русск. «сиди», PC – русск. «писи», SMS – русск. «эсэмэс».*

Как правило, это технические термины наименования моделей компьютеров, их систем, программ, фирм и т.д. В русском языке они сохраняют написание латиницей. В этой форме аббревиатуры представлены также в «Толковом словаре русского языка конца XX века» под редакцией Г.Н. Скляревской [1,235]

Заимствованные англоамериканизмы активно включаются в словообразовательный процесс заимствующих языков, служат базой для создания новых наименований по существующим в языке словообразовательным моделям с использованием его словообразовательных способов и средств.

Исходя из этого, в составе англоамериканизмов можно **выделить:**

1) **собственно неологизмы** (новизна формы сочетается с новизной содержания): *аудиотайпинг* (‘аудиопечатание’), *биокомпьютер* (‘компьютер, имитирующий нервную систему живых организмов’), *логический процессор* (‘компьютер, логически выстраивающий и развивающий идеи’). Например: *«В Японии ведущие институты ведут разработку **логических процессоров** нового поколения»* (Новый регион, 2010, №62). В составе терминологической лексики можно выделить несколько «слоев», различающихся сферой употребления, особенностями обозначаемого объекта.

Прежде всего, выделяются **общенаучные термины**, которые используются в различных областях знаний и принадлежат научному стилю речи в целом: *эксперимент, адекватный, эквивалент, прогнозировать, гипотетический, прогрессировать, реакция* и т.д. Эти термины образуют общий понятийный фонд различных наук и имеют наибольшую частотность использования.

Различаются и специальные термины, которые закреплены за определенными научными дисциплинами, отраслями производства и техники; например в информатике: *код программы, язык программирования, викиальность* (‘существование электронного документа в сети интернет, подтверждающееся наличием определенного количества ссылок’); в технической индустрии: *дисплей, TFT, LCD, цветовая матрица,* и пр. Данные термины активно функционируют в СМИ. Например: *«Американские ученые разработали новый **TFT дисплей**, имеющий на сегодняшний день рекордную контрастность – 10000:1.»* (АиФ, 2011, №46); *«**Цветовая матрица LCD**-телевизоров отличается особой четкостью»* (АиФ, 2010, №6); *«**TFT**-телевизоры приобрели в последние 2 года около 6 тысяч человек»* (Караван, 2010, №34).

Современное общество требует такой формы описания получаемых данных, которая позволила бы сделать величайшие открытия человечества достоянием каждого. Своеобразной приметой нашего времени стало распространение терминов за пределами научных произведений. Это дает основание говорить об общей **терминологизации современной речи.** Так, немало слов, имеющих терминологическое значение, получили широкое употребление без каких – либо ограничений: *блог, интернет, мобиль-*

ный телефон, монитор, микроволновая печь. Например: *«**Мобильные телефоны** есть на сегодняшний день практически у каждого россиянина. В чем же такая популярность мобильной связи в России? Ответ прост»* (АиФ, 2011, №11); *«В августе 2008 года появится в продаже новая **микроволновая печь** Samsung-4573F»* (АиФ, 2011, №4).

Другую группу составляют слова, которые имеют двойственную природу: они могут функционировать и как термины, и как общеупотребительные слова. В первом случае эти лексические единицы характеризуются специальными оттенками значения, придающими им особую точность и однозначность.

Таким образом, терминологическая лексика отражает значительную часть речевой активности при обозначении технической сферы деятельности людей.

2) **трансноминации,** сочетающие новизну формы слова со значением, уже передававшемся ранее другой формой. Например: *«**Блогеры** занимают лидирующие позиции в сфере освоения IT-технологий»* (Караван, 2011, №42);

3) **семантические инновации, или переосмысления** (новое значение обозначается формой, уже имевшейся в языке): *вэбмани* (‘электронные деньги’). Например: *«**Вэбмани** получили в России просто гигинтское распространение»* (АиФ, 2011, №64).

В языке последних десятилетий преобладают единицы первой группы, что связано с возросшей потребностью общества дать названия новым реалиям, возникшим в связи с научно-техническим прогрессом. Например, бурное развитие компьютерной техники вызвало к жизни, помимо указанных выше примеров, такие единицы, как *фриланс* (‘работа на дому, с использованием интернетсвязи через компьютер с руководящим учреждением и клиентами’), *фрилансер* (‘человек работающий на дому через сеть интернет’).

Трансноминации, появляющиеся в языке с целью дать новое, более эмоциональное имя предмету, уже имеющему нейтральное наименование, отражают тенденцию к употреблению более экспрессивных форм. Данная тенденция наряду с другими отражает процессы, связанные с необходимостью улучшения языкового механизма.

Под семантическими инновациями понимаются новые значения уже существующих слов. При этом возможны **следующие варианты**:

1) старые слова полностью меняют свое значение, утрачивая ранее существовавшее;

2) в семантической структуре слова появляется еще один лексико-семантический вариант (ЛСВ) при сохранении всех традиционных.

Среди семантических инноваций последних десятилетий преобладают единицы второго типа.

Слово *box* развило несколько новых значений. В английском варианте оно обозначает (‘телевизор’). В американском варианте новый ЛСВ имеет значение ‘портативный магнитофон’. Большое распространение в сети интернет получило слово *you tube* (дословно переводится ‘твой телевизор’), благодаря тому, что есть сайт с одноименным названием, пользующийся огромной популярностью у молодежи.

Изложенная выше классификация не учитывает способ создания новых слов. Между тем, исследование новой лексики в функциональном аспекте предполагает анализ способов появления неологизмов, ибо подобный анализ готовит почву для перехода к прагматическому аспекту новых слов.

С учетом способа создания неологизмов В.И. Заботкина подразделяет их на:

1) фонологические;

2) заимствования;

3) семантические;

4) синтаксические, создаваемые путем комбинации существующих в языке знаков (словообразование, словосочетание) [2,52].

Представляется целесообразным расчленить четвертый тип неологизмов на морфологические (словообразование) и фразеологические (словосочетания).

Рассмотрим подробнее каждый из типов неологизмов.

Фонологические неологизмы создаются из отдельных звуков. Они представляют собой уникальные конфигурации звуков. Такие слова иногда называются «искусственными» или «изобретенными». К группе фонологических неологизмов условно относятся новые слова, образованные от междометий, например, *кверти-клавиатура* (‘неофициальное название клавиатуры компьютера по первым буквам верхнего ряда стандартной клавиатуры компьютера q w e r t y’). Например: *«Новая **кверти-клавиатура** от Sony VIO обладает улучшенной эргономикой»* (АиФ, 2010, №5).

Высокая степень их новизны объясняется необычностью и свежестью их формы.

К сильным неологизмам можно отнести и заимствования, которые отличаются фонетической дистрибуцией.

Наибольшей степенью новизны отличаются варваризмы, неассимилированные единицы, которые преобладают среди новой заимствованной лексики. Различие между варваризмами и ксенизмами заключается в том, что первые имеют синонимы в языке-реципиенте, вторые обозначают явления, объекты, существующие только в стране-источнике и отсутствующие в принимающей стране. Следовательно**, ксенизмы** обладают большей степенью новизны, хотя они, по результатам нашего исследования, **составляют лишь 14% от всех заимствований(из общего числа 800 единиц)**.

Говоря о заимствованных словах, следует сказать о так называемых **кальках.** Калька (франц. calque) – слово или выражение, созданное из исконных языковых элементов, но по образцу иноязычных слов и выражений.

Есть лингвистический термин **калькировать**, т.е. переводить по частям. Слово *полуостров* калькировано с немецкого Halbinsel, слово *дневник* с французского journal, слово *небоскреб* – с английского skyscraper [3,12]. Подобные материально исконные слова, которые возникли в результате перевода иноязычных слов по составляющим эти слова морфемам, в результате усвоения словообразовательной структуры чужих слов, **называются словообразовательными.** Они, как правило, являются продуктами книжного творчества, так как появились при переводах как новообразования переводчиков. Лишь потом некоторые из них стали достоянием устной литературной речи.

Кроме полных калек в лексике русского языка наблюдаются **полукальки** – слова, состоящие частью из русского материала, а частью из материала иноязычного слова, которое по словообразовательной структуре так же точно соответствует аналогичным словам языка-источника, из которого идет заимствование. Одной из отличительных особенностей новой заимствованной лексики является заметное уменьшение пропорции калек.

Среди всех заимствований наиболее употребительными в разговорной речи являются единицы из английского, немецкого и французского языков, именно они в большей степени, чем другие, маркированы в словарях новых слов пометой «сленг».

Одной из отличительных особенностей новой заимствованной лексики является заметное уменьшение пропорции калек. Среди всех заимствований наиболее употребительными в разговорной речи являются единицы из английского, немецкого и французского языков, именно они в большей степени, чем другие, маркированы в словарях новых слов пометой «сленг».

Литература:

1. Скляревская Г.Н. Новое в русской лексике : словарные материалы-88/Ред. Е.А. Левашов. – СПб., 1996.
2. Заботкина В.И. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. М., 1999.
3. Толковый словарь русского языка начала XXI века: Актуальная лексика / под ред. Г.Н. Скляревской. – М., 2007.

* * *

Мақалада қазіргі сөйлеу тіліндегі кейбір лингвистикалық ерекшеліктер айтылады. Сонымен бірге неологизмдер, варваризмдер, атауларды атау, жалпы ғылымы терминдер, арнайы терминдердің жаңаша мэн - мағынасы айтылады

* * *

The article is devoted to some linguistic and functional characteristics of borrowing in modern speech. The article examines the types of neologisms, barbarisms, exzotizms, Tran nominates, general scientific terms, technical terms, semantic innovation. The author notes that among the most widely used of all loans in the conversation are units of English, German and French languages

Способы выражения амбивалентной оценки в русском языке

Т. В. Егорова

к.ф.н., доцент Алматинского филиала С-ПбГУП, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья «Способы выражения амбивалентной оценки в русском языке» посвящена комплексному анализу способов выражения амбивалентной оценки в современном русском языке – в семантическом, структурном, функциональном аспектах. Амбивалентность представлена как универсальный способ выражения оценочного значения, что определяется возможностью её функционирования на разных уровнях системы языка. На основе лингвистического анализа текстов публицистических произведений, документальной прозы, текстов художественной литературы 20-х-30-х годов XX столетия выявляются особенности структуры и функционирования амбивалентно-оценочных образований на уровне слова, словосочетания, фразеологизма, предложения, текста.

На явление поляризации значения в пределах одного языкового знака исследователи не раз обращали внимание. Несмотря на это, вопросы терминологического характера до конца не решены.

Развитие в одном слове антонимических значений, случаи, когда одно «тело знака» оказывается в состоянии выразить два противоположных понятия, принято называть внутрисловной антонимией или энантиосемией (от греч. en ’в, при’ и anti ’против’, sema ’знак’). Это явление предполагает совмещение в пределах одного слова полярных значений: *одолжить* – 1) ’дать в долг’ и 2) ’взять в долг’.

Традиционно сюда включаются языковые процессы, как связанные с изменением оценочного знака (*прославить* – 1) ’воздать хвалу, описав достоинства’ и 2) ’распространить порочащие сведения’), так и не отражающие этого процесса: (*задуть* – 1) ’погасить’ (свечку) и 2) ’разжечь’ (домну). Сравним также: Ну, спасибо, *осчастливили*! - ’реакция на приятное или неприятное событие’; Он меня *отблагодарил*! – ’о благодарном либо неблагодарном человеке’. «При подобном употреблении отрицательное значение слова может закрепиться как постоянное, и тогда образуются энантиосемичные слова», - пишет В.Я. Прохорова [4, с.53-54].

Таким образом, можно говорить о двух типах энантиосемии: неоценочной и оценочной, при которой слово употребляется свободно как с положительным, так и с отрицательным знаком оценки. При этом оценочные энантиосемизмы характеризуются наличием узуальной амбивалентной оценки, регулярным использованием в речи обоих значений, относительной зависимостью от контекста и интонации говорящего.

При таком подходе за границей оценочной энантиосемии остаются некоторые, довольно распространенные в современном русском языке, явления. Перечислим некоторые из них.

1) Имеется множество единиц, о которых можно с уверенностью сказать, что они содержат оценку, однако неизвестно, какой знак они несут. Действительно, совмещая дескриптивный признак и оценку, слова могут легко входить в высказывание как с положительным, так и с отрицательным знаком: *важное* дело и *важное* лицо; *удобное* место для отдыха и *удобная* позиция невмешательства. Е.М. Вольф считает, что «почти всегда можно составить контекст, где слово с положительной оценочной семой меняет знак» [1, с. 280].

2) Не входят в такое понимание переходные случаи, когда развитие негативной оценки происходит на базе неоценочных слов. Так, считать ли энантиосемичными такие значения, как 1) ’ловить сачком’ и 2) ’отлынивать от работы’ у глагола *сачковать*?

3) Остаются вне внимания исследователей и такие случаи, когда происходит постепенное вытеснение из активного состава исходного значения слова, что исключает возможность равноправного использования обоих значений носителями языка. Так случилось, например, со словом *хваленый*, которое известно теперь только как ’незаслуженно расхваливаемый’, а исторически является причастием прошедшего времени страдательного залога от глагола *хвалить*.

4) При обозначении границ данного явления необходимо учитывать и характер причин изменчивости оценочного знака у языковых единиц. Ведь эта изменчивость может быть ситуативно, индивидуально и социально обусловлена. Имеются в виду случаи неоднократной переоценки социальных понятий,

таких, например, как *большевик, коммунист, революция, рынок* и под., или связанные с изменением эстетических критериев представления о женской красоте: бледная/кровь с молоком, худая/полная; моральные критерии поведения: честно/ нечестно, справедливо/ несправедливо и т.д.

Более глубоко разбираясь в процессах развития противоположных оценочных значений в пределах одного слова, лингвисты предлагают выделить данное явление из понятия энантиосемии и обозначить его терминами *эмоционально-оценочная транспозиция* (Л.А. Киселева), *эмотивная амбивалентность* (В.И. Шаховский) [7, с. 101]. Поскольку эмотивная амбивалентность является основанием амбивалентности оценочной (ведь эмоция всегда оценочна), а слова с узуальной оценочностью лишь прагматические «полуфабрикаты», которые актуализируются в процессе организации коммуникативных структур, мы считаем возможным использовать термин *амбивалентная оценочность*.

Амбивалентная оценочность относится к тем языковым явлениям, лингвистическая сущность и функции которых недостаточно изучены. Амбивалентность (от лат. ambo - оба и valentia - сила), трактуемая в психологии как двойственность чувственного переживания, когда один и тот же объект вызывает у человека одновременно два противоположных чувства [6, с. 21], коренится в неоднозначности отношения человека к окружающему, в противоречивости системы ценностей, которая находит отражение в языке.

Данный лингвистический термин отражает для нас нарушение оценочной сочетаемости в оппозиции слово/контекст, когда узуальная оценка лексической единицы вступает в конфликт с противоположным оценочным зарядом контекста. Для таких единиц, в отличие от оценочных энантиосемизмов, характерны такие параметры, как окказиональное употребление, абсолютная зависимость от контекста, включение в контрастный контекст, функциональная одноразовость, экспрессивность. Кроме этого, амбивалентность представляет собой универсальный способ выражения оценочного значения, что определяется возможностью её функционирования на разных уровнях системы языка. Изучение разноуровневых средств выражения амбивалентной оценочности позволило выявить специфику единиц того или иного уровня.

Амбивалентно-оценочные единицы лексического уровня характеризуются разнонаправленностью оценок. Особенно ярко это проявляется в случаях, когда бранные слова в определенных контекстах выражают восхищение, одобрение, ласку и, наоборот, лексика одобрительного наименования выражает различную степень неодобрения. Это касается таких, например, лексем, как *черт, шарлатан, паразит, дьявол, миляга, шалун, почтенный, уважаемый* и др. В этом случае перед нами чаще всего оценочная энантиосемия, например, слово *шалун* совмещает два полярных значения, закрепленных узуально: 1) ’ласковое обращение к резвому ребенку, проказнику’ и 2) разг. ’легкомысленный человек, повеса’. При узуальной амбивалентности один из знаков в тексте все-таки явно доминирует. «Да будет вам врать, почтенный! (-) Кому вы заливаете баки?!» (М. Кольцов); «Неважно сняли, уважаемый. (-) Изуродовали. Разве ж я такой?» (М. Зощенко). Как видим, актуализация полярного смысла способствует эмоционально-оценочному переосмыслению таких слов. В других случаях при окказиональном употреблении подобных слов для характеристики объекта оценки с точки зрения его эмоционального восприятия обнаруживается понятийный сдвиг в узуальном значении. Нарушение валентности происходит только на уровне оценочных сем, но не связано с предметно-понятийным содержанием. Например: «…Мой муж оглянулся назад и усмехнулся в бороденку. – Ах, паразит-баба, - сказал он с улыбкой, - кроет-то как!» (М. Зощенко). Здесь «паразит» в окказиональном употреблении обнаруживает восхищение, вызванное «красноречием» объекта оценки.

Изменение направленности оценочных коннотаций может происходить и в случае переносного употребления слова: «И такой выход он нашел, придя к мысли, что необходимо заключить перемирие с бывшей женой и её ангелом-хранителем товарищем Сыпуновым (Поясним: ангел-хранитель Сыпунов два раза жестоко избивал Володина и однажды решил облить его серной кислотой) (М. Зощенко). Появление окказионального отрицательного смысла здесь есть результат изменения узуального значения в целом на прямо противоположное. Узуальный денотат слова «ангел-хранитель» и окказиональный референт Сыпунов имеют противоположные оценочные характеристики.

Одним из способов создания амбивалентной оценки является фразеологическая инновация, которая включает в себя не только различные лексико-грамматические преобразования фразеологизмов, но и использование их формы и семантики для создания по аналогии с ними различных новых авторских образований. Трансформация фразеологических единиц с целью создания амбивалентной оценки может осуществляться следующими способами:

1) Замена компонента с сохранением смысла. При этом происходит подстановка неантонимичного, но рассогласованного по стилю компонента: «Рано утром, часов, может, около шести, продрал свои очи наш Снопков» (М.Зощенко). В данном случае не происходит семантического противоречия, но стилистический контраст (зенки/очи) приводит к нарушению оценочного согласования.

2) Замена компонента с изменением смысла. Здесь семантический контраст приводит и к оценочному рассогласованию: «Конечно, ему чудные похороны закатили» (М. Зощенко).

3) Нарушение сочетаемости фразеологизма без изменения исходной формы, когда расширение или сужение сочетаемостных потенций фразеологизма ведет к появлению амбивалентной оценки: «Дрались, конечно, от чистого сердца. Инвалиду Гаврилову последнюю башку чуть не оттяпали» (М.Зощенко).

4) Варьирование формы компонентов без сохранения смысла: «Первый и второй страх от большевиков проходит. Если всмотреться – люди как люди… Не так страшны черти, как малюют себя на плакатах» (М. Кольцов). Персонификация значения, грамматическая трансформация (замена единственного числа на множественное), введение инородных конкретизаторов (себя, на плакатах) способствуют появлению нового оценочного значения и ведут к созданию комического эффекта.

Словосочетание – та единица языка, где оценочные единицы с противоположным оценочным знаком имеют наибольшие возможности для актуализации. Чаще всего это происходит в условиях наличия оценочного слова и переносного наименования одного или обоих членов оппозиции: королева объедков, жандармская ласка (Л.Рейснер), горький праздник, чарующая некрасота, безобразно красивая (Ю. Олеша). Для высказывания, не содержащего собственно оценочных слов, необходим контекст большей длины, и он выступает единственным средством определения знака оценки.

Известно, что языковая сочетаемость строится на понятии нормы. Согласно нашему пониманию, нарушение сочетаемости и есть реализованная амбивалентность. Намеренное нарушение языковой нормы интенциально, ненормированные словосочетания позволяют автору кодировать, имплицировать знания о реальной действительности и свое отношение к ней путем актуализации потенциальных сем, которая приводит к появлению нелепых, алогичных сочетаний.

Способы образования амбивалентной оценки на уровне словосочетания разнообразны. Опишем наиболее распространенные.

1) Семантическая конденсация, при которой в результате взаимодействия неоценочных слов-антонимов возникает оценочное значение: «Как он зубаст, этот молодой старик. Впрочем, слово «старик» надо отбросить в применении к этому человеку, цветущему мужественностью» (С. Третьяков).

2) Семантическая контаминация, при которой актуализацией определенных сем в структуре компонентов словосочетания устраняются отношения различия и образуется новое значение: «Сонные мухи сидели за бестолково раскиданными столами, тыкали перьями в сухие чернильницы, вяло тараторили по телефону…» (М. Кольцов).

3) Метафоризация компонентов словосочетания: «Пули визжали, стонали, звенели. Целые рои этих певучих убийц проносились стремительно над нашими головами» (М. Кольцов).

Таким образом, примеры показывают, что намеренное нарушение лексической сочетаемости зачастую выводит создателей текстов на уровень амбивалентной оценочности, которая является средством художественной выразительности и преследует цель воздействия на читателя.

Особую проблему представляет взаимодействие оценочных признаков в структуре предложения и текста. Считается, что включенные в текст оценки должны сохранять ориентацию, не противоречить оценочным пресуппозициям, введенным в предыдущем тексте. Попытка же замены оценки на противоположную нарушает многомерную организацию текста. Такие «нарушения» представлены в самых разнообразных типах предложений и текстов.

Так, например, амбивалентная оценка ярко проявляется в замкнутых построениях, в которых контрастно оценочные элементы образуют зачин и концовку: «Вот раз ставили пьесу

«Кто виноват?» Из прежней жизни. Очень это сильная пьеса. Там, значит, в одном акте грабители купца грабят на глазах у публики… Купец, значит, кричит и отбивается. А его грабят. Жуткая пьеса» (М. Зощенко). В таких текстах обычно полярные оценки определяют его семантические границы, располагаются дистантно и чередуются с аргументацией.

Многочисленны случаи, когда амбивалентная оценка возникает в оппозиции: субъект и его предикативный признак. Употребляясь в позиции подлежащего, оценочное слово определяет дальнейшее содержание высказывания. Нарушение согласования по оценке в предикате способствует образованию амбивалентности в оценке: «Роскошь – это наш удел, и даже наши страдания – это роскошь» (И.Эренбург).

Основой амбивалентной оценки может стать перифраза - одно из средств репрезентации иронии: «Из пустой гостиницы бедняков выкинули, однако имеется в Севилье один гостеприимный дом – это тюрьма» (И.Эренбург). Особенность использования перифразы в таких предложениях заключается в том, что само перифразируемое наименование, являющееся объектом оценки, оказывается включенным в предложение в виде предиката либо субъекта. Поляризация оценочных знаков достигается контрастом денотата перифразируемого и самой перифразы.

Метафорическое именование одного из членов предикативной основы также может приводить к возникновению оценочная амбивалентности: «На рукаве гитлеровские люди носят повязки со свастикой – рогатым фашистским крестом. Напоминает санитаров. Эти санитары убивают людей больше по воскресеньям» (М. Кольцов). Нарушение оценочной сочетаемости, как правило, устраняется в контексте, и функция идентификации объектов, присущая метафоре, становится значимой при устранении «мнимой» амбивалентности.

Отмечается частотность возникновения оценочной амбивалентности при совмещении полярных значений предикативных признаков, обычно при осложнении предложения однородными сказуемыми: «Я люблю его, этот мир, надвигающийся на меня, больше жизни, поклоняюсь ему и всеми силами ненавижу его!» (Ю. Олеша).

Противоречие в оценочных знаках активно проявляется также в предложениях со сравнительными оборотами: «Вот этот лишний элемент (умерший старичок – Т.Е.) лежит теперь в комнате. Он лежит свеженький, как увядшая незабудка, как скушанное крымское яблочко» (М. Зощенко).

Особую роль в создании амбивалентной оценки играют вводные слова и конструкции, которые зачастую нарушают оценочное согласование единиц как с пейоративной, так и с мелиоративной оценкой. Как известно, вводные единицы могут быть выведены из предложения, не нарушая его смысла. Кроме того, оценочные вводные конструкции типа *к сожалению, к счастью, к радости, к стыду* и под. обычно не несут ни смысловой, ни оценочной информации, а являются больше формулами речевого этикета. В амбивалентно-оценочных образованиях, напротив, такие единицы являются структурно и семантически необходимыми элементами. В случае участия их в создании амбивалентной оценки как элементов оппозиции образуется нерасчленимое единство, и устранение вводной единицы нарушает композицию и смысловое наполнение оценочной структуры. «Тогда врач равнодушно сказал, что свинка есть свинка и помирать от этого, к сожалению, не приходится» (М. Зощенко) Как видим, оценка субъекта в данном случае не соответствует общепринятому мнению, и именно вводное слово свидетельствует о поляризации оценочного компонента.

Не менее частотны в выражении амбивалентной оценки такие вводные единицы, как *дай бог, сил нет, слов нет*. Внеконтекстуальная оценка, например, вводного *дай бог*, распространенного компонентами мелиоративной семантики, однозначна: *дай бог здоровья, счастья*. В составе амбивалентно-оценочного образования оно приобретает иронический смысл: «Первым выбыл из строя Евдокимыч. Этот старикан, дай ему бог здоровья и счастливой старости, в первые минуты нажрался до того, что «мама» сказать не мог» (М. Зощенко). Регулярная неустойчивость оценки отмечается у таких энантиосемизмов, зафиксированных в словарях, как *черт побери (возьми), хорошее дело*: «Черт побери (+), она была очень красива в своем купальном костюме»; «Алименты у него, черт возьми (-), придется вытаскивать клещами» (И. Ильф, Е Петров).

Итак, амбивалентная оценка в предложении образуется при отсутствии субъектно-предикатного согласования, а также при введении в его структуру контрастно оценочных осложнителей.

Оценка лица, факта или события может быть выражена и за пределами высказывания, в

котором они названы, при помощи эмоционально-оценочных предложений. Эти предложения не содержат нового сообщения, их функция – только оценочная. Обычно это восклицательные конструкции, разнообразные по лексическому составу и занимающие, как правило, постпозитивное положение по отношению к высказыванию, в котором обозначен объект оценки. Разновидности эмоционально-оценочных предложений подробно описаны исследователями. Наиболее распространенным типом таких предложений являются конструкции с оценочными предикативами: Хорошо до сумасшествия! Это чудовищно! Какая подлость! Тоже хорош! В составе амбивалентно-оценочных образований такие предложения нейтрализуют оценочный заряд высказывания, с которым они объединены общностью темы, либо связаны повторной номинацией, анафорическим местоимением, перифразами и т.п. Амбивалентная оценка может поддерживаться стилевым контрастом, когда в роли самостоятельных оценочных предложений выступают сниженные выражения: «Вам, на три четверти наполняющим классические залы шахматного турнира, обыватели, посвящаю эти теплые строки. Вам, чтоб вы сдохли!» (В.Катаев).

Таким образом, актуализация амбивалентной оценочности на разных уровнях системы языка предполагает рассмотрение в качестве контекста речевые отрезки различной протяженности: словосочетание, фразеологическая единица, предложение, сложное синтаксическое целое, текст. Специфика амбивалентно-оценочных единиц состоит как раз в поливалентности, многозначности, в возможности различных интерпретаций. В связи с этим нужен контекст такой длины, который является достаточным для моносемантизации оценочного значения данной языковой единицы.

Литература:

1. Вольф Е.М. Варьирование в оценочных структурах // Семантическое и формальное варьирование. М., 1979. – С.273-295.
2. Жусупов Е.А. Амбивалентная оценочность (на материале казахского языка) [Электронный ресурс] // International journal of russian studies ISSUENO.5(2012/1). URL: http// www.ijors.net/issue5_1_2012//articles/ jusupov (дата обращения: 18.01.2012).
3. Ильющенко Н.С. Оценочный компонент коннотации фразеологических единиц в английском и русском языках (на материале фразеологических единиц, характеризующих внешние признаки человека) [Электронный ресурс] // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика», 2011, № 2. URL: http://www.vestnik-mgou.ru/mag/2011/ling/2/st27.pdf (дата обращения: 06.01.2012).
4. Прохорова В.Я. Блаженный: счастливый или глупый? // Русская речь, 1978, №5. – С.51-55
5. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. - Павлодар, 1999. - 272 с.
6. Философский энциклопедический словарь. М.,1983.
7. Шаховский В.И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи // Вопросы языкознания, 1984, № 6. – С.97-104.
8. Шаховский В.И. Эмоции – мотивационная основа человеческого сознания // Вопросы психолингвистики, 2006, № 4. – С. 64 - 69.

* * *

«Орыс тіліндегі амбиваленттік бағалаудың әдіс-тәсілдері» атты мақалада қазіргі орыс тілінің семантикалық, құрылымдық, қызметтік аспектілеріндегі амбиваленттік бағалаудың әдіс-тәсілдері кешенді талданып қарастырылады. Амбиваленттілік бағалау мағынасының әмбебап тәсілі ретінде анықталады, яғни тіл жүйесінің әр түрлі деңгейінде қызмет атқару мүмкіндігі зерделенеді. XX ғасырдың 20-30 ж.ж. публицистикалық шығармалардың, документальдік проза мен көркем әдебиет мәтіндерінің негізінде сөз, сөз тіркесі, фразеологизм, сөйлем, мәтін деңгейіндегі амбиваленттік бағалау құрылымдардың ерекшеліктері айқындалады.

* * *

In this article «Means of expressing the ambivalent estimation in Russian language» the author considers the main means of expressing the ambivalent estimation in Russian language in semantic, structural and functional aspects. Ambivalence is defined as a universal expressing method of the estimative significance that is determined by its ability to exist at different levels of a language. On the basis of linguistic analyses of different publications, documentary prose and texts from fiction written in the 20th – 30es of the XX century, the specification of the ambulance – estimative formations at the level of a word, word combination, phraselogical unit, sentence and text has been analyzed in this article.

Динамика речевого поведения персонажей в рассказе А. Проханова «Знак девы»

О. Ю. Загинайко

к.ф.н., докторант PhD КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь сюжетной композиции и речевого поведения персонажей. В рассказе выделяется около двенадцати видов диалогической и монологической речи. Проанализирована особая роль бессловесного диалога в развязке произведения.

Способ, манера, характер «говорения» персонажа нередко выдвигаются в центр произведения и творчества писателя. Речевое поведение персонажа в художественном тексте складывается из внешней речи, внутренней речи и невербального общения. Внешняя речь персонажа проявляется в диалогических репликах и монологах. Внешняя речь – это соотношение мысли со словом, «выраженность мысли внешней речью» (1, с.12). Внутренняя речь в тексте представляет собой уединенные монологи, «говорение» для себя самого (2, с.197, 199). Любая речь сопровождается определенными эмоциональными оттенками, проявляющимися в интонации, жестах, мимике. Поэтому вербальный диалог включает «парасловесный диалог», в котором «наряду со словом, на равных с ним правах, участвуют телодвижения, жесты, мимика, интонация, причем участвуют активно, то и дело оспаривая его прямые значения, вовлекая его в противоречивые контексты или полемизируя с ним» (3, с.20).

В литературоведении изучением и классификацией монологов и диалогов в художественном тексте занимались М.М.Бахтин, В.Е.Хализев, С.Вайман, М.Г.Васильева и другие. Разграничивают обращенные и уединенные монологи. Первые включены в общение людей. «Обращенные монологи определенным образом воздействуют на адресата, но ни в коей мере не требуют от него безотлагательного, сиюминутного речевого отклика» (2, с.198). «Уединенные монологи – это высказывания, осуществляемые человеком либо в одиночестве (буквальном), либо в психологической изоляции от окружающих» (2, с.199).

Существует несколько классификаций диалогической речи. В статье С.А.Сухих «Типология языкового общения» (1990) предложена типология диалогических образцов дискурса. В качестве исходного критерия классификации выступает социальный мотив – потребность вступления в диалог. Выделены четыре типа диалога: аффелятивный тип диалогического дискурса «характеризуется личностно-ориентированной тематикой, экспрессивным типом речевых действий, а также доверительным типом интерперсональной модальности» (4, с.48); диалог-интервью отражает потребность субъекта в идентификации и выделении его в социуме; интерпретационный тип диалога подразумевает коммуникативную ситуацию, в результате которой расширяются или сворачиваются отношения между собеседниками, инструментальный тип диалога побуждает к действию, формулирует задание, распоряжение, инструкцию.

Г.В.Кукуева в статье «”Драматизированный” диалог у В.М.Шукшина» (2008) пишет, что диалог движет повествование в рассказах Шукшина, предопределяет характеры героев. Автор статьи выделяет ситуативный диалог и диалог непонимания. Диалог непонимания в рассказах Шукшина является одной из тех речевых форм, которые «служат раскрытию внутренних переживаний героя» (5, с.40).

Наиболее полная классификация видов диалогической речи представлена в статье М.Г.Васильевой «”Человек говорящий” (вербальная и невербальная коммуникация в художественной антропологии)» (2007), где автор рассматривает «человека говорящего» с позиции художественной антропологии. М.Г.Васильева выделяет около 20 типов диалога. Отметим те из них, которые типологически будут важны для нашего последующего анализа. Диалог согласие рассчитан на родственное понимание собеседника. Неконтактный диалог предполагает недопонимание между адресантом и адресатом. Диалогическая органика (монодиалог) представляет собой речь «в один голос». Вслед за С.Вайманым М.Г.Васильева выделяет парасловесный и «катехизисный» диалоги, в которых основная информация передается через мимику, жесты, интонацию. Органический диалог рассчитан на полное взаимопонимание собеседников, это «диалог, отзывающийся в сердцах каждого» (6, с.327). Общение с мысленным собеседником

при контактной беседе с другим М.Г.Васильева называет «инодиалогом». Диалогическое молчание вариативно передается либо через внутреннюю речь, либо через обеззвученное слово. Манипулятивный диалог представляет собой стремление изменить восприятие и поведение собеседника при помощи словесной тактики.

Естественно, что в художественной литературе диалогическая и монологическая речь обусловлены темой, родом и жанром произведения. В этой связи следует признать, что поэтика речевого поведения персонажей в военной прозе не становилась предметом комплексного филологического изучения. Объектом нашего анализа мы избрали рассказ современного писателя Александра Проханова «Знак Девы», входящий в сборник рассказов «Третий тост». Сделаем акцент на особенностях динамики форм диалогической и монологической речи персонажей в процессе развития сюжета.

В рассказе действие происходит в Афганистане, предположительно 1984-85 годы, накануне вывода советских войск. Перед отправкой в Советский Союз майор Грачев получает приказ с небольшой группой войти в «зеленую зону» (сады, поля, виноградники на окраине города) и там «пошерстите, постреляйте, может, установку подавите, может, на позицию наткнетесь и – обратно! Для видимости!» (7, с.350). Группа из шести советских солдат, выходя в засаду, не ведая того, преграждает путь огромному каравану с оружием и многочисленной охраной. В неравном бою погибает почти вся группа майора Грачева, в живых остается только прапорщик Кологривко.

В нарративе текста рассказа преобладают компоненты повествования и описания, а диалогическая речь занимает одну треть текста. Остановимся на речевом поведении персонажей. В завязке рассказа значительное место занимают диалоги между персонажами: полковником, отдающим приказ, майором, лейтенантом. Их можно охарактеризовать как инструментальные типы диалогов, для которых характерны определенные отношения адресата и адресанта. Адресант получает приказ, и согласно законам уставных диалогов, относящихся к инструментальному типу, должен ответить односложным согласием и выполнить распоряжение точно по инструкции. В тексте рассказа речь полковника не по-уставному многословна и пространна. Командир вспоминает, что вынужден был отстранить майора Грачева от награждения, сравнивает сложившуюся у них боевую ситуацию с Вьетнамом и Сайгоном, призывает действовать аккуратно: «-Только, Грачев, по-умному! Мне гробы не нужны! Вы мне в Союзе живыми нужны, а не в цинке! Реализацию дай, но сам живой возвращайся! Тебя, а не кого-то другого посылаю на засадные действия! Ты «зеленку» знаешь - делай по-умному, без глупостей! Ты меня понял, Грачев?...

Кологривко видел набыченный лоб Грачева, выражение тупого согласия. Вислые усы над запекшейся в коросте губой…

- Ты понял, Грачев? Без глупостей!

- Так точно, товарищ полковник! - Майор подтянулся, распрямил сутулые плечи» (7, с.352). Вербальный ответ подчиненного майора Грачева соответствует нормам уставного диалога, но невербальный компонент (пантомимика) позволяют передать скрытое недовольство, что подтверждается после отъезда полковника: «Майор Грачев повернулся спиной к шлагбауму, за которым исчез командирский уазик. Его лицо, мгновение назад тупое, исполненное покорного согласия, преобразилось. Стало живым, подвижным. Глаза остро, зло заблестели. Усы взъерошились, распушились. На теле распустились недвижные, твердые бугры, заиграли гибкие мышцы.

- Пусть мозги-то не пудрит, шкура-мать! Знаем его политику! Реализацию ему подавай, но чтоб на теле ни царапины. А так не бывает, товарищ полковник! Чтоб «духа» поцарапать, надо и самим поцарапаться!..» (7, с.352). Развивающейся запоздалой диалогической ситуации (реплика подчиненного произносится в отсутствие адресата) свойственна внутренняя напряженность и нарастание конфликта. Но здесь инструментальный диалог пока не перерастает в конфликтный диалог.

Прапорщик Кологривко чувствует неискренность в словах командира, и слышанная речь полковника тоже вызвала у него недоверие. Кологривко должен отобрать себе в группу трех бойцов. Он встречается с близкими ему боевыми товарищами: прапорщиком Белоносовым, сержантом Варгиным, рядовым Птенчиковым, - и подготавливает их к предстоящей боевой операции. С каждым из них происходит дружеский, органический диалог, в котором уставные формы доведения приказа теряют строгость и нормативность: «Сегодня ночью идем в «зеленку». Ты маленько отдохни. После обеда на стрельбище. Давно на крючок не

жали. Все тряпки да палки! А ты не маляр, а сержант. Понял, что говорю? – Так точно! – ответил Варгин, собирая свое тело в груду твердых, упругих мышц. – На стрельбище давно не бывали!» (7, с.366).

Процесс подготовки к операции проходит в затянувшемся молчании. Накопившееся напряжение вырывается в групповом безудержном смехе, сменившемся развлекающей речью Птенчикова и его фокусами. В выступлении Птенчикова наибольший комический эффект достигается за счет парасловесного диалога. В результате лейтенант Молдаванов разряжается бранной конфликтной речью: «Кологривко видел, что задрожали у лейтенанта губы. Он потянулся и ударил Птенчикова в лицо наотмашь. Солдат откинулся, вдавливая голову в брезент. Все умолкли. – За что, товарищ лейтенант? – тихо, держась за щеку, сказал Птенчиков. – Сука!.. Я тебе не салага! – произнес лейтенант… Я тебе сейчас такого «пророка» врежу!» (7, с.385). Комический диалог сочетается с диалогом непонимания и перерастает в конфликтный диалог.

В процессе развития сюжетного действия, когда происходит выдвижение группы военных в «зеленку», перемещение и дислокация, в тексте встречается максимально краткая и информативная речь: речь-приказ, распоряжение, где преобладают неполные, эллиптические конструкции «По одному!.. Аккуратно!.. Без звука!.. – командовал майор» (7, с.388). «Пойдешь по арыку!.. Русла держись!.. Ни влево, ни вправо!.. – говорил Грачев капитану. – Ткнешься в дорогу – займешь позицию!.. Мы на левом фланге!.. Взаимодействуй!» (7, с.389).

В ночи на дороге начинается безмолвный рукопашный бой, после вскрика афганца («человек, падая, закричал высоким, тонким, заячьим криком») поднялась стрельба. Первая огненная трасса поразила прапорщика Белоносова. Его относят в укрытие, и он умирает на руках своего друга Кологривко. Речь-прощание умирающего разделена в тексте на четыре части. Вначале – осознание смерти и наказ другу: «Умру я сейчас, Никола!.. Сейчас помру!.. Ты меня здесь не бросай!.. Ты меня донеси! Чтоб мне здесь одному не остаться!.. Слышь, ты меня не бросай!» (7, с.403). Вторая, третья части – речь-завещание, покаяние: «Как помру, ты меня в Союз довези!.. Пойди к полковнику и скажи, чтоб тебя послали!.. Сам меня привезешь и Любе меня отдашь!.. Все ей расскажи, как было!.. Ей и Вовке расскажи, чтоб знал, как умер!... Ты ей скажи, что очень об ней жалел! Все хорошую жизнь обещал! Все уговаривал: «Терпи, подожди…» А она все верила, все терпела! Все хорошую жизнь ждала!.. А вот она, хорошая жизнь!..» (7, с.404). В последних словах Белоносова отражены и физическая боль, и душевное забвение, и воспоминания о матери, ее иконке и прощание с другом: «Мы, Никола, с тобой поплывем!.. По большой воде поплывем!.. Лед сойдет, и мы поплывем!.. Ты ледок-то возьми, на живот мне положь! Больно печет, Никола!.. Маме скажи, иконку ее берегу!.. Вот она, иконка, на мне!.. Георгий-воин, очень мне помогал!.. У меня дядя в Саратове, Георгий Антонович, очень хороший мужик!.. Прости ты меня, Никола, ничего я больше не знаю!..» (7, с.405).

Когда становится понятным безысходность операции, майор и лейтенант каждый по-своему выражают чувства злости, отчаяния и страха. Майор ранен, у него отстрелян палец – «вместо пальца малиновый сочный обрубок». В ярости он приказывает Варгину убить пленных афганцев. Его речь-надрыв, речь-аффект можно отнести к аффелятивному типу диалогического дискурса, личностно-ориентированному и экспрессивному: «- Пойди их убей, Варгин! – сказал майор, держа на весу забинтованную руку. В голосе его слышалась боль… - Переведи на одиночные, шкура-мать, и кокни! На каждого по патрону!.. Боекомплект беречь!.. Половину расстреляли!.. Иди и пришей их!.. Как змеи, расползлись, шкура-мать!.. Я их, змеев, стрелял и буду стрелять!..» (7, с.412). Столкнувшись с неповиновением майор приходит в бешенство, кричит, оскорбляет и теряет сознание: «Что же ты, салага поганая!.. Они твоему дружку башку прострелили!.. Они прапорщику кишки выпустили!.. А ты кочевряжешься, шкура-мать!..» (7, с.414). Речь состоит из нераспространенных предложений с большим количеством пауз, сочетает военный сленг, просторечия и бранную лексику и произносится на одном выдохе выкриками.

Лейтенант Молдованова смертельно напуган, безумен. Он грозит, обвиняет, ищет виноватых в сложившейся ситуации, вся его агрессия выливается на майора. «А я не хочу! – поднимаясь навстречу тяжелому дыханию майора, выкрикнул лейтенант Молдованов. – А я не хочу!.. Не имеете права!.. Надир ваш кудлатый, который к вам приходил, он же предатель!.. Это сразу видно!.. Он продал нас и подставил!.. Вы ему тепленьких нас передали!»

(7, с.416). «Если мы сдохнем здесь, вы ответите!.. перед трибуналом ответите!.. Не буду вам подчиняться!.. Приказ выполнять не стану!.. В Отечественную гранатами себя подрывали, потому что Москва за спиной. И заградотряды!.. Здесь ни Москвы, ни отрядов!.. Не стану себя подставлять, чтоб вам орден достался!.. В водку его обмывать!.. – он колотился в истерике. В сумерках было видно его бледное, трясущееся лицо» (7, с.418). Речевые и языковые структуры текста свидетельствуют о том, что персонаж находится в стрессовой ситуации, для которой характерен язык измененных состояний сознания. Опираясь на результаты исследований в области лингвистики изменённых состояний сознания (8), можно отметить признаки такой речи: высокий уровень эмоционально окрашенной, экспрессивной и бранной лексики, насыщенность метрическими фрагментами, обилие различных видов повторов и устойчивых сочетаний, преобладание в тексте глаголов над именами.

Огневая стрельба сменилась психологической атакой. Толпа воинов-афганцев, плотно сомкнувшись, шла, топотала и воздевала руки с возгласами «Аллах акбар!». Майор, разгадав их тактику, приказывает подпустить ближе, не стрелять: «- Не стрелять!.. Пусть поближе!.. На психику действуют! - Огонь по команде!.. На психику действуют, шкура-мать!.. А мы и сами психические!...Толпа приближалась. На булькающий, невнятно звучащий вопль откликнулась близко и ясно. - Аллах акбар! – раздалось за спиной. Пленные в доме стали бить в земляной пол ногами, колотились животами и лбами, выкрикивали: - Аллах акбар! Их близкое стенание слилось с отдаленным и грозным. Кологривко казалось, что все они взяты в кольцо и это кольцо затягивается, готово их раздавить…- Аллах акбар! – дышало близко, рядом, катилось впереди толпы, как невидимый щит. Заслоняло ее от пуль. Давило, разрушало любую преграду» (7, с.425-426). Здесь представлена форма манипулятивного речевого поведения: монотонность, повторяемость фраз в унисон, синхронность слов и жестов. Не выдерживает этой речевой атаки лейтенант: «И навстречу этому гулу из глинобитного дома, из пробитых дверей выбежал лейтенант Молдованов. Промчался мимо Кологривко, шаркая ногами в бурьяне. Вынесся в поле, держа впереди автомат. - Как русские умирают!.. – кричал он тонко, удаляясь навстречу толпе. – Как русские умирают!.. Кологривко чувствовал – за спиной лейтенанта рвется, клубится горячий вихрь безумия» (7, с.426). В данной ситуации речевое действие состоялось. Афганцы стремились вербально и невербально лишить адресата уверенности, внушить страх, вывести из равновесия. Лейтенант Молдованов поддается на речевую провокацию и отвечает безумным действием и аффективной речью.

Кульминационной частью рассказа становится смерть командира – майора Грачева. Потеряв всю группу (в живых остался только контуженый прапорщик Кологривко), майор решает «еще кое-что доделать» и уйти из жизни. Он расстреливает пленных со словами: «- Это вам за Белоносова, шкура-мать!», «- Это вам за Птенчикова, шкура-мать!» «- Это вам за лейтенанта!» «- Это вам за Варгина, шкура-мать!» (7, с.429). Его речь-месть отличается по структуре от следующего монолога командира, с которым он обращается к Кологривко, исповедуется и просит прощения:

«- Ладно, Кологривко, чего уж там, я виноват, а то кто ж?.. Завел вас сюда, шкура-мать!.. Парней, сынков загубил!.. Видит бог, не думал, что влипнем!.. Думал, пошерстим их легонько, и - обратно, к заставе!.. А их тут как вшей недобитых!..», «-Ладно, я виноват!.. Орден хотел, врать не буду!.. Должность комбата хотел!.. Из-за этого вас подставил!.. Дерьмо я, а кто же еще!.. В жизни ничего не умел!.. Только воевал, шкура-мать!..», «- Ты меня прости, Кологривко!.. Я тебе больше ни командир, ни товарищ! Ничем тебя не спасу!.. Вот тебе автомат на пол-очереди! Куда хочешь ее пусти!.. Хочешь в небо, хочешь в себя!.. Ты меня не суди! Я себя сам сужу!.. Последняя просьба - бинт, шкура-мать, мешает! Завяжи мне его, Кологривко!..» (7, с.430-431). Монолог-исповедь майора построен как инодиалог (термин М.Г.Васильевой). Такой тип диалога предполагает общение с мысленным собеседником при беседе с другим адресатом. Майор отвечает на немой вопрос, обвинения не только Кологривко, но и убитых товарищей, и своего внутреннего Я. Майор судит себя как вербально – бранными словами, так и невербальным поступком – самоубийством.

Развязка сюжета рассказа связана с оставшимся в живых Кологривко. Его охватывает первородный страх смерти, и он всеми силами стремится выжить. «И он стал молиться. В его испуганной, ожидающей смерти душе отворились запечатанные долгие годы двери. Словно

открылись другие глаза, другие мысли и чувства. Он обращался к пустому небу, умолял не его, а летящий, белесый, рассеянный над всякой жизнью свет, не имевший конца и начала. - Ну спаси, ну спаси!.. Чего тебе стоит, спаси!.. Он искал в этом свете небесном присутствие любящего, дорогого лица. То ли матери на речном берегу. То ли первой своей любимой, с которой целовался в копне. То ли тетки Груни, полоскавшей белье у мостков. Эта женственность присутствовала в мире, была тем светом небесным, которому он молился. - Мама, ну спаси, ну приди!..» (7, с.434). Поступки и монолог-молитва персонажа построены с использованием архетипических образов. Согласно матричной схеме архетипического сюжета (Ю.Лотман), фазе преображения, перерождения героя предшествует обращение к высшим силам, молитва. Адресат молитвы - образ женственности, который строится на контаминации (наложении) образов матери, Девы Марии и мусульманской крылатой девы. Его молитва состоит из повторяющихся обращений, слов мольбы, побуждающих междометий. Как ответ на речь-молитву Кологривко появляются советские вертолеты, с которыми он вступает в односторонний диалог: «Куда же вы, братцы!.. Я же вот он!.. Присядьте вы хоть на секунду!..» (7, с.436).

Кологривко проваливается под землю, в кяриз, где «текущая вода остудила его, омыла, сняла с глаз кровавую пелену» (7, с.444). В подземный туннель сбрасывают бочку солярки с бензином и поджигают. Он «весь горел, пузырился. Горели его волосы, лицо, штаны» (7, с.448). Из последних сил Кологривко борется с моджахедом, тоже оказавшемся в кяризе. Главный персонаж проходит испытание всеми стихиями: земли, воды, огня и побеждает в поединке. Из-под земли он выходит «ослепший, голый, в потеках нефти и крови» (7, с.449). Вся фаза испытания и преображения героя проходит в абсолютном молчании, нет даже внутренней речи персонажа. В финале капитан Абрамчук спрашивает его: «- Кологривко, ты, что ли?». «Кологривко шагнул к нему, что-то мыча» (7, с.449).

В рассказе четко выделяются элементы сюжетной композиции (завязка, развитие действие, кульминация и развязка), в каждом из этих сюжетных фрагментов доминируют определенные формы речевого поведения персонажей. В сюжетной канве наблюдается неравномерное распределение диалогической и монологической речи. В процессе завязки и развития действия встречаются следующие виды диалогов: инструментальный (уставной), органический (дружеский), комический, диалог непонимание, конфликтный, манипулятивный, инодиалог, односторонний диалог. К кульминации происходит постепенный переход от диалога к монологу, возникают монолог-прощание, монолог-надрыв, аффективный монолог, монолог-месть, монолог-исповедь, монолог-молитва. В развязке произведения использован минус-прием, когда речевое поведение адресанта оборачивается безречьем, свидетельствующем о невыносимом физическом страдании и психическом срыве. Анализ динамики речевого поведения персонажей позволяет говорить о том, что в поэтике произведения А.Проханова наблюдается тесная взаимосвязь сюжетной композиции и речевой структуры.

Литература:

1. Эткинд Е.Г. «Внутренний человек» и внешняя речь. Очерки психопоэтики русской литературы XVIII-XIX вв. – М, 1998. – 448 с.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 1999. – 398 с.
3. Вайман С.Т. Драматический диалог. М, 2003. – 205 с.
4. Сухих С.А. Типология языкового общения / Язык, дискурс и личность: Межвузовский сборник научных трудов. – Тверь, 1990. – С. 45-50.
5. Кукуева Г.В. «Драматизированный» диалог у В.М.Шукшина / Русская речь. – №5. –2008. – С. 39-42.
6. Васильева М.Г. «Человек говорящий» (вербальная и невербальная коммуникация в художественной антропологии) // Художественная антропология и творчество писателя: Учебник для гуманитарных факультетов / под ред. В.В.Савельевой, Л.И.Абдуллиной. – Усть-Каменогорск – Алматы, 2007. – С. 322-334.
7. Проханов А. Знак Девы / Война: рассказы / Сост. З.Прилепин. – М., 2008. – С.348-449.
8. Спивак Д.Л. Лингвистика измененных состояний сознания. – Л., 1986. – 92 с.

* * *

А.Прохановтың ««Бикештің Белгісі» әңгімесіндегі кейіпкерлердің тіл дамуының ерекшелігі» деген мақаласында кейіпкерлердің тіл ерекшеліктері мен мазмұн құрылысындағы өзара байланыс қаралады. Әңгімеде тілдің жеке және өзара тілдесудің он екі түрі ерекшеленіп

келтірілген. Жеке тілдік үнсіздіктің ерекше орны шығарма желісінде қорытындылады.

* * *

The article «Dynamics of characters speech behavior in A.Prokhanov's story “Znak Devy” (“Sign of the Maiden”) considers interrelation between the subject of the composition and characters’ speech behavior. Twelve different types of dialogical and monologic speech are distinguished in the story. The special role of a silent monologue in story resolution is analysed.

Структурно-семантические особенности имен существительных с не-префиксальным в современном русском языке

А. Г. Искакова

ст. преп. Казгосженпу, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы об изучении структурно-семантических особенностей имен существительных с НЕ-префиксальным в современном русском языке. Данные существительные являются самой продуктивной группой слов, а имена лиц характеризуют человека по особенно присущей ему черте, это могут быть способности, свойство характера, внешний вид и др. Поэтому семантические подтипы существительных с НЕ-префиксальным со значением лица пополняются новообразованиями и способствуют интенсивному увеличению словарного состава в указанной категории обозначений.

В языковой системе выделяется определенная иерархия всех уровней: фонологического, морфологического, лексического и синтаксического, все они моделируются в языке//речи. Каждый уровень имеет собственное расположение, так лексический уровень опирается на морфологический и предшествует уровню синтаксическому. В соответствии с этим морфемы, единицы нижележащего, морфологического уровня, являются средствами оформления слова, а слова – средствами оформления предложения, единиц вышележащего уровня. Слово выполняет всю полноту своих функций только в предложении, так же как морфема – только в составе слова. Отсюда и возникает возможность, по крайне мере, как троякого подхода к слову: как к единице лексического уровня, со стороны морфологии как к комплексу морфем, со стороны синтаксиса как составной части предложения.

Исследования показывают, что в рамках лексического уровня слова связаны между собой парадигматическими и синтагматическими отношениями. Эти два вида отношений между единицами одного уровня являются универсальными для языковой системы в целом и реализуются в пределах всех её уровней. Необходимо уточнить, что в основе парадигматических отношений в области лексики наблюдается сходство слов на формальном или семантическом уровнях. Синтагматические отношения проявляются в закономерностях сочетаемости слов в линейном ряду, используемых в составе предложений и словосочетаний. Именно слова определяют свой контекст и соответственно могут определяться им.

Таким образом, слово как единица лексической системы языка имеет два статуса. Во-первых, статус самостоятельной номинативной единицы, отвлечённой от реальных функций в предложении. Во-вторых, статус синтаксического слова, элемента предложения, в составе которого слова соединяются друг с другом, участвуя в создании и выражении общего смысла высказывания.

Как известно, словарный состав языка не представляет собой механическую сумму изолированных друг от друга в лексико-семантическом отношении отдельных слов. Слова объединяются в классы, которые являются максимальными формами проявления лексической парадигматики. Классы существуют в виде более или менее широких объединений слов, представляющих собой семантические парадигмы. В основе любого объединения (класса) слов лежит принцип сходства слов по каким-либо общим компонентам. Классы могут быть охарактеризованы в зависимости от того, какие компоненты – формальные или семантические – являются общими для слов, объединённых в данном классе. Выделяют три типа классов слов: формальный, формально-семантический и семантический. «Наиболее типичных для

языка является формально-семантический класс слов. Он представляет собой совокупность слов, сходных как по форме, так и по значению» (1). Одной их таких совокупностей слов являются имена существительные с НЕ-префиксальным, в значениях которых есть общая сема категориально-грамматического характера – предметность.

Имена существительные с НЕ-префиксальным как разновидность знаменательной части речи – имени существительного – называют предметы в широком смысле слова: это названия лиц, «а также названных как независимые самостоятельные субстанции непроцессуальных и процессуальных признаков – качеств, свойств, действий, процессуально представленных состояний» (2). Имена существительные с НЕ-префиксальным образуют одну из значительных по объёму частей лексики современного русского языка. Свидетельством этого могут служить рассматриваемые ниже группы, в которые объединяются эти существительные.

В системе существительных разряд наименований, обозначающих лиц, стоит на первом месте по обширности и всевозрастающей продуктивности. Категория личных имён существительных является одним из тех звеньев, где отчётливо подтверждается тот факт, что грамматическая система языка, развиваясь по своим внутренним законам, испытывает весьма сильное воздействие социальных факторов, которые способствуют активизации словообразовательных процессов. Отчётливо проявляется здесь и влияние изменений в лексике (исчезновение слов и в то же время интенсивное пополнение новыми словами) на словообразовательную систему. В итоге всё это может привести к заметному пополнению словарного состава в этой категории обозначений. Пополнение категории наименований лиц происходит также за счёт существительных с НЕ-префиксальным. Категория названий лиц отличается большим разнообразием. Отметим следующие семантические подтипы существительных с НЕ-префиксальным со значением лица.

Первый семантический подтип составляют наименования – качественные характеристики лица, напрмер: *небывалец, невозвратитель* (о читателе), *невозвращенец, негерой, негодник, недотёпа, недотрога, незнаток, нелюбитель, нелюди, нелюдим, нелюдь, неохотник, непатриот, неплательщик,непоседа, непочитатель* (о читателе), *непряха, неработник, нерастеряха, нероботь, неровня, несдатчик, , нескладёха, неслух, несмеяна, несобственник, несолдат, нестяжатель, нетерпеливец, неудивитель, неулыба, неумейка, неучтивец, нехозяин, нехристь, нечеловек, нечестивец, нечисть и др.*

Характер и степень оценки у всех этих существительных разные. Такие существительные, как *нерастеряха, несобственник, нестяжатель,* содержат положительную оценку свойств человека, например:

«Иду к дежурной: «Забыли там кое-что, заберите». «Нет,-качает та головой, - никто ничего не забыл. Вы забыли! Забыли про закон тажной избушки оставлять что-то идущему следом». И верно: время позднее, столовая закрыта, магазин далеко, и я, командированный, бормочу, готовя скорый ужин: «Спасибо, товарищ нерастеряха, доброго тебе пути по трассе». (Неделя, 1993, №37). Существительные *негодник, недотрога, непоседа, нехозяин, егерой, несдатчик, нескладёха, неслух, непатриот, неумейка* и т.п. имеют отрицательно-оценочный характер, например:

«*Негодники, - сказала Мария Ивановна с ласковой материнской грустью и, сунув каждому по леденцу, легонько подтолкнула к двери. – Ступайте домой и готовьте уроки». (*М.Алексеев. Драчуны*). «Кое-что о негероях нашего вренмени»* (подзаголовок статьи) (Лит. газ., 21.03.2004.).

«*Нас уже делят на «стопроцентных» американцев и непатриотов», - говорит Дик». (*Лит.газ., 04.02.2000*). «Была здесь бумага с типографским заголовком: «Служебная записка». Запись на ней, сделанная наспех, карандашом, предлагала активисту тов. Казанкову немедленно выявить *несдатчиков сырых кож»* (В.Белов. Плотницкие рассказы).

*«Таков, увы, контраст: хозяин ищет свои внутренние резервы, приспосабливает, усовершенствует имеющиеся у него ресурсы, а нехозяин - просит и просит» (*Лит. газ. 21.03.2004*.).* Такие существительные, как *негодяй, недотёпа, нелюди, нероботь, нехристь, нечеловек, нечисть* и т.п. – выражают резкую отрицательную оценку к.-л. Лица, например:

*«Ненависть к фашизму вызревает не в салонах и кабинетах. Её вызывает к жизни варварство нелюдей, будь на них мундиры времён рейха или современной израильской армии». (*Лит.газ. 03.11.2002*.) «Евдокия махнула рукой – Собрались портфельщики, всякая нероботь – какая тут жизнь?...».* (Ф.Абрамов. Дом). «*И вот к такому-то человеку, а лучше*

сказать нечеловеку, Лиза второй раз сегодня торила дорогу...» (там же). *«… а в общем-то, не рыбой, не уткой красна ныне Пинега. Лодками с подвесными моторами. Страшное дело, сколько развелось этой нечисти! Буровят, пашут Пинегу вдоль и поперёк, вода кипит ключом, и что стелется поверх воды – туман вечерний или газы вонючие, не сразу и разберёшь*». (там же).

Существительные с НЕ-префиксальным – качественные характеристики лица очень выразительны, являются многочисленными и частотными. В «Толковом словаре живого великорусского языкае» В.И.Даля (3), например, таких существительных зафиксировано 37 примеров. Здесь отмечены существительные с НЕ-префиксальным, содержащие как положительную, так и отрицательную характеристику лица. Такие существительные характеризуют человека по одной, особенно присущей ему черте. Это могут быть либо какие-нибудь способности человека, либо какое-нибудь свойство его характера, либо внешний вид и др. Отмечаются, например, такие существительные с НЕ-прифексальным, содержащие положительную оценку, как: *невря «человек, который не врёт», негость «свой, близкий человек в дому»,неостарок(1) «не дряхлый, не вышедший из лет», неплошь обл.«человек бойкий, не оплошливый», несолощь ярс.«кто ест всё неразборчивый в еде».* Существительных с НЕ-префиксальным с отрицательной оценкой содержится значительно больше, например: *невыволока «непроворный человек; вялый, разиня, мямля», невыгляд «человек угрюмый, молчаливый, суровый, нелюдим, домосед», неидок пск. «кто мало, тихо, неохотно ходит», некулёма обл.прм. «неуклюжий, неловкий человек, мешковатый, рохля», немытый «неопрятный, замарашка», ненагрызя «брюзга, который со всеми грызётся», ненажира обл. «обжора, ненасыть, всегда голодный», неотрёпа обл. «нечёса, неряха, растрёпа», непря «плохая пряха, неработающая женщина», неразжева обл. «кто вяло и невнятно говорит», нерасчеса обл. «нечёса, растрёпа, косматый», неспустиха обл. «человек неуступчивый, мстительный, который никому не спускает», несыть «о прожорливом человеке», неткаха «ленивая или неумеющая ткачиха, не мастерица ткать», неугода обл. «брюзга; человек, на которого не угодишь», неумоя «неопрятный человек», неуступа, неустепиха обл. «неуступчивый человек», нехолява обл. «неряха, неопрятный человек».*

Став общепринятым, слово с НЕ-префиксальным может подвергаться разнообразным семантическим преобразованиям. Так, существительное *нехристь* в «Словаре 1847 г.» зафиксировано со значением «некрещённый человек» (4). В настоящее время произошло расширение значения этого существительного. В «Словаре современного русского литературного языка» (т.7) зафиксированы два значения этого существительного. *1.«нехристианин, иноверец»; 2. «о бессовестном, несправедливом человеке».*

Произошло переосмысление значения существительного *нечисть.* В «Словаре 1847г.» зафиксировано такое значение этого существительного *«болячки на наружных частях тела».* Сейчас это существительное имеет значения: 1.«*нечистая сила*». 2. Перен. «*о недостойных людях, олицетворяющих собою всё тёмное, жестокое, враждебное».* Таким образом, произошло расширение значения обоих существительных. В настоящее время существительные *нехристь, нечисть* чаще употребляются как отрицательные характеристики лица.

Второй семантический подтип образуют существительные с НЕ-префиксальным, обозначающие лицо, не являющееся по своему мировоззрению тем, что выражает слово без НЕ, например: *некатолик, немусульманин, несионист, неславянофил, нефашист.*

Следующий семантический подтип составляют существительные с НЕ-префиксальным, обозначающие лицо, не являющееся по национальному признаку тем, что выражает слово без НЕ, например: *неамериканец, неангличанин, нееврей, нерусич, нефранцуз, неармянин.* Существительные с НЕ-префиксальным, характеризующие умственные способности человека, также образуют один из семантических подтипов существительных со значением лица. Среди них можно отметить следующие: *невежда, незнайка, немогузнайка, несмышлённый, неуч.* Существительные *незнайка, немогузнайка, несмышлёныш* употребляются преимущественно по отношению к детям, например: «*Однако память – это ничем не заменимый хлеб насущный, сегодняшний, без коего дети вырастут слабыми незнайками, неспособными достойнр, мужественно встретить будущее*» (В.Чивилихин. Память). «*Ис-*

полняя приказание матери, я замыкал избяную дверь изнутри крючком, чтобы никто из посторонних не мог войти в дом и утащить чего-нибудь или напугать меня, несмышлёныша» (М.Алексеев. Драчуны).

Самый многочисленный и продуктивный семантический подтип составляют существительные с НЕ-префиксальным, называющие лицо, не являющееся по специальности, роду занятий, сфере деятельности, увлечениям тем, что выражает слово без НЕ, например: *неальпинист, неакадемик, неактёр, небалерина, неболельщик, небригадир, негенерал, нелингвист, нелитератор, немаршал, немедик, неписатель, непутешественник, непоэт, несобаковод, неспортсмен, несоциолог, неспециалист, нестроевик, нестроитель, неструктуралист, нетрудящийся, неученик, нефилолог, нехимик, нехудожник, нечемпион, нечлен, нештатник* (не состоящий в штате чего-нибудь), *неисторик, нефизик, непрофессионал* и т.п.

Изученный материал показывает, что группа существительных с не-префиксальным значением имеет дихотомическое противопоставление и активно пополняется новообразованиями. Существительные этого подтипа часто употребляются в одном контексте вместе с соответствующими существительными без НЕ, образуя дихотомические отношения типа «А-не-А», например: «*Химики, пожалуй, ещё догадаются, что должно быть не «бенцалдеид», а «бензальдегид», не «антимон», а «сурьма»… А как быть нехимикам?*» (Лит.газ., 08.12.2002). «*Действительно, в нашей стране пьес пишут много… Пьесы пишут и профессионалы, и непрофессионалы*» (Лит.газ. 08.06.2003). «*Словарь-справочник трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка (под ред. К.С.Горбачевича. Л., 1973)обращён к широким кругам учителей и учащихся, журналистов, филологов и нефилологов*» (Граудина Л.К (5).

*«А работающие в леспромхозе ученики Василия Николаевича машинисты-вальщики ведут свои машины по лесу осторожно, не трогая лишнего. В общем, в отличие от неучеников, эти лесорубы и лесники сближаются» (*Лит.газ.*). «Таким образом, за брянским «экспериментом» открывается следующее: строители обязаны «отработать на строительстве установленное количество человеко-часов» (они получают за это зарплату) – и нестроители тоже «обязаны» (*Лит.газ., 14.11.2004*).* Во многих *случаях* такого рода новообразования выделяются в тексте кавычками, например: *«… На роль матери непросто было найти актрису – такую, которая, ничем вроде бы не выделяясь среди «неактёров», не царапая глаз и слух зрителя игрой, тем не менее смогла бы сыграть Марию так, чтобы ни у кого не возникало сомнения в том, что она есть Мария на самом деле»* (Лит.газ.). «*Что ж, верно… «Первым», лучшим из лучших, маршалам и генералам, чемпионам, увенчанным золотом спортивных наград, заслуженно высокая честь и хвала. Тем не менее подавляющее, абсолютное большинство живущих всё-таки состоит из «немаршалов», «негенералов», «нечемпионов». Из рядовых жизни*» (Лит.газ.).

Взятые в кавычки слова свидетельствуют о новизне, непривычности слова для пишущих и читающих, либо эта новизна слова сознательно подчёркивается пишущим (6). «*Исполняя приказание матери, я замыкал избяную дверь изнутри крючком, чтобы никто из посторонних не мог войти в дом и утащить чего-нибудь или напугать меня, несмышлёныша*» (М.Алексеев. Драчуны).

Широкоупотребительными, но трудно поддающимися классификационному определению являются существительные *невольник, невольница, незнакомец, незнакомка.* Существительные *невольник, невольница* имеют также значения: 1. «раб», 2. устар. «пленник», 3. перен. «о человеке, находящемся во власти чего-нибудь» (БАС, т.7), (7). Сейчас эти существительные употребляются преимущественно в переносном значении: *«… Алекс не может убежать от самого себя. Он был невольником страстей и остался им»* (Маймин Е.А. Пушкин. Жизнь и творчество (8). Существительные *незнакомец, незнакомка* называют незнакомого, неизвестного человека. Отмеченные существительные с НЕ-префиксальным со значением лица используются как яркое средство выразительности для создания определённого художественного образа и в языке художественной литературы, и в периодической печати. Особенно выразительны существительные с НЕ-префиксальным, имеющие оценочный характер.

Итак, имена лиц занимают особое положение, заключающееся в том, что они называют человека – субъекта всех общественных процессов, действий, изменений и т.д. Человек как продукт общественных отношений так или иначе не может не быть в центре внимания

самих людей, для которых и существует язык - «важнейшее средство человеческого общения». Имена лиц называют человека в его отношениях к другим людям, к обществу, к профессии, к общественной деятельности, называют человека со стороны его различных качественных, внешних и других особенностей, поэтому в современном русском языке имена лиц являются самой продуктивной группой слов. Наблюдения показывают, что рассмотренные семантические подтипы существительных с НЕ-префиксальным со значением лица пополняются новообразованиями и способствуют интенсивному увеличению словарного состава в указанной категории обозначений.

Литература:

1. Кузнецова А.И. Словарь морфем русский язык. М.,1986
2. Русская грамматика. М., 1980
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.2, М., 1979
4. Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением императорской академии наук. Т.2. – СПб., 1847
5. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка.М., 1999
6. Шварцкопф Б.С. Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. М., 1995
7. Словарь современного русского литературного языка в 17-томах. М.-Л., Изд-во АН СССР, 19588. Маймин Е.А. Пушкин. Жизнь и творчество. М.,1989
8. Маймин Е.А. Пушкин. Жизнь и творчество. М., 1989

* * *

Мақалада қазіргі орыс тіліндегі *не prefics* бар зат есімдердің құрылымдық-семантикалық оқыту мәселелері қарастырылады. Мүндай зат есімдер продуктивті сөз топтары, оның ішінде адамға оған тән қасиеттері, мінез-құлқы, сырт келбеті, қабілеттерін сипаттайтын сөз таптары болып табылады. Сондықтан *не prefics* бар зат есімдердің мүндай семантикалық типтері жаңа сөздермен толықтырылады және аталған категорияда сөзқұрамының көбеюіне ықпал жасайды.

* * *

In article the questions of studying of structural-semantic features of nouns with non-prefixal in modern Russian are considered. These nouns are the most productive group of words and names of persons characterize the person on line especially inheret in it, it can be abilities property of character, appearance, etc. Therefore semantic subtypes of nouns with non-prefixal with value of the person replenish with new growths and promote intensive increase in dictionary structure in the specified category of designations.

Лексико-орфографические особенности языка общения в интернете и его влияние на современный английский язык

[1]А. О. Искакова, [2]А. Торемуратова

[1]доцент КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан
[2]магистрант КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются основные лингвистические характеристики языка общения в Интернете. Лексико-орфографические его особенности, описанные ниже, позволяют сделать вывод, что так называемый Нетспик оказывает определенное влияние на развитие современного английского языка и представляет собой уникальную его разновидность.

Появление и стремительное развитие новых информационных технологий знаменовало собой революционное изменение и создание принципиально новых способов создания и хранения информации и привело к возникновению абсолютно новой коммуникативной среды – интернет-среды. Создатель «всемирной паутины» Тим Бернерс Ли сказал, что Интернет является скорее социальным изобретением, нежели техническим. [1,34]. Подобное отношение к Интернету появилось с середины 1990-х годов. Если раньше Интернет воспринимался как величайшее техническое изобретение, кардинально изменившее жизнь человечества и приравненное по своим масштабам к появлению электричества и телевидения, то в настоящее время возможности Интернета рассматриваются с точки зрения социальных перспектив. В этом контексте роль языка в Интернете выходит на центральное место. Несмотря

на грандиозные технологические достижения, на суперсовременное визуальное решение его внешнего дизайна, совершенно очевидно, что во всех его уникальных функциях проявляется лингвистический характер Интернета. Как, совершенно справедливо заметил Д.Кристал – известный британский лингвист – если появление Интернета можно назвать революцией, то это, без сомнения, лингвистическая революция. [2,10].

С подобным высказыванием нельзя не согласиться, поскольку Интернет создал совершенно новый уникальный язык общения, получившим название Netspeak –Нетспик. Термин «Нетспик» появился в английском, доминирующем в мировой сети языке и является альтернативой «Netlish" "Weblish" по аналогии с English, т.е. язык общения в сети. Существуют другие версии определения этого нового вида коммуникации – кибернетический язык, электронный язык, электронный дискурс, интерактивный язык, компьютерный язык. Так или иначе, терминNetspeak является лаконичным и довольно функциональным, чтобы вместить в себя многозначность и понимание того, что слово "speak" – «говорить» - включает в себя любую передачу информации, в том числе и письменную коммуникацию.

«Нетспик» можно обозначить как особый вид языка, присущийИнтернету как уникальному средству общения с его глобальной, электронной и интерактивной природой, которая, так или иначе, повлияла практически на все мировые языки.

Одной из самых очевидных характеристик Нетспика является характерный только для Интернета лексикон, с которым сталкивается любой человек, включающийся в какую-либо Нет-ситуацию. Здесь имеется в виду не только терминология, связанная с областью компьютерных наук, информатикой, программированием, электроникой, такая как *cable, disk, bit, binary,computer,* и встречающаяся далеко за пределами Нета, в любой другой технической сфере. Сегодняпоявилось огромное количество специфических слов и фраз, которые используются только в ситуациях, ограниченных Интернетом, что делает его одним из самых динамически и творчески развивающихся областей современной лексики английского языка. Многие термины, появившиеся в сети, связаны с программным обеспечением, которые необходимо усвоить любому индивиду, желающему пользоваться сетью и которые регулярно появляются на экране компьютера. Некоторые из них постоянно присутствуют (иногда и в скрытом меню) в виде,так называемого, лейбла, используемого для обозначения области экрана и функции, а также спецификации опций и команд для пользователя: *file, edit, view, insert, paste, format, tools, window, help, search, refresh,address, stop, contact, top, back, forward, home, send, save, open, close, select,toolbars, options*и т.д. Некоторые термины появляются на экранес определенной периодичностью, в зависимости от обстоятельств - как правило, когда запущенная команда не выполняется, в виде сообщения об ошибке: *forbidden, illegaloperation, error, notfound.* Многочисленная армия пользователей сети получила свои оригинальные имена, такие как *netizens, netters, netties, netheads, cybersurfers, nerds, bozos, newbies, surfers,losers*). Большинство из этих слов - обычные,давно употребляемые слова, которые приобрели новый смысл и новые оттенки в контексте Интернета.

Ставший привычным для нас символ @ (*at*) стал универсальным инструментом для создания новых выражений и слов. Впервые это было сделано с вполне прагматичной целью инженером-программистом Рэйем Томлинсоном, который отправил первое электронное письмо в сети в 1972 году. Ему нужно было найти букву, которая не использовалась в словах, и с тех пор этот клавишный символ живет своей самостоятельной жизнью и обозначает кого-то, находящегося где-то (*someonebeing "at" somewhere*).[3,126]. Впоследствии многие фирмы и компании заменили букву "*a*" или "*at*" в названиях на символ *"@": @llgood, @tractions, @cafe, @Home, @pex.* Билл Гейтс опубликовал книгу в 1999 году под названием «Business @ thespeedofthought». Более того, этот символ стал использоваться в научном языке при обсуждении проблем, далеких от компьютерных технологий. Так, например, в вполне академичной статье подчеркивалась взаимосвязь между литературным и разговорным языком при помощи данной символики: *language@literature, literature@language.* [3,203]. В настоящее время префикс *«e»* также активно употребляется в сотнях различных выражений, придавая им новый смысл. Оксфордский Словарь новых слов 1997 года содержит такие слова как *e-text, e-zine, e-cash, e-money*.[4,254]. Оксфордский толковый словарь современного английского языка 2000

года дает объяснения таким словам как *e-commerce, e-business, e-fit, e-writer*и т.д. [5,481,484].

Один из распространенных методов создания интернет-неологизмов является комбинация двух отдельных слов, чтобы сделать новое слово или сложное слово. Некоторые слова-элементы повторяются и используются неоднократно: так, например слово *mouse* можно встретить в таких формах сложных слов как*mouseclick, mousepad, mouseover, а также в виде фразовых глаголов - mouseacross, click*in,*click-and-buy, cost-per-click, double-click;ware в firmware, freeware, groupware, shareware*; *web* в *webcam, webcast, webmail, webliography, webmaster, , webhead*; *net вnetlag, netdead, netnews, hypernet, Usenet, Netspeak, EcoNet, PeaceNet, и много другихтаким же способом сформированных слов для наименования различных организаций.*

Подобным же образом в качестве префикса используются словаcyber-иhyper- для создания комбинированных слов(cyberspace,, cyberculture, cyberlawyer, cybersex, cybersquatter, cyberian, cyberrights; hypertext, hyperlink, hyperfiction, hyperzine) и в качестве суффикса -bot (искусственный интеллект – робот)*, в таких словах какappoybot, knowbot, cancelbott, mailbot, spybot. Очень активно работают в Нете префиксы -E-,V-(virtual*),например,*V-chat;и E (*для возведения числа в степень– из математики), например,*ThanksE6(*Thanksamillion).

В лексиконе Нетспика часто встречаются смешанные слова, в которых часть одного слова соединяется с частью другого, как было продемонстрировано выше, - *netiquette,netizen, infonet, cybercide*, *datagram*. Абсолютной инновацией является использование замены элемента слова сходным по звучаниюкак например в слове *ecruiting (electronicrecruiting), ecruiter, и etailing (electronicretailing). Подобная тенденция привела к тому, что целые фразы и предложения могут сокращаться до одного слова,точно и лаконично передавая их смысл и значение, например в инструкцииwhois(для поиска имен в удаленной базе данных) или whowhere(поиск электронного адреса человека путем введения его имени и места проживания).*

Хакеры также внесли свою лепту в английское словообразование, пока рано делать вывод насколько их терминология распространится в повседневной жизни, но без хакерского «сленга» трудно представить общение в Интернете. Особенностью этого языка является широкое использование лексических суффиксов. К примеру, суффикс *–ity, который, в стандартном английском языке позволяет образовывать существительные,*(*brief–brevity), может выполнять свою функцию и создавать новые слова :dubiosity*(от*dubious), obviosity* (от*obvious)и т.п.Другие весьма популярные способы словообразования в Нетспике включают суффиксы-itude (winnitude, hackitude, geekitude), -full (folderfull, windowfull, screenfull, bufferfull), -ification (hackification, geekification). Как известно, современный нормативный* английский образует множественное число при помощи окончания *–s-es*, за исключением ряда существительных, которые имеют свою собственную особую форму множественного числа. В Интернете вы можете найти, принятые для старо-английскогоокончание-*ендля множественного числа существительных, оканчивающихся на-х,* как например*boxen, vixen,matrixen, ubixen*–как далеко может зайти подобная практика можно только догадываться, поскольку в компьютерном мире имеется множество слов, которые оканчиваются на-*х.*

Наиболее яркой и характерной особенностью языка Нетспик являются широкое использование всякого рода сокращений. В качестве иллюстрации можно привести *BBS (bulletinboardsystem), FAQ (frequentlyasked-question)*, и названия многих фирм и сайтов, таких как *AOL, IBM, IRC.* Очень часто встречается комбинации букв и цифр, обозначающих какое-либо слово - *W3C (World Wide Web Consortium), 3Com*, где *Com -Computer, Communications, Compatibility, Go2Net.* Вот всего лишь некоторые из наиболее распространенных аббревиатур: *afaik – as far as I know; asap – as soon as possible; atw – at the weekend; bbfn – bye bye for now; bbl – be back later; b4 – before; btw – by the way; cm – call me; cul – see you later;dk – don't know; dur? – do you remember?; eod – end of discussion; fotcl – falling of the chair laughing; f2f – face to face; fwiw – for what it's worth; fyi – for your information; gmta – great minds think like that; gr8 – great; gsoh – good sense of humour; hhok – ha ha only kidding; hth – hope this helps' ic – I see; imho – in my hunble opinion; khuf – know how you feel; m8 – mate; otoh – on the other hand; pmji – pardon my jumping in;ptmm- please tell me more; rotfl – rolling on the floor laughing;ruok?- are you OK?; t+ - think positive;wtg – way to go; yiu – yes I*

understand; 2d4 – to die for; 2g4u – too good for you; 4e – forever; wuwh – wish you were here. Такой экономный, близкий кстенографическому, стиль общения весьма принят вНете. Сокращения подобного типаявляются настолько распространенными, что вполне можно создавать специальный словарь для их расшифровки.

Функции акронимов не ограничены только словами и короткими фразами, они стали заменять целые предложения*: AYSOS (Areyoustupidorsomething?), CID (Consideritdone), CIO(Checkitout), GTG(Gottogo), WDYS (Whatdidyousay?).*

Отдельные слова могут быть сокращены до двух или трех букв: *PLS(please)*, *THX*or*TX (thanks), WE*(*whatever*). Некоторые из них выглядят как ребусы, и непосвященному человеку требуется определенное усилие, чтобы расшифровать послание*: B4N(ByeForNow*), *CYL (Seeyoulater), L8R(later*). В данном случае цифры своим звучанием заменяют созвучные им слова.

Следующей важной характеристикой Нетспика является его особая орфография. По сравнению с традиционными письменными формами, Нетспик располагает широким диапазоном специальных шрифтов и стилей, начиная от сложных веб-страниц до предельно экономных в плане пунктуации электронных писем и текстового общения в чатах. Все орфографические нормативы постепенно упраздняются и используемая пунктуация минимальна. Например, статус заглавной буквы значительно понизился, наблюдается сильная тенденция к использованию только маленьких букв – в электронных письмах и в языке общения чатов можно найти целые предложения без пунктуации и заглавных букв: *johnareyougoingtolondonnextweek*

Использование заглавных букв является демонстрацией особенности передаваемой информации, если сообщение написано полностью заглавными буквами, то это означает егоэкстранеординарностьи то, что его автор хочет привлечь к нему особое внимание. Зачастую это подчеркивается дополнительным использованием звездочек и пробелов: *ThisisaVERYimportantpoint. This is a * very * im-portant point.*

Следует обратить внимание, что в системе Нетспика существует широко распространенная практика использования заглавных букв дважды водном слове, подобный феномен получил название *bicapitalization (BiCaps), intercaps, incapsumidcaps: AltaVista, Science Direct, Northern Light, PostScript, PowerBook, DreamWorks, GeoCities, EarthLink, PeaceNet, SportsZone, CompuServe.*

Нарушение традиционных орфографических принципов наблюдается и в том,что предложение может начаться с маленькой буквы, как например; *eBayisinterested или iMacistheanswer.*

Нетспик вносит свои собственные своеобразные правила и в практику правописания самих слов. В сети чаще встречается американский вариант правописания,нежели британский, частично с силу исторических причин (а именно, американского происхождения Интернета), а отчасти из соображений экономии, поскольку большинство американских способов написания одних и тех же слов короче, чем британские (*color ucolour, fetus и foetus) и т.д.*). Появились новые правила правописания окончания множественного числа: в частности замена-*s* на-*z* как в словах *warez, tunez, gamez, serialz, pornz, downloadz,ufilez.В чатах можно встретить искаженное правописание и, как следствие,искаженное произношение таких слов какуер, уир, уау*, *поре, поооо,для yesu*no, или такие формы как *kayusokaудля 'It'sOK.* Многие часто используемые популярные слова пишутся в чатах так, как произносятся, например, *koolвместоcool*и *fonевместо phone,* маленькая буква *o* заменяется цифрой ноль, как в *d00dz*(dudes) и*lOzers*(losers), или же знаком процента как в слове *c%l. (cool);* буква*часто используется как усилитель значения слова в качестве своеобразного префикса, создавая такие формы какk-kool, k-awesom и k-k-allright.*

Подобное пренебрежение нормами стандартного классического английского языка привело к тому, что даже довольно грубые ошибки в электронных письмах не считаются сегодня показателем неграмотности или даже отсутствия образования (хотя могут и свидетельствовать об этом), зачастую обращается внимание на само содержание информации, а ошибки в правописании и в грамматических конструкцияхобъясняются всего лишь нехваткой времени для точного ввода слов через клавиши.

Необходимо заметить, что подобные явления характеризуют тенденцию развития Нетспика, хотя многое зависит от пользователя: в сети можно встретить некоторые электронные

письма с весьмаскрупулезным соблюдением правил нормативного английского языка.

Наиболее общие черты своеобразия Нет-спика проявляются главным образом в орфографии и в лексике, т.е. в тех сферах языка, которые относительно легко подвергаются изменениям и инновациям. С некоторым изменением английского языка в целом, грамматический строй его практически сохранен. Как правило, если это и происходит, то это не имеет ярко выраженной универсальной тенденции и ограничивается определенной ситуацией или в рамках небольшой группы пользователей.

Какие из вышеупомянутых языковых изменений закрепятся и сохранятся в английском языке сегодня сказать сложно. Лексико-орфографическое своеобразие, описанное выше, обеспечивает прочную основу для утверждения, что Нетспик – это объективная реальность, что он представляет собой уникальную разновидность английского языка, которая существует, живет и развивается по своим собственным законам со всеми присущими ей одной особенностями и характеристиками. Стремительные изменения в области компьютерных технологий и скорость, с которой происходит изменение языка в Интернете (гораздо быстрее, чем в любой другой период истории развития английского языка) позволяет сделать вывод, что описанные в данной статье характеристики, присущие Нетспику, не являются окончательными.

Литература:

1. Bourbonnais, Jean, and Francois Yergeau. 1996. Languages on the Internet. <http://www.isoc.org/inet96/proceedings/a5/a5_3.htm>.
2. D.Crystal. English language and the Internet. – London, 2004.
3. M.Dertouzos. What will be. How the world of information will change our lives. – London, 1997.
4. The Oxford Dictionary of new words. – Oxford University Press, 1997.
5. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. – Oxford University Press, 2000.
6. Обухова О.В. Социокультурные факторы формирования лексики Интернета на материале английского языка. – М, 2007.

* * *

Мақалада интернеттегі қарым – қатынас тілінің негізгі лингвистикалық сипаттамасы қар астырылған. Лексико – орфографиялық ерекшеліктері төменде жазылған, қорытынды жасауға көмектеседі, Нетспик қазіргі заман ағылшын тіліне белгілі әсерін тигізеді және оның бірден – бір түрлілігін көрсетеді.

* * *

Thispaper has discussed the main linguistic features which areconsidered to be part of Netspeak. The lexico-graphologicaldistinctiveness described above provide a solid basis for the impression that we have Nets. peak as a genuine language variety. Doubtless some of the linguistic features described above will still be contributing to Netspeak's identity in fifty years' time; others may not last another year.. These are the influences which require special guidebooks, if they are to reflect the real Internetworld.

.

Иноязычное заимствование и развитие многозначности: номинативная общность и взаимодействие (на материале русского языка)

А. К. Казкенова

к.ф.н., доц. КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь двух способов номинации – заимствования и развития многозначности. Особое внимание уделено описанию семантического калькирования, вторичного заимствования и развития новых значений у заимствованных слов в русском языке.

Существующая взаимосвязь между заимствованием и другими способами языковой номинации обусловлена двумя факторами. Во-первых тем, что разные способы номина–ции имеют некоторые общие онтологические свойства (ср. универсальную модель словопроизводства И.С. Торопцева [14]). Во-вторых, вследствие этого способы номинации активно взаимодействуют: граница между разными типами номинативных единиц подвижна и проницаема, причем, как в системе языка, так и в языковом сознании человека (ср. случаи опрощения, переразложения и т.п., явление ложной этимологии, калькирование, пересечение внутриязыковой и межъязыковой мотивированности и т.п.).

Отметим, что в лингвистике уже имеется опыт сравнительного анализа разных способов номинации. Так, описание «внутренней близости» многозначности и словообразования представлено Ю.Д. Апресяном [1, с. 175, 187 – 193]. Попытка описания взаимосвязи заимствования и словообразования была предпринята нами в работе [7].

В рамках данной статьи мы рассмотрим соотношение иноязычного заимствования с развитием многозначности и словообразованием.

Внутренняя номинативная близость двух способов номинации обусловлена тем, что как развитие многозначности, так и иноязычное заимствование основаны на вторичном использовании готовой, уже существующей языковой формы. Это отличает данные способы номинации от фразообразования и словопроизводства, которые представляют собой способы «конструирования» – соединения имеющихся в языке компонентов (морфем или слов) в новые комплексы.

«Вторичность» использования языкового материала предопределяет «пограничное» положение этих способов номинации в известной оппозиции номинации-производства и номинации-выбора. Действительно, появление нового наименования в обоих случаях связано с выбором того или иного элемента, уже имеющегося в «инвентаре» номинатора, и его использованием в новых, трансформирующих, условиях (под условиями понимается не только новый контекст, но и особая коммуникативно-прагматическая установка номинатора).

Однако это очевидное сходство заимствования и развития многозначности не скрывает и не менее очевидного различия между ними: в случае заимствования единица языка-источника переносится в другую языковую среду, в то время как первичные и вторичные значения сосуществуют в одном языке.

Тем не менее сходство между заимствованием и развитием многозначности предопределяет их взаимодействие и взаимовлияние. В качестве основных проявлений такого взаимовлияния рассмотрим случаи семантического калькирования, вторичного заимствования, развития семантики заимствованного слова в русском языке.

Одним из ярких проявлений взаимодействия иноязычного заимствования и развития многозначности является **семантическое калькирование**. Под семантической калькой понимается «заимствование переносного значения слова» [2, с. 211]. Л.П. Ефремов понятие семантического калькирования рассматривал более широко: «Семантическое калькирование – это не только переосмысление, но и любое применение слова по иноязычному образцу, являющееся переводом калькируемого объекта» [5, с. 142].

Несмотря на то что в ситуации калькирования принцип номинации, действительно, является чужим, заимствованным, для создания наименования используется «свой» языковой материал (форма используемого в языке слова в случае семантического калькирования), т.е. налицо «гибридность» калькирования как способа обозначения. Поэтому можно согласиться с

Л.П. Ефремовым, исключающим кальки из числа заимствований и утверждающим их особый статус в языке [там же].

В свою очередь особый статус калек в системе языковых обозначений позволяет им выполнять особые функции: «Лингвистическая значимость калек заключается в обогащении ими словарного запаса без внедрения иностранной оболочки, а также в сближении образов мышления двух народов и их восприятия языковой картины мира» [4, с. 100].

В отличие от прямого заимствования[1], калькирование требует от номинатора более глубокого знания языка-источника. В то же время иноязычное происхождение калек под «маской исконности» (выражение Л.П. Ефремова) носителями языка может вообще не замечаться. Ср. образную характеристику, данную Е.А. Земской калькированию: «Калькирование – явление очень активное, можно сказать, агрессивное. Кальки проникают в речь даже тех людей, которые строго оберегают свой русский язык и не допускают в него заимствований. Кальки менее заметны, чем заимствования. Это, так сказать, тайный переодетый враг, а не явный грабитель, который ломится в дом» [5, с. 122].

Позволим себе предположить, что калькирование, в первую очередь семантическое, подчеркивает неравноправность языков. Как правило, калькируются слова из языка более престижного, более распространенного и т.д. в язык, обладающий меньшей степенью престижности, распространения и т.д. Прямое заимствование, напротив, возможно и в обратном случае.

Отсутствие каких-либо формальных отличий у семантических калек нередко затрудняет установление их статуса (исключение могут составить лишь кальки с «затемненной» мотивированностью). Для доказательства иноязычного происхождения того или иного производного значения необходимо, по мнению Л.П. Ефремова, опираться «на сведения о возникновении значений слова, на те внеязыковые факторы, которые обусловили развитие данных значений» [5, с. 146].

Семантические кальки (прежде всего семантические кальки английских слов) стали яркой приметой русского языка последних лет. Л.П. Крысин отмечает смену видов калькирования и его источников в истории русского языка: «Если сравнивать современный этап развития русского языка с предшествующими этапами, то надо отметить различие в типах калек. В XIX – начале XX в. преобладали кальки словообразовательного типа…; основным их источником был немецкий язык… В русском языке наших дней преобладают кальки семантические и сочетаемостные, а главным их источником является английский язык (преимущественно в его американском варианте). При этом основанными сферами появления калек являются сферы дипломатии, политики, спорта, моды и нек. др., а распространяют их, внедряют в широкое употребление средства массовой информации» [8, с. 31 – 32].

Примерами семантических калек являются такие компьютерные термины, как *«паутина»* (‘всемирная паутина’ [13, с. 720], от английского *web*), *«сеть»* (‘компьютерная сеть’ [там же, с. 911], от английского *net*), *«страница»* (‘доступный для просмотра пользователей документ в информационной сети, содержащий текст, графические и видеоизображения, звуковое сопровождение со ссылками на информацию других таких документов и почтовых ящиков’ [там же, с. 954], от английского *page*), *«совместимость»* (‘способность компьютера, аппаратного оборудования работать с устройствами и программами другого компьютера’ [там же, с. 932], от английского *compatibility*) и т.д. (примеры семантических калек см. также в [4]; [8]; [11] и др.).

Следующий пример употребления калек *«сеть»*, *«паутина»* иллюстрирует не только их полное освоение, но и дальнейшую метафоризацию в русском языке: *«Молодые люди путаются в сети точь-в-точь как мухи в паутине. И какой-то паук обязательно высосет их энергию. Вот почему глаза как спирохеты. Хозяева сетей – пауки!»* (http://www.kp.ru/daily/25644/808270/).

Другим проявлением взаимодействия двух способов номинации являются результаты **вторичного заимствования**, когда «наряду с ранее заимствованным и ассимилированным в языке словом появляется слово, по форме совпадающее с ранее заимствованным, но имею-

[1] В противовес калькам заимствования иногда называют *прямыми* заимствованиями, т. е. заимствованиями материальными, оригинальными. Здесь мы сталкиваемся с омонимией терминов, поскольку, кроме указанного, термин «прямое заимствование» также может иметь значение «непосредственное заимствование», «заимствование, проникшее в данный язык непосредственно из другого языка (т.е. не через третий язык)».

щее иное значение» [9, с. 143]. Вторичное заимствование подразумевает, таким образом, новое семантическое освоение при уже осуществленном ранее формальном освоении иноязычного по происхождению слова.

В таких случаях не всегда следует говорить о расширении семантической структуры слова за счет нового значения, иногда это ведет к развитию омонимии: «процесс вторичного заимствования объективно представал как семантическое развитие иноязычного слова, хотя реально это было подведением нового смысла под уже существующий материальный знак» [3, с. 259].

Примером развития омонимии в результате вторичного заимствования могут служить слова *«акция 1»* (‘ценная бумага, свидетельствующая о пае в предприятии’, от немецкого слова *Aktie*) и *«акция 2»* (‘действие, предпринимаемое для достижения какой-либо цели, политической или военной’, от польского слова *akcja*) [12, с. 24]. Многозначным словом, структура которого формировалась под воздействием вторичного заимствования, является слово *«волюнтаризм»*: «1. (2 пол. XX в.). Политика, не считающаяся с объективными законами истории, определяемая субъективной волей. 2. (нач. XX в.)_ Философское направление, признающее волю основой всего существующего.» [там же, с 48]. Аналогично относительно новое вторичное заимствование *«администратор»* (‘специалист, осуществляющий контроль за использованием компьютерной базы данных, сети: правильностью ввода и своевременностью пополнения данных, метода доступа к ним’) является омонимом по отношению к существительному *«администратор»* (‘должностное лицо управления какой-л. организации, учреждения’), но связано отношениями полисемии (как прямое значение с переносным) с лексико-семантическим вариантом *«администратор»* (‘совокупность программно-вычислительных средств, управляющих порядком выполнения программ в компьютере, компьютерной сети’) [13, с. 47 – 48].

Следовательно, случаи развития омонимии в результате вторичного заимствования не могут рассматриваться как факты взаимного влияния рассматриваемых способов языковой номинации.

Ряд отличительных особенностей вторичного заимствования позволяет рассматривать его обособленно от таких смежных явлений, как семантическое калькирование и развитие внутриязыковой полисемии.

Е.В. Маринова указывает на следующие отличительные особенности разных видов «скрытого заимствования» – семантического калькирования и вторичного заимствования: 1. «при семантическом калькировании слово, заимствующее значение, чаще всего является исконным… Вторично заимствованное слово – иноязычное слово (по определению)»; 2. «калькируется всегда (!) переносное значение. При вторичном заимствовании может «переходить» и непереносное значение»; 3. «особенностью вторичного заимствования является то, что перенос значений на один и тот же «материальный объект» происходит иногда неоднократно… В случае с семантическим калькированием нечто подобное вряд ли возможно» [10, с. 134].

Кроме того, если речь идет об образовании омонимов, дополнительным признаком может служить разный набор производных слов.

Распознаванию вторичного заимствования, отграничению его проявлений от внутриязыкового развития многозначности, по мнению Л.П. Крысина, способствует учет следующих лингвистических факторов: 1. неорганичность появления новых значений внутри языковой системы; 2. наличие разных источников заимствования («может быть и один, общий язык-источник, но время заимствования – разное») [9, с. 145 – 146].

Кроме семантического калькирования и вторичного заимствования, пересечение заимствования и развитие многозначности обнаруживается и в случаях **самостоятельного семантического развития заимствования** в русском языке. Яркой иллюстрацией такой эволюции семантики заимствования в русском языке является слово *«династия»*, которое, помимо главного значения ‘Ряд монархов одного и того же рода (одной и той же фамилии), последовательно сменяющих друг друга на престоле по праву наследования’, во 2-ой половине XX века развило переносное значение ‘Несколько поколений одной семьи, представители которых работают в одной области производства, науки, искусства’ [12, с. 68]

Замечательный пример развития переносного значения (ставшего впоследствии прямым) у заимствованного слова в русском языке приводит Л.О. Чернейко: «Слово *ажиотаж* пришло в русский язык из французского

(*l'agiotage*), где оно имеет значение 'биржевая игра, спекуляция' и является производным от глагола *agioter* с узкоспециальным значением 'играть на бирже' (*l'agioteur* – биржевой игрок, спекулянт). В современном русском языке «биржевое» значение слова ('искусственное, спекулятивное повышение или понижение курса биржевых бумаг или цен на товары') представляется уже фактом историческим… только исторический подход к анализу значения слова позволяет признать этот ЛСВ слова производным значением, возникшим на русской почве… в результате актуализации потенциальной семы «биржевого» значения» [15, с. 235].

Этот пример показывает, что под влиянием как собственной семантической эволюции, так и вторичного заимствования может меняться структура многозначного заимствованного слова: в частности, меняется иерархия лексико-семантических вариантов; устаревают и забываются отдельные лексико-семантические варианты и т.д. Хронологическая последовательность появления лексико-семантических вариантов в языке не всегда совпадает с их положением в семантической системе заимствованного слова. Ср. следующую словарную статью слова *«дубль»*: «(сер. XX в.) 1. Повторение, вариант, второй экземпляр чего-л. (особенно повторная съемка эпизода в фильме). 2. Вторая, запасная команда на спортивных состязаниях. 3. (нач. XIX в.). Термин карточной игры (например, половина партии в висте).» [12, с. 76][2]. Третий лексико-семантический вариант слова «дубль», появившись в русском языке ранее остальных, на современном этапе истории языка в семантической структуре слова занимает периферийное место.

Таким образом, иноязычное заимствование и развитие многозначности сближаются друг с другом как способы номинации, основанные на вторичном использовании уже существующего языкового материала. Такие явления, как семантическое калькирование, вторичное заимствование, собственное семантическое развитие заимствований, подтверждают возможность их взаимодействия в рамках единой номинативной системы русского языка. Но если первое и второе проявления при этом показывают, как иноязычное заимствование может стимулировать развитие многозначности разных по происхождению слов в русском языке, то последнее, наоборот, демонстрирует, как развитие многозначности расширяет семантическую структуру заимствования.

Литература:

1. Апресян Ю.Д. Избр.тр., т.1. Лексическая семантика: 2 изд., испр. и доп. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 472 с.
2. Арапова Н.С. Калька // Лингвистический энциклопедический словарь/ Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 211.
3. Биржакова Е.Э., Войнова Л.Л., Кутина Л.А. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. – Л.: Наука, 1972. – 431 с.
4. Володарская Э.Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов // Вопросы языкознания, 2002, №4. – С. 96 – 118.
5. Ефремов Л.П. Основы теории лексического калькирования. – Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1974. – 191 с.
6. Земская Е.А. Язык русского зарубежья: итоги и перспективы исследования // Русский язык в научном освещении. 2001, №1. – С. 114 – 131.
7. Казкенова А.К. Заимствованные и производные слова в современном русском языке: основные варианты соотношения // Русский язык и литература во времени и пространстве: Материалы 12 Конгресса МАПРЯЛ. Шанхай, 2011. С. 278 – 283 (см. также: Русский язык за рубежом. М., 2011, №4. – С. 43 – 48).
8. Крысин Л.П. Лексическое заимствование и калькирование в русском языке последних десятилетий // Вопросы языкознания, 2002, №6. – С. 27 – 34.
9. Крысин Л.П. Вторичное заимствование и его описание в толковом словаре // Русский язык сегодня. Вып. 3. Сб. ст. – М., 2004. – С. 143 – 149.
10. Маринова Е.В. О типах скрытого заимствования в современном русском языке // Русский язык: исторические судьбы и современность. Труды и материалы III Международного конгресса преподавателей русского языка. – М.: МАКС Пресс, 2007. – С. 134 – 135.

[1] Датировка вхождения слов и отдельных значений в русский язык в [12] предоставляет возможность следить за временной последовательностью формирования структуры многозначных заимствований.

11. Пфандль Х. О силе и бессилии пуризма. Англицизмы и интернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков) // Вопросы языкознания, 2003, № 6. – С. 108 – 122.
12. Словарь иностранных слов: актуальная лексика, толкования, этимология. / Н.Н. Андреева, Н.С. Арапова и др. – М.: Цитадель, 1997. – 320 с.
13. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика. / Под ред. Г.Н. Скляревской. – М.: Эксмо, 2008. – 1136 с.
14. Торопцев И.С. Словопроизводственная модель. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 148 с.
15. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 320 с.

* * *

Мақалада номинацияның екі тәсілінің – кірме сөздер мен сөздердің көп мағыналылығы дамуының өзара байланысы қарастырылады. Мүнда орыс тіліндегі семантикалық калькалауға, туынды кірме сөздерге және кірме сөздердің жаңа мағыналарының ары қарай дамуын сипаттауға ерекше назар аударылған.

* * *

In the article is considered an interaction of two methods of nomination – borrowing and development of polysemy. The special attention is given to description of the semantic calking, second borrowing and development of new meanings from loan-words in Russian language.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі «Әйел-еркек» ұғымдары

А. Р. Найманбай

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Астана, Қазақстан

Аннотация. Тіл – қоғамдағы қарым-қатынас құралы болуымен бірге, ұлттың өмірінен, оның тарихы мен мәдениетінен, менталитетінен ақпарат беретін және қоғамды дамытушы күш болып есептеледі. Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді. Мақалада «еркек-әйел» бейнелерінің ұлттық табиғаты мен халықтық менталитет арасындағы байланысы мәселелері қарастырылады.

Тіл – адамзаттың ойлау, қабылдау, пайымдау арқылы ақиқат дүниені танудың құралы ретінде ой-сананың обьективтенуі болып, қоғамдық сананың түрлерін қалыптастыруда әсер ете алады. Белгілі бір этностың өмір сүру кезеңі, оның мәдени-даму тәжірибесі ретіндегі ақпараттарды тілде қалдырып отырады.

Таным адам табиғатына негізделген, қоршаған әлем заңдылықтарынан нәр ала қалыптасқан күрделі де маңызды құбылыстардың бірі болғандықтан, когнитивистер тілдік зерттеулерді әлемдік бейнемен, жанды-жансыз құбылыстармен, нақтылы-абстрактылы ұғымдармен байланыстыра дәйектеу қажеттігін және сол арқылы жасалатын модель үлгілерінің дерек-танымдық мәнін атады, логикалық танымның дедуктивті-индуктивті амалдарына да осы мақсатта жүгінді. Ғалым Р. Сыздықтың «танымдық» талдауларында да «картина», «әлем», «қалып» секілді сөздердің идеялық мазмұнын басшылыққа алған үзінділер орын алған. Автор «заманының әлеуметтік картинасы», «нақты картинаны беру», «әсемдік әлемі» [1, 66] сынды тіркестерді қолдана отырып, өмірлік тәжірибені адамның танымдық қабылдауымен, тілдік қорымен, ойлау әрекетімен байланыстырды, сол арқылы тілтанымның өзекті мәселелерін зерделейді.

Тілді дүние тану құралы, «еске не іске керек ұғым» деп қабылдау қоршаған әлемдегі заттарды атау немесе тану барысында алуан түрлі қарама-қарсылықтар сәйкестігін тудырары сөзсіз. Айталық, тілші қолданысында барша заттар «деректі-дерексіз», «жанды-жансыз», «бернелі-бернесіз» құбылыстар жіктемесін құрайды, сондықтан ол ғаламды тану арқылы жасалған тілдік құралдар да осы аталған ұғымдардың үйлесімді бейнесі болып табылады деп есептеді. «Тіл көрнектілігі» мен «Тіл (лұғат) анықтығын» сөз өнерінің негізгі шарттары қатарында қарастырған зерттеуші ғалам мен тіл сөздерінің байланысын сол күрделі сабақтастықтың, табиғи танымдық қажеттіліктің өзегі етті. «...адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болу үшін де-

рексіз заттарды деректі затша, бернесіз заттарды бернелі затша сипаттайды, жансыз затты жанды заттай ғамалдайды» [2, 15] деген автор пікірі соған айғақ. Адам танымындағы қарама-қарсылық қағидаларын оның «сана-саңлауына келіп түсетін» ұғымдар тізбегі деп түсінген ғалым, сонымен қатар, таным мен тілдік амалдар арасындағы арақатынасты сөйлеуші немесе айтушы тілінің анықтығын уәждейтін шарт ретінде қабылдады. Автор «айтылған лебіздің» яки «тілдің анықтығын» да көрген-білген заттың нақты танылуымен үштастыра келе, «адам анық танитын нәрсесін анық атайды да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күңгірт атайды» [2, 151] деген тоқтамға келді. Олай болса, «ойлаған ұғымға сөз мағынасының сәйкес келу» керектігін [2, 153], сөйлеуші тіліндегі сыртқы көркемдік пен мағына бірлігін тілтанымдық тұжырымдарына арқау еткен ғалым лингвистикалық талдаулардың аясын кеңейтумен қатар, терең философиялық байланыстардың бүгінгі тіл ғылымындағы орны мен қызметін диалектика заңдары негізінде дәйектеп көрсетеді.

Ғалым А.С. Әділова көркем шығармадағы мәтіннің танымдық байланысы туралы былай дейді: «Кез келген көркем шығарма белгілі бір оқырман тобына арналады және ол уақытқа тәуелді емес. Шыққан бетте үлкен қызығушылық тудырып, таласа оқылатын туынды араға көп уақыт салмай естен шығуы, ал қайсыбір басында елеусіз қалған мәтін жылдар өте үлкен қажеттілікке айналуы мүмкін. Демек, әрбір көркем туынды – қажеттілігіне қарай өзектелетін, әр үрпақ өз бетінше дербес ақпар ала алатын, жаңа мән-мағына таба алатын ашық жүйе. Көркем мәтін оқыған әрбір адамның ког-нитивтік базасы, кеңістігі, тілдік-мәдени құзі-реті әр түрлілігіне байланысты оны қабылдап, түсіну де әр қилы болады, ал мұның өзі көркем шығарма семантикасының түрліше интерпрета-цияла-уына әкеледі» [3, 9].

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік бейнесі сомдалады. Дүниенің тілдік бейнесінде ғалам, әлем, күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталады. Ол ақпаратта тілдік және этномәдени қауымдастықтың әр мүшесін ортақ мүддеге сай тірлік кешіп, өмір сүруге үйрететін озық үлгідегі «адам және оның ортасына», «адам және ақиқат шындыққа», «жеке адам және оның рухани болмыс бітіміне» қатысты лингодидактиқалық мазмұн, тағылымдық-тәлімдік сарын болады.

Жер бетінде адамзат пайда болған Адам-Ата, Хауа-Ана кезеңінен бастап, бүгінгі дейін ғылыми кеңістікте «әйел-еркек» жұптары талданып, зерделеніп келеді. Зерттеуші Н.Н. Аитованың «Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы» атты диссертациясы тілтанымдық құралдардың мағыналық сипатын талдауға бағытталған. Ол үшін тілші «...түр-түсте жалпыланған білімнің когнитивтік сипатын түсіндіруді, сол арқылы олардың онтологиялық негізін анықтауды» және «олардың қалыптасу негізінде жатқан сана архетиптерін айқындауды, түр-түстің концептуалды мазмұнын» [4, 3] сұрыптауды мақсат етті, сондықтан еңбекте нысанаға алынған бірліктердің тарихи негіздеріне мән беру, олардың «когнитивтік семантикалық құрылымын «ғалам бейнесі» контексінде зерттеу, «түс атауларының қызметін психолингвистикалық негізде түсіндіру» көзделді. «Әр тілде өз болмысына тән әлемді құру қалыптасқан. Түр-түстің әр түрлі халықтар тілінде таңбалануының бірдейлігі, жақындығы мен ұқсастығы олардың логикалық құрылымдарындағы мазмұн ұқсастығынан хабар береді. Түр-түс ұғымының әр халықтағы айырмашылықтарын негіздеу – субъектінің/этностың ментальды қасиеттерін, ұлттық сипатын (ұлтқа қатысты) саралауға, индивидуальды болмысын танытуға септігін тигізсе, ұқсатықтары мен теңдігін табу жалпы тілдерге ортақ тілдік универсалийлерді, түстік архетиптерді табуға көмектеседі. Оны концептуалды талдап, жүйелеу ғаламның тілдік бейнесінің санадағы құрылған моделін тануға мүмкіндік береді» [4, 26] деген пікірді ұстанған зерттеуші түр-түстердің халықтық сипатын, символикалық табиғатын, метафоралық мүмкіндігін, ассоциативтік өрісін арнайы танымдық модельдер арқылы зердеп, ал когнитивтік семантиканы «...тіл (түсінік, сөз) арқылы құрылатын/берілетін адам санасындағы концептуалды білімді таным моделі арқылы зерттейтін ғылым» [4, 27] – деп қарастырады.

Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді.

Зерттеуші Ж. Исаева «Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдени аспект)» атты диссертациялық жұмысында «еркек-әйел» би-

нарлылық жұбының мәдени концептері жөнінде былай дейді: «Дүниенің тілдік бейнесінде «ұрғашы-еркек» бинарлылық жұбының «әйелдік», «еркектік» белгілері «Адам» микрожүйесінің концептілік аясының сапалық көрсеткіші ретінде таңбаланады. Мәселен, қазақ тілінде адамның ішкі жан-дүниесіне қатысты концептердің антропоморятық белгілері арасында гендерлік дифференциация нақты қойылады. Ішкі әлемге қатысты жан, ашу, жүрек, т.б. сияқты концептілерде әйелдің табиғи аналық қызметі оның қоғамдағы қызметімен (отбасы, ошақ қасы) тоғыстырылып, «әйел жаны» мейірімділік, жүмсақтық, сұлулық, нәзіктік, төмендік, қорғаншақтық, т.б. әйелден тілдік ұжым талап ететін белгілермен сипатталады. Ал ішкі әлемнің концептердің еркектік дифференциациясын жүректілік, күш-қайрат, айбар, ерлік, қаталдық, қаттылық, т.б. «еркектік рухтағы» коннотативтік белгілер айқындайды. «Әйел: Еркек» бинарлылық жұбы дүниенің паремиологиялық бейнесінде «Әйел» және «Еркек» болып екі дербес, жеке концептілерге ажыратылады. Оларды түзетін тілдік модельдер астарындағы әйел заты мен ер адам туралы этнос санасына сіңіскенкогнитивтік модель мақалмәтел таңбалайтын, сипаттайтын және бейнелейтін өмірлік нақты ситуациямен қабысып келіп, мақал-мәтелдердегі «Әйел» және «Еркек» бейнесінің сапалық және сындық көрсеткіштерін әйел немесе ер адамның ішкі дүниесі мен сыртқы әлеміне қатысты нәзіктік, ұяңдық, ізеттілік, салақтық, қаталдық, батырлық, еңбекқорлық, сараңдық, т.б. категорияларға жіктеуге негіз болады» [5, 19-20]. Мүндай мысалдарды біз жазушы Ғ. Мүстафин шығармаларынан да көре аламыз. Мысалы: Әйел көбінесе еркектің атағына қарайды («Дауылдан кейін», 185-б.). Әлден уақытта Бүқпаны ортаға ала, еркек, әйел жалшылар дүрліге кірді үйге («Дауылдан кейін», 227-б.). Жанаттың айтқан жылы сөзі балалармен қоса ата-аналарын да жылытып түрды («Миллионер», 389-б.). Әйел, еркек, кәрі, жас, ең ақырғы тоқсандағы Бақырей де келген («Миллионер», 322-б.). Әйел, еркек, ескі, жаңа жүмысшы болып бас қосқан жиынды Жүманияз ашқалы түр («Қарағанды», 147-б.). Әйелдің қасында бір еркек бар («Қарағанды», 157-б.). Сот алқасына жергілікті «Қосшы» мүшелерінен бір еркек, бір әйел енген («Дауылдан кейін», 363-б.).

Қазақ мақал-мелдерінде «Әйел» және «Еркек» концептерінің тілдік сипаттамасы «ұл-қыз», «әке»-«шеше», «ата»-«ана», «қыз»-«жігіт», «қалыңдық» -«күйеу», «келін»-«күйеу», «келіншек»-«ер азамат», «қатын»-«бай», т.б. әлеуметтік-статустық рөлдердің өзара байланысын бейнелейтін әлеуметтік-түрмыстық, әлеуметтік-салт-дәстүрлік, әлеуметтік-психологиялық мазмүндағы көпдеңгейлі микрофреймдік тармақтар түрғысына негізделеді. Тек кемпір-шалдың қарап отырған жалғыз баласы болып, ауылдан үзап шыға алмай қалды («Дауылдан кейін», 191-б.). Үлкеннің алдын кесіп өтпеген, еркін ата-анасына берген қазақ қызының үйден кетуі оңай ма («Дауылдан кейін», 408-б.). Әке-шешем, туған елім осы жақта болатын («Дауылдан кейін», 151-б.). Дүниенің паремиологиялық бейнесінде «ұл-қыз» микрофреймдік қатынас қыз тәрбиесіне ұл бала тәрбиесіне қарағанда өзгеше мән беретін ұлттық тәрбие жүйесіне, ұлттық таным мен мәдениетте қалыптасқан стереотиптік пайымдарға негізделеді Әйел-еркек, кәрі-жас, балаға дейін бар («Дауылдан кейін», 96-б.). Ұлы да, қызы да, қадірлі қонағы да бір өзі («Миллионер», 234-б.). Әке-шешеден жастай айрылып, оқу іздеп келдім («Қарағанды», 89-б.). Әйел кімдікі! Екі еркек кім? («Қарағанды», 60-б.). – Әке-шешем: «Қазаққа осы оқуың жетеді» деп жібермей қойды («Дауылдан кейін», 69-б.). Төрт сиырға соқтықсаң, кемпір-шал, балалар аққа тарығады («Дауылдан кейін», 110-б.).

Сондай-ақ жазушы шығармалары негізінде жақсылық пен жамандық, мейірімділік пен зұлымдық негізін жүйелейтін «Адам» тірек компоненті өзінің жеке түрып білдіретін лексикалық мағыналарының сипатына қарай, жиынтық мағынасына жалпылауыштық, нақтылауыштық, даралаушылық мән ендіреді. Адам компонентінің ішкі құрылымы «адамгершілік – адами қадір-қасиет» категориясымен сабақтасып жатады да, адамның сыртқы және ішкі әлемін, яғни мінез-құлық, жақсылы-жаманды қасиеттерін, ақыл-ой пайымын, білім-біліктілігін түтастай қамтуға бағытталады.

Дүниенің тілдік бейнесінде ұлттық ерекшелікке аса бай лексикалық қатарға түр-түс жатады. Тілдік бейнедегі қара, ақ сөздерінің мағыналық спектрінің өте кең екендігі байқлады. Қара шаңырақ, қара орман сияқты тіркестер «қасиетті», «үлкен» деген ұғымды білдірсе, қара жамылу, ниеті қара сияқты тіркестердегі қара сөзі «қайғы», «қаза», «жамандық» мағынасында жүмсалып, символдық мән алуы лингвомәдени коннотация болып табылады.

Тіл өз алдына жеке түрған құбылыс емес, ол қоғаммен, ойлаумен, халықпен, дүниетаным-

мен, мәдениетпен тығыз байланыса дамитын күрделі де көпсалалы құрал деп танимыз.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. – 208 б.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991. – 463 б.
3. Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2005. – 29 б.
4. Исаева Ж.И. Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.
5. Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репретентациясы, семантикасы, құрылымы: фи-лол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2006. – 50 б.

* * *

Развитие языка художественных произведений обширная, сложная задача. Как писатели, так и коммуниканты вносят различную лепту в особенности использования наиболее употребительных описательных, образных сочетаний слов. Устойчивые образные выражения в процессе их активного испаользования формируются особые6 свойственные для данного лингвокультурного сообщества менталитет и миропонимание. Проблема описания сущности нации, взглядов на жизнь, духовно-культурных ценностей во взаимосвязи с природой в обществе. В статье рассматривается концептологический фон женщины и мужщины в контексте картины мира.

* * *

As well as writers, communicants contribute to the usage of the most useful descriptive figurative arrangement of words. Denomination of any phenomenon in the society ascends to contrasting and comparison. Language development of imagery is an extended and complicated task. Consideration of language peculiarities, in particular lexical ones, holding of linguistic analysis of some writers' and poets' works always were one of the main research tasks in the sphere of linguistics.

The category of time relation the present perfect tense

К. Т. Нугушманова

Ст. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются категории времени английского языка как относительные, которые мы склонны считать совершенной формы не как выражение напряженной, но как аспект формы.

The problem of the perfect forms seems to present more difficulty and considerable differences of opinion. The perfect forms are regarded by some scholars as not referring an action to any definite point of time, but only expressing priority with regard to the moment of speaking (the present perfect), to a definite moment in the past (the past perfect) or the future (the future perfect). In contrast to the Indefinite forms the Perfect forms are treated as relative tenses, other authors are inclined to regard the Perfect forms not as an expression of tense but as aspect forms. Their opinions differ, however, as to the nature of that aspect: some scholars assign resultative meaning to the Perfect forms, others-the meaning of complexion. A very interesting theory of the Perfect forms is suggested by Prof. I. Smirnitskiy. He treats them as a new grammatical category which is neither tense nor aspect. This category is constituted by the opposition of all in conversations, including the Perfect forms to all the Non-Perfect forms. The Non-Perfect forms, according to the American scholar M. Joos, show that the action and its effect are simultaneous with each other, whereas the Perfect forms emphasize that the effect of the action is delayed, i.e. the forms of attention in the Perfect forms is not on the action itself but on the effect. In Joos' opinion the Perfect forms have resultative meaning. He objects to ascribing the meaning of priority to these forms as their basic meaning.

Let's see the basic meaning of the Present Perfect then it is expedient to describe the use of the various forms according to the time sphere to which they belong, one of them being the Present Perfect. The Present Perfect falls within the time sphere of the Present and is not used in narration where reference is made to past events.

Grammars, as a rule, lay special stress on the fact that the Present Perfect denotes a past action

which is connected with the present, having a bearing on it. Hence, it is sometimes said to be a sort of mixture of the past and the present. It follows from that that the Present Perfect is used in present time contexts, i.e. including plays and dialogues in narratives, newspaper and wireless reports, lectures and letters.

The Present Perfect has three distinctive uses: Present Perfect I, Present Perfect II and Present Perfect III.

1. Present Perfect I is used when the speaker merely states that an action took place in the past without mentioning any definite circumstances under which it occurred. Although the action was accomplished in the past, it belongs to the present time sphere because it definitely has a bearing on the present situation. It is the happening itself that matters in the speaker's opinion, the circumstances of the action being immaterial at the moment. The Present Perfect may be said to have nominating power as it is used just to name a past occurrence, summing it up, as it were. As a rule, the Present Perfect serves to denote single accomplished actions:

EXAMPLES:

e.g.

I've had a talk with him. He says he has all the proof he wants.

Мен онымен сөйлескен болатынмын. Ол өзіне керекті дәлелдің барлығы бар екенін айтты.

"I have spoiled everything," she said.

"Мен бәрін де бүлдіріп алдым-ау,"-деді ол.

But it may also express recurrent actions or actions or states of some duration

e.g.

"You've so often been helpful in the past." "I've tried," said Sir Joseph.

"Бұрын сіз сондай жиі қолғабыс тигізіп жүретін едіңіз ғой." "Мен тырысатынмын,"-деді Джозеф мырза.

Since the Present Perfect serves to name a past occurrence, it is frequently used to open up conversations (newspaper and wireless reports, or letters) or to introduce a new topic in them. However, if the conversation (report, letter) continues on the same subject, going into detail, the Present Perfect usually changes to the Past Indefinite, the function of the latter being to refer to actions or situations which are definite in the mind of the speaker. Usually (but not necessarily) some concrete circumstances of the action (time, place, cause, purpose, manner, etc.) are mentioned in this case.

e.g.

"Pussy Cat, Pussy Cat,
Where have you been?"
"Марқау, марқау,
Сен кайда болдың?"
"I've been to London
To look at the Queen"
"Патшайымды көру үшін Лондонға бардым"
"Pussy Cat, Pussy Cat
What did you see there?"
"Марқау, марқау,
Сен онда не көрдің?"
"I saw a little mouse
Under her chair"
"Патшайымның орындығының астынан
Кішкентай тышқанды көрдім"

As is seen from the above examples, the Present Perfect names a new action and the attention is focused on the action itself, whereas the Past Indefinite is used to refer back to a definite action and often the attention is drawn rather to the circumstances attending the action than the action itself.

The Present Perfect is also used not only to introduce a new topic in conversation but to sum up a situation previously described.

e.g.

Oh, don't let's argue! I apologize. I've hurt your feelings, I know.

Сөз таластырмай-ақ қояйықшы! Кешірім өтінемін. Білуімше сіздің сезіміңізді жаралады-м-ау деймін.

It is possible to use the Present Perfect when there is an adverbial modifier of time in the sentence that denotes a period of time which is not over yet: today, this morning, this week, this month, this year, etc.

e.g.

This year we have taken only one assistant.

Биыл біз жұмысқа тек бір ғана көмекшіні қабылдадық.

Present Perfect II also serves to express an action which began before the moment of speaking and continues into it or up to it. This grammatical meaning is mainly expressed by the Present Perfect Continuous.

e.g.

That was a couple of hours ago and I have been waiting ever since.

Бұл жәйт екі сағат бұрын болған еді, мен содан бері әлі күтіп тұрмын.

However, the Present Perfect Non-Continuous is found in the following cases:

1. Its use is compulsory with verbs which cannot have the Continuous form.

e.g.

I have known the young lady all her life.

Мен бұл жас әйелді туғаннан бері білемін.

2. As to verbs which admit of the Continuous form, the choice between the Present Perfect and the Present Perfect Continuous depends on the lexical character of the verb. The Present Perfect may be used with durative verbs though normally the Present Perfect Continuous is preferred.

e.g.

"It's a pretty room, isn't it?" "I've slept in it for fifteen years."

"Бұл әдемі бөлме, солай емес пе?" "Мен бұл жерде он бес жыл бойы үйықтап келдім."

3. The Present Perfect is preferred to the Present Perfect Continuous in negative sentences. It may be accounted for by the fact that in negative sentences the attention is focused rather on the negation of the action proper than on its progress.

e.g.

The other chap was a man who threw up his job ten years ago and he hasn't worked since.

Басқа жігіт өзінің жұмысын он жыл бұрын тастап кеткен кісі болатын, ол содан бері жұмыс істеген емес.

Present Perfect III is found in adverbial clauses of time introduced by the conjunctions: when, before, after, as soon as, till and until, where it is used to express a future action. It shows that the action of the subordinate clause will be accomplished before the action of the principal clause which is usually expressed by the Future Indefinite. This use of the Present Perfect is structurally dependent as it is restricted only to the above-mentioned types of clauses.

e.g.

I'll take you back in my car but not till I've made you some coffee.

Мен саған кофе дайындап берген соң ғана жеңіл көлігіммен үйіне апарып тастаймын.

As soon as we have had some tea, Fred, we shall go to inspect your house.

Фред, біз біраз шай ішіп алған соң ғана сенің үйінді қарауға барамыз.

Sometimes the Present Indefinite is found in this type of clauses in the same meaning as the Present Perfect. The choice of the form depends on the lexical meaning of the verb. With durative verbs the Present Perfect is necessary to stress the idea of the action being completed.

e.g.

When you've had your tea and your boiled egg and your toast and butter, we'll see about it.

Сен өзінің шайыңды, піскен жұмыртқаңды, қарылған наның мен майыңды жеп болған соң, біз ол мәселе туралы ойлап көреміз.

With terminative verbs the choice of the forms is optional.

e.g.

By the time we return the horse will be here.

Біз үйге қайтып оралғанша жылқы осы жерде болады.

When she retires we won't replace her.

Ол демалысқа шығып кеткен соң біздің ешқайсымыз да оның орнын баса алмаймыз.

In many cases, however, it is not easy to define the kind of connection between the past and the present implied in the use of the Present Perfect. It is sufficient that the main idea of the Present Perfect prevails-there remains the fact that the action took place in the past and is important for the present from the speaker's view point.

e.g.

Has anybody behaved badly to you?

Сізге біреу жаман қылығын көрсетті ме?

I presume you don't pretend that I have treated you badly.

Мен сізге жаман көзбен қарағанымды аңғармағандай болып түрсыз ба деп ойлаймын.

It should be noted that many verbs in English are polysemantic they may be terminative in one meaning and durative in another. For example, **see** may have the terminative meaning "көріп қою" and the durative meaning "көру". But this does not present any special difficulty because the context definitely points to one particularly meaning of the verb, all the others being eliminated.

So it is expedient to describe the use of the various forms according to the time sphere to which they belong, namely the Present, the Past, the Future and the Future in the Past.

* * *

Мақалада ағылшын тілі грамматикасындағы маңызды мәселенің бірі етістіктің шақ формасы қарастырылады.

* * *

The article deals with the category of time English as a relative time, which tend to assume the perfect form is not an expression of intense, but as an aspect of the form.

Прецедентные феномены как результат текстовой редукции

З. К. Сабитова

д.ф.н. профессор КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье анализируются прецедентные феномены как результат текстовой редукции, рассматриваются их различные типы: прецедентный текст, прецедентная ситуация, прецедентное имя, прецедентное высказывание, особенности их функционирования в лингвокультуре, трансформированные прецедентные тексты как проявление карнавализации языка.

Вся наша жизнь проходит в текстовом окружении, из текстов различных типов мы получаем большую часть информации о мире. М.М. Бахтин, теория диалога которого подготовила почву для интертекстуальных исследований, писал: «Я живу в мире чужих слов, и вся моя жизнь является ориентацией в этом мире, реакцией на чужие слова…, начиная от их освоения (в процессе первоначального овладения речью) и кончая освоением богатств человеческой культуры (выраженных в слове или в других знаковых материалах… Все слова для каждого человека делятся на свои и чужие, но границы между ними могут смещаться, и на этих границах происходит напряженная диалогическая борьба» [1, 367-368].

Термин «прецедентный текст» (ПТ) был впервые введен Ю.Н. Карауловым. Прецедентными Ю.Н. Караулов называет тексты, «(1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, (2) имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, (3) обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [2, 216].

К ПТ относятся цитаты из художественных произведений, мифы, предания, устно-поэтические произведения, притчи, легенды, сказки, анекдоты, фразеологизмы, пословицы, поговорки, крылатые слова и другие устойчивые речевые формулы, напр.: *Свежо предание, да верится с трудом; Герой нашего времени; Все смешалось в доме Облонских; Книги имеют свою судьбу; Покой нам только снится; Колобок, колобок, я тебя съем; Москва не сразу строилась; Миллион-миллион алых роз; краеугольный камень; заблудшая овца* и др. ПТ может быть и имя собственное, напр., имя исторической личности, персонажа литературного произведения, киногероя: *Чингисхан, Наполеон, Абылай хан, Кобланды, Шерлок Холмс, Баян-сулу, Красная Шапочка, Анна Каренина, Рембо* и др.

ПТ играют чрезвычайно важную роль в культуре общества и создаваемых этим обществом произведениях. Одним из основных источников прецедентности в европейской литературе является текст Библии. К прецедентным текстам, используемым в европейской культуре, относятся также цитаты из художественных текстов, мифы, предания, устно-поэтические произведения, притчи, легенды, сказки, анекдоты и т. п.

Такие ПТ, как «Двенадцать стульев» И. Ильфа, Е. Петрова, «Путь Абая» М. Ауэзова, хранятся в сознании не от первого слова до последнего, а как сжатый «образ», максимально уплотненное представление о нем, включающее сюжет, персонажей, какие-то детали и др. Обращение в речи к ПТ происходит, как правило, к этому представлению, которое может быть «развернуто», вербализовано [3, 47]. Обращение к ПТ осуществляется через связанные с ним символы: цитаты, имена персонажей, ситуации, которые актуализируют сам ПТ и порождаемые им коннотации.

Одним из способов существования ПТ является семиотический, который заключается в том, что ПТ является знаком, символом ситуации, текста, заключающейся в нем информация максимально свернута, сконденсирована, при этом обращение к оригинальному тексту дается намеком, отсылкой, признаком, и тем самым в коммуникацию включается либо весь текст, либо соотносимые с ситуацией общения или более крупным жизненным событием отдельные его фрагменты [2, 217].

В.Г. Костомаров и Н.Д. Бурвикова писали, что существует некоторый механизм удобного свертывания и хранения ПТ в виде отдельного слова, словосочетания или фразы. Этот процесс свертывания авторы называют текстовой редукцией. Они обратили внимание на то, что за каждым крылатым словом обнаруживается текст или ситуация [4, 73].

Так, романы И. Ильфа, Е. Петрова «Двенадцать стульев» и «Золотой теленок» явились источником множества ПТ, которые возникли в результате текстовой редукции: *Есть еще от жилетки рукава, круг от бублика и мертвого осла уши; Может быть, тебе дать еще ключ от квартиры, где деньги лежат?; И разошлись, как в море корабли!* («Двенадцать стульев»); *Автомобиль – не роскошь, а средство передвижения* («Золотой теленок») и др.

Напр., выражение Остапа Бендера *Почем опиум для народа*?, обращенное к отцу Федору, отсылает к вертикальному контексту, создаемому фоновыми знаниями, – к высказыванию К. Маркса «*Религия есть опиум для народа*». Впоследствии выражение Остапа Бендера, а не К. Маркса становится прецедентным и порождает новые смыслы. Напр., в заголовках газетных статей этот ПТ приобретает различные значения, его употребляют, когда речь идет: а) о религии: «*Почем «опиум для народа»: Израиль и Европа*» (Израиль потратит на религию около 2,2 млрд. шекелей в год, или 0,7% государственного бюджета); б) о наркотиках (опиуме): «*Почем опиум для народа?*» (о вреде наркотиков и последствиях их употребления); в) об обмане «*Почем опиум для народа?!*» (о минусах старых некачественных иномарок) и др.

Известно, что всякая культура стремится выработать свою систему идентифицирующих признаков, позволяющих отличать «своих» от «чужих». Одним из таких признаков является знание или незнание носителем той или иной лингвокультуры определенных текстов, которые получили название прецедентных.

ПТ образуют общечеловеческую культуру (семиосферу), которая, как писал Ю.М. Лотман, сама может рассматриваться как текст. Культура – «это сложно устроенный текст, распадающийся на иерархию «текстов в текстах» и образующий сложные переплетения текстов. Поскольку само слово *текст* включает в себя этимологию переплетения, мы можем сказать, что таким толкованием мы возвращаем понятию «текст» его исходное значение» [5, 72].

М.М. Бахтин считал, что «текст живет, только соприкасаясь с другим текстом (контекстом). Только в точке этого контакта текстов вспыхивает свет, освещающий и назад и вперед, приобщающий данный текст к диалогу… Нет ни первого, ни последнего слова и нет границ диалогическому контексту (он уходит в безграничное прошлое и в безграничное будущее)» [1, 384, 393].

Без знания ПТ, которые представляют собой одну из составляющих лингвокультурологической компетенции, полноценное общение в лингвокультурной среде затруднительно. Знание таких текстов свидетельствует о принадлежности человека к определенной социально-культурной группе, нации, эпохе, т.е. к кругу «своих», а также является показателем высокой речевой и общей культуры. Наоборот, незнание ПТ – показатель невключенности человека в культуру своего народа, признак низкой культуры речи.

ПТ служат основой обучения, социализации, аккультурации ребенка, при помощи них он обучается родному языку, ПТ, становясь учебным материалом, входя в программы школьного обучения, частично заучиваются наизусть; их знание общественно осознается как необходимый признак образованного, «культурного» человека [6, 44].

У представителей каждой лингвокультуры, жителей каждой страны имеется свой корпус ПТ, известных данной лингвокультуре и не знакомых членам других лингвокультур. ПТ, будучи «костяком фоновых знаний», обеспечивают ощущение принадлежности к одному культурному сообществу.

Теория ПТ Ю.Н. Караулова получила развитие в работах И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Гудкова, Д.В. Багаевой [3; 7]. Они предложили разграничивать следующие виды прецедентных феноменов: прецедентные имена, прецедентные высказывания, прецедентные тексты и прецедентные ситуации.

Прецедентная ситуация (ПС) – некая «эталонная», «идеальная» ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которых входят в когнитивную базу. Обозначать ПС может прецедентное имя или прецедентное высказывание, напр., ПС вавилонского столпотворения, которым объясняются причины многоязычия, смешения языков и рассеяния на земле людей, наказанных за намерение создать в Вавилоне столп, который должен был достать до неба, может обозначаться единицами: *Вавилонское смешение языков* «бестолковый, шумный разговор»; *Вавилонская башня* «что-то очень огромное, какое-то нескромное, показное дело»; *Вавилонское столпотворение* «беспорядок, суматоха, шум, неразбериха».

Прецедентный текст – законченный и самодостаточный продукт речемыслительной деятельности; (поли) предикативная единица; сложный знак, сумма значений которого не равна его смыслу; ПТ хорошо знаком любому среднему члену национально-культурного сообщества, напр.: «*Евгений Онегин*», «*Война и мир*», «*Путь Абая*», «*Кровь и пот* (*Қан мен тер*)», тексты песен, анекдоты, реклама и др. Обращение к ПТ возобновляется через связанные с ним прецедентные высказывания или прецедентные имена, напр.: *Татьяна, Пьер Безухов, Абай, Тогжан, Легко на сердце от песни веселой* и др.

Прецедентное высказывание (ПВ) – репродуцируемая, законченная и самодостаточная единица, которая может быть или не быть предикативной; сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу, напр.: *Счастливые часов не наблюдают; Мы все учились понемногу, чему-нибудь и как-нибудь; В одну телегу впрячь не можно коня и трепетную лань; Без труда не вынешь и рыбку из пруда; Что имеет – не храним, потерявши плачем.*

Прецедентное имя (ПИ) – индивидуальное имя, связанное с широко известным ПТ (*Колобок, Печорин, Дон Жуан, Людоедка Эллочка, Алдар-Косе, Кыз-Жибек, Кобланды, Двуликий Янус*) или с ПС (*Иван Сусанин, Колумб, Балуан Шолак, Махамбет*). ПИ может быть знаком, символом ПС, напр., *Иуда* – предательство, *Плюшкин* – скупость, *Колумб* – первооткрыватель, *Махамбет* – поэт, неутомимый борец за справедливость, *Балуан Шолак* – борец, поэт, *Кобланды* – батыр.

ПИ *Алдар-Косе* имеет источником казахские народные сказки, анекдоты о сыне бедняка, находчивом и хитром Алдар-Косе, который защищает бедных и с помощью ума, ловкости обманывает и наказывает жадных богачей, лентяев, глупцов и даже чертей: *Жил в одном ауле безбородый хитрец Алдар-Косе. Глаза у него были острые, ноги быстрые, руки проворные, а ум еще проворнее. Любил Алдар-Косе пошутить и посмеяться, особенно над глупцами и скрягами. Богатства у него не было, но хитростью он не раз добывал себе на обед жирного барана*.

Сказки о нем называются так: «Жадный бай и Алдар-Косе», «Бай Утежан и Алдар-Косе», «Алдар-Косе и скупой друг», «Как Алдар-Косе увел коня у вора», «Алдар-Косе и черти», «Алдар-Косе и дьявол», «Как Алдар-Косе перехитрил тигра» и др.

В казахской лингвокультуре ПИ *Алдар-Косе*, представляя собой свернутый текст, выражает идею о том, что жестокость, несправедливость, глупость можно победить умом, хитростью, шутками, смехом.

Общенациональное инвариантное представление, стоящее за прецедентными феноменами, структурированную совокупность минимизированных и национально-детерминированных представлений о прецедентном феномене называют инвариантом восприятия [3, 61, 68].

Инвариант восприятия прецедентного феномена включает в себя: 1) дифференциальные признаки того или иного феномена, напр.: *Пушкин* – гений, *Алдар-Косе* – находчивый, хитрый, справедливый; 2) атрибуты – все, что в сознании связывается с данным феноменом, но не является необходимым для его определения, напр.: *Обломов* – халат, диван, *Чебурашка* – большие уши, *Карлсон* – пропеллер; 3) оценку, т.е. одну из точек на оси «хорошо / плохо» [8, 26; 3, 61, 69].

Прецедентные феномены определяют шкалу ценностей данной лингвокультуры, формируют набор «героев» и «злодеев». Их функция близка функции мифа: представление, стоящее за прецедентным феноменом, является «свернутым» мифом [8, 26].

Так, ПИ *Чингисхан* для тюрков, монголов имеет особый смысл – «легендарный полководец, гениальный человек, великий хан, сумевший объединить все монголоязычные племена в одно единое государство». Однако для носителей других лингвокультур, с ним связаны другие ассоциации.

В ситуации, когда нужно объяснить иностранцу, кто такой Чингисхан, мы максимально сжато, при этом максимально информативно изложим самую «суть», которую знают все представители данной лингвокультуры. Это и будет вербализацией инварианта восприятия ПИ «великий полководец, мудрый, организатор, завоеватель, имеющий непреклонную волю, самообладание».

ПТ и ПС, как отмечалось выше, могут выражаться через ПИ и ПВ. Интересными в этом плане являются ПИ *Дон Кихот* и ПВ *Рыцарь печального образа, сражаться с ветряными мельницами*, апеллирующие к инварианту восприятия: «благородный чудак, пытающийся действовать сообразно своим убеждениям, без учета реальности». Обращение к ПТ – роману М. Сервантеса «Дон Кихот» – позволило проследить, как названные единицы в процессе

текстовой редукции получили статус прецедентных, «прочесть» выраженный в них образ Дон Кихота как минимизированный текст.

Роман М. Сервантеса представляет собой многомерное дискурсное пространство. Он включает несколько возможных миров, взаимодействием которых формируется сложный образ Дон Кихота, «претерпевший» трансформации от фантазера, безумца до благородного чудака, идеала благородства. В романе описывается несколько миров: рыцарский, мир рыцарских романов – с идеальным образом рыцаря, преисполненного достоинства, чести и отваги; воображаемый, выдуманный мир Дон Кихота – Рыцаря Печального Образа; реальный (Испания начала XVII в.) – с образом безумного, комичного Дон Кихота.

Рыцарский мир представлен в романах, чтению которых с жаром и увлечением отдавался Дон Кихот. Пародийность образа Дон Кихота заключается в том, что он, начитавшись рыцарских романов, вообразил себя странствующим рыцарем и решил вернуть в мир справедливость. Возможный вымышленный мир Дон Кихота – это модель, созданная им по образу и подобию мира рыцарских романов. Ср. слова, обозначающие процесс его превращения в рыцаря: ***сделаться*** *странствующим рыцарем; из степенного идальго* ***превратился*** *в странствующего рыцаря*; *Наш идальго твердо держался того мнения, что если* ***произошла перемена в положении хозяина****, то и конь* ***должен переменить имя и получить новое, славное и громкое, соответствующее новому сану и новому поприщу хозяина***, кличка коня *Росинант* (*росин* – «кляча», *анте* – «прежде и впереди», т.е. то, что было клячей когда-то, а также кляча, идущая впереди всех остальных) и др.

Дон Кихот принял мир иллюзий за реальный мир, который он хотел «переделать» по образцу выдуманного им мира. Исполняя свой рыцарский долг, он не считался с желаниями тех, кого он защищал; его внешний вид, поведение, речь не вписывались в общественные нормы реального мира. Это и обусловило отношение к Дон Кихоту с неуместными рыцарскими стереотипами поведения как к странному, чудному, смешному, в конечном счете – признанию его сумасшедшим, безумным: *Теперь у спутников Дон Кихота уже не оставалось сомнений в том, что у него* ***помутился рассудок*** *и какой именно вид* ***умственного расстройства*** *овладел им.*

ПИ *Дон Кихот*, ПВ *Рыцарь Печального Образа* имеют следующие варианты восприятия: «человек, желающий совершать различные подвиги, но попадающий в комичные ситуации из-за неуместности своего поведения»; «странный для окружающих человек, рыцарски-самоотверженно борющийся за отвлеченные идеалы добра»; «фантазер, оторванный от жизни, вступающий в борьбу с реальным или кажущимся злом, но не учитывающий трезво своих сил, не сознающий, что борьба его бесполезна и что он вызывает у всех только насмешки» [9, 196-197].

Это подтверждают данные «Русского ассоциативного словаря», который, как известно, позволяет проникнуть в социально-историческую память и сознание носителей русского языка. Среди реакций на слово-стимул *Дон Кихот* выделяются признаки, актуализирующие смыслы инварианта восприятия анализируемых прецедентных феноменов: рыцарь (*рыцарь, герой, воин, молодец, мужик*); романтик (*романтик, любовь, добрый, путешественник*); безумный (*придурок, дурак, идиот, больной, ненормальный, фантазер, чудак, чудики*) [10, 52].

В русском языке имя *Дон Кихот* стало нарицательным, от него образовались слова *донкихотство*, *донкихотизм* в значении «наивное, беспочвенное фантазерство», *донкихотствовать* – «вести себя как Дон Кихот».

Таким образом, взаимодействие различных миров романа породило прецедентные феномены, которые прошли путь от обозначения антипода рыцаря – безумного, комичного искателя приключений до трогательного идеала рыцарства и доблести. Судьба распорядилась так, что *Дон Кихот* «вдруг самым непостижимым образом сделался в мировой культуре идеалом рыцарственности и крепости духа» [11].

ПИ, обладающие широкой известностью в рамках определенной лингвокультуры, могут получать понятийное содержание, в результате указывать на конкретного индивида и обозначать группу лиц, приписывая им определенные признаки, качества, т.е. функционировать подобно нарицательным существительным. За ПИ закрепляется определенное значение [8, 26].

Так, имя *Наполеон* обозначает французского полководца и государственного деятеля, став прецедентным (ср.: *Мы все глядим в Наполеоны* (А.С. Пушкин)), оно имеет значение «люди, которым свойственны черты характера Наполеона: эгоизм, гордость, честолюбие, чувство исключительности».

Имя литературного героя, исторического деятеля может становиться ПИ, называющим типичного носителя черт, свойственных кругу лиц, напр.: *Хлестаков* (по имени героя комедии Н. Гоголя) – наглый хвастун; *Гамлет* (по имени героя трагедии В. Шекспира) – сомневающийся человек, неспособный действовать решительно; *Отелло* (по имени героя трагедии В. Шекспира) – ревнивец; *альфонс* (по имени героя комедия А. Дюма) – мужчина, находящийся на содержании у любовницы; *меценат* – богатый покровитель искусства, ментор, наставник и др.

В последние годы, когда кризисный, переломный этап в жизни общества отразился на языке, отмечается процесс карнавализации окружающей действительности, который стимулировал и карнавализацию русского языка. В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова ссылаются на слова М.М. Бахтина о том, что персонаж карнавала несет одновременно идею и развенчание ее.

Обновление оценок и смыслов, стиля в целом, принципом которого становится «и о серьезном несерьезно, с шуткой и весело», «принимает формы карнавала: привычные естества выступают под личинами, а переодевание, напяленные на них костюмы и маски то в самом деле высвечивают истинную сущность, то лишь создают ее видимость» [4, 9].

Ученые назвали свою книгу «Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века». Название книги является примером карнавализации как явления языка и культуры. В основе названия лежит ПВ *Никто не вливает новое вино в ветхие мехи*, возникший на основе текста Библии: *И никто не вливает молодого вина в мехи ветхие; а иначе молодое вино прорвет мехи, и само вытечет, и мехи пропадут; но молодое вино должно вливать в мехи новые; тогда сбережется и то и другое. И никто, пив старое вино, не захочет тотчас молодого, ибо говорит: старое лучше* (Евангелие от Луки).

По мнению ученых, «карнавал все же – лишь видимость обновления, ибо он отталкивается от известного (от старых мехов!), но пытается переосмыслить, переоценить, высмеять его (т.е. влить в них молодое кислое вино)» [6, 9].

В современных газетных заголовках чаще встречаются трансформированные ПТ как признак карнавализации языка. Такие единицы делают текст диалогичным, поскольку для их понимания необходимо активное соучастие читателя. За ПТ тянется «текстовый шлейф», без знания которого информация для читателя будет непонятной. Значение ПТ складывается из значения фразы, контекстного смысла, унаследованного из текста-источника, и приобретенных смыслов, развивающихся в процессе функционирования данного выражения в речи.

Среди способов трансформации исходного ПТ отмечаются следующие: замена компонентов, усечение компонентов, добавление компонентов. Приведем ПТ, функционирующие в заголовках статей казахстанских и российских газет:

«*Лед, похоже, тронулся*» (о переговорах делегации ООН с багдадскими властями), ссылка на ПТ из романа И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» «*Лед тронулся, господа присяжные заседатели!*»;

«*Молодым везде дорога*» (об уровне безработицы среди молодежи в Магаданской области), источник – строки *Молодым везде у нас дорога, старикам везде у нас почет* из «Песни о Родине» композитора И. Дунаевского;

«*Маленький секрет большой кампании*» (в борьбе с безработицей, поставлена галочка; куда ушли деньги фонда): ПТ отсылает к строкам песни из мультфильма «*Большой секрет для маленькой компании*»;

«*Нам не нужно яйцо золотое. Лучше простое, но свое*» (о поддержке отечественных производителей яиц – птицефабрик, а не дорогих привозимых), источник – сказка «Курочка Ряба»: *Снесла курочка яичко, да не простое – золотое*;

«*Окно в Азию*» (Казахстанские студенты-предприниматели увезли сразу шесть бизнес-проектов в Малайзию для участия во Все-мирном кубке SIFE (студенты в свободном предпринимательстве)), ссылка на фразу *В Европу прорубить окно* из поэмы А.С. Пушкина «Медный всадник», характеризующая основание Петром I города Санкт-Петербурга – первого морского порта Московского государства;

«*Ударили иском по бездорожью*» (Горожане добиваются от акимата капитального ремонта дорог через суд), намек на фразу из романа И. Ильфа и Е. Петрова «Золотой теленок»: *Ударим автопробегом по бездорожью и разгильдяйству* и др.

Еще примеры использования прецедентных феноменов в газетных заголовках как проявление карнавализации русского языка: *Обратная сторона рекламы; Тише скажешь – дальше выйдешь; Рок изобилия; Трагедия в шести терактах; Век живи, учись быстрее; Бороться и искать, найти и перепрятать; Пришел, увидел – побелил; Культура требует жертв; Сдавайся, кто может* и др.

Таким образом, проведенный анализ прецедентных феноменов подтверждает справедливость слов Р. Барта: «Основу текста составляет… его *выход* в другие тексты, другие коды, другие знаки; текст существует лишь в силу межтекстовых отношений, в силу интертекстуальности». Поэтому «всякий текст есть междутекст по отношению к какому-то другому тексту…, текст образуется из анонимных, неуловимых и вместе с тем *уже читанных* цитат – из цитат без кавычек» [12, 428].

Литература:

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 422 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и русская языковая личность. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.
3. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
4. Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. Как тексты становятся прецедентными // Русский язык за рубежом. – 1994. – № 1. – С. 73-76.
5. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство – СПб., 2000.
6. Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. – СПб.: Златоуст, 2001. – 72 с.
7. Красных В.В., Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Багаева Д.В. Прецедентное высказывание и прецедентное имя как символы прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 1. – М., 1997. – С. 82-103.
8. Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь: Вып. первый / И.С. Брилева, Н.П. Вольская, Д.Б. Гудков, И.В. Захарова, В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2004. – 318 с.
9. Ашукин Н.С, Ашукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты, Образные выражения. – М.: Правда, 1986. – 768 с.
10. Русский ассоциативный словарь. – Кн. 5. Прямой словарь: от стимула к реакции. Ч.III. – М.: Изд-во ИРЯ РАН, 1998. – 204 с.
11. Национальный корпус русского языка / www.ruscorpora.ru
12. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – 616 с.

* * *

Мәтіндік редукцияның нәтижесі ретінде прецедентті феномендер талданып, олардың түрлері қарастырылады: прецедентті мәтін, прецедентті жағдай, прецедентті есім, прецедентті пікір, белгілі бір лингвомәдениетте олардың қызмет ету ерекшеліктері, тіл карнавализациясының көрсеткіші болатын трансформацияланған прецедентті мә-тіндер.

* * *

The article researches the precedent phenomena as a result of textual reduction, analyzes various types of it: precedent text, precedent situation, precedent name, precedent expression, features in different lingua cultures, transformal precedent texts as a representation of a word-play of language.

Онимическая семантика и её специфика

В. И. Супрун[1], Г. Б. Мадиева[2]

[1]д.ф.н., профессор Волгоградского государственного социально-педагогического университета, Волгоград, Россия
[2]д.ф.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена аналитическому обзору активной дискуссии о наличии/отсутствии значения у имён собственных, начавшейся еще древние века. Эта проблема постоянно получает новые импульсы для размышления при обращении к ранее не исследованным или слабо изученным именам, к специфическим разрядам и типам онимов, к языкам разной типологии и генеалогии. Каждое следующее осмысление этой проблемы становится новым шагом на пути к недостижимой цели – создать непротиворечивую и полную теорию имени собственного.

Дискуссия о наличии или отсутствии значения у имён собственных стала res permanenta для ономастики. Она велась учёными в момент зарождения науки, что прекрасно описано в монографии А.В. Суперанской (1973: 45-112), вспыхивала с разной степенью интенсивности в последующие годы. Мало кто из ономатологов и лексикологов удержался от желания порассуждать о семантике онима. В современной лингвистике существуют различные взгляды на вопрос о значении и семантике имени: от структурно-языкового содержания имени собственного, «редуцированного» или ослабленного значения имени собственного, энциклопе-

дического значения до полного отрицания значения у имени собственного (Мадиева, Супрун 2011: 145-146).

Е.С. Отин в своих работах по проблемам коннотации имён собственных (1994, 2000, 2004) проблему значении онима специально не затрагивает, оно для него – реально существующий факт языковой действительности: «онимы не только способны выполнять свою прямую и изначальную функцию – быть именами объектов окружающего нас мира, но и проникаются вторичным, дополнительным понятийным содержанием, становятся в речи экспрессивно-оценочными заместителями имён нарицательных» (2004: 5). По его мнению, коннотонимы со вторично развившимися созначениями являются ономастической универсалией, присущей словарному составу большинства языков мира (там же). Составитель первого в славянской лексикографии словаря коннотативных онимов воплотил в жизнь идею Л.В. Щербы – «определить вторые “нарицательные” значения собственных имён» (1974: 279).

Поскольку у имени собственного есть коннотация, созначение, то должны быть также денотация и референция. В недавно вышедшей в Болгарии ономастической энциклопедии имеется 7 статей об ономастической семантике, правда, сведённые в конце концов к двум исходным: *значение на оним, значение на име, ономастично значение, ономастична семантика, съдържание на име, значение на име, смисъл на име* (Балкански, Цанков 2010: 148-149). Нет необходимости переводить эти термины, поскольку по-русски они звучат примерно так же. При этом дважды повторяется дефиниция для рядом расположенных терминов *значение имени* и *значение онима* ‘сведения (информация, содержащаяся) в имени об индивидуальном объекте, который назван’. Приведён пример: *Иван* ‘человек с этим личным именем, индивидуальность которого конкретизируется обычно в комбинации с отчеством, фамильным, родовым именем или прозвищем’ (там же).

Это определение в целом корреспондирует с пониманием лексического значения слова, определённым в ЛЭС: «содержание слова, отображающее в сознании и закрепляющее в нём представление о предмете, свойстве, процессе, явлении и т.д.» (Гак 1990: 261). Введённые в обе дефиниции слова *сведения* и *содержание* можно рассматривать как синонимичные: *сведения* ‘факты, данные, характеризующие кого-л. или что-л.’, *содержание* ‘отображённая в нашем сознании совокупность существенных признаков предмета или ряда однородных предметов (в логике)’ (Ефремова/III: 204, 343). При переводе толкования болгарского термина мы ввели дополнительную единицу *информация* ‘сведения об окружающем мире и протекающих в нём процессах, воспринимаемые человеком или специальными устройствами’ (Ефремова/I: 879). Среди болгарских терминов встречается также *смысл имени*, в котором первая единица обозначает ‘внутреннее, логическое содержание (слова, речи, явления), постигаемое разумом; значение’ (Ефремова/III: 327).

В указанной болгарской энциклопедии термины *референт* и *денотат* используются как синономы: *денотат на им*е ‘всякий объект или явление, которые имеют индивидуальное имя, носитель имени, объект номинации, референт собственного имени’ (Балканский, Цанков 2010: 97). Определение референта собственного имени отличается только отсылкой к денотату и дополнительным терминосочетанием *объект именования* (там же: 392). В книге имеются также термины *ономастичен референт* (там же: 309), *обект на именуването, обект на номинация, назоваване* (там же: 286).

В русской лингвистической традиции под референтом понимается «объект внеязыковой действительности, который имеет в виду говорящий, данный речевой поток; предмет референции» (Булыгина, Крылов, 1990б: 410-411). Под денотатом может рассматриваться как обозначаемый предмет, так и «множество объектов действительности (вещей, свойств, отношений, ситуаций, состояний, процессов, действий и т.д.), которые могут именоваться данной единицей (в силу её языкового значения)» (Булыгина, Крылов, 1990а: 128-129).

Следует согласиться с мнением В.Г. Гака, что всякое слово в языке обладает лексическим значением (1990: 262). Вспомним лингвистический эксперимент Л.В. Щербы «Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрёнка». В этой искусственной фразе, созданной на основе фонетических законов и грамматических правил русского языка, все корневые морфемы заменены на бессмысленные сочетания звуков. Наше языковое сознание протестует против асемантичности входящих в предложение единиц. Как показали психолингвистические эксперименты с этим предложением, носители языка конструируют различные

фантомные объекты, соотносимые с мнимо полнозначными лексемами. Помимо классической (щербовской) интерпретации грамматической структуры предложения, в Интернете имеется немало примеров «хулиганских» вариантов прочтения: глокая – деепричастие (типа *играя, бегая*), существительное (*стая, горничная*), куздра – наречие (*вчера*), курдячит – существительное (*аппендицит*). Можно добавить в этот перечень ономастическое прочтение единиц, при котором антропонимами или зоонимами могут быть определены Куздра, Бокр, Бокрёнок, а также Штеко и даже Глокая (*Шургая, Широкая, Успенская*).

В.Г. Гак определяет, что имена собственные содержат элементы сигнификативной стороны значения, так как подводят единичный объект под некоторый класс объектов (1990: 262). При этом различаются языковые выражения с постоянной референцией (Луна, Земля, Солнце, Ходжа Насреддин), имеющие одноименный денотат, и единицы с переменной референцией, имеющие многоэлементные денотаты (Булыгина, Крылов 1990а: 129). Н.Ф. Алефиренко считает, что семантика онима располагает более дифференцированным, чем у апеллятива, контенсионалом и менее объёмным экстенсионалом; имена собственные выражают единичное понятие, а в речевом употреблении этот сигнификативный компонент значения модифицируется (1998: 167-168).

Возможно, имеет смысл говорить об особом онимическом значении слова. Сравним, например, семантические структуры слов *Волга* и *река* (семы апеллятива определены по БТС: 1114 и Ефремова/III: 115, онима – по БЭС: 219 и РВВО: 84-88).

Волга	**река**
Река	Водный поток
Крупнейшая в Европе	Естественный
Широкая	Непрерывный
Раздольная	Значительный
Символ России	Со стоком с площадей бассейна
Матушка	Текущий в русле
Впадает в Каспийское море	От истока до устья

Бросается в глаза, что у апеллятива выявлены действительно семы – минимальные предельные единицы плана содержания (Новиков 1990: 437), тогда как у гидронима представлены «осколки» географической, когнитивной, лингвокультурной и пр. информации. Семы апеллятива предельны, а у гидронима устойчива только денотативная связь, остальные параметры произвольны, зависят от индивидуального объёма знаний и чувствований носителя языка. Е.С. Отин определяет, что «типичным, узуальным для названия *Ташкент* в русской речи является его собственно топонимное значение ‘столица Узбекистана’» (2004: 8). Видимо, можно выделить также и более общее значение ‘город’, свойственное всем ойконимам, основанное на их первичной денотативной семе, ср. определение слова *столица* ‘главный город страны’ (БТС: 1272).

Чем известнее имя собственное, тем больше у него информационных и ассоциативных сем. Семантическую структуру гидронима *Волга* можно было расширить значительным числом других ассоциативных характеристик: *транспортная артерия*, *гидроэлектростанции и водохранилища*, *крупные города*, *Жигули*, *песни*, *Стенька Разин*, *издалека долго*, *колыбель моя* и мн. др. У названий незначительных рек такого семантического объёма нет, фактически присутствует только денотативная связь: Гуселка – река (РВВО: 111). Этот гидроним может существовать только в составе апеллятивно-онимического комплекса (Широков 2001: 3). Однако и в этом случае объём семантики приведенного гидронима может увеличиваться за счёт расширения сферы использования названного этим именем объекта, его узнаваемости, значимости для использующих это название и т.п.

Обязательность / факультативность функционирования онима в составе апеллятивно-онимического комплекса определяется отнесением имени собственного к ядру или периферии онимического поля. Ядерные конституенты, к которым относятся антропонимы (Супрун 2000: 17), употребляются без апеллятивного сопровождения (*Иван*, *Иванов*), тогда как периферийные единицы проявляют свою семантику только в сочетании с дифференцирующим нарицательным именем: *конфета «Ромашка» – детский сад «Ромашка» – кафе «Ромашка» – ансамбль «Ромашка» – стихотворение «Ромашка»*. Антропонимы с терминами родства образуют неделимые единицы прагмаономастического характера: *дядя Коля, тётя Надя, бабушка Ира, дедушка Слава* и пр. (Супрун 2000: 20). Н.Д. Арутюнова говорит о стремлении к таксономической диф-

ференциации онимов с помощью категориального существительного: *фабрика «Красная роза», кинотеатр «Художественный», улица Пречистенка* и пр. (1999: 35).

У разных типов онимов может быть различная семантическая структура. Так, для русского отчества главным является деривационное значение. С помощью суффиксов *-ович/-ич, -овна/-ична/-инична* выражается понятие ‘сын / дочь человека, носящего имя, от которого образовано отчество’. Дополнительно у русского отчества проявляются этнокультурные семы ‘в сочетании с именем является наиболее вежливой формой обращения к человеку’, ‘в деревенской и городской рабочей среде может использоваться самостоятельно как уважительное обращение’. В казахской лингвокультуре такими маркёрами служат термины родства *ул* ‘сын’, *кыз* ‘дочь’, которые в совокупности с именем отца образуют отчество: *Баянжанулы* (в этом случае аффиксоид *-улы* выполняют функцию русского суффикса, показателя мужского рода *-ович/-ич*) и *Баянжанкызы* (аффиксоид *-кызы* используется в значении русского показателя женского рода *-овна*) (Мадиева 2010: 164).

Для фамилий деривационная семантика, лежащая в их основе, затемняется, на первый план выходит значение ‘наследственное семейное именование человека, прибавляемое к личному имени, переходящее обычно от отца к детям’ (БТС: 1415). Не все русские фамилии являются суффиксальными образованиями (*Арнаут, Мельник, Автух, Артюх, Андрус*), многие не имеют посессивных формантов (*Суперанский, Подольский, Успенский, Архангельский, Аржановский, Артельный, Атаманский*). Для фамилий важной является дифференцирующая сема ‘указывает на принадлежность человека к определённой семье’ (Подольская 1988: 140).

Исландское отчество в связи с отсутствием фамилий у этого народа в большей степени берёт на себя номинативно-идентификационно-дифференцирующую функцию, выделяя комбинацией имени и отчества отдельного человека и объединяя с помощью отчеств детей одного исландца: *Elin Olafsdottir, Ingþor Olafsson; Sveinbjörn Sveinbjörnsson; Björk Guðmundsdottir*. Исландское законодательство вообще запрещает иметь фамилию, делая исключение только для натурализированных иностранцев и их потомков. Отсутствие фамилии наполняется при этом в социуме этнокультурным содержанием: ‘типичный исландец, не иностранец’.

Подобная двухкомпонентная система *имя + отчество* существуют также и у других народов. У родовитых монголов до XX века антропонимическая формула состояла из трёх частей: родовое имя, отчество, личное имя, однако при социализме родовые имена были запрещены, остались только имена и отчества: *Жүгдэрдэмидийн Гүррагчаа* (сначала идёт отчество – имя отца в родительном падеже, затем личное имя). Русские женщины, выйдя замуж за монголов, брали в качестве фамилии имя или отчество мужа. С 2000 г. в Монголии вновь разрешены фамилии. Некоторые вернули прежние родовые имена, другие придумали фамилии по роду деятельности или на других основаниях: космонавт Гуррагча взял себе фамилию *Сансар* ‘космос’. В Эфиопии семьи также не имеют постоянных фамилий. Ребенку даётся имя, после которого следует имя отца: у эфиопского стайера и марафонца Хайле Гебреселассие отца зовут Гебреселассие Бекеле; известный амхарский писатель Мэнгысту Лемма родился от Лемма Хайлу. Сложнее система именования у арабов, она включает отчество, дедичество и даже имена более далёких предков, которые могут считаться семейными именами: *Мухаммед Ахмед Амир Сулейман Шараф-Эль-Дин* < личное имя Мухаммед, отец Ахмед, дед Амир, прадед Сулейман, прапрадед Шараф-Эль-Дин.

Русский антропоним способен обладать сакральной семантикой. Церковный обряд наречения имени рассматривается как предшествующий таинству крещения, он приравнивается к оглашению, т. е. приготовлению к принятию христианства. Неизбывной составляющей семантики православного имени становится сакральное значение, которое основывается на том, что «имена святых возлагаются на нас в знамение союза членов церкви земной с членами церкви, торжествующей на небесах» (Булгаков 1993: 955). С.В. Булгаков поясняет далее: «Те и другие составляют одно тело под единою главою Христом и находятся в живом общении между собою. Святые, обитающие на небесах, по любви к братьям своим, живущим на земле, принимают живое участие в их судьбе <…>» (там же).

По мнению православных богословов, «имя действительно направляет жизнь личности по известному руслу и не даёт потоку жизненных процессов протекать где попало» (Флоренский

1998: 510). Сакральная сема есть только у собственно ядерных конституентов ономастического поля, у некоторых единиц и в некоторые периоды развития общества она может иметь нулевую представленность, однако со времени возникновения религии как формы общественного сознания её проявление становится важным параметром семантики антропонима.

Для понимания онимической семантики важно рассмотрение имён собственных как части речи. Российский учёный, основатель Екатеринбургской ономастической школы А.К. Матвеев в своей книге «Ономатология», а также ранее в статье «Ономастика и ономатология» предложил различать ономастику как совокупность собственных имён и ономатологию – науку об именах собственных (Матвеев 2005: 5; Матвеев 2006: 16). Ранее в статье «Апология имени» ученый заявлял, что «нецелесообразно предлагать новые термины, тем более что стаж тех, которыми мы пользуемся, уже превышает два тысячелетия» (Матвеев 2001: 87; Матвеев 2006: 5).

Высказав это замечание, А.К. Матвеев далее подвергает ревизии устойчивое противопоставление *имя собственное* (*nomen proprium*) – *имя нарицательное* (*nomen apppellativum*), полагая, что онимы выходят за рамки лексики (Матвеев 2006: 6). Действительно, среди имён собственных встречаются глагольные слова, словосочетания различного состава, структуры, равные предложению (см. многочисленные примеры – Матвеев 2006: 5). Трудно установить частеречную принадлежность онима в языках изолирующего и полисинтетического строя: в первых сложно отличить сложное слово от словосочетания (в китайском языке, например), для вторых характерно включение в состав глагола-сказуемого прямого дополнения и других членов предложения (Журинская 1990: 511), что сказывается на структуре и восприятии микротопонимов и других имён собственных.

Однако даже такая специфика онимов не позволяет усомниться в субстантивности имени собственного. Только став именем существительным, оним выполняет все свои функции: номинативно-идентификационно-дифференцирующую, информационную и экспрессивную, познавательную и аккумулирующую (Подольская 1988: 145). Как и любое слово, имя собственное проявляет себя в контексте, в предложении, в котором оно всегда занимает позиции, свойственные существительному: *Пришёл Умойся Грязью. Отдайте это Ивану Затуливетру / Нине Затуливетер. Я ходил на охоту с Угадаем. Мы читали «Как закалялась сталь». Евгений просидел весь вечер в «Кинь грусть».*

Много ещё будет написано об онимической семантике. Эта проблема постоянно получает новые импульсы для размышления при обращении к ранее не исследованным или слабо изученным именам, к специфическим разрядам и типам онимов, к языкам разной типологии и генеалогии. Языковые факты и явления столь разнообразны и многоплановы, что они с трудом укладываются в строгие логические рамки, всё время стремятся сломать стереотипы, выйти за пределы таксономии, проявить свою уникальность. Но это не значит, что понять семантическую природу онимов невозможно. Каждое следующее осмысление этой проблемы становится новым шагом на пути к недостижимой цели – создать непротиворечивую и полную теорию имени собственного.

Литература:

1. Алефиренко Н.Ф. О природе ономастической семантики // Ономастика Поволжья: Тез. докл. VIII междунар. конф. Волгоград: Перемена, 1998. С. 165-168.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки рус. культуры, 1999. 896 + XV с.
3. Балкански Т., Цанков К. Енциклопедия на българската ономастика: Към основите на българската ономастика / Великотърновски ун-т «Св. св. Кирил и Методий»; Център на българска ономастика «Проф. Николай Ковачов». Велико Търново: Фабер, 2010. 552 с.
4. БТС = Большой толковый словарь русского языка/Гл. ред. С.А. Кузнецов. СПб.: Норинт, 1998. 1536 с.
5. Булгаков С.В. Настольная книга священно-церковно-служителей. Ч. I-II. М.: Издат. Отдел Моск. патриархата, 1993. 1172 с. (единая пагинация) (Репринт. воспроизведение изд. 1913 г.).
6. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Денотат // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990а. С. 128-129.
7. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Референт // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990б. С. 410-411.
8. БЭС = Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 2-е, перераб.

и доп. М.: Больш. Рос. энцикл.; СПб.: Норинт, 2001. 1456 с.
9. Гак В.Г. Лексическое значение слова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 261-263.
10. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. В трёх томах. М.: АСТ; Астрель, 2006.
11. Журинская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 511-512.
12. ЛЭС = Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. 685 с.
13. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. Алматы: Арыс, 2010. 240 с.
14. Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Теоретические основы ономастики: Учеб. пособие. Алматы: Арыс; Волгоград: Перемена, 2011. 280 с.
15. Матвеев А.К. Апология имени // Известия Урал. гос. ун-та (Екатеринбург). 2001, №21. Проблемы образования, науки и культуры. Вып. 11. С. 86-92.
16. Матвеев А.К. Ономастика и ономатология // Вопросы ономастики (Екатеринбург). 2005, №2. С. 5-10.
17. Матвеев А.К. Ономатология. М.: Наука, 2006. 292 с.
18. Новиков Л.А. Сема // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 437-438.
19. Отин Е.С. Русская ономастика в Русской энциклопедии. Иван. Иванов // Русская ономастика и ономастика России: словарь. М.: Школа-Пресс, 1994. С. 7-11, 85-90, 91-92.
20. Отин Е.С. Материалы к Словарю коннотативных собственных имён (буква А) // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. VI. Донецк, 2000. С. 108—151.
21. Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имён. Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2004. 412 с. 2-е изд. М.: А Темп, 2006. 440 с. (Сер. Филологические словари русского языка).
22. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978. 198 с. 2-е изд. перераб. и доп. 1988. 192 с.
23. РВВО = Крюкова И.В., Супрун В.И. Реки и водоёмы Волгоградской области: Гидронимический словарь. Изд. 2-е, перераб. и доп. Волгоград: Изд-во ВГАПК РО, 2009. 380 с.
24. Суперанская А.В. Общая терия имени собственого. М.: Наука, 1973. 366 с.
25. Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал: Монография. Волгоград: Перемена, 2000. 172 с.
26. Флоренский П.А. Имена: Сочинения. М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. 912 с. (Сер. Антология мысли).
27. Широков А.Г. Русская урбанонимия в диахроническом освещении: апеллятивно-онимические комплексы. Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Волгоград, 2001. 20 с.
28. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Рецензия

Л.К. Жаналина. Интегративное словообразование: Монография.
– Алматы: КазНПУ им. Абая, 2011. – 492 с.

Русское языкознание в целом и русистика Казахстана продолжают углубленное исследование русского языка как в традиционном, так и новом его представлении с позиций сменившихся парадигм знания о языке и культурно-исторических парадигм времени, активизировавших внимание к языку как средству коммуникации в разных формах его применения. Изменившиеся парадигмы времени, особенно начиная с середины 80-х годов прошлого столетия, резко изменили прежде всего функциональный облик русского языка, охватив практически все его уровни. Но особенно заметными такие новшества, вызвавшие соответственно и структурные трансформации, оказались на лексико-семантическом уровне русского языка, в том числе и на такой пограничной его полосе (или пространстве), как словообразование. Не случайно в последние оды отмечается повышенное внимание исследователей к такому аспекту осмысления языковых фактов, которое было названо узуальной лексемой *состояние*, выступающей теперь в лингвистических работах с оттенком терминоло-

гичности и подчеркивающей специфический взгляд на проблему развития языка в целом.

Внимательный анализ лингвистической литературы последних десятилетий обнаруживает уже достаточно как частных наблюдений в виде статей на данную тему, так и монографических работ (ср., напр., Дуличенко 1994; Костомаров 1999; Русский язык конца XX столетия 1996; 2000; Современный русский язык: активные процессы на рубеже XX-XXI веков 2008, и др.), в которых с той или иной степенью полноты осмысливаются активные процессы, происходящие в русском языке на разных его субуровнях, дается их оценка с опорой на опыт предшественников и прогнозируются возможные пути развития в перспективе. Русское языкознание Казахстана также не стоит в стороне от этой проблемы и вносит свою заметную (и я бы даже подчеркнула – существенную) лепту в решение выдвинутых временем проблем.

В связи со сказанным заслуживает внимания знаменательное событие, связанное с выходом в свет интереснейшей монографии «Интегративное словообразование» известного казахстанского исследователя-русиста, деривато-лога-теоретика, специалиста, работающего в аспекте и таких новых научных парадигм конца XX – нач. XXI вв., как когнитивная лингвистика, антропоцентрическое и неофункциональное направление в языкознании, Лязат Кабылдашевны Жаналиной, существенно дополняющая и углубляющая сложившиеся представления о процессах номинативной деятельности носителей русского языка в новых исторических условиях его функционирования.

Книга «Интегративное словообразование» написана в русле современных тенденций интегрального подхода к трактовке и интерпретации фактов русского языка, включая и факты словообразования, для того чтобы доказать основную идею, выдвинутую и решаемую в данной монографии, - о *статусе* словообразования в системе лингвистического знания. Общая идея и стратегическая задача, поставленная Л.К. Жаналиной в рецензируемом труде и заключается в решении данной проблемы с привлечением интегративного подхода к словообразованию как области *номинативной деятельности* носителя языка, а следовательно, требующей не только системно-структурного подхода в описании фактов, но и функционального, учитывающего участие носителя языка в процессах такой деятельности. Эта ключевая идея ученого была разработана Лязат Кабылдашевной еще в рамках ее докторской диссертации 90-х годов и постепенно стала основой всех ее научных разработок, постепенно углубляя и расширяя горизонты функциональных характеристик фактов словообразования, что породило базовый постулат, говоря ее словами, о «целостном представлении объекта лингвистики на основе реализации идеи о единстве языка и речи». Эта идея органично вписалась и в смену состояния современного русского языка, и в смену культурно-исторических парадигм времени, представляющих, с позиций диахронии в синхронии языка, один из этапов в цепи судьбоносных эпох, значительная часть которых, по необъяснимым причинам, приходится на стыки столетий, когда история языка как бы изнутри отзывается на хронологические разломы с периодичностью в столетие или два (реже – больше, но, как правило, именно на стыке столетий) (см. об этом в нашей работе: [Гайнуллина Н.И. Состояние современного русского языка в синхронно-диахронической интерпретации // Язык – текст – дискурс: проблемы интерпретации высказывания в разных коммуникативных сферах: Матер. междунар. науч. конф., 12-14 мая 2011 г. – Самара, 2011. – С.230-235]. Рецензируемая монография уважаемой коллеги с ее глубоким и многосторонним исследованием отдельного субуровня и его рефлексией на происходящие изменения в современной жизни и науке о языке лишний раз подтверждает выдвинутый нами тезис.

Книга Л.К. Жаналиной «Интегративное словообразование» состоит из четырех глав: «Исходные позиции интегративной лингвистики» (с. 12-134), «Субсловообразование – первая часть интегративного словообразования» (с. 135-316), «Собственно словообразование с интегративных позиций» (с. 317-429), «Фрагменты интегративной лингвистики (вторая модель)» (с. 430-473), Введения, Заключения и Литературы. Последняя включает как наиболее важные и значимые труды предшественников, так и многочисленную литературу последних двух десятилетий (в основном середины 90-х – начала первого десятилетия 2000-х годов).

Наряду с известными, традиционными взглядами на проблему дихотомии *«язык – речь»,* сформированными учением Ф. де-Соссюра, автор в *гл. 1*, с позиций современного антропоцентрического (когнитивного по своей природе) и неофункционального направлений,

делает акцент на единстве данной оппозиции *«язык-речь»*. Для такого понимания учитывается то, что «Речь, речевая деятельность представляют реализацию языка-системы, знаний о языковых формах и о языковых значениях и их соединениях, что означает, что в этом случае реальность становится материальной, воплощенной в звуковые или графические формы». Тогда «речь / речевая деятельность онтологична с позиций носителя языка, который оперирует языковой субстанцией. Для лингвиста, описывающего и/или объясняющего объект науки она и онтологична как для носителя, и гносиологична как для ученого» (с. 15). Вот почему в подобном взгляде на объект исследования (в том числе и на факты словообразования) успешность решения рассматриваемой проблемы в данном направлении, считает ученый, «обеспечивает функциональный подход – определение, с одной стороны, различий языка-речи, а с другой стороны – их единства на основе выявления их функции» (с. 15). С учетом других не менее важных, но частных выводов автор приходит к главной мысли своего научного труда – об интегральном подходе к описанию словообразования как самостоятельного объекта изучения, так как «Интеграция функций мышления и речи и языка-системы и речи (речевой деятельности) происходит в человеке, который мыслит, выражая мысли в речи, хранит в памяти язык-систему и пользуется знаниями о языке, осуществляя речевую деятельность» (с. 43). Это позволяет ученому постулировать основную теоретически важную мысль о том, что «язык и речь (речевая деятельность) составляют единство, определяемое согласованием их функций, потому единство является функциональным» (с. 42).

Исходя из такого подхода и используя аспект динамики и статики в понимании языка, автор рассматривает традиционные понятия морфемы и основы слова с интегративных позиций, выявляя две модели интеграции (с. 107-134), учитывающие системно-структурный (система-1) и функциональный подходы (первая модель) и более сложная, вторая, модель, учитывающая промежуточный этап порождения языковой единицы в процессе номинативной деятельности – мыслительный, ментальный (система-2). Сама номинативная деятельность в таком представлении выступает как связующее звено в оппозиции язык-речь. И тогда становится более явной и объективно значимой известная трихотомия Л.В. Щербы «языковая система – речевая деятельность – языковой материал», которая и представляет объект интегративной лингвистики. В этом отношении труд Л.К. Жаналиной, на наш взгляд, следует рассматривать как дальнейшее углубление в объект исследования и трактовку известных идей великих русистов прошлого, представленных в *развитии* с позиций новых теорий в современном языкознании.

Последующие главы являются великолепной реализацией выдвинутых основных теоретических принципов интегративной лингвистики на примере словообразования, которое как особая область знания в русистике наших дней предстаёт в совершенно новом свете, а сама теория интегративности, показанная в действии, приобретает реальную объяснительную силу применительно к такому участку языковой системы, каким является словообразование. Именно материал этих глав подтверждает главный и для исследователя, и особенно для всех, кто будет иметь возможность познакомиться с днным интереснейшим научным трудом, постулат о том, что «интегративная лингвистика является попыткой представить язык в трех основных аспектах, в единстве ***языковой системы-1,*** которая описывается грамматикой номинации, ***номинативной деятельности,*** изучаемой теорией номинации как форма речевой деятельности, и ***номинативной системы-2,*** состоящей из номинативных и когнитивно-номинативных парадигм. Целостность объекта интегративной лингвистики обеспечивает соотношение между языковой системой-1, номинативной деятельностью и номинативной системой-2. НД относится к системе-1 как к источнику, а к системе-2 как к результату» (с. 134).

Предложенные в монографии Л.К. Жаналиной две интегративные модели описания словообразования в значительной степени снимают давний спор в целом о дихотомической или трихотомической модели языка-речи. По убедительному мнению автора, он объясняется традицией в понимании таких категорий лингвистики, как коммуникативная деятельность (КД) и речевая деятельность (РД). И тогда, считает Л.К. Жаналина, с учетом современного лингвистического знания, признающего существование речевой деятельности (РД) в двух формах - коммуникативной и номинативной, - «КД укладывается в дихотомическую модель, а НД – в трихотомическую». Эта трихотомия и

является второй интегративной моделью, в которую входит ЯЗЫК[1] (система 1, которая предоставляет материал и модели для НД), НД и ЯЗЫК[2] (система 2, организующая результаты НД в номинативные и когнитивно-номинативные парадигмы)» (с. 478).

Завершая рецензию, хочу подчеркнуть, что в ней представлены в основном исходные теоретические позиции автора книги «Интегративное словообразование». Многие частные, но очень интересные и значимые теоретические и фактические наблюдения исследователя остались за пределами данного краткого ее описания. Тем больше радости, я думаю, они доставят тем, кто будет знакомиться с содержанием этого оригинального и глубокого труда более подробно и заинтересованно.

В целом монографию Л.К. Жаналиной, безусловно, следует отнести к важным событиям научной жизни не только в русском языкознании Казахстана, но и русистики в целом. Много полезного в ней найдут не только дериватологи, но и специалисты разных других направлений в лингвистике.

Н.И. Гайнуллина,
д.ф.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби

Фразеологиялық тұлғалар компоненттерінің дистантты орналасуы

Ж. Абдрахманова
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түрлену түрі яғни, олардың компоненттері арасына сөз енгізу арқылы өзгерістер жасау қарастырылады. Жалпы көркем әдебиет тілі көркем сөздің ұлтқа тән нормаларына жүгінеді. Ал ұлттық нормалар сонау халық ауыз әдебиетінен бастау алатын бейнелі, синонимдік жарыспа қатарлары мол көркем тіл. Әдеби тілде бар стильдік тәсілдердің көбі ауызекі тілден алынған. Олардың иесі – халық. Бірақ халықтық мұра сол күйінде сіресіп қатып қалмайды. Олар өзгеру, даму процесінде болады. Кейінгі жылдары пайда болған жаңа ұғымдарға лайық көптеген сөз, сөз тіркестері, фразалық түйдектер, стильдік тәсілдер әдеби тілге молынан енді. Кейде әбден қалыптасқан тұрақты тіркестерді белгілі мақсатқа лайық өзгертіп те қолдануға болады.

Фразеологизмдерді түрлендірудің тағы да бір амалы фразеологиялық тұлғалардың (әрі қарай – ФТ) компоненттері арасына сыналатып сөз ендіру. ФТ компоненттері арасына сөз сыналатудың стильдік мүмкіндігі зор, сондықтан да ол қаламгер идеясының әсерін қуаттырақ етудің көркемдік бір құралы болып табылады. Бірақ қазақ тіліндегі ФТ-лардың құрылымында мағыналық тұтастық болғандықтан, олардың құрамына сырттан сыналап сөз қосуға көбінесе ырық бере қоймайды. Дегенмен, бұл құбылыс көркем мәтіндерден гөрі ауызекі сөйлеу жанрында көбірек кездеседі. Мысалы: *басқа түсті – басқа бәле түсті; арты ашылды – арты қатты ашылды – арты жаман ашылды; аузы-мұрны қисаймай – аузы-мұрны дым қисаймады – аузы-мұрны тұк те қисаймады; кеудесіне сыймады – кеудесіне демі сыймады; көңілі түсті – көңілі қатты түсті; қақпан құрды – қақпанды жақсылап құрды; қақпанға түсіру – қақпанына әдемілеп түсірді; сөзбен шалды – сөзбен қатты шалды* т.б. фразеологиялық тіркестерінің арасына бөтен сөз енгенімен ФТ тұтастығы бұзылмаған, ал семантикасы аса өзгермеген, бірақ онда экспрессия басымырақ.

ФТ құрамына сыналап сөз ендіру, оның құрамын кеңейте түседі.

Айдың, жылдың бірінде үйіне әлдеқалай бір құдайы қонақ гайыптан тайып келе қалса, «азаныма келмейді, қазаныма келеді» деп жазғырады. Қатын-баласының ***жер-жебір, жекен суына жетіп ұрысады*** (Ә. Кекілбаев, 82 б.). ҚТФС-да «жер-жебіріне жетті» – әбден балағаттады, түп-түбімен қазбалап ұрысты [1, 199 б.] деген мағынада беріледі. Ал біз қарастырып отырған контексте *жер-жебіріне жетті* узуал фразеологиялық тұлғалар (әрі қарай –УФТ) құрамына *жекен суына* компонентін сыналату және *ұрысады* етістігін қосу арқылы, ФТ-ның эмоционалды-экспрессиялық мәнін арттыра түскен. Мұндағы ФТ-ны окказионал қолда-

нысқа түсіргендегі айтар ой бөлек. Окказионал фразеологиялық түлғаның (әрі қарай – ОФТ) берер мағынасы жәй ғана ұрысып қана қоймай, оның дымын қалдырмай жер жебіріне жетіп, сүйегінен өткізіп ұрысу мәнінде айтылған. ФТ-лар компоненттері арасына сөз кірістіру амалы оның мағынасын кеңейтіп қана қоймай кейіпкер портретін ашады, контекске экспрессивті мән үстейді.

Жалпытілдік қолданыстағы ФТ-лардың семантикалық жағынан ескіріуі, қаламгерді тың түлға жасауға итереді. Осылайша контекс құрамына жаңа сөздер ене бастайды. Қаламгердің кейбір ендірген осындай тіркестерінің бірі ФТ құрамында стильдік сұранымға сай тұрақталып қалып жатса, енді бірі бір қолданар сипатта болады.

Осы жайында ***жіңішкелеп қана*** *Хасанның өзінен* ***сұрағанда****, анау көзін тарс жұмып, құпия күліп отырып:*

- Аспан астында қырық тылсым бар, тақсыр, - деген (Ә. Кекілбаев, 12 б.). Осы мысалда берілген *жіңішкелеп сұрау* ФТ-сының қалыпты қолданыста «майдалап сұрау, жәймен сұрау» сияқты синонимдері жиі кездеседі. *Жіңішкелеп сұрау* тіркесінің арасына енген *қана* демеулік шылауы ФТ құрамына эмоционалды реңк үстеп, оның мағынасын кеңейте түскен. Мұндай трансформацияға түскен фразеологиялық тіркестің экспрессиясы басым болып келеді.

Мұрагатты сөйлетсем, мынандай болып шығады екен. ***«Аспаннан қозы түсті»*** *деген сол фельетон «Торғай таңы» газетінің 1974 жылғы маусымның 20-сы күнгі санында басылыпты* (Д. Досжанов, 22 б.). «Аспаннан түсті» – ойда жоқта, күтпеген жерде пайда бола кетті, тап бола қалды [1, 53 б.] мағынасын білдіреді. Сөйлемдегі *аспаннан түсті* қалыпты тіркесінің арасына басқа сөз ендіру нәтижесінде пайда болған ОФТ *аспаннан қозы түсті* – бейтаныс, ештеңені біле бермейтін, түкті де ұқпайтын адам туралы айтылады. *Аспаннан қозы түскен* – көп мағыналы және омонимиялық тіркес. Жалпытілдік қолданысты *аспаннан екі аяғы салбырап түскен – аспаннан салбырап түскен* сияқты синонимдік түрлері де бар.

- Жоқ, былай, дұрыстап ***майын тамызып, көзін ағызамын*** *гой* (Ғ. Мүсірепов, 335 б.). «Майын ағызды (тамызды)» – келістіріп айтты, шебер сөйледі [1, 384 б.] мағынасында жұмсалады. Қалыпты қолданыстағы фразеологизмнің *ағызды, тамызды* етістіктері жеке-жеке жұмсалып, арасына «көзін» сөзі енгізіліп, өз алдына қосымша компонент ретінде пайда болған ОФТ құрамын толықтырып тұр. *Майын тамызып, көзін ағызамын* тіркесі *өте шебер айту, жылату* мағынасында қолданылады. Мұнда жаңа тіркес семантикалық реңкке ие болып тұр.

*«****Беттің арын белге төгіп****» дегендей, вагоннан сығылыса шыққан халықтың артын ала біз де қолтықтаса шықтық* (С. Мұқанов, 62 б.). «Бетінен арын төкті» – ұялтты, ұятқа қалдырды [1, 117 б.] мағынасында айтылады. *Бетінен арын төкті* нормалы қолданысының арасына *белге* компоненті қосылуы арқылы *беттің арын белге төкті* окказионал фразеолгизмі пайда болған, ол *бар ар-ұятты кейінге ығыстыру* деген мағынаны білдіреді.

Сонымен қатар фразеологиялық тіркестердің соңғы компонентін ауыстыру арқылы да тосын окказионал фразеологизмдер жасалады. Мысалы: *Бастығымыздың* ***алдын «күзетіп»*** *отырған жылтың деген шықылтыр қыз есігінен баптап алған басын көрсетіп:*

- Болған ағай кабинетіне шақырып жатыр,- деді де, аяғының арасында тауық қит-қиттап жүргендей өкшесі тық-тық етіп «Неге?» дегізбей тез кетті (О. Әубәкіров, 27 б.). *Алдын күзету – алдын торыды* – жолын күтті, аңдыды деген мағынаны білдіретін нормалы ФТ-ның үлгісінде жасалған [1, 35 б.].

Домино десе ***құлағын төсеп*** *құлаштап ұрады* (О. Әубәкіров, 123 б.). *Құлағын төсеу/ құлағын тосты 'көңіл қойып тыңдады, зейін қойды, елеңдеді, елегізі тыңдады'* деген мағынаны білдіретін [1, 360 б.] ФТ-ның субституцияланған түрі.

Ойпыр-ой, Оттауизмнің ***ордасын тігіп****, тіпті бір кезде «Сықиған СҚ» атанғанын да білмейміз бе?* (Ж. Сабыржанұлы, 308 б.). Орда бұзды 'хан ордасын, үйін шапты, ерлік көрсетті' мағынасын беретін нормалы қолданыстағы болымсыз мәндегі тіркесіне қарамақайшы [1, 419 б.] *орда тікті* окказионал тіркесі жасалған және бұзды/ тікті етістігімен ауыстырылған.

Ауызға абай болу керек, айналайын,- деп сәлпәл тығынымды ашып леп шығарып алдым. Сонда да ***көзімде от ойнап*** *жүр* (О. Әубәкіров, 77 б.).

Қаз дауысты Қазыбектің қызынан туған Керей Жәнібек жалт-жұлт еткен ***көзінен от тұтанып*** *нағашы атасының алдына келген, бұ жолы да дат айтқан... Ер жетіп ат жалын тартып мінгені іш-өзегін жайлаған армантілегі – жорыққа аттану* (Ж. Ахмади, 15 б.). Сөздікте *«көзінен оты жанған»* – өткір, жігер-

қайратқа толы, алғыр мағынасында [1, 262 б.] берілген. Екі сөйлемдегі етістіктер *ойнау/тұтану/жану* синонимдес етістікті түлғасымен ауыстырылған, ФТ мағынасы өзгермеген.

Мыржық арқылы «биті семіргенін» білмей, оның ***буына бұлғақтаған*** *әлгі пақыр әп-сәтте судан шыққан әтештей сүметіліп, өзінің табиғи сүмелек екендігі бірден ашылатын* (Ж. Ахмади, 56 б.). «*Буына семірді*» – ішпей-жемей мас болды, біреуді мақтаныш етті [1, 126 б.]. *Семірді/бұлғақтаған* сөзімен ауыстырылған, бірақ бұл сөздер қалыпты қолданыста бір-бірімен синонимдес болмағанымен, ФТмен ОФТ шеңберінде мағыналық ұқсастықтары бар.

Алдыма қанша рет келсең де айта алмай ***тілім қырқылып*** *отырғаны сол* (Ж. Ахмади, 7 б.). «Тілін кесті» – сөзін тыйды, сөйлетпей тастады [1, 536 б.], кесті/қырқу синонимдес сөзімен өзгертілген, өзгерген формасының семантикалық мәні сақталған.

Қара суға қаймақты Тұрғызам*! - деп Су айтты* (К. Әмірбек, 119 б.). Сөйлемдегі ФТ өзгеріске ұшыраған *«қара судан қаймақ алды»* (әбжіл, жылпос, қу кісі туралы айтылады [1, 328 б.] узуал тіркесінің тұрақты құрамы бұзылып, қалыпты ФТ құрамындағы *алды/тұрғыды* сөзімен алмастырылып, сөйлемге жаңа сипат беріп тұр.

Ана жақтың жастары асығыс қайтып, болған боласыны өз ауылдарына ***тізгін ұшымен жеткізген****. Енді о жақтағылар жінігіп дүрліккен* (Ж. Ахмади, 29 б.). 1) «Тізгін ұшымен келді» – асығыс, тез келді [1, 531 б.]; 2) *тізгін ұшымен жеткізген* – түгел, бүге-шүгесіне дейін айту деген мәнде айтылады. Қалыпты түлғаның құрамындағы келді етістігі субституцияға ұшырап, жеткізу етістігімен алмастырылған.

Үшеуміз ***қан көшені*** *өрмелеп барып «Алматы» ресторанына бас сұқтық, жазушылармен бірге жүргенім үшін шалқыған сезімдемін* (Ж. Ахмади, 17 б.). «Қан базар» – ҚТФС-ға енбегенмен узуал қолданыста бар тіркес. *Базар/көше* сөздері бір-бірімен синоним емес, бірақ *базар* сөзі ығы-жығы халқы көп деген ассоциация тудырады, сондықтан жазушы осы түрғыдан ФТ компонентін ауыстырған. Пайда болған жаңа ФТ-ның мағынасы 'халқы өте көп көше' дегенді білдіріп тұр.

Пай-пай, не дейім... Осынша сәулетіңмен әлі күнге бие сауып, ***сарыала етек «шор» болып*** *жүргеніңді қайтейін!.. «Су түбінен ал балық, аузыма сал балық» деп төр төбесінде, төрт қабат торғын көрпе үстінде көсіліп отыратын «ақ бәйбіше» атанарлық уақытың болмады ма?* (Ж. Ахмади, 90 б.). ҚТФС-да «сары ала етек сарпылтаң» – күнделікті күйбең тіршілік ыңғайымен сарытап болды деген мағынада [1, 454 б.]. Сөйлем ішіндегі ОФТ түрлі жолдар арқылы жасалған: 1) «сары ала» деп бөлек жазылатын сөздерді біріктіріп «сарыала» ретінде берген; 2) УФТ эллипсиске ұшыраған; 3) соңғы компоненті субституцияланған. Бірақ қалыпты қолданыстан ауытқымаған.

Құдайдың берген ***тіл мен жағын жұмсап*** *көрермін* (С. Мұқанов, 48 б.). *«Тілі мен жағына сүйену»* – сөзді желеу етті, әр нәрсені бір сылтау етіп қылжақтады [1, 535 б.] мағынасында. *Сүйену/жұмсау* бір-біріне синоним емес етістігімен алмастырылған. «*Тіл мен жағын жұмсап көру»* - бар өнерін салып сөйлеу деген жаңа мағынаны беріп тұр.

Гүлжаһан ағасындай емес, көрер көзге әлжу, нәзік көрінгенімен, күні-түні садақ тартып, ***құралайдың құлағын тесетін*** *мерген болып алған* (О. Сәрсенбаев, 27 б.). ***«Құралайды көзге атқан»*** – атқан оғы бос кетпейтін асқан мерген [1, 365 б.] мағынасында. Автор әбден айтыла-айтыла жауыр болған тіркесті қайта жаңғырту мақсатында тұрақты тіркес құрамын жаңа сөздермен ауыстырған. Мұнда ФТ-ның беретін мағынасы өзгермегенімен, оның компоненттері субституцияға ұшыраған.

Ең арғысы осыдан үш жыл бұрын Жалайыр ханның басынан бағы тайып, Сыганақтың алтын тағына Әбдірахманның отыруына да Хасан қожа ***қол ұшын жалғаған*** *еді. «*Қол ұшын берді» – қолғабыс етті, көмек көрсетті, жәрдемдесті [1, 346 б.] мағынасында, *берді/жалғады* етістігімен ауыстырылған, бұдан ФТ құрамына, мағынасына еш зиян келмейді.

Осылайша, бүтін фразеологиялық түлғалар құрамына сөз сыналатудың, фразеологиялық бірліктер компоненттерін ауыстыруға болатындығына көз жеткізе аламыз және одан ФТ-ның құрамына ешқандай зиян келмейтін, керісінше осындай өзгерістердің, жаңартулардың контекске ерекше мәне беретіндігін байқадық.

Әдебиеттер:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Кекілбаев Ә. Құсқанаты. – Алматы: Жазушы, 1978. – 348 б.
3. Досжанов Д. Мұхтар жолы. – Алматы: Жазушы, 1988. – 400 б.

4. Мүсірепов Ғ. Үлпан. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 285 б.
5. Мұқанов С. Сұлушаш: Роман мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.
6. Әубәкіров О. Мың мінездеме. – Алматы: Жазушы, 1989. – 239 б.
7. Сабыржанұлы Ж. Өкпелесең, өзің біл. – Алматы: Үш қиян, 2001. – 349 б.
8. Әмірбек К. Мың бір мысал. – Алматы: Жазушы, 1991. – 187 б.
9. Ахмади Ж. Жүрек қартайса, ажал аңду салады. – Алма ты: Қайнар, 2000. – 192 б.
10. Сәрсенбаев О. Гүлжаһан. Таңдамалы шығармалар: 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1992. – 1 т. – 428 б.

* * *

В данной статье рассмаривается преобразование фразеологизмов современного казахского языка, а именно изменение путем появления новых слов в составе фразеологизмов.

Язык художественной литературы всегда подчиняется нормам художественного слова, свойственным языку определенной нации. Между тем нормы национального языка берут свое начало еще из устного народного творчества, язык которого характеризуется образностью и богатством синонимических рядов.

* * *

In given article the transformation of phraseological units of modern Kazakh language, namely variation by addition of new words structure of phraseological units.

Language of fiction always submits to the norms of the art word which are peculiar to language of the certain nation. In the mean time norms of a national language originate even from national oral work which art language is characterized by figurativeness and abundance of synonymic numbers.

ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

Қазақ әдебиеті пәнінен өздік жұмыс ұйымдастарудың модульдік жүйедегі жаңа тәсілдері

Бисенғали Зинол-Ғабден Қабиұлы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.д., профессор, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Студенттердің өз бетімен істелетін жұмысында кейде көпшілік біле бермейтін материалдар да қолданылады. Бұлардың аталған жұмысқа қосатын үлесі айтарлықтай. Сондықтан мүндай жұмыстарды талдау барысында жоғарыда аталған бұрын белгісіздеу көрінген деректерді, болмаса әдеби мәтіннен алынған материалдарды қолдану қажет.

Қазақ әдебиетінен оқытылып жатқан арнаулы курстарды немесе жалпы курстарды бірнеше модульге топтастырып беру үрдіске айналды.. Бір дәуірге жататын әдеби туындыларды осылай бөлшектеудің барлығын ғылыми жаңалық ретінде қабылдауға болар ма еді? Ойлануға тура келеді. Жоқ, - деп біржақты айту қаншалықты қиын болса, бар деудің өзі де оңай емес

Әдебиет тек қана ғұламалар мен таланттар жазған туындылардан түрады деп түсіну мүлде қате. Оның ауыр жұмыстарын жасайтын солдаттары да болады. Ендеше олардың жазған туындылары мен шығармашылығын ескермеу мүлде дұрыс емес.

Әдебиетте көрнекті қаламгерлер таба алмай жүрген көркемдік-идеялық, түрлік (формалық)-стильдік жаңалықтарды, талантты жастардың, болмаса белгісіздеу қаламгердің өз шығармашылығында пайдалануы әбден мүмкін. Бұл жаңалықты саналы түрде, әдейі қолданбаса да шығарма мәтіні ішінде күтпенген жерде кездесетін мүндай жаңалықтардың орны бөлек. Тіпті оған автордың мән бермеуі де мүмкін. Сыншы, зерттеушілер тарапынан да бұл жаңалықтың, детальдің бағаланбауы да ғажап емес. Ал осы көркем идея әдеби процеске жіті көз тігіп отыратын талантты қаламгердің қаламына іліксе, бұл жаңа өрнек бірден көзге түсіп көпшіліктің назарын аударады. Бірте бірте соның ашқан «аралы», жаңалығы тәрізді қабылданып та кетеді.

Мәселен, Оралхан Бөкейдің «Өз отыңды өшірме» романында алғаш қолданған «Сахараны дүр сілкіндіріп тағы бір поезд өтті.Сол поездің ішінде кімдер кетіп барады екен..» өзге бір түста, «осы поездың ішінде Оспан да кетіп бара жатуы мүмкін-ау».., «Көз ұшынан тағы бір поезд көрінді. Сол поездағы көп жолаушының бірі ғана..».., «Оспандар қай вагонда кетіп барады екен?..- деген тәрізді қайталаулар кеңістік пен уақыт өлшемдерінің символдық мәнін поезға байланысты көрсету, кейін Ш.Айтматов шығармашылығында қолданыл-ды.(1) Әрина, қолданыстар мақсатында сәл өзге реңк те бар, алайда сауатты оқырман көңілін аудартын деталь ретінде қолданылу үлгісі ұқсас.

Сол тәрізді «мәңгүрт»-ке байланысты Ә.Кекілбаев қолданған астарлы мағына мен ой да кейін Ш.Айтматов шығармасында қолданылып, өзгеше символға, әлемдік көркем ұғымға айналды.

Мүндай мысалдарды әлем әдебиетінін де көптеп кездестіруге болады. Мәселе кімнің бірінші қолданғанында емес, адамзат руханиятының алтын қазынасына, оның дүниені, болмысты бейнелеу әрекетіндегі көркем танымының пернесіне айналуында.

Ендеше, қазақ әдебиеті тарихынан өздік жұмыстарды жоспарлау барысында өзіндік өрнегі мен айтар жаңа ой-идеясы байқала бастағы қаламгерлер шығармалары мен шығармашылығын бөлек модульге топтастырып, маңызды тақырып ретінде ұсынған жөн.

Өздік жұмыстар мен арнаулы курстарда талантты студенттерге, әдебиет тарихын зерттеймін деген ізденушілерге әдеби әлемге әзірше беймәлімдеу, қосқан үлесі де көріне қоймаған

© 2012 al-Farabi Kazakh National University

қаламгерлердің, шығармашылығын ұсынып көруге болады. Ал оларға бағыт пен бағдар көрсетіп көмектесіп отыру жоғары оқу орындары кафедраларының, ұстаз ғалымдарының негізгі міндеті. Әсіресе, студенттердің өздік жұмыстарын мән беріп, олардың жазғандарын талдап, қанаттандырып отыру үлкен іс.

Қоғамдық санаға біртіндеп еніп орныға бастаған жаңалықтар, өтіп жатқан процестер әдебиетке жаңа таным өрнектерін әкеледі. Сол жаңа танымның бірден қабылданар, жинақталар және көрініс табар алаңы - жастар шығармашылығы. Әрине олардың барша ізденістерін көркем үлгі, үлкен табыс деп қабылдауға болмайтыны түсінікті. Бірақ, ойлана қарауға, талдап, байқауға міндеттіміз. Оны талдап түсіндіруде жаңаша ойлау мен таным технологияларын қолдану ғана тиімді нәтижелерге қол жеткізеді.

Жаңалық тәрізді көрініп, көңіл аудара бастаған әрбір әдеби құбылыс пен шығарманы көркемдік дамудың қажетті, маңызды бөлшегі ретінде қарастырған жөн. Ол жазу стиліне байланысты бөлектене ме, идея мазмұнымен өзге көріне ме, әйтеуір қоғамдық санада қозғалыс туғызса ол тексерілуге тиісті. Бейнелеу құралдарындағы, шығарма құрылысы мен құрылымындағы тосындау көрінген жаңалықтардың көпшілік ықыласы мен тығыз байланысы бар және тек қана қазақ әдебиеті аясында ғана емес, әлемдік әдебиет төңірегінде де солай.

Әлемдік әдебиет дегеннен шошынудың қажеті жоқ, өйткені бүгінгі таңдағы ғылым мен техника жетістіктері әлем мен әр үйді интернет арқылы кәдімгідей жақындастырды деп айтуға әбден болады. Сондықтан көркемдік танымға байланысты зерттеу жұмыстарындағы басты мақсат – әдебиеттегі шығармашылық ізденістерді ғылыми тұрғыда деректі нәтижелермен негіздеуде. Осы құбылыстарды жүйелі түрде зерттеуге басты назар аударуда.

Бұл жаңалықтарға көңіл аудару біздің әдебиеттануды замана талабына сай деңгейге көтереді және жазушылар шығармашылығын да жаңа ізденістерге, замана талаптарына сай шығармалар жазуға бағыттайды.

Қазақ қаламгерлері арасында да замана талабына сай жаңа көркемдік танымды қолданушылар бар. Мәселен, М.Шаханов, (2) Т.Әбдіков, Т.Нұрмағанбетов, Иран-Ғайып, Е.Раушанов, Г.Салықбай, Р.Мұқанова, Д.Амантай, А.Алтай (3) т.б. шығармашылығы қоғам алдында пайда болған мәселелерді жаңаша көркем бейнелеуге бағыт алады. Олардың шығармаларындағы эстетикалық объектіні сезіну мен қабылдау, жаңа ой мен парасатты байымдау замана талабына сай деңгейіндегі көркем өрнектерге ұласа бастады. Аталған қаламгерлердің шығармашылық ізденістері әлемдік әдебиетте өтіп жатқан көркемдік ізденістері-мен үндеседі деп айтуға әбден болады. Сон-дықтан да олардың шығармалары Қазақстаннан тыс елдерде де өз оқырмандарын табуда. Мәселен, М.Шахановтың жаңа сипатты романдары мен өлең толғауларының Америка, Франция, Жапония елдерінде сөз болуы да осыны анық көрсетеді. Ал орыс тілінде жазатын қазақ жазушылары Б. Қанапьянов, Д. Нақыпов т.б. шығармашылығындағы көркемдік ізденістер мен табыстардың шетелдік сыншы, зерттеушілер тарапынан жоғары бағаланып отыр айрықша айтуға болады.

Қазақ жазушыларының нақты эстетикалық объектілерді, ой, сезімдерді бейнелеудегі табыстары әжептәуір болғанмен, кейбіреулерінің оны қаламгерлік стиль, бейнелік (образылық), таңбалық өрнек деңгейіне көтере алмауы бар. Бірақ, замана талабына сай жаңа бейнелеу құралдарын (кең мәнінде) қолдануға ұмтылыстары қуантады. Ал жастар шығармашылығындағы сезім, ой толғаныстарын түптей түсінуге, жаңаша бейнелеуге ұмтылыстар құптарлық.

Қаламгерлер ізденістерінің басты арналары уақыттың жаңа танымдарын өзгеше, дара суреттеуге, бағытталуға тиіс. Демек: «Көркемдік таным табиғатын өзіндік мүмкіндігін жетілдіре отып, адам баласы жаңа ғасыр, ғалам сырын жете таныу, игеру жолында құлшына қызмет етуде»-деп айтқандай (4), жаңа бейнелеу технологияларын замана талабына сай әдіс-тәсілдермен көмкеру, әрлеу қажет.

Әрине, замана талабына сай жаңа таным, жаңа әдіс-тәсілдер дегенде, көпшілікке таныс, белгілі қаламгердің бұрынғы оқырмандары, олардың дүниетаным, ойлары қайда қалады деген сұрақтардың да туындауы мүмкін. Олардың замананы қабылдауы тез өзгереді деп айтуға бола ма? Ойлануға тура келеді. Алайда, өзгермейді, замана оларға әсер етпейді, ойлан-байды деуге де болмайтын шығар. Қалай болғанда да, қаламгердің, замана дамуының көкжиегіне көз тігетіні шындық.

Жанталасқан бәсекеге бағыт алған мына заманда, оның талаптарын, заңдылықтарын ескермей бейғамдыққа бой алдыру – бәйгенің соңында қалып, шаң қабу ғана емес, той тарқағанда келумен парапар. Сондықтанда адамзат баласы алдына замана тартып отырған

барша ірі құбылыстарды көркем суреттеу, қазақ ұлтының дүниетанымына сай бейнелеп көрсету барлық қаламгерлер алдындағы қасиетті борыш болмақ.Осы деңгейден табылатын шығармалар ғана қазір де, болашақта да оқырманын табады ғой деген ойдамыз.

Қоғамдық санасының дамуы әлемдік деңгейдегі мәнді мәселелерге көз тіккенмен оның нақты ұлттың төл мәдениеті мен әдебиетінің дамуынан, ішкі жағдайлардан тыс бола алмайтыны түсінікті. Мәселен қазақ әдебиетіндегі, кез-келген шығарма негізінен қазақ руханиятына қатысты жайларды суреттейді. Әлемдік, жаһандық мәлелерге де сол арқылы келеді. Әдебиетіміздің аса көрнекті өкілдері, Ә.Нұрпейісов. З.Қабдолов. Ә.Кекілбаев, т.б. замана талабына сай шығармаларындағы көркемдік табыстар мен жаңа танымдарға қазақ елі мен ұлтының басындағы уақиға, құбылыстарды тереңдей, жан-жақты суреттеумен келген. Бірақ, бір өкініштісі, олардың шығармаларында келісті көрініс тапқан жаңа көркемдік-идеялық табыстарды, бейнелеу әдіс-тәсілдерін әрі дамытушылар көп емес. Әркім өзінше жаңа тәсілдер іздегенмен, табылған жемісті байнелеу құраларын байқап көру, пайдалану аз. Қысқаша айтқанда, жеке ізденістер бар да, қол жеткізген табыстарға көңіл аудару, қолдану, дамыту жоқ. Бұл біздің алдымыздағы басты қиындықтың бірі болып тұр.

Міне, өздік текстологиялық жұмыстарды орындау барысында студенттерге осы жайларды өздері аңғаратындай деңгейде тапсырмалар ұсынып, олардың шешімдері мен нәтижелерін тексеру, түсіндіру керек.

Қуатты ағым, көркемдік табыс ретінде байқала бастаған көркемдік – идеялық ізденістерді көре білу, оның кейбір сырлары мен заңдылықтарын ұғыну жұмысымыздың аса маңызды шарты. Оны алғаш ұсынушы. қолдаушы, дамытушы шығармашылық күштерді таба білудің де маңызы өте зор.

Біздің әдебиетіміздің тарихына мұндай құбылыстар жақсы таныс. Кезінде Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ. Мүсірепов т.б. дәстүрін ұстаушылардың аз болмағаны белгілі. Алайда, бүгінгі таңда осы дәстүрге көңіл бөлушілердің көп еместігі де көрініп-ақ тұр. Ешкімге ұқсамаймын, өзімше жазамын, өз стилімді, өрнегімді табамын деген мақсат теріс емес, алайда мықты мектептің әсері, ықпалы – өнер жолындағы үлкен күш. Мына озық технологиялар мен информациялар заманында адасулардан және «шайтан арба» (велесипед) жасап әуре болуден сақтайтын төле жол осы. Мықты мектептің қажеттігі әдебиет қана емес, өнер мен спортта да табысқа жетудің бірден бір құралы болып отырғаны құпия емес.

Замана талабына сай жаңа ізденістерге көз тігіп, шығармашылық істерінде осы қиын жолға шығып отырған қаламгерлер табыстарын шама жеткенше тексеріп, басты заңдылықтары туралы ойланып көру, пікір айту үлкен міндеттеріміздің бірі. Олардың шығармаларына айрықша қоғамдық ықылас қалыптастырған жаңа ізденістер мен табыстарға жігерлендіретін пәрменді күшдің қандай екенін ажырата білуіміз қажет. Әсіресе әдебиеттану мен әдеби сын маңында жүргендердің сын, мақалаларында осы заңдылықтар ескеріле ме бұл да есте болғаны жөн.

Осы бағыттағы қаламгерлер шығармашылығын қолдайтын, қанаттандыратын стимул (ынталандыру) ретінде соңғы кездері үкімет тарапынан тағайындалып жатқан сан түрлі гранттар мен сыйлықтар, мүшәйралардың ролі зор болып табылады. Бұл қаламгерлерге рухани қанағатты, шығармашылық шабытты ғана емес, қолды байлайтын қаражаттық мұқтаждықты, біраз уақытқа болса да шешуге жәрдемдеседі.(5)

Осы ықылас жаңа бағыттағы ізденістердің көбеюіне, осының арқасында жаңа сипатты шығармалардың дүниеге келуіне жағдай жасайды деген ойдамыз.

Жана сипатты шығарманың әлдеқалай өзінен өзі дүниеге келмейтіні түсінікті. Көп ізденістер мен талантты қаламгерлердің маңдай тері, үйқысыз түндері мен мазасыз күндерінің жемісі бұл. Әрі оны өзге ел, болмаса ұлт өкілдері жазып бермейтіні де түсінікті. Тіпті, жазғанның өзінде де күндердің күнінде ол өзгенің қазынасы болып табылады. Оған жұбанудың да, алданудың да қажеті жоқ. Ендеше, жаңалыққа көз тігіп, жаңа танымды дүниелерді, шығармаларды жасап жатқан қаламгерлер ізденістеріне қолдан келгенше жағдай жасау қажет. Олар сол ізденістерін тынбай, тынымсыз жалғастыра берсе, осының өзі оларды бейнелеудің жаңа белестеріне алып шығары анық. Бұл - біз үшін ең маңызды белестің өзі. Осы ізденістер негізінде жазылған туындыны жаңа көркемдік мақсаттағы шығармалардың басы деп атауға әбден болады. Бұл өнердегі кезекті толқының басы. Жаңа таным мен тәсілге сүйенген, соның негізінде жазылған шығарма тыныш жатқан әдебиет әлемінде толқын туғызады. Толқыннан толқын туады деген осы.

Жаңа шығарманың тілін, стилін, құрылымын, мазмұнын қайталауға қымсынбайтындар аз емес. Алдынлағы үлгі неғұрлым ірі болған сайын, озғе ел, ұлт мәдениеті мен әдебиетіндегі құбылыстармен теңескен сайын оған еліктеушілер де аз болмайды....Тіпті осы толқынның ішінде де өзіндік ой, таныммен байқала бастайтын талантты қаламгерлер болады. Осы бағыттағы шығармашылық топтардың ізденістерін де талдап тексеру өздік жұмыстар үшін аса маңызды шарт. Көркемдік іздністерді тез қанаттануға жағдай жасайтын және көрші елдер мен озық әдебиеттерде өтіп жатқан үдерістерді туған әдебиет мысалдарымен түсінуге жағдай жасайды. Әрине, әдебиет пен өнердің түптеп келгенде таланттарға тірелетіні түсінікті, алайда талант қашан туады деп аспанға қарап жататын заман да өтті...

Қаламгерлердің нарыққа сүйенген заман талаптарын да ескергені де жөн. Өйткені өтпейтін кітап пен оқырманды тартпайтын, көркемдігі әлсіз шығарма жазудың күні келмеске кеткен.

Қазақ жазушыларының кейбірінде, мені түсінетін оқушы жоқ (туған жоқ) деген бір қызық пікір бар. Бұл тым үшқары пікір Қазіргі заман мүлде басқа. Жастардың дүниетанымы, талап тілегі жоғары. Олардың көбі әлемдегі озық қазыналарды еркін аралай алады. Сондықтан мен заманымнан оздым, оқушым туған жоқ, – деген сөздер қуыс кеуденің құр жаңырығы тәрізді әсер қалдырады.

Алда тұрған міндеттің бірі, бірі емес-ау ірісі де – қаламгердің дүниетанымдық, интеллект бағытында оқушысының артында қалып қоймауы. Ең қауіпті нәрсе осы. Білімсіз адамның білімдіні оқытпақ болуы бүгінгі таңда мүмкін емес нәрсе.

Осындай ізденістерге жол ашатын, себеп болатын істердің бірі студенттердің өздік жұмыстарында әдеби сын назарынан тыс қалып келе жатқан қаламгерлердің, әсіресе әдеби орталықтардан алыстау тұратын жазушылардың шығармашылығы мен талантты туындыларын талдау. Олардың шығармаларында бұршік жарып бой көтере бастаған жаңа таным бейнелерінің өрнектерін көрсету.

Үсыныс ретінде төмендегі жайларды айтамыз. Біріншіден, өздік жұмыстарға көп зерттелген, жазылған қаламгерлердің шығармаларын үсына бергенше, көпшілік назарынан қалыс қалған талантты жастардың туындыларын жоспарлаған жөн. Екіншіден, ізденістері айқын байқалатын қаламгерлер туындыларын бөлек модульдерге топтастырса дұрыс болар еді.

Әдебиеттер:

1. Бөкеев О. Өз отыңды өшірме. Роман. – Алматы, 1981.
2. Айтматов Ч. О космоформуле карающей памяти. // Шаханов М. Космоформула карающей памяти. – Алматы, 2001. – С.7.
3. Серікқалев З. Алғы сөз // Амантай Д. Гүлдер мен кітаптар. – Алматы, 2003. – 3-4 бб.
4. Серікқалиев З. Сын кітабы. – Алматы, 303 б.
5. Оразалин Н. Әдебиеттің иесі – халық, киесі – елдің рухы... // Әдебиет мәңгілік қозғалыста. – Алматы, 2009. – 624-628 бб.

* * *

Материалы о неизвестных миру страницах творчества писателей, невыявленнох их вкладе в литературу, могут быть исползованы в самостоятельной работе студентов, в исследованиях по истории литературы. Оказывать им помощь в определении направления исследований– прямой долог ученых, членов университетских кафедр. Свои положительные результаты даст участие в самостоятельной работе студентов, их глубокий анализ, выявление лучших работ и поощрение их творчеств.

* * *

The materials about the unknown information on the creative activity of writers, their undiscovered contribution to literature may be used in the students' self-study work, in the research on the history of literature. The main responsibility of scientists, teaching staff of university departments is to render them the assistance in defining the directions of their studies. The participation of students in their independent work, their in-deep analysis, revealing the best papers and the encouragement of their creative activity will contribute to achieving positive results.

Использование видеофильмов на уроках английского языка

Ф. К. Атабаева[1], Г. К. Атабаева[2], З. А. Тлеугабылова[3]

[1]к.ф.н., доцент университет «Туран», [2, 3]ст. преподаватели КазНУ им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Аннотация. Авторы статьи предлагают создать условия для практического овладения языком, выбрав один из методов обучения – использования видеофильмов. Видеофильмы позволяют соединить процессы изучения, закрепления и контроля усвоения учебного материала, помогают каждому студенту проявить свою активность, своё творчество, а также активизировать его познавательную деятельность в процессе обучения иностранным языкам.

Главная задача преподавателя заключается в том, чтобы создать условия для практического овладения языком для каждого студента, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому студенту проявить свою активность, своё творчество, а также активизировать познавательную деятельность студента в процессе обучения иностранным языкам.

При традиционных методах ведения урока главным носителем информации для студента является преподаватель. Он требует от студента концентрации внимания, сосредоточенности, напряжения памяти. Не каждый студент способен работать в таком режиме. Психологические особенности характера, тип восприятия личности становятся причиной «неуспешности» студента. При этом современные требования к уровню образованности не позволяют снизить объем информации, необходимой для усвоения студентом на занятии. Поэтому можно сделать один вывод – необходимо проводить занятия с применением новых информационных технологий, в частности использование видеофильмов.

Видеофильмы направлены на интенсификацию процесса обучения, на совершенствование форм и методов организации учебного процесса и являются наиболее эффективной формой обучения иностранного языка.

Видеофильмы позволяют соединить процессы изучения, закрепления и контроля усвоения учебного материала, которые при традиционном обучении чаще всего являются разорванными. Видеофильмы дают возможность в большой степени индивидуализировать процесс обучения, уменьшая фронтальные виды работы и увеличивая долю индивидуально-групповых форм и методов обучения. Также видеофильмы способствуют повышению мотивации обучения, развитию креативного мышления, позволяют экономить учебное время; интерактивность и мультимедийная наглядность способствуют лучшему представлению информации и, соответственно, лучшему усвоению материала.

Очень интересным методом является *индивидуальная и парная работа* просмотр художественного фильма на английском языке, который используется вместо домашнего чтения и прослушивание песен на английском языке, где студенты могут демонстрировать свои мнения, высказывания, пересказ или вставить пропущенные реплики и выражения из фильма и песни, различные игровые формы обучения – интерактивные игры, разгадывание кроссвордов, чайнвордов, приключенческие игры, путешествме в мир сказок.

Такой метод формирует мотивацию различным языковым материалом, развивает коммуникативные навыки, способствует взаимообмену, развивает аудирование, а также понимание аутентичной речи с их присущими выражениями и акцентами. Как средства ИКТ можно использовать видеофильмы и песни популярных певцов, а также использовать электронный учебник, который содержит фильмы и песни.

Использование видеофильмов позволяет реализовывать принципы наглядности, доступности и системности изложения материала. При этом эти возможности реализуются в режиме просмотра при сочетаний проверенных методов и приемов работы с интерактивными и мультимедийными средствам. Видеофильм позволяет осуществлять активное комментирование материала, выделение, уточнение, добавление дополнительной информации.

Возможности видеофильмов позволяют переключить студентов на понимание того, что видео программы успешно используются для обучения, способствуя развитию творческой активности, увлечению предметом, созданию наилучших условий для овладения навыками аудирования и говорения, что обеспечивает в конечном счете эффективность усвоения материала на уроках английского языка.

Примерный план урока с **применением видеоматериала**.

Тема уроки. Мой дом. Показ видеофильма: ‘Changing Places’ по учебнику Headway Intermediate Video? Фильм состоит из 4 частей.

Актуальность использования средств ИКТ: на уроке используются различные формы классной работы: фронтальная, групповая, работа в паре, индивидуальная. Использование видеофильма позволяет реализовать принципы наглядности, доступности и системности изложения материала. Она стимулирует развитие мыслительной и творческой активности студентов, увлечение предметом, создание наилучших условий для овладения навыками аудирования и говорения и обеспечивает эффективность усвоения материала на уроке английского языка.

Цель урока: ознакомить студентов с городами изучаемого языка научить их монологическому и диалогическому высказываниям.

Задачи урока: Активизировать лексический материал по теме, практиковать студентов в аудировании и построении монологической и диалогической речи о городах. Развивать навыки парной и групповой работы. Формировать стремление овладеть навыками владения речи.

Цель использования ИКТ: повышение учебной мотивации студентов путем использования на уроке видеоматериала; совершенствование навыков работы с видеоматериалом.

Длительность этапа 50 минут.

Основной вид деятельности со средствами ИКТ: просмотр фильма, ответы на вопросы, вставление пропущенных реплик из фильма.

Примерный план урока. 1 часть фильма. (Полная версия всех 4-х частей фильма указана в Приложений Б):

1) Перед просмотром фильма прочитайте рекламу и ответьте на вопросы:

House for rent

Central Oxford

Beautiful two-bedroom flat in Georgian town house with lovely garden and ample parking. All modern appliances. Near city centre. Friendly landlord. Two hundred quid a week (Cash only). Non-smokers. No pets. Professionals preferred. Phone: Steady Eddie Properties on Oxford 425555 (office hours only).

a) How many bedrooms are there?
b) Is there a garden?
c) How much is the rent?
d) Can you have a dog?
e) Can students apply?

1) Парная работа. Отработайте следующие вопросы:

- Where do you live?
- What’s your idea of a perfect place to live?
- Have you ever moved house?
- Why do people move house?
- What’s difficult about moving house?
- Why do people move out of their parents’ house?

2) Посмотрите первую часть фильма и ответьте на вопросы:

a) Jane is moving…
in out
b) Jane is in the
kitchen living-room
c) What does Eddie help Ali with?
a television a lamp
d) Jane moved out because she wanted…
more space a change
e)Matt was going out with…
Helen Jane
f) They drop the…
lamp television
g) What time is it?
3p.m 2p.m
h) Bill, the neighbour, has just got back from…
New York Los Angeles

3) Перед повторным просмотром фильма, вставьте глаголы в вопросительные предложения:

isn’t	is	can	did
cant			
do	‘s	did	is

1) Where…… you want this chair, Jane?
2) What…….. you say the neighbours were like?
3) Why……... you want to move in here?
4) ……..it reliable?
5) That’s not really the basis for a relationship,…..it?
6) ……there a 24-hour emergency service?
7) What the bell….. going on down there?
8) Well, ……you move in some other time?
9) So, …… you try to keep the noise down?

4) Посмотрите еще раз и проверьте ваши ответы.

Такой метод развивает навыки аудирования, разговорной речи, письма, развивает зрительную память и стимулирует мотивацию к речевому высказыванию, тренингу и применению речевых образцов, улучшает восприятия на слух монологическую и диалогическую речь, понимание индивидуальных произносительных образцов.

Формы работы с компьютерными обучающими программами на уроках иностранного языка включают: изучение лексики, отработку произношения, обучение диалогической и монологической речи, обучение письму, отработку грамматических явлений.

Внедрение информационных технологий обучения в учебно-воспитательный процесс требует от преподавателя-предметника постоянной работы над собой, непрерывного образования, повышения квалификации, создания собственных информационных ресурсов, непрерывного анализа педагогической деятельности, значительных временных затрат на подготовку уроков, которые, безусловно, впоследствии окупятся удовлетворенностью результатами вложенного труда.

Литература:

1. Нурова А.Б. Методика использования телекоммуникационных технологии в обучении английскому языку в общеобразовательной школе (основная ступень): автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Алматы, 2007. – 32 с.
2. Сулеев Д.К., Нургалиева Г.К., Тусубаева Ж.М. Технология организации дистанционной формы обучения. – Алматы: РЦИО, 2002. – 50 с.
3. Сулеев Д.К., Нургалиева Г.К., Тусубаева Ж.М. Технология организации дистанционной формы обучения. – Алматы: РЦИО, 2002. – 50 с.
4. Дмитриева Е.И. Телекоммуникации в обучении иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 1997. – № 2. – С. 43-47.

* * *

Мақаланың авторлары тілді практикалық меңгеру үшін жағдай жасауды, яғни келесі оқыту әдістерінің бірін таңдауды ұсынады - бейне фильмдерді қолдану. Бейне фильмдер оқу материалдарын зерделеу, бекіту және бақылау үдерістерін қосуға мүмкіндік береді, студентке өзінің белсенділігін, шығармашылығын көрсетуге, сондай-ақ, шет тіліне оқыту үдерісінде оның танымдық іс-әрекетін белсендендіруге көмектеседі.

* * *

The authors propose to create conditions for the practical mastery of the language by selecting one of the methods of learning - the use of videofilms. Videos allow you to combine the processes of learning, consolidation and control of learning, to help each student to show their activity, their creativity, as well as increase its cognitive activities in learning foreign languages.

Қазақ тілінің сөзжасамынан берілетін білім көлемі мен оқыту әдіс-тәсілі

Б. Қасым[1], Г. Б. Нүптекеева[2]

Абай атындағы ҚазҮПУ-дың [1]ф.ғ.к., доцент, [2]аға оқытушы, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада қазақ тілінің сөз тудыруды оқытудың әдіс-тәсілдері қарастырылған.

Қазақ тіліндегі туынды сөздердің жасалу жолдары сан қилы. Мектеп бағдарламасы мен оқулықтарында әбден қалыптасқан, дәлелденген синтетикалық (жүрнақ) және аналитикалық, лексика-семантикалық тәсілдер арқылы жасалатын түрлері беріледі.

Қазақ тілінің сөзжасамы жүйелі курстың бағдарламасында 5-сыныптарда өтіледі. Бұл сыныптарда өтілетін сөздің жасалуының тізілісі қазақ тілінің жаңа бағдарламасында нақты берілген.

Қазақ тілінің сөзжасамын оқыту барысында сөздердің жасалу тәсілдерінің өз ішінде бірдей еместігі, олардың дара, күрделі, олардың оқылу, жазылу заңдылықтары, түлға, құрамы жағынан ерекшеліктері болатындығы түгелдей ескеріліп, оқушылардың талдау үстінде дұрыс ажырата білу іскерлік, дағдылары қалыптасады.

Қазақ тілінің сөзжасамын оқыту жөнінде жазылған, қарастырылған, арнайы жаңа бағытта зерттелген ғылыми-әдістемелік еңбектер бүгінді білім жүйесінің талаптарына негізделіп

жазылған оқулықтарында: Н.Оралбай, Б.Қасым, З.Бейсенбаева, Б.Жахина т.б. сияқты белгілі тілші-ғалымдардың еңбектерінде туынды сөздердің жасалуын оқытудың амал-тәсілдері кеңінен сөз болады.

Сол сияқты республика көлемінде шығатын «Қазақстан мектебі» журналында, лингвистикалық жинақтарында және «Ана тілі», «Мектеп» баспаларынан жарық көрген методикалық нұсқауларда өз тәжірибелері жөнінде жазған әдіскер мұғалімдердің еңбектері де баршылық.

Қазақ тілінің сөзжасамын оқыту жеке сөздерді, қосымшалардың жаңа сөз жасаудағы ролін сөз ету үстінде салыстыру, әңгімелеу, сұрақ-жауап, жүйелеу амал-тәсілдері арқылы іске асады.

Түбір сөзді оқыту. Түбір сөздің түлғасын, құрамын бірден сөз етпестен бұрын, сөз – белгілі бір ұғым атауы, ұғымның қағаз бетіне түскен формасы, оның сырт көрінісі екендігі анықталады. Мұнан соң әр түрлі түлғада жұмсалатын сөздер тобы ұсынылып, талдау жасалады. Мысалы: *нан, терезе, жақсы, бес, кел, кеше* деген тәрізді сөздердің ең алдымен, мағыналары анықталады, демек *нан, терезе* деген сөздер не? деген сұраққа жауап беріп, зат есім; *жақсы* сөзі қандай? деген сұраққа жауап болып, сын есім: *бес* сөзі қанша? деген сұраққа жауап беріп, сан есім; *кел* сөзі не *қыл?* деген сұраққа жауап беріп, етістік; кеше сөзі қашан? деген сұраққа жауап беріп, үстеу болып түрғаны талданылып, бұл сөздердің мағыналарының түрліше болып түрғаны аңғартылады. Екінші ретте, бұл сөздердің сырт түлға көріністерінің де бірдей емес екені сөз болады. Осылайша, сөздердің мағынасы мен түлғаларының өзара байланыстылығы және бір-бірінен ерекшеліктеріне оқушының көзін жеткізіп алған соң, үшінші ретте, бұл сөздердің бәріне ортақ белгі – бұл сөздерді әрі қарай бөлшектеуге келмейтіні түсіндіріледі.

Мысалы: *Нан, терезе, жақсы, бес, кеше* тәрізді мысалдар ұсынып, бұлардың мағыналары анықталған соң, бұл сөздердің түбір түлғада қолданылып түрғаны, ешқандай қосымша жалғанбай, жеке-дербес сөз түрінде танылуы айтылады. Осындай ешбір құранды бөлшегі жоқ, өз алдына белгілі ұғым атауы болып түрған, бөлшектенбейтін негізгі сөздердің түбір сөз делінетіні түсіндіріледі. Осылайша, түбір сөздердің бөлшектенбейтіні айтылып, түбір сөздердің жаңа сөздер жасауға негіз болатыны сөз болады.

Түбір сөздердің түлғалары басқадай жаңа сөздер жасауға негіз болатынын ***ұядан*** → *су* → *сулы* → *сулық* → *суа*→ *сусын; өн* → *өнім* → *өнімпаз* → *өндір* → *өндіргіш* → *өнімді* тәрізді бір түбір сөзден өрбіген ***тізбектен*** туынды сөздерден тілдік деректер келтіріп, бұлардың бірнеше құранды бөлшектерден жасалып түрғанын оқушылардың өздеріне ой сала отырып, талдату керек. Нақтылап көрсетсек: *сулы, сулық, суат, сусын* сөздерінің *су* деген түбір ұядан сөзге *-лы, -лық, -ат, -сын* жұрнақтары жалғану арқылы төрт жаңа сөз жасалып түрғаны айтылады. *Өн* ***ұя*** сөзінен өрбіген *өнім, өнімпаз, өндір, өндіргіш, өнімді* сөздерінің құрамындағы қосымшалардың бірнеше мағына үстеп, алуан түрлі жаңа сөз жасалып түрғаны былайша саралану керек. *Өнім, өндір, өнімді* дегендердің *-ім, -дір, -імді* жұрнақтары арқылы туынды сөз жасалса, *өнімпаз, өндіргіш* сөздері *өнім, өндір* деген туынды сөздерден, *-паз, -гіш* жұрнақтары арқылы екінші бір жаңа сездер жасалып түрғандығын нақтылау керек. Осылайша түбір сөздердің *(су, ан)* жаңа сөздер жасауда негізгі үйтқы болатынын күрделі сөздердің құрамына *(шекара)* талдау жүргізу жолымен де аңғартуға болады.

Мектеп реформасы талабына сай жетілдірілген программада жаңа материал үнемі бұрын өтілген, таныс материалды жүйелеу жұмыстарымен үштастырыла өту мақсаты көзделеді. Осыған орай, түбір сөздердің өз ішінде бөлшектенбейтінін, басқа сөз жасауға негізгі үйтқы болатынын сол сөздің мағынасымен байланыстыра отырып түсіндіру қажет.

Қорыта келгенде, түбір-ұя сөздерді оқытуда олардың лексика-семантикалық мағыналары, сырт түлғалық көрінісі, олардың бөлшектеуге келмейтін белгілері, жаңа сөздер жасауда үйтқы, негіз болатын ерекшеліктері нақты мысалдарды талдау барысында аналитикалық жолдармен түсіндірілуі қажет.

Түбір сөздердің мағыналық, түлғалық ерекшеліктерінің түрліше болып келетінін нақты түсіндіруде мынадай кесте көрнекілігін пайдалануға болады.

Бір ұя- түбір сөз.

ел	*ата*	*терезе*
су	*бала*	*шаґала*
өрт	*жақсы*	*жоґары*
қар	*саулық*	*жапырақ*
бүлт	*жауап*	*домбыра*
қарт	*құйын*	*құмырсқа*

Көрнекілік құрамындағы сөздердің *лексикалық мағыналары* жеке-жеке анықталған соң, бұлардың бәрі де түбір түлғада қолданылып түрған дербес сөздер екені ескеріледі, бұлар сөз жасайтын құранды бөлшектерге бөлінбейтін бір бүтін сөз екендігі түсіндіріледі. Құранды бөлшектерге бөлінбейтін түбір сөздердің мағыналары да, сыртқы көрініс түлғалары да түрліше болатыны да айтылады. Түсіндіру жолын нақтылап айтсақ: **бірінші** бағанадағы түбір сөздердің бір буын – екі, үш дыбыстан құралуы, **екінші** бағанадағы түбір сөздердің екі буынды – үш, төрт, бес, алты дыбыстардан құралуы, **үшінші** бағанадағы түбір сөздердің үш буынды – алты, жеті, сегіз дыбыстан құралып, айтылу, жазылуларының әр түрлі болып келетіндігі фонетикадан өтілген материалдармен байланысты түсіндіріледі. Түбір сөздердің мүндай ерекшеліктерін айту барысында қазақ тілі сөздерінің, негізінен, бір, екі буынды болып, көп мағынада қолданылатынынан мәлімет беріледі.

Сөйтіп, түбір сөздердің жасалуында, сөз жасайтын құранды морфеманың болмайтыны, өздері сөз жасауға негіз, үйтқы болатыны *малшы, басшы, басшылық, қойшы, оқушы* деген қосымшалы сөздерді құрамды бөлшектерге ажырату, талдау процесінде көрінуге тиіс, демек бұл сөздердегі *мал, бас, қой, су* дегендерде *-шы, -шылық* жүрнақтарының жалғануы арқылы жаңа бір ұғым жасалып түрғанына түбір сөздердің негіз болып түрғаны түсіндіріледі.

Қосымшалы сөздерді оқыту. Қазақ тілінідегі жаңа сөздердің бірі түбір сөзге қосымша жалғану арқылы жасалады, мүндай сөздер *қосымшалы сөздер* деп аталады. Қосымшалы сөздердің құрамының өзіндік заңдылығы мен сөз жасауда ерекшелігі бар. Қосымшалы сөздердегі түбір сөзден кейін қосылып түрған құранды бөлшектер ***қосымшалар*** (жүрнақтар) делініп, өз алдына жеке категория болып қарастырылады.

Қосымша деген сөздің құранды бөлшегін оқушыға айтып көрсету онша қиынға түспейді, қосымшаның қосылып түрған үстеме екендігінен бірден түсінеді. Түбір сөзге жалғанып түрған сөз бөлшектерін қосымша дейміз деп, ал түбір сөз бен қосымшалардан құралып түрған сөздерді қосымшалы сөздер деп аталатынын да нақты мысалдармен түсіндіру керек. Мысалы: *жұмысшылар* деген сөздің қандай құранды бөлшектерден түрғанын оқушылардың ізденіс қабілетін арттыра отырып талдау керек. Оқушы *жұмыс* сөзінің — түбір сөз, одан былайғы *-шылар* бөлшегінің қосымша екенін ажырата алады, *оқушылар* деген сөздің қосымшалы сөз екеніне көздері жеткізіледі. Мұнан соң *-шылар* қосымшасының өзі екі құранды бөлшектен құралып түрғаны *(шы+лар)* түсіндіріледі.

Жұмыс деген түбір сөзге *-шы* қосымшасы қосылып кәсіптік ұғымды білдіретін жаңа бір сөздің жасалғаны айтылады. *Жұмысшы* деген жаңа сөзге *-лар* қосымшасы жалғанып, кәсіптік ұғымның көптігін білдіретіні ескертіледі.

Жұмыс + шы + лар деген сөздің түбір сөзден екі түрлі қосымшадан жасалған қосымшалы сөз екендігі анықталған соң, қосымша бөлшектердің қызметінің бірдей емес екендігі аңғартылады. Осыдан барып, қосымшалардың өз ішінде *жалғау* және *жүрнақ* болыл екіге бөлінетіні түсіндіріледі.

Жүрнақ қосымшасы жалғанған түбір сөзден бүтіндей жаңа бір ұғымды білдіретін сөздер жасайды. Мысалы: *шеге, бұр, жақсы,* деген түбір сөздерге *-ле, -ғы, -лық* жүрнақтарын қосып, *шегеле, бұрғы, жақсылық* деген жаңа ұғымды білдіретін сөз жасалады. Нақтылап айтсақ: *шеге* деген заттық ұғымды *шегеле* деген қимылға, *бұр* деген қимылды *бұрғы* деген затқа, *жақсы* деген сынды *жақсылық* деген дерексіз заттық ұғымға айналдырып түрғанына оқушыларды қатыстыра сөз ету керек. Бұдан соң *кітапша, құлынтай, қызылдау, қоңырқай* деген сөздер беріліп, бұлар да мағыналарына, құранды бөл-шектерге ажыратылады. *Кітап* деген түбір сөз-ге *-ша* қосымша жүрнақ қосылып, кітаптың кішкентай екендігін білдіреді: *құлынтай* сөзін-дегі *-тай* қосымша жүрнағы құлынды кішірей-тіп, еркелетіп айтылған ұғымды білдіреді: *қы-зылдау* сөзіндегі *-дау, қоңырқай* дегендегі *-қай* жүрнақтары *қызыл* мен *қоңыр* түстерінің сәл реңктік белгілерін білдіретіндігі түсіндіріледі. Ендігі жерде *шегеле, бұрғы, жақсылық* сөздері мен *кітапша, құлынтай, қызылдау, қоңырқай* сөздеріндегі бірінші топтағы *-ле, -ғы, -лық* жүрнақтары мен екінші топтағы *-ша, тай, -дау, -қай* жүрнақтарының қызметі бірдей еместігін оқушылардың өздеріне аңғартуға творчестволық ізденіс жасатылады. Ойлану, ізденіс үстінде *-ла, -ғы, -лық* деген жүрнақтардың жалғанып түрған сөздерінің маналарын өзгертіп, бүтіндей жаңа бір ұғым тудырып түрғаны айтылады. Ал, екінші топтағы *-ша, -тай, -дай, -қай* деген жүрнақтардың қызметі алдыңғы жүрнақтардан солғындау, бұлар жалғанған сөздерінің лексикалық мағынасын өзгерте алмайды,

негізгі мағынасына сәл реңктік мағына ғана үстеп, бастапқы мағынаға әр түрлі қосымша мағына үстелетіні түсіндіріледі. Талдаудан шығатын қорытындыда жүрнақтардың жаңа сөздер жасаудағы қызметі бірдей емес екендігі, осыдан олардың *сөз тудырғыш, сөз түрлендіргіш* болып екіге бөлінетіні айтылады.

Сөз тудырғыш, сөз түрлендіргіш жүрнақтардың жаңа сөздер жасаудағы өнімділігі де, бірдей еместігінен де мәлімет берілу керек. Біраз жүрнақтар көптеген сөздерге талғаусыз жалғанып, олардан қыруар жаңа ұғым тудырады. *-шы, -ші* жүрнағының жаңа сөздер жасаудағы өнімінің молдығын төмендегі мысалдардан көруге болады: *малшы, егінші, оқушы, темірші, қойшы, өнші, балташы, етікші, жылқышы, түйеші, тоқымашы, кілемші, басшы, диірменші, хатшы, биші, орақшы, тігінші, бүргышы, қызметші, сушы, үйші* т. б.

Кейбір жүрнақтар бірен-саран, бірді-екілі сөздерге ғана жалғанады, талғанып жалғанған мүндай жүрнақтардың өнімі онша болмайтынын да аңғарту керек. Мысалы: *ойпат, озат, тарамыс, түрмыс, жент; болашақ, келешек; сұрамсақ, келімсек; көрермен, берермен; көзілдірік, табалдырық, сағалдырық* т. б.

Бұл мысалдардың құрамындағы: *-пат, -ат, -мыс, -нт, -ашақ, -ешек, -мсақ, -мсек, -мен, -ілдірік, -ылдырық* деген жүрнақтар бірер немесе үш-төрт сөзге ғана жалғануда, демек бұлардың жаңа сөздер жасауда өнімі аз екендігі айтылады.

Туынды сөзді жасайтын жүрнақтардың да өз ішінде *омоним, синоним* болып жүмсалатынын нақты мысалдар арқылы өзара салыстырылу амал-тәсілдерімен түсіндіріледі. Айталық: *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* деген жүрнақтардың өнімді тобына жатумен қатар, алуан түрлі мағыналы сөздер жасайды: демек, бұл аффикс жалғыз бір ғана сөз табына жатпайды, түлғалас жағынан әрі зат есім, әрі сын есім, әрі етістіктерге ортақтасып келеді. Мысалы, *Ұлы бастама, бұл – көрме, қазба байлық, сүзбе сүттен* жасалады. *Шаппа – кішкентай шот, кеспе – көже* деген сөйлемдердегі *бастама, көрме, қазба, сүзбе, шаппа, кеспе* дегендердегі *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жүрнақтары қимыл ұғымды сөздерден зат есім жасап түр. *Бояма мата, қынама бел, сырма камзол* дегендердегі *бояма, қынама, сырма* сөздеріндегі *-ма, -ме* жүрнағы қимыл ұғымды сөздерді сындық ұғымды жаңа мағынаға айналдырып түр. Сол сияқты *қолыңды суға малма; орынсыз көп сөйлеме; кітапты сызба; сөз тізбе, өтірік айтпа, сабаққа кешікпе* деген сөйлемдердегі *малма, сөйлеме, сызба, тізбе, айтпа, кешікпе,* дегендердегі *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жүрнақтары болымды етістіктерден бо-лымсыз мағыналы етістіктер жасалып түрғаны баспалдақты жүйемен оқытылады. Бұл келті-рілген мысалдардан бір түлғалы *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* жүрнағы үш түрлі мағынада жүмса-луда, мүндай жүрнақты *омонимді аффикстер* деп атауға болатынынан мәлімет беріледі.

Енді бір жүрнақтардың түлғалары басқа-басқа болып, жаңадан жасаған сөздерінің мағыналары бір-біріне жақын, мағыналас болып отырады, Мысалы, *егіс, егін, жүмысшы, қызметкер, жүмыскер, қызметші, басшы, басқар; сұрақ, сұрау, қыстақ, қыстау* деген сөздердегі *-іс, -ін, -шы, -кер, -қар, -қ, -у* жүрнақтарының түлғалары басқа-басқа болғанымен, жасаған жаңа сөздері өзара мағыналас, синонимдік сөздер болып түр, бұл сияқты жүрнақтардың *синонимдес аффикстер* деп танылатыны айтылуы қажет.

Жүрнақ арқылы жасалған туынды сөздерді меңгерткен жерде жүрнақтардың өз ішінде әр сөз табына тән болып жіктелетіні, бір сөз табынан екінші бір сөз табы жасала берілетіні де айтылып, шылау, одағай сөздерінен басқа сөз таптарының арнаулы жүрнақтары болатыны ескертілуі қажет.

Жүрнақтар арқылы жасалған қосымшалы сөздер қазақ лексика құрамы мен қорын байытатын және дамытатын өнімді тәсіл болып табылады. Жүрнақтар туынды сөздерден де жаңа сөздер жасай беретінін де нақты мысалдардың құрамы мен мағыналарын талдау процесінде аңғартылады. Мысалы, *жауапкершілік, оқытушы* деген сөздердің қандай туынды сөздер екендігін былайша саралауға болады. *Жауапкершілік* дегенде екі жаңа сөз жасалып түр. Ал *оқытушы* сөзінің түбірі – *оқы,* одан *оқыт, оқыту, оқытушы* деген үш жаңа сөз жасалған. Қазақ тіліндегі сөздердің осылайша жүрнақтардың үстемелеп жалғануынан көптеген жаңа сөздер жасалатынын айтудан ана тіліміздің жалғамалы тілдер тобына жататыны аңғартылады.

* * *

В этой статье были рассмотрены методы и приемы обучения словообразованию казахского языка.

* * *

The methods and technigues of teaching word-formation of kazakh language were touched upon.

Языковая компетенция преподавателя и стратегии, применяемые в обучении иностранным языкам

А. О. Бекалаева, К. А. Нуржумаева

ст. преподаватели КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье обсуждаются вопросы методики преподавания иностранного языка, главной задачей которого является способствование развития умений студентов учиться самостоятельно. В ней также поднимаются вопросы, касающиеся роли преподавателя при проведении различных стратегий.

Цель данной статьи - дать краткий обзор основных психологических стратегий, которые повлияли и продолжают влиять на развитие методики преподавания. Эта задача представляется актуальной в связи с гуманизацией образования. Каждый преподаватель знает, как важно научить работать студентов самостоятельно, более того, стратегии обучения являются ключом творческой работы обучающегося.

Современная методика предлагает большое количество стратегий, применяемых в процессе изучения иностранного языка, и можно утверждать, что процесс учения и обучения может быть серьезно облегчен, если студенты будут знать о них. Они будут иметь возможность выбирать наиболее подходящие для себя и использовать в процессе самостоятельной работы или в работы в группе, и т.д.

Стратегии изучения языка - это, прежде всего, сознательная мыслительная деятельность обучаемых, направленная на достижение исключительной цели - улучшить свои знания и понимание изучаемого языка. Основной смысл их использования заключается в том, чтобы помочь студентам использовать язык, который они уже выучили. [1]

Разберем четыре основные категории в изучении иностранному языку, которые улучшают стратегические компетенции студентов:

1. Метакогнитивные стратегии – управление и наблюдение, включающие такие вещи, как планирование, выявление приоритетов, постановка целей и самоконтроль. Иными словами, метакогнитивные стратегии включают в себя предварительное планирование учения, осознание процесса учения, оценку результатов и т.п.;

2. Когнитивные стратегии связаны с запоминанием и манипулированием структурами изучаемого языка и непосредственно с оперированием учебным материалом, например, повторение, группировка, дедукция, конспектирование, запоминание ключевых слов, и т.п.;

3. Эмоциональные стратегии - это измерение и проверка эмоциональных реакций, вызванных учением, снижение уровня беспокойства обучаемых, преодоление страхов, например, посредством музыки, смеха. Также они являются компенсаторными стратегиями для выяснения непонятного (переспрос, парафраз, примеры и т.п.);

4. Социальные стратегии – повышение значения учения, сотрудничество или работа в команде, стремление понять другую культуру, чужие мысли и чувства, стремление контактировать и общаться с носителями языка.

Эндрю Коэн в своей статье *«Стратегический тренинг для студентов, изучающих второй язык» (“Strategy Training for Second Language Learners”),* представляет собственно цели стратегического тренинга, выделяет подходы к нему и перечисляет шаги для планирования и составления стратегических тренинговых программ.

Он считает, что целью стратегического тренинга является предоставление обучаемым инструментов для выполнения следующих действий:

- самодиагностика, выделение сильных и слабых сторон в процессе обучения;
- осознание того, что помогает наиболее эффективно при изучении языка;
- выработка навыков и умений (компетенций), способствующих успешному решению поставленных проблем;
- экспериментирование, т.е. применение уже известных и новых стратегий обучения;
- принятие решений о методах и способах подхода к решению поставленной проблемы;
- необходимость осуществления контроля и постоянного мониторинга своей учебной деятельности,
- перенос «успешных» стратегий на новое учебное содержание.

Для наглядной демонстрации вышеописанных стратегий, проведем сравнение [2]:

Успешные обучающиеся	**Проблемные обучающиеся**
Метакогнитивные стратегии	
1. имеют определенные цели и мотивы изучать иностранный язык; 2. думают о приобретении знаний; 3. умеют предугадать, что им нужно изучать; 4. видят практическое применение своих навыков; 5. управляют обучением; 6. организованны и правильно распределяют свое время.	1. легко разочаровываются; 2. склонны отвлекаться; 3. не знают, как анализировать свои возможности; 4. не учатся на прежних ошибках; 5. не имеют организационных навыков; 6. склонны избегать какой-либо ответственности.
Когнитивные стратегии	
1. ассимилируют, закрепляют, и интегрируют свое знание; 2. эффективно решают проблемы и задачи; 3. сознательно строят предложения, создавая ментальные образы, умеют анализировать.	1. не видят соотношения между причиной и следствием; 2. не умеют обобщать и выявлять связь; 3. не способны выделять главное и подводить итоги.
Эмоциональные стратегии	
1. умеют снижать уровень беспокойства; 2. умеют создавать позитивные утверждения; 3. идут на разумный риск.	1. лишены самоуверенности; 2. избегают неудач, в связи с чем избегают выполнения задач; 3. склонны избегать принятие риска.
Социальные стратегии	
1. успешно сотрудничают с другими; 2. устанавливают контакт и понимание путем общения с остальными.	1. необщительны и выказывают неприятие межличностных навыков; 2. имеют сложности с демонстрацией сочувствия другим.

Обучение должно строиться исходя из личностных и индивидуальных особенностей человека с целью их дальнейшего развития. Важно учитывать имеющийся индивидуальный опыт человека. Психологические механизмы познания должны лежать в основе моделирования образовательной технологии.

Ребекка Оксфорд в своей книге *"Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know"*, пишет о 12 особенностях метакогнитивного, когнитивного, эмоционального и социального стратегии:

1. Они способствуют основной цели коммуникативной компетенции – применении грамматических, социолингвистических, и стратегических компетенций.
2. Они позволяют обучающимся стать более самоуправляемыми.
3. Они расширяют роль преподавателя.
4. Они ориентированы на решении проблем.
5. Они являются действиями, предпринятыми обучающимися.
6. Они вовлекают многие аспекты обучающегося (когнитивные, эмоциональные, социальные).
7. Они помогают обучать косвенно и напрямую.
8. Они не всегда видимы.
9. Они чаще всего сознательные; хотя нам нужно, чтобы студенты применяли их автоматически.
10. Им можно научить.
11. Они гибкие.
12. Они подвержены влиянию разных факторов.

Знание данных теории помогает принципиально изменить деятельность студентов: обеспечить их активность, возможность самостоятельно приобретать знания, развивать критическое мышление, сотрудничать в учебной аудитории, как с преподавателем, так и друг с другом.

Вопрос методики преподавания неизбежно затрагивает проблему роли преподавателя. Успешная учебно-методическая работа в системе высшего образования во многом зависит от личного отношения преподавателя к новым формам и стратегиям обучения. Говоря об уровне компетентности преподавателя, следует иметь в виду не только знание самого предмета и его стремление постоянно расширять свой интеллектуальный потенциал, но и способность приобретать специальные навыки мотивировать студентов для обучения. Она строится на принципе группового взаимодействия, при котором коммуникативные задания, проектная деятельность или игра деловой направленности

представляются наиболее эффективным способом изучения учебного материала.

Подобная форма обучения сильно отличается от лекции или семинара и имеет по сравнению с последними много преимуществ. Командная или проектная работа – это всегда творческий процесс, постоянный мозговой штурм, в который активно вовлечены все участники команды. И именно здесь первостепенное значение имеет такое профессиональное качество, как умение идти на компромисс ради успеха общего дела. Работая в группах или командах, студенты учатся слушать других людей и привлекать их внимание к своим рассуждениям. Все это способствует более глубокому пониманию пройденного материала, развитию творческого и аналитического мышления.

Несмотря на то, что роль преподавателя остается приоритетной, так как именно он остается главным источником знаний и информации, в данной работе ему отводится моделирующая, организующая, направляющая и контролирующая роль. Задача преподавателя состоит в создании такой атмосферы учебного процесса, при которой максимально увеличивается доля непосредственного участия самого студента в изучении языка. Обучаемый постепенно начинает чувствовать необходимость работать самостоятельно и повышать уровень своих знаний. [3].

Таким образом, знание стратегий обучения способствуют принципиально изменить деятельность студентов: обеспечить их активность, возможность самостоятельно приобретать знания, развивать критическое мышление, сотрудничать в учебной аудитории, как с преподавателем, так и друг с другом.

Литература:

1. Рамза Н.И. Тренинговые стратегии обучения иностранным языкам: зарубежный опыт. – www.klgtu.ru/ru/magazine/2007_11/com/46.php
2. Lukashova S. Fostering strategic competence in teaching // Building Cultural Bridges. International Conference proceedings. – Алматы, 2009.
3. Медведева Н.Е. Коммуникативный метод обучения и профессиональная компетенция преподавателя // Современные теории и методы обучения иностранным языкам. – Москва, 2006.

* * *

Берілген мақалада шет тілін оқытуда қолданылатын әдістер туралы талқыланады, себебі олардың басты мақсаты студенттердің өздікше жұмыс істеу қабілетін дамыту болып табылады. Сондай-ақ, мақалада түрлі стратегияларды жүргізгенде оқытушының рөліне байланысты сұрақтар да қарастырылады.

* * *

The given article considers the questions of methods of teaching a foreign language because its main aim is to foster the development of students' skills to self-study. Also it discusses the questions concerning the role of a teacher in conducting different strategies.

Понятие об инновациях в образовании

Р. М. Бекишева

ст. преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Қазіргі уақыт талаптарына сай жоғары оқу орнының мамандары бұрынғы дәстүрлі білім беру жүйесінен инновациялық оқыту тәсілдерін қолданып жаңа білім беру жүйесіне біртіндеп көшіп жатыр және оқыту процесінде оқытудың жаңа түрлерін қолдану үшін ізденіс үстінде.

В настоящее время в нашей республике происходят существенные изменения в национальной политике образования. Это связано с переходом на позиции личностно-ориентированной педагогики. Одной из задач современного высшего учебного заведения становится раскрытие потенциала всех студентов, предоставление им возможностей проявления творческих способностей. Решение этих задач невозможно без вариативности образовательных процессов, в связи с чем появляются различные инновационные типы и виды образовательных учреждений.

Изменение роли образования в обществе послужило к созданию инновационных процессов. «Из социально пассивного, совершающегося в традиционных социальных институтах, образование становится активным. Актуализи-

руется образовательный потенциал, как социальных институтов, так и личностный». Раньше обязательными ориентирами образования были формирование знаний, навыков, информационных и социальных умений, обеспечивающих «готовность к жизни», в свою очередь, понимаемую как умение приспособления личности к общественным обстоятельствам. Сейчас образование ориентировано на создание таких технологий и способов влияния на личность, в которых обеспечивается баланс между социальными и индивидуальными потребностями, и, которые ведут к самосовершенствованию и обеспечивают готовность личности к реализации собственной индивидуальности и изменениям общества. Большинство образовательных учреждений стали вводить новые элементы в свою деятельность так как педагогический процесс направлен на всестороннее творческое саморазвитие личности студента. Обучение имеет несколько функций. При этом образовательная функция связана с расширением объёма, развивающая – со структурным усложнением, а воспитывающая – с формированием отношений.

Образовательная функция. Основной смысл образовательной функции обучения состоит в вооружении студентов системой научных знаний, умений, навыков с целью их использования на практике.

Научные знания – главный компонент образования включают в себя факты, понятия, законы, закономерности, теории, обобщенную картину мира. В соответствии с образовательной функцией они должны стать достоянием личности, войти в структуру её опыта. Наиболее полная реализация этой функции должна обеспечить полноту, систематичность и осознанность знаний, их прочность и действенность.

Конечным результатом реализации образовательной функции является действенность знаний, выражающаяся в сознательном оперировании ими, способности мобилизовать прежние знания для получения новых, также сформированность важнейших как специальных (по предмету), так и общеобразовательных умений и навыков.

Воспитательная функция. Эта функция вытекает из содержания, форм и методов обучения, но вместе с тем она осуществляется и посредством специальной организации общения преподавателя с студентом. Объективно обучение не может не воспитывать определённых взглядов, убеждений, отношений, качеств к личности. Формирование личности вообще невозможно без усвоения системы нравственных и других понятий, норм и требований.

Развивающая функция. Правильно поставленное обучение всегда развивает, однако развивающая функция осуществляется более эффективно при специальной направленности взаимодействия преподавателей и студентов на всестороннее развитие личности. Процесс обучения студентов в вузах протекает под руководством преподавателей. Деятельность преподавателя в вузе заключается в управлении активной и сознательной познавательной деятельностью студентов. Управление процессом обучения предполагает прохождение определённых этапов в соответствии с данной структурой педагогического процесса и самой педагогической деятельности:

- планирование;
- организация деятельности студента;
- регулирование (стимулирование) процесса обучения;
- контроль (стимулирование активности и самостоятельности);
- оценивание;
- анализ результатов решения педагогической задачи.

К числу значимых условий обучения относится профессионализм учителя, его творческий потенциал, способность к рефлексии, стремления к своевременному пополнению знаний и коррекции личностных качеств, а также стремление к нововведениям, к новым переменам в обществе.

Нововведения, или инновации характерны для любой профессиональной деятельности человека и поэтому, естественно, становятся предметом изучения, анализа и внедрения. Инновации сами по себе не возникают, они являются результатом научных поисков, передового педагогического опыта отдельных учителей и целых коллективов. Этот процесс не может быть стихийным, он нуждается в управлении. Словарь С.И. Ожегова даёт следующее определение нового: новый - впервые созданный или сделанный, появившийся или возникший недавно, взамен прежнего, вновь открытый, относящийся к ближайшему прошлому или к настоящему времени.

Понятие “инновация“ в переводе с латинского языка означает “обновление, новшество или изменение“. Это понятие впервые появи-

лось в исследованиях в XIX веке и означало введение некоторых элементов одной культуры в другую. В начале XX века возникла новая область знания, инноватика - наука о нововведениях, в рамках которой стали изучаться закономерности технических нововведений в сфере материального производства. Педагогические инновационные процессы стали предметом специального изучения на Западе примерно с 50-х годов и в последнее двадцатилетие в нашей республике.

Применительно к педагогическому процессу инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности преподавателя и студента.

Современное понятие "образование" включает в себя такие функции как "обучение", "воспитание", "образование", "развитие". Слово "образование" как существительное от глагола "образовывать" в смысле: «создавать», «формировать» или «развивать» нечто новое. Создавать новое - это и есть инновация.

Педагогическая инновация – нововведение в педагогическую деятельность, изменения в содержании и технологии обучения и воспитания, имеющие целью повышение их эффективности. Таким образом, инновационный процесс заключается в формировании и развитии содержания и организации нового. В целом под инновационным процессом понимается комплексная деятельность по созданию , освоению, использованию и распространению новшеств. Существуют понятия “новация“ и “инновация“.

Новация – это именно средство (новый метод, методика, технология, программа и т.п.), а инновация - это процесс освоения этого средства. Инновация - это целенаправленное изменение, вносящее в среду новые стабильные элементы, вызывающие переход системы из одного состояния в другое. Нововведение при таком рассмотрении понимается как результат инновации, а инновационный процесс рассматривается как развитие трёх основных этапов: генерирование идеи (в определённом случае - научное открытие), разработка идеи в прикладном аспекте и реализация нововведения в практике. В связи с этим, инновационный процесс можно рассматривать как процесс доведения научной идеи до стадии практического использования и реализация связанных с этим изменений в социально - педагогической среде. Деятельность, обеспечивающая превращение идей в нововведение и формирующая систему управления этим процессом, является инновационной деятельностью. Существует и другая характеристика этапов развития инновационного процесса. В ней выделяют следующие действия:

- определение потребности в изменениях;
- сбор информации и анализ ситуации;
- предварительный выбор или самостоятельная разработка нововведения;
- принятие решения о внедрении (освоении);
- собственно само внедрение, включая пробное использование новшества;
- длительное использование новшества, в процессе которого оно становится элементом повседневной практики.

Совокупность всех этих этапов образует единичный инновационный цикл.

Инновации в образовании считаются новшествами, специально спроектированными, разработанными или случайно открытыми в порядке педагогической инициативы. В качестве содержания инновации могут выступать: научно-теоретическое знание определённой новизны, новые эффективные образовательные технологии, выполненный в виде технологического описания проект эффективного инновационного педагогического опыта, готового к внедрению. Нововведения - это новые качественные состояния учебно-воспитательного процесса, формирующиеся при внедрении в практику достижений педагогической и психологической наук, при использовании передового педагогического опыта.

Инновации разрабатываются и проводятся работниками и организациями системы образования и науки. Основная закономерность проектирования инноваций: чем выше ранг инноваций, тем больше требования к научно-обоснованному управлению инновационным процессом.

В казахстанских образовательных учреждениях инновационные процессы реализуются в следующих направлениях: формирование нового содержания образования, разработка и внедрение новых педагогических технологий, создание новых видов учебных программ. Кроме этого, педагогический коллектив ряда республиканских образовательных учреждений основательно занимается внедрением в практику инновационных методов обучения.

Литература:

1. Борозенец Г.К., Концептуальные подходы к построению модели формирования иноязыч-

ной коммуникативной компетенции будущих специалистов. – Вестник ВГУ, Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – №2.
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М., 2004.
3. Обучение иностранным языкам в школе и вузе. – СПб.: Каро, 2001.
4. Конышева А.Б. Современные методы обучения иностранным языкам. – Минск: Тетра-Системс, 2004.

* * *

Nowadays all specialists at higher educational establishments are transforming from the traditional system of teaching to the new system of teaching. It means teachers are trying to use innovative ways of teaching. They are looking for new ways of teaching in order to improve teaching process.

Тіл тарихы курсы пәндерін жаңа технологиялар арқылы оқыту жолдары

А. Н. Мамиева

ҚазМемҚызПУ-дың аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Статья посвящена методике преподавания курса истории языка с применением инновационных технологий.

Тіл тарихы мен түркітануға қатысты пәндерді жүргізу барысында түркі тілдерінің фонетикалық, лексика-грамматикалық құрылымының өзіндік даму эволюциясына қатысты көптеген күрделі теориялық мәселелер ғылыми тұрғыда жүйелі түрде қарастырылуға тиіс екендігі белгілі. Осыған орай оқытушыға пәндерді өту барысында, дәріс оқығанда шығармашылық үлкен еркіндік берілетіндіктен, ол өзінің білімі мен өмір тәжірибесі негізінде әрбір тақырыпты түркі халықтарының рухани құндылықтарға толы жәдігерліктерінен алынған мысалдармен байыта отырып, оларды тартымды да қызықты етіп жеткізу жолдарын өз қалауымен таңдап алуы қажет. Тіл тарихы курсында, ең алдымен, студенттердің университет қабырғасында алған толық білімін саралауға, ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысуға баса назар аударған абзал. Ол үшін сабақ кезінде тіл тарихына қатысты студенттің өзіндік дүниетанымын кеңейтіп, танымдық қабілеттерін дамытатын дағды мен кәсіби бейімділіктерін қалыптастыруға, материалдарды терең меңгеруіне мүмкіндік жасалады.

Түркітану және тіл тарихы пәндерін жүргізуде басты мақсат тек білімді меңгерту ғана емес, сонымен қатар студенттің танымдық қабілетін дамытып, оны бекіту, шығармашылық деңгейін арттыруға негізделуге тиіс десек, қателеспейміз. Осымен байланысты оқытушы сабақты өту барысында әдеттегідей жоспарланған әр тақырып пен онда қарастырылған ұғым-түсініктерді тереңдете түсу үшін жаттығулар орындатқызып, сұрақ-жауап түрінде талдау тәсілдерін қолданумен қатар бұл ұғымдар студенттердің алған білімдері негізінде толықтырылып, пікірталастар ұйымдастырылып, сахналық көріністер жасалып, іс-қимыл әрекеттеріне негізделген треннингтер түрінде де өткізуге болады *(фестиваль, аукцион, пресс-конференция, жас түркологтар симпозиумы, түркі ғылымы бизнес-треннингі мен түркі білім менеджменті сабақтары, т.б).*

Жалпы алғанда ұзақ жылғы жинақтаған тәжірибе көрсеткендей, түркітану және тіл тарихы курсы сабақтарын жүргізуде түркі халықтарының рухани жәдігерліктері – көне жазба мұралары мен оларда берілетін ой-тұжырымдар үнемі басшылыққа алынуға тиіс. Сонда ғана халықтың ұзақ тарихында жасаған рухани, мәдени қазынасы мен жинақтаған тәжірибесі, адамгершілік, тәлімгерлік тағылымдарына негізделген ұстаз-шәкірт арақатынасы осындай жағдайда ғана жүзеге асады.

Өйткені, жаңа заманның озық ойлы, терең мінезді тәрбиелі жастарын қалыптастыру - оқытушылардың алдына қойылған үлкен мін-дет. Мұны шешуде оқытушы, біріншіден, студентпен жеке тұлға ретінде тікелей байланысты жүзеге асыра отырып, онымен жүргізілетін жұмысының негізгі бағыттары мен жұмыс бөліктерін дұрыс та сапалы ұйымдастыра алуға міндеттелсе; екіншіден, қазірде пәнді оқыту мен үйретудің мазмұн-сипаты, әдіс-тәсілдерінің күрделене түсуіне орай ол үнемі ізденіс үстінде болуы керек және, үшіншіден, сыни тұрғыдан ойлай білуімен қатар қандай істі болсын, бар ынтасымен атқара алуы да қажет.

Түркітану және тіл тарихы курсы бойынша сабақтарда студенттермен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері кеңінен қамтылып, олар шәкірттеріміздің сабаққа дайындығын, танымдық процестерінің даму деңгейін, ақыл-ой қабілеттерінің жетілу барысын анықтауға тиіс. Осыған орай пәнді өткізу барысында жүргізілетін түрлі әдістемелік жаттығулар мен тапсырмалар өзінің маңыздылығы және қажеттілігімен ерекшеленеді. Атап айтқанда, студенттердің түркі халықтарының тарихы, тілдері, әдебиеті, мәдениеті жайында алған білімдерін анықтап алу үшін *Керн-Йирасектің әдісіне негізделген дайындықты анықтау тестісі* қолдануға болады. Тест төрт тапсырмадан тұрады:

1) Студенттің түркітануға қатысты пәнді өткенге дейінгі білімін анықтау тесті 15 сұрақтан тұрады. Дұрыс жауапқа - 1 балл, дұрыс емес жауапқа – 0 балл;

2) «Түркі тектік ағашының» суретін салу.

3) Сөздік мәтін бойынша бағалау. Көне түркі тілі не қазіргі түркі тілінде жазылған мәтіннен үзінді ретінде 1-2 сөйлем оқылып, есте сақтау қабілеті бойынша жазылады.

4) Түркі өркениетінің ұлы тұлғалары жайында мәліметтер оқылады да, студенттерге тыңдаған мәліметтер негізінде концептуальды кесте жасау ұсынылады.

Мұндай диагностикалық тапсырмалар студенттің түркітану іліміне қатысты ұғым деңгейін анықтауға мүмкіндік туғызуымен қатар, олардың өзіндік ойлау және тұжырым жасай білу қабілеттерінің қандай деңгейде қалыптасқандығын жобалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ тіл тарихы курстары бойынша сабақтарда әдеттегідей топ-топқа бөліп интерактивті түрде өту әдісін ұтымды қолдану студенттердің сыни тұрғыдан ойлануына, берілген тақырып бойынша белсенді түрде жұмыс істеулеріне, достарының логикалық ойлауына баға беруге, өз ой-пікірлерін ортаға салып, еркін жеткізе білулеріне жағдай туғызары сөзсіз. Әсіресе, Л.С.Выготскийдің әдісіне сәйкес түркі тілдері бойынша берілген материалдарды оқып шығып, ондағы әрбір жеке түркі тілдеріне тән ерекшеліктерді *Венн диаграммасы* не *концептуальдық кесте* түрінде рәсімдеуі студенттердің сабақ кезінде қалыптасқан түсінік деңгейін анықтауға және олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ студенттің сөзді, түркі тілдерінің сөздік қорын, сөз тіркесі мен түркі сөйлемінің өзіндік құрылысын ерікті есте сақтау процесін жүзеге асыру үшін *«10 сөз не сөйлем»* деген әдісті пайдалануға болады. Берілген сөздер не сөз тіркестері немесе сөйлемдер студенттің зейін қасиетінің тұрақтылығы мен есте сақтау қабілетін арттыруға бағытталады. Топ студенттері арасындағы байланысқа сүйенетін оқытудың интерактивті әдістерінің бұл түрі ұжымдық жұмысқа, студенттің өзіндік белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Әдісті тест әдісін қосу арқылы жандандыруға да болады. Берілетін тест тапсырмалары студенттің зейіні мен логикалық ойлау қабілетін арттыруға негізделуі қажет.

1. «Жер – мемлекеттің негізі» деп таныған ғүн көсемі

A Тұман Шаньюй
B Шұжық-князь
C Ұлы данху
D *Моде Шаньюй*
E Лули-князь

2. «Кодекс Куманикусты» зерттеген қазақ ғалымы

A Н.Сауранбаев
B Б.Әбілқасымұлы
C Р.Сыздық
D *Ә.Құрышжанұлы*
E Ә.Қайдар

3. Чуваш тіліндегі «самка» сөзінің мағынасы

A *маңдай*
B ұрғашы
C өзімен-өзі
D самғау
E үшу

4. «Ит» оғыз тілінде

A қапу
B күрт
C илге
D *көпек*
E самса

5. Түрік жігітінің үйлену тойына дейін қызға жіберетін сыйлығы

A жүзік, орамал, халва
B хна, айна
C *тәтті, гүл*
D пышақ, ат
E гүл, мата, т.б.

Ал «Қазақ жазуының тарихы» пәнін өту кезінде «Бейнелі ойлауды бағалау» тренингін «Көне түркі руникалық жазба ескерткіштері» тақырыбын өткенде пайдаланған ұтымды. Тренингтің мақсаты – студенттерді ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылдануға үйрету, ғылыми-зерттеу әдістерімен таныстыру. Ол үшін топ студент санына қарай «Тіл білімі институтының» ғылыми қызметкерлері ретінде 4-5 топшаға бөлінеді. Әр топшаға зерттеу үшін Ор-

хон, Енисей, Талас, Ертіс, Сырдария, Есік, т.б. ескерткіштерінің 4-5 суреттер топтамасы салынған мен транскрипциясы қоса жазылған мәтіні бар конверт ұсынылады. Оның әрқайсысында 4 суреттен салынған. Әрбір «зерттеуші ғалымдар» тобына сағат және жауабын жазу үшін хаттама қажет.

Бейнелі ойлауды зерттейтін хаттама

Бөлім	Нәтиженің нөмірі	Тапсырманы орындаған уақыт
1. 2. 3. 4.		

Жұмыс студенттермен қарым-қатынасқа түскеннен кейін ғана басталады. Құрылымы: бір конвертте 4 көне түркі руникалық ескерткіші бейнеленген сурет беріледі, олардың 3-уі бір топқа жатады, ал 4-сі басқа ескерткіштен. Соны ескерткіштердегі жазу үлгісі, мәтіндегі тілдік ерекшеліктерге қарап отырып, ажыратулары қажет. Зерттеушілер берілген тапсырманы дұрыс орындаулары үшін қосымша көмек ретінде 10 сұрақтан тұратын жетелеуші тест сұрақтарын да беруге болады. Жұмысты орындау кезінде зерттеу нәтижелері, кеткен уақыт, әр бөлім бойынша орындалған тапсырмалардың орындалу барысы хаттама толтырылады. Тренинг-сабақ нәтижесі мына формула негізінде есептеледі:

А+В=Т

Ескерту: Бейнелі ойлаудың интегральдық көрсеткіші – А, біріктіретін дәлдік – В және тесті орындау уақыты – Т.

«Жазу, оның түрлері», «Графика және эпиграфика» «Көне түркі әліпбиі», «Көне үйғыр әліпбиі», «Араб жазуы», «А.Байтұрсынұлы әліпбиі» тақырыптарын өту кезінде қолданылған Л.Д.Эльконинниің «Графикалық диктант әдістемесі» үнемі оң нәтиже береді. Бұл әдістің негізгі мақсаты студентке жазу, оның түрлері жайында түсінігін қалыптастыруға және әріптердің сөзде орналасу позициясын (жеке тұрғанда, сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында) өздігінше ажырата білуге үйретуге бағытталған. Ал Цицерон әдісін түрлі әліпбилердегі әріптер таңбасының өзіндік графикалық бейнеленуі мен жазылуын үрдісін, әсіресе, Орхон, Енисей, Талас жазулары мен көне үйғыр, араб әліпбилерін өткен кезде қолданған өте тиімді деп ойлаймын. Әдісті қолдану тәсілі мынадай:

Елестетіп көріңіз, өзіңізге таныс ..... әліпбимен сіз сабақ барысында таныстыңыз. Әрбір әріпті, оның сөзде орналасу позициясын (жеке тұрғанда, сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында) ойша сақтаңыз. Міне сіздің алдыңызда ..... әліпбиі. Көзіңізді жұмып, оның құрамын көз алдыңызға елестетіңіз. Барлық нәрсе сіз қалай ойласаңыз, солай болуы керек. Сіз ..... әліпбиін есте сақтадыңыз.

Бұл әдіс оқытудың психодиагностикалық тәсілдерінің қатарына жататындықтан, студенттердің аталған әліпбилерді есте сақтауларына жақсы көмектеседі. Сол сияқты таңбаларды көру арқылы есте сақтау қабілеті жаттықтыруда (арша жазуын үйрету кезінде) *Айвазовскийдің әдісін* де пайдаланған жөн.

Жоғарыда аталған технологиялық әдістер студенттерді өз бетімен жұмыс істеуге, қорытындылар жасауға, жүйелі білім алуға жетелейді, өзін-өзі бағалауға және өзгені де бағалай білуге үйретеді. Мұнымен қатар тіл тарихы курсы бойынша студентті ұсынылған жаңа материалмен жұмыс барысында өз ойын сызба немесе сурет, тірек конспектілері арқылы жеткізуіне, жаңа тақырыпты бекіту кезеңінде өз пікірін шағын трактат (эссе), баяндама немесе ереже құрап жазу арқылы беруіне дағдыландыруға да болады. Бұлардың бәрі де студентеріміздің белсенділігін, ойлау, есте сақтау, елестету, қабылдау қабілеттерін, жадысы мен зейінін дамытып, қызығушылығын арттыра түседі. Сабақ формаларының үнемі өзгеріп отыруы, әсіресе топтық формаларда жұмыс істеу студенттер арасында қарым-қатынастың нығаюына ықпалын тигізеді. Шәкірттеріміздің тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдап алуға еріктілігі, оның өз күшін, шама-шарқын бағалай білуге, өзін қауіпсіз сезінуіне, қиындыққа дайын болуға және оны жеңуге тырысуына жетелейді.

Әдебиеттер:

1. Познавательные способности в обучении. / Под ред. Щадрикова В.Д. – М.: Просвещение, 1991.
2. Практикум по общей психологии. / Под общ. ред. Щербакова М.Н. – М.: Просвещение, 1990.
3. Иманғалиев Е. Жеке тұлғаны әлеуметтік-психологиялық болжау әдістері. – Астана: Фолиант, 2008.

* * *

The article deals with the methods of teaching history of language using innovative technologies.

Integrating the newspaper and the news into the curriculum

Е. Н. Михальченко
ст. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. In this article the author tells about using the news at the English lessons. The mass media certainly influence the students and the teachers during the studying process. The purpose of this paper is to show how these media can be used at English classes with the benefit. In everyday situations, a student is opened to the written and oral information coming from the press and television. Both ways of presenting information are diverse authentic, accessible material in modern English. The aim is to introduce the peculiarities of the newspaper language. In general, the goal of this approach is to achieve autonomous learning through the development of their competence in English.

News develops every day. The beauty of the newspaper in the classroom is that it is also fresh each day. It comes to you with the latest news and information and, unlike other media, comes beautifully written with lots of detail. Stories unfold as reporters unearth more information to reconstruct what happened. There is truly no better record of the world's happenings than a newspaper.

The mass media certainly influence the students and the teachers during the studying process. The purpose of this paper is to show how these media can be used at English classes with the benefit.

Each class must extend the students' world, their outlook. In everyday situations, a student is opened to the written and oral information coming from the press and television. Thus, we can apply the same effect during studies. Both ways of presenting information are diverse authentic, accessible material in modern English. The aim is to introduce the peculiarities of the newspaper language.

The tasks that accompany each text should give the student the confidence that they will be able to read and watch the news in English themselves in class and outside of classroom training. Such tasks will make them think and develop their critical thinking. In general, the goal of this approach is to achieve autonomous learning through the development of their competence in English.

How often to produce the material

It must be constantly kept in mind the fact that the newspaper stuff is just an aid and not only in the learning process. Thus, the teacher must decide himself when it is the best time for this kind of work. Experience shows that modern, everyday information that they have to process - to understand, restore or reproduce after reading or viewing a particular passage - benefits most of all. This is what they should absolutely do in life. Consequently, the frequency of such tasks depends on the needs and interests of students and, on the time availability.

The analysis of the presented material

The teacher, first of all, should analyze the structure, linguistic peculiarities of the language (including vocabulary) and the content of the news. All this is equally important for any task, and varies depending on the situation.

Many researchers state that the language contained in a newspaper article, follows a certain pattern. Thus, the teachers should select the texts according to different models, in order to teach the students to recognize these structures in different texts. Likewise, it is necessary to do the analysis of the text, based on its structure, photos and personal attitude to the given news.

This kind of lesson should develop critical thinking by providing students with the tasks involving problem solving or research. For example, a teacher can start a class with the news of the day or the week. The discussion could focus on the topics covered in a particular block of news. We can discuss various topics: business and trade, scientific achievements and medicine, as well as the news of art, theatre, music, cinema and literature. The choice of the topics and the news should be made taking into account the course curriculum and the interests of the students.

The selection of the appropriate material

The length of the text is also an important factor in choosing the material. The text should be long enough to inspire the student, but not so long to be tiresome. The text for 5-10 minutes could be fine. A shorter text can be given to less prepared students, so that they can feel confident while doing certain tasks on these texts.

Another important factor is the difficulty of the text. The text should be neither very difficult to understand, nor too easy, below the level of the students - the text should involve the use of certain skills when reading this passage. We should not include topics, which are absolutely unfamiliar to the students. The texts should be of maximum difficulty to the group of students. Students with higher levels can retell the most important aspects

of the news, or tell the news as a journalist, write their own version of the news.

Planning sessions

Step 1: Preview

Preliminary tasks consist of those tasks, which provide pre-reading work with the context of the event. The so-called "warm-up activities" can be used at the beginning of the classes in order to present the students the topic of the information they are going to read or watch. You can give the task to read the information on this given topic in any British newspaper or on the web site.

Step 2: Reading and viewing

Listening to the text is very important on the second stage. It is necessary to remind the students that they are reading or listening not just to absorb the visual or verbal information, but mainly to reflect it.

Step 3: Focus on the content

The overall objectives of this phase are to teach students to use those strategies that are needed in order to cope with the reporting the news afterwards or with the headlines, leading phrases, and article content. Each of these has its own style. This is facilitated by such instructional techniques as a guess, forecast and drawing conclusions, since they are important for working with the text in general. We need to get the students to try to use those skills and abilities which they use in the native language, and to project these skills and abilities on the activity given. Students should usually answer five Wh-questions - who, what, when and why or how to get basic information from the text.

Step 4: Focus on the form

At this stage, the students' attention is drawn to the different syntactic structures, certain lexical units, expressions that illustrate the idioms of the language. You also need to pay attention to the style used in the text.

Step 5: Final assignment

Newspapers will help students improve their skills in reading, listening, speaking and writing. They will employ many critical thinking skills as they are required to interact with the authentic material found in the newspaper.

Conclusion

The newspaper expands the curriculum with an unlimited amount of information to use as background for learning activities. Newspapers support language and literacy development, stimulate an interest in current events, support learning across the curriculum, promote higher level thinking skills, stimulate independent reading and writing, support character development.

SAMPLE NEWSPAPER TASKS

Read and write for meaning. Remove the headlines from a number of news stories. Display the headline-less stories on a classroom bulletin board. Provide students with the headlines, and ask them to match each to one of the stories. As students replace the missing headlines, ask them to point out the words in the headlines that helped them find the correct story. Then distribute headlines from less prominent stories and ask students to choose one and write a news story to go with it. When the stories have been completed, provide each student with the story that originally accompanied the headline. Ask: How close was your story to the original? How effectively did the headline convey the meaning of the story? You might follow up this activity by asking students to write a headline for their favorite fairy tale.

Read a map. Arrange students into groups, and assign each group one international story in the news. Have students explore Maps of the World and choose a map related to their assigned story. Ask students to use the map to answer some or all of these questions:

- In what city did the story take place?
- What country is that city in?
- What is the capital of that country?
- What language is spoken there?
- What continent is the country part of?
- What countries or bodies of water border the country on the north, south, east, and west?
- What physical characteristics of the country might have contributed to the events in the story?
- What effect might the event or series of events have on the physical characteristics of the country?

Reading and writing newspaper articles. Activity: Writing short newspaper articles

Level: Intermediate to upper intermediate

Outline:

Use the provided example newspaper article, or take a newspaper into the class.

Ask students to read the newspaper article and summarize the contents.

Have students analyze the difference between the headline, leading sentence and article content in terms of tense usage and vocabulary in small groups (3-4 students).

As a class, check that the differences between headline, leading sentence and article content are

clear. Here is a short guideline to the main differences:

Headline: Simple tenses, idiomatic, flashy vocabulary, no use of function words

Leading sentence: Present perfect tense often used to give general overview.

Article content: Proper tense usage, including a change from present perfect to past tenses to give detailed, specific information about what, where and when something happened.

Once the differences have been understood, have students split up into pairs or small groups (3-4 students)

Using the work sheet, small groups should write their own newspaper articles using the headlines provided or come up with their own stories.

Have students read their newspaper articles aloud allowing you to incorporate some listening comprehension into the lesson.

References:

1. Копылова В.В. Основные направления организации обучения иностранным языкам при проведении эксперимента по совершенствованию структуры и содержания общего образования. // Коммуникативная методика, 2003, №3.
2. Onestopenglish. 2012 weekly news lessons archive, viewed on January 13, 2012. – http://www.onesto-penglish.com/
3. Onestopenglish. News lessons, viewed on November 19, 2011. –http://www.onestopenglish.com/
4. Немов Р.С. Психология. Учебник. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995.

* * *

Бұл мақалада автор жаңалықтарды ағылшын тілі бойынша сабақтарда қолдану туралы айтады. Бұқаралық ақпарат құралдары, сөз жоқ, оқыту үрдісінде студенттер мен оқытушыларға әсер етеді. Мақаланың мақсаты бұл БАҚ-тарды ағылшын тілі сабақтарында мейлінше пайдалы түрде қолдануға болатынын көрсету, сонымен бірге студенттерді журналисттік тілдің ерекшеліктерімен таныстыруды көздейді. Студенттерге оларды ойлануға мәжбүр ететін, олардың сыни ойлауларын дамытатын тапсырмалар беру керек. Жалпы алғанда, бұл тәсілдеменің мақсаты ағылшын тілінде олардың құзыреттілігін дамыта отыра автономды оқытуға жеткізу болып табылады.

* * *

В этой статье автор говорит об использовании новостей на занятиях по английскому языку. Средства массовой информации, несомненно, влияют как на студентов, так и на преподавателей в процессе обучения. Целью статьи является показать, как эти СМИ могут быть использованы на занятиях по английскому языку с максимальной пользой, а также познакомить студентов с особенностями журналистского языка. Нужно давать студентам такие задания, которые будут заставлять их думать, развивать их критическое мышление. В целом, целью данного подхода является достижение автономного обучения посредством развития компетентности в английском языке.

Необходимость изучения английского языка и его роль в современном мире

В. В. Субботина

к.ф.н. доцент Казахстанско-Британского технического университета, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье даётся информация о современных подходах обучения английскому языку. Автор анализирует особенности лингвистической, коммуникативной и межкультурной коммуникаций, которые играют особую роль в развитии коммуникативных навыков обу-чающихся.

В настоящее время английский язык приобретает все большую роль в современном мире. Это также связано с реализацией культурного проекта «Триединство языков» в Казахстане, поскольку для нас особо важным требованием является предоставление качественных услуг в области образования по всей стране на уровне мировых стандартов. Это отражено в послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева – **Стратегия «Казахстан – 2030» на новом этапе развития Казахстана. 30 важнейших направлений нашей внешней и внутренней политики, повышение благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики (февраль 2008 г.)**

Известно, что английский язык является международным языком, который открывает новые возможности для каждого человека. Зная английский язык, можно принимать участие в различных международных конференциях, симпозиумах, семинарах, которые посвящены разным областям науки.

В связи с этим целесообразно отметить, что каждый ВУЗ Республики Казахстан стремится

к тому, чтобы предоставлять качественные образовательные услуги на высшем профессиональном уровне. Таким образом, создаются новые образовательные программы, основным источником обучения которых являются учебники, разработанные носителями английского языка и в то же время профессионалами в области методики преподавания английского языка как иностранного. Во многих ВУЗах Казахстана ведется обучение на английском языке, например, студенты – будущие специалисты – уже в совершенстве владеют английским языком и одновременно становятся специалистами определенной области и, тем самым, соответствуют требованиям современного рынка труда. Это способствует тому, что будущим специалистам предоставляется возможность работать в крупных международных компаниях, занимающих ведущие позиции во всем мире.

Преподаватели казахстанских ВУЗов стремятся внедрить современные европейские методики, направленные на развитие языкового уровня обучающихся с той целью, чтобы они могли адекватно воспринимать информацию на английском языке. Для этого широко используются современные технические средства такие, как интерактивная доска, whiteboard, smartboard и т.д., а также немаловажную роль играют современные подходы в обучении языку (learner-centered language teaching approach). Существует также большое количество разработанных обучающих программ таких, как, например, UNESCO's Task Force Recommendations for Teaching English и Teaching English as a Global Language (EGL).

Немаловажным фактором для повышения качественных показателей студентов является их мотивация. Преподаватели и студенты ставят перед собой цель, стремясь ее достичь, и в осуществлении этой цели им помогает мотивация. В настоящее время многие методисты считают, что мотивация – это наиболее эффективный способ улучшения процесса обучения. На практических занятиях по английскому языку преподавателю также следует предоставить студентам возможность свободно излагать свои мысли. Мотивация способствует повышению особого внимания обучающихся к предмету, а также позволяет им принимать активное участие на занятиях, выполняя задания разного уровня сложности. Таким образом, мотивируя студентов, преподаватель может увидеть через некоторое время плоды своего труда и в этом состоит его большая заслуга.

Рассмотрим некоторые современные подходы, которые представляют особую важность в обучении английскому языку как иностранному.

На современном этапе для многих преподавателей важным принципом обучения английскому языку является личностно-ориентированная направленность обучения, то есть направленность на языковую личность обучаемого. Языковая личность, как известно, это – многослойный и многокомпонентный набор языковых способностей, умений, готовность к осуществлению речевых поступков разной степени сложности, а также поступков, включающих выявление и характеристику мотивов и целей, движущих развитием личности. Личностно-ориентированное обучение английскому языку предполагает, с одной стороны, использование учебного общения, сотрудничества и активной творческой деятельности студента на занятиях, а с другой стороны, преподавателю необходимо найти способ «включить» обучающегося в реальную языковую коммуникацию, в информационный обмен, не выходя из аудитории, смоделировать реальный процесс вхождения в культуру. Использование современных информационных технологий дает возможность изучать практику жизни средствами иностранного языка в реальном информационном пространстве. Обучать языку на современном этапе – значит обучать культуре, имея ввиду взаимосвязанное коммуникативное и социально-культурное развитие обучаемого. Поскольку речевая деятельность является, в сущности, речевым мышлением и язык обучаемого есть средство выражения собственных намерений, то такое использование языка является творческим и обучение языку должно быть связанно с развитием творческого мышления обучаемого /1, с. 53/.

В соответствии с современными тенденциями в образовании перед преподавателями иностранного языка стоит задача, которая заключается в формировании у учащихся коммуникативной компетенции. Для достижения данной цели используется технология личностно-ориентированного обучения, педагогическая технология коммуникативного взаимообучения, технология обучения говорению в рамках компетенции коммуникативного образования, метод проектов на уроках иностранного языка /2/.

Другим немаловажным подходом в обучении английскому языку является компетентностный подход, который также играет немаловажную роль в формировании лингвистической, коммуникативной и межъязыковой компетенций. Принимая во внимание данный подход, преподаватели английского языка обязаны обогащать знания студентов на лингвокультурологическом уровне.

Компетентностный подход в обучении иностранным языкам предполагает формирование трех основных компетенций у студентов: лингвистической, коммуникативной и межкультурной /3/. Рассмотрим каждую из них более подробно.

Лингвистическая (или языковая) компетенция предполагает владение системой сведений об изучаемом языке по его уровням: фонетика, лексика, состав слова и словообразование, морфология, синтаксис простого и сложного предложения, основы стилистики текста. Учащийся обладает лингвистической компетенцией, если он имеет представление о системе изучаемого языка и может пользоваться этой системой на практике. На качество языковой компетенции в изучаемом языке влияет не только степень владения им, но и уровень компетенции студентов в родном языке. Языковая компетенция, согласно Н. Хомскому, означает способность понимать и продуцировать неограниченное число правильных в языковом отношении предложений с помощью усвоенных языковых знаков и правил их соединения /4/.

Коммуникативная компетенция предполагает знания о речи, ее функциях, развитие умений в области четырех основных видов речевой деятельности (говорения, аудирования, чтения, письма). Коммуникативная компетентность обучаемого иноязычному общению – это способность к полноценному речевому общению во всех сферах человеческой деятельности, с соблюдением социальных норм речевого поведения. Основное же умение, формируемое в рамках коммуникативной компетенции – это умение создавать и воспринимать тексты – продукты речевой деятельности. Она включает в себя знание основных понятий лингвистики речи – стили, типы речи, строение описания, повествования, рассуждения, способы связи предложений в тексте и т.д., умения и навыки анализа текста /3/.

Третья компетенция – *межкультурная* – является важным компонентом современной подготовки студента любого университета. Это обусловлено наличием межкультурного аспекта профессиональной деятельности современного специалиста, связанной с взаимодействием представителей разных культур, выполнением продуктивных коммуникативных функций: достижения согласия, разрешение конфликтов, умение достигать консенсуса через компромисс, преодолением коммуникативных барьеров, которые могут явиться причиной коммуникативных неудач, приводящих к провалам в переговорах, неэффективной работе коллектива, к социальной напряженности в обществе. Из-за низкого уровня межкультурной компетенции выпускники вуза – будущие специалисты – не способны социально адаптироваться и интегрироваться как в профессиональный социум своей страны, так и мировое сообщество, испытывая шок из-за размытости ценностных ориентаций, несформированности способности и готовности решать коммуникативные и профессиональные задачи, адекватно заданным характеристикам межкультурной коммуникации /3/.

Ориентация новой модели на компетентное содержание образования предполагает в области иностранного языка формирование коммуникативной компетенции, а также компетенций, реализующих способность и желание учиться всю жизнь не только в профессиональном плане, но и в личной и общественной жизни, а также компетенций, касающихся жизни в поликультурном обществе, призванных препятствовать возникновению ксенофобии, распространению климата нетерпимости. Формирование данных компетенций способствует как пониманию различий, так и готовность жить с людьми других культур, языков и религий /5/.

Целесообразным, на наш взгляд, представляется рассмотрение перспективных и эффективных современных технологий обучения иностранным языкам, которые заключаются в следующем: дистанционное обучение посредством глобальной сети, информационные и коммуникационные технологии (ИКТ), современные психолого-педагогические технологии (обучающие, ролевые, деловые игры и др.). Естественно, что в современной педагогике крайне перспективна технология коммуникативного обучения, то есть обучения на основе общения. Коммуникативная методика допускает лишь уроки на языке, а не о языке. Коммуникативное обучение также предполагает учет личностных особенностей учащихся, так как только личностный уровень позволяет

интенсифицировать коммуникативную мотивацию, обеспечить целенаправленность говорения и т.д. Технологией коммуникативного обучения иностранным языкам занимались Г.А. Китайгородская, Е.И. Пассов, В.Л. Скалкин и др. Также в современной педагогике признаны довольно эффективными личностно-ориентированные технологии обучения иностранному языку. Личностно-ориентированное обучение (Personality-centered Education) – это обучение, «обеспечивающее развитие и саморазвитие личности обучающегося, исходя из выявления его индивидуальных особенностей как субъекта познания и предмета деятельности» /6/.

Таким образом, подводя итог всему вышесказанному, следует отметить, что современные подходы в обучении английскому языку представляют особую важность, т.к. направлены на развитие определенных компетенций. Принимая во внимание анализируемые подходы, мы отмечаем, что все они направлены на развитие основной компетенции – коммуникативной, которая способствует адекватному восприятию информации на неродном языке.

Литература:

1. Лакоценина Т.П. Подготовка студентов педколледжа к личностно-ориентированному образованию // Личностно-ориентированная педагогика. – Вып. № 1. – Воронеж, 1997. – С. 50-55.
2. Матвейчук В.А. Инновационные подходы в процессе обучения иностранным языкам как фактор повышения качества образования. // Материалы конференции «Знаменские чтения, СурГПУ». – Сургут, 2008.
3. Боброва Т.О. Современные подходы в формировании лингвистической, коммуникативной и межъязыковой компетенций в обучении иностранному языку в вузе. – Ставрополь, 2005.
4. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1992.
5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
6. Бим И.Л. Личностно-ориентированный подход – основная стратегия обновления школы. //Иностранные языки в школе. -№ 2. -М., 2002.

* * *

Мақалада ағылшын тілін шет тілі ретінде үйретудің заманауи амал-тәсілдері туралы мәлімет беріледі. Автор студенттердің оқу үдерісіндегі тілдік дағдылары мен машықтарын жетілдіретін тілдік және мәдениетаралық құзыреттіліктерін талдайды.

* * *

The article describes information about contemporary approaches in teaching English as a foreign language. The author analyses linguistic, communicative and intercultural competences that develop language communicative skills of students during the teaching process.

Презентация как эффективная форма модульного обучения деловому английскому языку

С. А. Сулейманова

ст. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья обращается к вопросу использования презентаций как эффективной формы модульного обучения деловому английскому языку. Подчеркивается, что комплексное профессионально ориентированное обучение иностранному языку является главным принципом обучения на современном этапе. Выделяются цели, этапы и приемы подготовки презентации; конкретизируются требования к оформлению и объему презентации. Использование презентаций является актуальным для развития языковой, профессиональной и коммуникативной компетенции.

В условиях развития современного общества, активно использующего различные информационные потоки и средства коммуникации в профессиональной деятельности, следует задуматься о необходимости постоянного комплексного совершенствования подходов и методик обучения иностранному языку в системе высшего образования.

Глобализация и развитие международных отношений в условиях кросскультурной коммуникации диктуют новые требования к подготовке специалистов, уровню их компетентности.

Необходимо создавать платформу для дальнейшего профессионального роста, совершенствования полученных знаний, сформированных умений и навыков. [1: 12].

Главный принцип обучения на современном этапе – комплексное профессионально ориентированное изучение иностранного языка. Этому способствует модульная система как технология обучения, на базе которой осуществляется обучение коммуникации в различных сферах и ситуациях общения с целью решения профессиональных задач. В практике преподавания модули приобрели конкретное ценностно-содержательное наполнение. Каждый модуль предусматривает обучение всем видам речевой деятельности в комплексе, необходимом для устного общения в сфере профессиональной деятельности; чтения специальных печатных и электронных изданий с извлечением профессионально релевантной информации, ее осмысления и анализа. Особое место в модульной системе обучения иностранным языкам отводится самостоятельной работе студентов. На наш взгляд одним из важнейших видов самостоятельной работы является подготовка и защита проектов. [3: 22].

Презентация на родном и иностранных языках становится одним из главных требований профессиограммы и инвариантом квалификационной характеристики практически любого специалиста, независимо от его специальности.

Устный компонент презентации является монологической формой представления данных. На смысловом и логическом уровнях эта форма связана с письменным компонентом, использующим как вербальные, так и невербальные знаковые средства. Развитие технологий позволило разнообразить формы представления материала.

Разработка программных средств, наиболее распространенным из которых является Power Point, позволят не только алгоритмизировать процесс создания презентации.

Можно выделить три основные цели презентации:

- сообщение информации;
- обучение;
- мотивация к дальнейшему самостоятельному исследованию. [2: 64].

Сообщить информацию – значит дать аудитории ключевую информацию или знания, как правило, в форме когнитивной карты.

Научить – означает связать знания или информацию с релевантным референтным опытом и поведением, которые необходимы, чтобы перевести знания или информацию в действие.

Создать мотивацию – значит обеспечить контекст или стимул, которые придавали бы такой смысл знаниям, опыту или поведению, чтобы аудитория захотела действовать. Как показывает практика, сосредоточившись на достижении конкретных целей, можно быстрее подготовить презентацию. Точно сформулированные цели позволяют искать и отбирать данные, существенные для презентации. Исходя из цели проведения презентации, выделяют следующие типы презентаций:

- Проведение обучения.
- Предоставление информации.
- Убеждение слушателей.
- Решение проблемы.
- Принятие решения.
- Отчет.

Перед созданием презентации в компьютере важно определить:

- назначение презентации, ее тему;
- оптимальное количество слайдов;
- выбор формы представления информации;
- эргономичность.

Этапы создания презентации

1. Планирование презентации – определение целей, изучение аудитории, формирование структуры и логики подачи материала.

2. Составление сценария – логика, содержание.

3. Разработка дизайна презентации – определение соотношения текстовой и графической информации.

4. Проверка и отладка презентации.

Приемы подготовки презентации

1. Мысленно (или на бумаге) подготовьте структуру Вашего доклада по любой теме.

2. По каждому из предложенных шагов подготовки презентации сделайте свои заметки.

3. Попытайтесь сделать презентацию в виде «бумажных слайдов», то есть на листках бумаги.

Требования к оформлению презентаций

Требования к содержанию информации:

1. Заголовки должны привлекать внимание аудитории.

2. Слова и предложения – короткие.

3. Временная форма глаголов – одинаковая.

4. Минимум предлогов, наречий, прилагательных.

Требования к расположению информации:

1. Горизонтальное расположение информации
2. Наиболее важная информация в центре экрана.
3. Комментарии к картинке располагать внизу.

Требования к шрифтам:

Размер заголовка не менее 24 пунктов, остальной текст не менее 18 пунктов; не более двух – трех типов шрифтов в одной презентации; для выделения информации использовать начертание: полужирный шрифт, курсив или подчеркивание

Способы выделения информации:

1. Рамки, границы, заливка.
2. Различный цвет шрифта, ячейки, блока
3. Рисунки, диаграммы, стрелки, схемы для иллюстрации наиболее важных фактов

Объем информации и требования к содержанию:

На одном слайде не более трех фактов, выводов, определений; ключевые пункты отражаются по одному на каждом отдельном слайде. Слайды не надо перегружать ни текстом, ни картинками. [2: 126].

При подготовке мультимедийных презентаций можно использовать Интернет, современные мультимедийные энциклопедии и электронные учебники. Хотелось бы отметить некоторые достоинства и недостатки применения презентаций.

Преимущества	Недостатки
Возможность использования большого количества информационных ресурсов на иностранном языке	Недостаток технического оснащения
Направленность на отработку всех языковых умений и навыков	Разный уровень аудитории слушателей на входе
Использование устной и письменной формы отчета	Ограниченность аудиторного времени на каждого студента
Развитие мыслительной деятельности. (самостоятельная систематизация, классификация, анализ дополнительного материала)	Недостаточное владение студентами знаниями построения презентации
Возможность самореализации, проявления творчества	Несоблюдение требований к использованию специализированной лексики для передачи информации
Реализация личностно-ориентированного подхода к обучению	

Использование презентаций в процессе обучения иностранному языку представляется актуальным для решения целого спектра задач по формированию и развитию языковой, общепрофессиональной, информационно-коммуникативной компетенций. [1: 126].

Литература:

1. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Е.С.Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. – М., 2001.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
3. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.

* * *

Мақалада презентациялардың қолданылуы бұл іскер ағылшын тілін модулдік үйренуде тиімді форма ретінде қарайды. Шет тілін кешенді кәсіби бағдарламада зерттеу, үйрену қазіргі кезеңде тәлім-тәрбиенің басты ұстанымы болып табылады. Мақалада таныстырылымның (презентацияның) мақсаттарын ерекшелейді, кезеңдерін және презентацияның әзірлеуінің әдіс-айлаларын көрсетеді; презентацияны ресімдеу және көлем талаптарын айқындайды. Таныстырылымның (презентацияның) іскер ағылшын тілін модулдік үйренуде қолдануы кәсіби, тілдік, және коммуникатив құзырдың дамуы үшін көкейкесті ерекшелігі көрсетіледі.

* * *

Article addresses the issue of the use presentations as an effective form of modular teaching business English. Stresses that a comprehensive, professionally oriented foreign language learning is the main principle of education at the present stage. Allocate objectives, stages and methods of preparation of the presentation; specify the requirements for the preparation and terms of presentation. Using presentations, it is important for the development of the linguistic, professional and communicative competence.

Оқулық жазу шарттары және оның тәрбиелік негіздері

А. М. Таганова

С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті аға оқытушы, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. 5-6 сыныптағы оқушыларға ана тілінен сапалы білім берумен қатар дарынды, сауатты, парасатты, жан-жақты дамыған, ой-өрісі кең, әлемдік, ұлттық, отбасылық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақтар тәрбиелеу жөнінде айтылады. Мақалада қазіргі заман сұранысына орай, педагогиялық, психологиялық, әдістемелік және т.б. негізгі талаптары сақталған оқулық жазу мәселесі жан-жақты талданады.

Қазақ тілі пәні – оқу осы тілде жүретін мектеп пәндерінің ішіндегі ең бастысы, бәрінің ортақ өзегі әрі ұйытқысы.

Қазақ тілі адамның түрлі коммуникативтік жағдайларға еркін араласып қатысуын, сауатты бағдарлай алу қабілетін дамытып, жүзеге асыратын табиғи тіл. Сондықтан пәннің тіл туралы оқушының қажетті білім алуына, ауызекі сөйлеуін дамытып, ойын жазбаша сауатты жеткізу біліктерін қалыптастыруға, дүниені көркем сөз өрнектері арқылы бейнелеп қабылдауына кеңінен жол ашатын танымдық, тәрбиелік, дамытушылық мүмкіндіктері мол.

Оқыту үдерісінде оқулықтың атқарар қызметі күрделі. Дидактикалық, әдістемелік тұрғыдан бүгінгі зерттеулер бойынша сүйене отырып айтсақ, оның атқарар қызметі алуан: а)білімді хабарлау, баяндау; ә)оқушыларды әр түрлі дағдыларға жаттықтыру, алған білімін өмір кәдесіне жарата білуге үйрету; б)белгілі пәнді білмекке ынталандыру, қызықтыру; в)сан түрлі хабарларды оқушылардың өздігінен пайдалана алуына жағдай жасау.

Оқулық – ғылыми жұмыстың ерекше бір түрі. Ол ғылыми идея мен тұжырымның дидактикалық тұжырыммен тоғысуынан жаралады. Егер де оқу пәнінің мазмұны, соның ішінде оқулық мазмұны сол пәнге негіз болған ғылым заңдылығына ғана, соның логикасына ғана құрылса, онда жақсы оқулық жасалмақ емес. Демек, педагогикалық проблеманы ескермейінше соның жетістіктеріне сүйенбей, иек артпай, оқулық жасау мүмкін емес. Әрине, мұнан ғылым заңдылығын, оның логикасын, жүйесін ескермеу, елемеу деген ұғым тумаса керек [1].

Қазіргі оқулықтарға қойылар талап та күрделі. Бүгінгі жаңа мектептегі оқулықтар идеологиялық, дидактикалық, эстетикалық, психологиялық, логикалық, тілдік, әдістемелік, полиграфиялық, экономикалық негізгі талаптар биігінде болуы керек. Сондай жағдайда ғана жаңа бітімді оқулық жасай алмақпыз.

Оқулық оқушыға ғылым негізін меңгертумен қатар, оны білік, дағдыға, алған білімін өмір кәдесіне жаратуға баулуға тиіс. Бұл оқулықта мақсатты жүйелілікті жүзеге асыруға байланысты.

Оқулықта оқушылардың психологиялық ерекшеліктері де ескерілуі керек. Олай болса, психологиялық жүйелілік те оқулықтың сапалы болуының кілті. Оқулықты күрделі құрылым, біртұтас бітім, жүйе дейтініміз де содан.

«Жоғары білікті оқулық – дейді педагог ғалым И.Зверев, - ойлылық пен эмоционалдықты, ғылым мен көркемдікті, материалды бейнелі баяндаумен ұштастыру үлгісі» [2].

Қазақ тілінде оқытатын мектеп ашып, оқулық жазу ісі ХХ ғасырдың алғашқы 10-15 жылында едәуір жандана түсті. Бұл кезде қазақ зиялыларының әмбебап дарынды және қоғамдық-саяси белсенділігі күшті, қуатты шоғыры қалыптасқан еді. Олардың көпшілігі алғашқы қадамдарын мұғалімдіктен бастаған, ағарту ісіне жетік кісілер еді. Олар халықтың болашағын жас ұрпақты оқытып, оларға жаңаша білім, тәрбие беретін ұлттық мектеппен байланыстыра қарастырды.

Қазақ тілінде оқитын орта мектептер мен жекелеген факультеттерге арнап шын мәніндегі сапалы оқулықтар жазған аса көрнекті ғалымдар: Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Қ.Жұмалиев, С.Аманжолов, Е.Бекмаханов, Б.Кенжебаев, М.Ақынжанов, М.Ғабдуллин, Т.Тәжібаевтің, оларға ілесе шыққан дарындар: С.Қирабаев, З.Қабдолов, А.Нұрқатов, К.Аханов, Ә.Хасенов, Х.Әбілқаевтың т.б. ғалымдардың еңбегі ерекше. Алайда қоғамдық ғылымның өкілдерінен басқа ғылым салаларының қазақша ғылыми тілін қалыптастырып, аударма-түсіндірме сөздіктерін түзіп, оқулықтарын сапалы етіп аударған белгілі ғалымдар баршылық. Бұл ретте О.Жәутіков, Б.Бірімжанов, Т.Дарқанбаев, М.Ысқақов, Т.Мұсақұлов, Р.Бөкейхановтардың еңбегін ерекшелеп атамау әділеттік болмас еді. Олар өз оқулықтары арқылы әр түрлі ғылым саласы бойынша кейінгі ұрпақтарды даярлауға үлкен үлес қосты [2, 23-24 бб.].

Жас ұрпақты халқымыздың рухани байлығымен және қазіргі замандық біліммен қаруландырып қана қоймай, олардың бойына жаңа сапалы дағдылар мен икемділіктерді дарытуда да жаңа буын оқулықтары үлкен рөл атқарады. Ал мұндай ауқымды, тарихи мәнге ие міндеттің үдесінен шығу және оны біршама қысқа мерзімде ойдағыдай іске асыру оңай шаруа емес.

Оқулық шығаруға қажетті объективті және субъективті шарт-жағдайлары сайма-сай өркениетті елдердің өзінде жаңа оқулықты құрастыра бастаудан оны пайдаланушыларына – оқушылар мен оқытушыларға жеткізуге дейін, шамамен, бес жылдай уақыт кететін көрінеді.

И.Фогельсон бұл істе оқушының мынадай қасиеттерін қалыптастыратын оқулық болу қажет деп есептейді: а) ойлы және эмоцияналды түрде ғылыми материалды жеткізу; ә) кітапты таңдап оқуға үйрету; б) күнделікті басылымдардан өтіліп жатқан тақырыпқа байланысты материалдар табу; в) сол материалдарды түсіне және талқылай білу; г) баланың ауызша және жазбаша тілін дамыту. Мұндай жетістіктерге жету үшін оқушының «танымдық, шығармашылық іскерлігін дамыту қажет» дей отырып, И.Фогельсон оқулыққа қойылатын талаптарды тек оқулықта берілетін материалдармен ғана шектестіреді [3].

Н.Байбуртян оқулық мазмұны мен түсі жағынан тартымды, онда берілетін оқу материалдары балалар түсінігіне ыңғайлы әрі қарапайым болу қажет деп оқулықтың бала өмірінде аса маңызды рөл атқаратындығын атайды [4].

Ал И.Лернер оқулыққа енетін элементтерді былайша айқындайды: «...жаңа оқыту жүйесін сипаттайтын әрбір оқулық 4 негізгі элементті қамтуы қажет:

1) ақпараттық (вербальды немесе көрнекі құралдары арқылы ұсынылған);

2) репродуктивті, яғни білім мен іс-әрекет әдістерін ұйымдастырушы;

3) шығармашылық іс-әрекетке ынталандырушы;

4) тәжірибені ақиқатқа әлеуметтік тұрғыдан бағытталған эмоционалдық қарым-қатынасты игеруге ықпал етуші» [5].

Оқулық түзуге қойылатын талаптар үш топқа біріктіріледі:

1. *Оқулықта берілетін материалдар.*

Бұл - басты талап. Себебі материалдарды дұрыс таңдап, оларды орын-орнына дұрыс қоя білу балалардың біліміне, сөздік қорының, тілінің дамуына игі ықпал жасайды. Ал материалдарды қалай өту, түсіндіру, қызғылықты өту – мұғалімнің міндеті.

2. *Оқулықты безендіру ісі.*

Дұрыс безендірілген оқулық балалардың кітапқа деген қызығуын арттырып, түрлі медициналық-гигиеналық талаптарға жауап береді.

3. *Дидактикалық.*

Оқулықта берілетін материалдар балалардың оқуға деген қызығуын оятуға түрткі болуы шарт.

Оны жетілдіруде мұғалімдердің алатын орны ерекше, сондықтан сабақта түрлі әдістер қолдану арқылы оқулықтың көмекші серіктерін (кестелер, диктант, шығарма, мазмұндама жинақтары, сызбалар мен түрлі көрнекілік құралдар, т.б.) дұрыс пайдалана отырып, сабақты өту керек.

А.Құсайыновтың айтуынша, оқулық түзушіге пәнді терең және жетік білуінің өзі де әсте жеткіліксіз, оқулық авторы мұның сыртында жан-жақты білімдар, ой-өрісі кең оқымысты, жалпы оқулыққа, оның ішінде өзі жазғалы отырған пән оқулығына қойылатын дидактикалық-әдістемелік талаптардан жете хабардар адам болу тиіс. Оқушылардың жас ерекшеліктері мен психологиясы жөнінде терең түсінігі, бағдарламада көрсетілген білімдерді анық та түжырымды, тартымды да жүйелі етіп жеткізе алатындай қалам шеберлігі де болуы керек. Бұларға қоса, кейбір пән оқулықтары үшін автордың мақсатты түрде айлар, жылдар бойы жинап-теріп, талғап-іріктеген сапалы да мол материалы болмаса, басқа шарты толық болғанымен, діттеген мақсатын ойдағыдай іске асыра алмауы әбден мүмкін.

Оқулық авторына қойылатын талап оқулықтың өзіне қойылатын талаптан әлдеқайда жоғары. Кез келген білімді не зиялы маман автор бола алады деу түсінбестік. Олар арнайы дайындалып, жан-жақты әзірліктен соң барып, оқулық жазуға кірісе алады. Бұл туралы *«Оқулықтану. Өзекті мәселелері»* атты еңбектің авторлары төмендегіше түжырым жасайды: «Оқулық теориясын, екінші сөзбен айтқанда, оқулық жазуға қойылатын дидактикалық талаптарды үңіле зерттеп, сол негізде жазбақшы оқулығына қатысты тыңғылықты әзірлік жұмысын жүр-гізбей тұрып, кім де болса, төтеден килігіп, сапалы оқулық жазып шығам десе, онысы – күпіршілік.

Қазақ тілі оқулығына автор болу арнайы дайындығы бар шын шебер ғалым-педагог, қаламгердің ғана қолынан келеді. Сол себепті де осылардан жақсы хабары бар немесе мехнатын

өз басынан кешкен кісіге оқулық жазу өте қиын да қызықты, азапты да қуанышты шығармашылық еңбек болса, білмеген кісіге үйде отырып, балаға ақыл үйретудің ар жақ, бер жағындағыдай оңай жұмыс көрінуі де ықтимал» [2, 36-43 бб.].

Қазіргі әлемдік ауқымдағы қайта құрулар, жедел ақпараттандыру, экономикалық саладағы түбегейлі өзгерістер адамзат қоғамы алдында білім сапасын арттыру қажеттігін туындататыны анық.

XXI ғасыр – білім ғасыры болса, жас үрпақтың ой-өрісінің даму үрдісін (тенденциясын) заман талабына сай дамыту бүгінгі мектеп құрылысына үлкен өзгеріс енгізді. Жас үрпақ – егеменді еліміздің есті азаматы болып өссе, ол қоғам үшін де үлкен мұрат. Ол үшін оқу үдерісі барысында оқушылардың білім деңгейін арттыру, танымдық қабілетін дамыту, ой-өрісін кеңейту жеткіліксіз. Сонымен қатар, оларды бүгінгі күннің сұранысына сай мектеп қабырғасында адамгершілігі мол, отансүйгіш азаматтар ретінде тәрбиелеуіміз керек. Өйткені, қазіргі таңда оқушыны пәндік, білім, білік дағдыларының бір жиынтығымен қаруландыру емес, оқу үдерісін қалыптастыру негізінде оқушылар-дың жеке бас тұлғасын тәрбиелеу мақсаты қойылады. Ең алдымен білім, білік дағдыларын меңгерудің негізі ретінде оқушы дамуы мен тәрбиесінің қамтамасыз ету міндеттерін шешу көзделінеді.

Тәрбие – ол жеке тұлғаны дамытуға, қазіргі заманғы мәдениетке сай, жас үрпақты тәрбиелеуге бағытталған ұстаздың мақсатты кәсіптік қызметі. Тәрбие – баланы әлеуметтік даму факторы ретінде қабылдап, мәдениеттің барлық қол жеткен табыстарын игеруге мүмкіндік беретін, оның жоғары мәдени деңгейде дамуына әсер ету.

И.П.Подласый тәрбие ұғымын төмендегіше түсіндіреді: «Педагогикалық тар мағынада алғанда тәрбие – белгілі бір тәрбиелік мақсатты жүзеге асыруға бағытталған, тәрбие жұмысының нәтижесі» [6].

Ғалымдар Н.В.Бордовская мен А.А.Реан тәрбие ұғымына мынадай анықтама береді: “...тәрбие жеке тұлғаны немесе адамдар тобын қайта өзгерту іс-әрекетінің бір түрі болып табылады. Бұл практика арқылы іске асатын іс-әрекет психологиялық күйді, көзқарасты және сананы, білім мен іс-әрекет қабілеттілігін, тәрбиеленушінің жекелік және құндылық бағдарлауларын өзгертуге бағытталады”.

Ал Н.В.Бордовская мен А.А.Реанның пікірінше, бүгінгі таңда тәрбие ұғымы мынадай мәселелерді қамтиды:

- әлеуметтік тәжірибе мен әлемдік мәдениеттің берілуі;
- жеке адамға, адамдар тобына немесе ұжымға тәрбиелік ықпал (тура және жанама);
- тәрбиеленушінің іс-әрекеті мен өмір сүру салтын ұйымдастыру;
- тәрбиеленуші тұлғасының дамуына жағдай тудыру, яғни оған отбасылық мәселелерде, оқудағы қиындықтарда, кәсіби іс-әрекетте немесе қарым-қатынаста көмек көрсету және қолдау [7].

Әдіскер-ғалым Н.Ж.Құрманова: «...тану тәрбиенің де, рухани тәрбиенің де түпкі мақсаты – адамшылықты тәрбиелеу. Оның айқын жолы - баланың, жасөспірімнің дүниенің сырын тануға деген құлшынысын ашу, қалыптастыру, дамытып отыру» дей келе, тәрбие берудегі өзіндік деңгейлер бар екенін айтады. Олар:

I деңгей – Әлемдік көзқарас, әлемдік құндылық бағыты тәрбиесі.

II деңгей – Жер шарындағы рухани және материалдық құндылықтарды меңгерту тәрбиесі.

III деңгей – ұлттық шеңбердегі руханият пен материалдық құндылық тәрбиесі.

IV деңгей – отбасылық рухани дәстүр мен материалдық мирас тәрбиесі.

V деңгей – әрбір жеке адамның өзінің дербес рухани әлемі мен материалдық құндылыққа деген көзқарасын қалыптастыру [8].

Ғалымның айтуынша, тәрбиелік үдеріс осы аталған бес деңгейдің айналасында қарастырылуы тиіс.

Сондықтан да, орта мектеп алдында негізгі мақсаты – тәрбие әрекетінің қажетті бағытталуын дұрыс ұйымдастыру болып табылады.

Білім беру саласында тәрбие мәселесі әрқашан да өзекті, өйткені өскелең ұрпаққа қандай құлықтылық бастауы берілсе, ұрпақтың қандай қоғам құратындығы және болашақта олардың қандай мұраттарды үгіттейтіндігі осыған негізделеді.

Әдіскер-ғалым Н.Ж.Құрманова жасөспірімді тәрбиелеуді төмендегі бағыттарда жүргізілген дұрыс деп санайды:

• **Әлемдік тәрбие** беруде Абайдың «27 қара сөзіндегі»: «Бұл ғаламды көрдің, өлшеуіне ақылың жетпейді, келісті һәм қандай лайықты жарастықты законімен жаратылып, оның ешбірінің бұзылмайтұғынын көресің. Бұлардың

бәріне таңғажайып қаласың һәм ақылың жетпейді, осының бәрі де кез келгендікпенен бір нәрседен жаралған ба, яки бұлардың иесі бір өлшеусіз ұлы ақыл ма? Егер ақылменен болмаса, бұлайша бұл хисабына, өлшеуіне ой жетпейтұғын дүние әрбір түрлі керекке бола жаратылып һәм бірі-біріне себеппен байланыстырылып, пенденің ақылына өлшеу бермейтұғын мықты көркем законға қаратылып жаратылды» – деген ұлағатты қағидасына сүйенеміз.

• **Жалпы адамзат баласына** деген құрметке баулу да Абайдың: «Адам баласын сүй, адам баласы – бауырың» деген ойы концепция ретінде алынады.

• **Ұлттық жан-дүниені қалыптастыру** – оқушылардың, болашақ қазақ азаматтарының, санасын Абайдың ізімен: «Қалың елім, қазағым қайран жұртым» дей алатын дәрежеге көтеруден басталады.

• **Аймақтық тәрбие** – кең-байтақ Қазақстанның әрбір бөлігі – Отанның ыстық топырағы дейтін түсінік тууына игі әсерін тигізетіндей ұйымдастырылуын талап етеді.

• **Отбасылық тәрбие** – ата-ананың, бауырдың, ағайынның қадірін жақсы білетін, сезімтал, сол арқылы адамзат баласына деген сыйластығы мен сүйіспеншілігін қалыптастыра алатын бала тәрбиелеуге бағытталады.

• **Жеке бас тәрбиесі болса** – әрбір адам өзінің осы Жер бетіндегі өмірінің уақытша екендігін анықтаудан туындайды. Өйткені, осылай тәрбиеленген әрбір адам ғана екінші адамға да дәл өзіндей қарай, бағалай алады. Міне осы аталған бағыттар жасөспірімдерді тәрбиелеудің негізіне алынуы қажет деп санаймыз.

Әлемдік тәрбие беруде өскелең ұрпақта әлемдік сананы тәрбиелеу мәселесі білім беру саласында ерекше орын алады.

Ғалым Н.Құрманованың тұжырымдауынша, «әлемдік сананы тәрбиелеу – тым асқақтап кету емес, тұтас дүниетаным қалыптастырудағы негізгі міндет, жүйелік көзқарас қалыптастыру» [8, 65].

Жас ұрпақта әлемдік көзқарасты қалыптастыруда, ең алдымен, бүкіл әлемге әйгілі көне ғасырлардан сақталып келе жатқан қазақ халқының асыл мұраларын басшылыққа алып отыруды қажет етеді. Осындай мәдени құндылықтардың бірі Орхон-Енисей ескерткіштері болып саналады. Өйткені, бұл ескерткіштер, ғалымдар-зерттеушілердің сөзімен айтқанда: «...тарихи мазмұны мен деректанулық тұрғыдан аса құнды. Онда Түрік Елінің саяси тарихы толықтай қамтылмаса да, едәуір дәрежеде хатталынып қашалған. Сондықтан Орхон бітіктастары мен ескерткіштері ішінде ең ірісі Білге қаған бітіктасы мен Күлтегін бітіктасында көне түріктердің этносаяси тарихы, этномәдениеті және тағы басқа жақтарына қатысты мол деректер бар. ...Орхон бітіктастары мен ескерткіштері археологиялық, тілдік, мәтіндік, археографиялық және т.б. этносаяси, этноэлеуметтік, этномәдени тұрғыдан көптеген жайттарды анықтауға мол септігін тигізетін аса мол мұралар болып табылады» [9].

Жасөспірімдерді осындай біздің ата-бабаларымыздың көне жазуы, мәдениеті мен салт-дәстүрлері туралы құнды мағлұмат бере алатын рухани мұрамен таныстырудың тәрбиелік-танымдық маңызы зор екені даусыз. Сондықтан 6-сыныптағы қазақ тілі оқулығында, оқушыларға ана тілін терең таныту мақсатында, аталған ескерткіштердегі қазақ тіліне қатысты тілдік фактілердің берілуі өте құнды.

Қазақ тілі оқулығында әрбір грамматикалық тақырып бойынша грамматикалық түсінікке қоса, оқулық авторлары қосымша мағлұмат ретінде Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі грамматикалық ережелерді ұсынады. Бұл жөнінде оқулықтың авторлары: «Қазіргі қазақ тілі – көне түркі тілінің бір бұтағы. Сондықтан, біздің тіліміздегі көптеген тілдік құбылыстардың заңдылықтардың дені, сол көне тілден бастау алады. Бұдан былай біз сендерді көне түркі тілінің айнасы - Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі грамматикалық заңдылықтармен де таныстырып отырамыз», – деп жазады.

Ал әдіскер-ғалым Н.Құрманова: «Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі ұлағаттар жазылуының өзі – соған жеткізуге мүмкіндік берген даму нәтижесі. Сонда, тәрбиенің жас ұрпаққа өзіне дейінгі және өзінің кезеңінде түйсікке түйген құндылық қасиеті таныла түседі», – дейді [8, 68].

Үлкен танымдық ақпаратты көрсетумен қатар, Орхон-Енисей ескерткіштері болашақ ұрпақ үшін мол рухани байлық болып табылады. Сонымен қатар әлемдік құндылықтармен танысу арқылы оқушылардың ұлттық сана-сезімі жетіліп, тұлғалық қасиеттері жан-жақты дамиды.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының болашақ азаматтарына патриоттық тәрбие берудің көзі де отбасын танып білуден және оны сүюден басталады. Тек отбасында ғана жоғары рухты, білікті де парасатты, отансүйгіш еліміз-

дің болашақ азаматтары қалыптасады. Олай болса, оқушыларға біздің жазушыларымыз жазған көркем әдебиеттерде отбасылық тәрбие жайлы көптеген мағлұмат беру өте тиімді.

Оның дәлелі ретінде (Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық) 5-сыныптағы «Қазақ тілі» оқулығындағы 126-жаттығуда берілген Б.Момышұлының ой-пікірлерін келтірген дұрыс: *«Ешкім батыр болып тумайды. Басында бұлағы бар өзеннің ұзақ ағатыны секілді өнегелі* ***ата-ананың*** *тәліміне сусындап, адалдық, еңбексүйгіштік, бауырмашылдық рухта ер жеткен бала мектеп, қоғам тәрбиесін де бойына тез сіңіреді. Батырлықтың негізі бауырмашылықтан туады. Ерлік аспаннан түспейді, ол Отанды сүюден туады. Ал Отанды сүю,* ***үй ішіңнен, отбасынан*** *өседі. Ата-ананы, апа-қарындасты, аға-ініні сыйлап, құрметтеген жан халқының да қадіріне жетеді. Халқын қадірлеген сын сағаттан сүрінбей өтеді. Елін сүйген ер атанады. Өйткені ерлік білекте емес, елін сүйе білген адал жүректе»* [9, 56].

Біздің ұлы ақынымыз Абай отбасы, ата-ана, бала туралы өз пікірлерін философиялық, өмірлік тәжірибеге толы *Қара сөздерінде* жеткізген. Мысалы, Абайдың жетінші қара сөзінде «адам болу» туралы жазады: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды танидығы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады».

Сондықтан, бала тәрбиесінде Абайдың «адам болу» түжырымдамасын негізге ала отырып, жас ұрпақты адал да ізгі адам болып өсіру үшін қазақ халқының әйгілі ақын-жазушыларының құнды ой-пікірлерін, ата-бабаларымыздан қалған асыл мұраларын белсенді түрде пайдалануы тиіс.

6-сыныптағы «Қазақ тілі» оқулығында: «*Тіл тазалығы, мағына дәлдігі үшін, тіл өткірлігі үшін күресу – мәдениет құралы үшін күресу*» (Ә.Хасенов), «*Ана тілін құрметтемеу – анаңды да сыйламау деген сөз*» (Ғ.Мүсірепов) (263-жаттығу, 135-бет, 6-сынып) [10, 135 б.].

5-сыныптағы «Қазақ тілі» оқулығында: *Т.Әбдірахманованың «Ана тілім – әрекеті азығы» өлеңі* (4-жаттығу, 5-бет), *Н.Айтовтың «Ана тілім» өлеңі* (31-жаттығу, 15-бет), *Ш.Айтматовтың ана тілі туралы пікірі* (6-жаттығу, 6-бет). Қазақ тілі сабағында оқушылардың жан-дүниесінің рухани және өнегелі баюына әсер ете алатын тілдік материал пайдалану өте тиімді. [9, 6-15 бб.].

Сондықтан оларды грамматикалық ережелерді меңгеру мақсатында тапсырмалар ретінде ұсынылуы өте тиімді. Өйткені, біріншіден, оқушылар өткен грамматикалық тақырыпты игереді, екіншіден, тәрбиелік мәні зор материалдармен танысады. Мысалы, 144-беттің 332-жаттығуындағы келтіріп отырған ұлы жазушы Мұхтар Әуезов пен Расул Ғамзатовтың арасындағы әңгімелесу жасөспірімдер үшін тәрбиелік маңызы зор мәтін деп санаймыз.

Сайып келгенде бүгінгі таңда мектептің маңызды міндеттерінің бірі - қазіргі заманға сай 5-6 сыныптағы оқушыларға ана тілінен сапалы білім берумен қатар дарынды, сауатты, парасатты, жан-жақты дамыған, ой-өрісі кең, әлемдік, ұлттық, отбасылық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақтар тәрбиелеу.

Сонымен қатар, ұлттық салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпын, танымдық-ғибраттық, тарихи-мәдени және діни-рухани мұраларды қастерлей, сақтай білетін Қазақстан Республикасының болашақ азаматтарын қалыптастыру.

Әдебиеттер:

1. Құсайынов А.Қ., Ү.Ә.Асылов. Оқулықтану. Өзекті мәселелер. – Алматы: Рауан, 2000. – 32 б.
2. Зверев И. Каким быть учебнику? – М.: Просвещение, 1987.
3. Фогельсон И.А. Учебники и пути его развития. Кітапта: Вопросы теории составления школьного учебники. − М., 1982.
4. Байбуртян Н.М. Основы теории составления учебников русского языка в армейских школах. − М.: Педагогика, 1988.
5. Лернер И.Я. Вопросы теории школьного учебника // Дидактические основы учебника. − М., 1982.
6. Подласый Л.С. Педагогика – М.: Педагогика, 1992.
7. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. – Санкт-Петербург: Питер, 2000. –304 с.
8. Құрманова Н.Ж. Сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауын дамыту әдістемесінің негіздері. − Ақтөбе, 2001. – 298 б.
9. Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына

арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2001. – 192 б.
10. Исаев С., К.Назарғалиева 6 класқа арналған қазақ тілі оқулығы. – Алматы: Мектеп, 1994. –208 б.

* * *

В статье затрагиваются проблемы качества преподавания родного языка в современной школе, а также воспитания разносторонне развитой личности, в том числе вопросы социокультурного, патриотического, семейного воспитания подрастающего поколения.

* * *

The problems of teaching the native language in modern schools are broached in this article. The author touches upon the questions of upbringing a versatile person as well as social-cultural and patriotic upbringing of a young generation.

Әдебиетті оқытудағы проблемалық әдісті қолданудың тиімділігі

М. Ә. Мұстафина

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың п.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бүгінгі таңда мектеп оқушыларының арасында кездесетін үлгірмеушіліктің болу себебі олардың сабақты толық меңгере алмауымен ғана шектелмейді, мұның өзі оқушының естігенін, тыңдағанын ұмытуымен да байланысты.

Ал ұмыту сабақ процесінде, біздіңше, игерілетін материалдың ауырлығына немесе жеңілдігіне байланысты. Материалдың күрделі болуы көпшілік оқушыны күр жаттауға итермелейді. Мұның аты – білім негізін түсінбеу деген сөз. Ал жеңіл материалдың тез ұмытылу себебі – оны оқушы оңай игереді де, кейін оған оқушы көп назар аудармайды. Бұл сияқты көріністермен күресуде көптеген әдіс-тәсілдер қолданылып келеді. Оқушы білімінің тиянақты болуы, түсінігінің дұрыс қалыптасуы үшін жаңа сабақты түсіндіру процесінде оларды үнемі тартып, әрекетке араластырып отыру қажет. Жаңа материалға байланысты білгенін ортаға салу, оның құпияларын ашу үшін өз үлесін қосу немесе түсінгенін өз білгенімен салыстыру сияқты жұмыстар оқушыларды сабақ үстінде сергек ұстап, сабаққа деген ынтасын арттырады. Міне, осы бағытта жүргізілетін жұмыстың негізгі бір түрі – сабақ өтудің проблемалық әдісі. Кей мұғалімдер «неге?» деген сұрақ қоятын жерде ғана оқу проблемасы бар деп түсінеді. Проблемалық оқыту - мұғалім басшылығы мен қиын мәселелерді туғызу және оқушылардың белсенді түрде өз беттері мен ол мәселелерді шешу. Қорытындысында олардың ойлау қабілеттері дамып, шығармашылық іскерліктері мен дағдылары қалыптасуына жағдай жасайды. Проблемалық оқытудың мақсаты - ғылыми таным нәтижелерін, білімдер жүйесін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге бұл нәтижелерге жету жолының өзін де, процессінде меңгеру, оқушының таным дербестігін қалыптастырып, шығармашылық қабілеттерін дамыту. Проблемалық оқыту - ойлау операциялары логикасы (талдау, қорытындылау және тағы басқа) мен оқушылардың ізденіс әрекетінің заңдылықтарын (проблемалық ситуация, танымдық қызығушылығының, қажетсінуінің және тағы басқа) ескере отырып жасалған оқу мен оқытудың бұрыннан мәлім тілдерін қолдану ережелерінің жаңа жүйесі. Проблемалық оқытудың негізі ерекшелігі – оқушының білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар пайда болады және проблемалары міндетті шешуге дайын тәсіл болмағандықтан, проблемалық жағдаят пайда болады, осыған орай оқушының ізденушілік әрекеті мен ынтасы күшейе түседі. Оқыту технологиялары оқушының тұрақты жоғары нәтижелерге қарай біртіндеп сатылай жылжуын, жаңа оқу ақпарлары мен біліктіліктерді меңгеру мақсатына жақындау деңгейлерін әр қырынан бағалау және өзін-өзі бағалау мүмкіндіктерінің туындауын қамтамасыз етеді.

Әдетте оқушыларға жартылай таныс немесе бұрын өтілген тақырыпқа қатысты қалыптасқан кейбір түсініктеріне сүйене отырып игерілетін тақырыптар болады. Ондай тақырыптарды оқушылардың өздігінен жұмыс жүргізуі негізінде меңгертуге болады. Бұл үшін оқушыларға олардың шамасы жетерліктей лайықталған сұрақтардан құралған проблемалар тізбегі ұсынылады. Сұрақтардың шешімін табу

барысында жаңа материал оқушы алдында түтас не жартылай ашылады да, сөйтіп мұғалім баяндауға тиіс уақыт мөлшері оқушының үлесіне тиеді әрі материал тиісті көлемде меңгеріледі. Оқушы білімі тиянақтылығының басты шарты – материалды меңгертуде оқушыны ойланта отырып, қадам жасату болып табылады. Оқушының өзіндік қадамы, өзіндік ойының қалыптасуы оны шығармашылық жұмысқа жетелейді.

Мектепте әдебиетті оқытуда проблемалық жағдаяттың өзіндік белгілеріне тоқталатын болсақ, ең алдымен, оқушыны проблемаға деген субъективтік көзқарас пен объективтік мазмұнды айыруға, образды түсіндірудің ерекшелігін ажырата білуге дағдыландыру қажет болады. Танымдық әрекеттер сапындағы ой – қарама-қарсы процестердің санадағы сәулесі, болмыс суретінің экспозициясы. Олай болса, ой - проблемалық жағдаяттың (қарама-қарсы ұғымдардың) сәулесі. Проблемалық жағдаят міндетпен анықталатын болса, ой сол міндеттің экспозициясы, міндеттің өзі емес, хабаршысы, кіріспесі болғаны. Міндетіміз – шығармашылық тапсырма. Ойды бейнелейтін айшықты (образды, бейнелі) сөздер тіркесе келіп, поэтикалық образ құрайтыны белгілі. Мысалы, Абайдың «Адасқан күшік секілді, ұлып жүртқа қайтқан ой» деген өлең жолдарын ойда синтездеп-ажыратып, көз алдымызға елестетейікші. Мұнда ой символмен бейнеленген. Оқушыларға осы елесті суретке айналдырыңдар деп тапсырған болсақ, олар шамамен: «...Көшкен ауыл орны. Иесіз жүрт. Сол жүртта қалған жалғыз жан иесі – көштен адасып, қайтып оралған күшік. Ол иесін іздейді, таба алмайды. Қолынан келері – ұлу» деп бейнелеген болар еді. Ал енді «Ой қалайша ұлып, жүртқа қайтады?» деген сұрақты қоя отырып, оқушыларға проблемалық жағдаят туғызамыз. Берілген жауаптарды тыңдай келе, осы ұлан-ғайыр сурет, жиынтық ой түжырымы сан түсті бояу, алуан қырлы поэтикалық образға айналып, екі-ақ жолмен берілген. Немесе, Абай «Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?» деген жолдар арқылы да терең мағына білдірген. Бұл жерде де жоғарыдағыдай тапсырма беріп, суреттеп жазуды тапсырамыз. «...Жайлау. Қалың ел, мыңғырған мал. Қызық та, ойын-сауық та, қарбалас тіршілік те, бәрібәрі де осы жерде. Оның бәрін қыздырып жатқан – адамдар. Егер сол жайлаудан өмір иесі – адамдар көшіп кетсе, онда қандай сән, қандай мән қалады...» деген жауапты аламыз. Ал көңілдің объектіге құрылған ойы кетсе, құлазыған жайлаудай болатыны белгілі. Бұл мысалдардың дидактикалық негізі – оқушыларды бейнелі ойды талдауда ойландыра отырып (осы уақытқа дейін оқыған, игерген, бақылаған әдеби-теориялық білімдер мен дағдыларды жинақтау барысында) өзіндік шығармашылық тапсырма мен проблемаларды іздей білу белсенділігін арттыруға болатынын көрсетеді.

Әдеби проблема дегеніміз идеялық, философиялық, тарихи-эстетикалық және тағы басқа мазмұндардың қоспасы. Демек, бұларды біртұтас бірлікте талдау керек. Проблеманың идеялық немесе философиялық мазмұнын оның эстетикалық мазмұнынан бөліп қарауға болмайды. Мұғалімнің міндеті – оқушының ақыл-ойын проблеманың идеялық, философиялық, адамгершілік көзқарастарына әкелмей қоймайтын эстетикалық талдау жасауға бағыттау.

Абай «Болыс болдым мінеки» деп кейіпкерлердің өзін сөйлету арқылы шығарманың әшкереушілік мақсатын күшейтеді. Ақын өзінің көркемдік-эстетикалық мұратына орай шығарманың композициялық құрылымын дұрыс таңдайды. Сол көркемдік тәсіл ақынның идеялық нысанасын ашып беруге көмектесіп тұр. Абайдың бұл өлеңінен идеялық-эстетикалық бірлікті танимыз.

Әдебиет сабақтарындағы проблемалық жағдаят тудырудың басты ерекшелігі оқушыларға шығарманың көркемдік ерекшелігін түсіндіру деп ұғуымыз керек. Проблемалық сұраққа берілетін логикалық жауаптардың артында мәтін бойынша автормен бірлікте жүргізетін эстетикалық тұрғыда құрылған зерттеу нәтижесі тұруы тиіс. Оқушыларға проблемалық тұрғыдағы өздік тапсырмаларды орындату барысында шығарманың көркемдік шешімін өз бетінше ажыратып, талдай алатын және түсіне білетіндей білім мен дағды беру – негізгі мақсат болу керек. Мысалы, «Қамар сұлу» романын оқыту барысында мұғалім «Жазушының Қамарды азап пен ақыреттің құрбаны етуі кездейсоқ па? Ахмет пен Қамардың махаббат бостандығы үшін күресуіне, мұраттарына жетуіне болмас па еді?» деген проблемалық сұрақтарға жауап алуына болады. Әдебиет сабағында қойылатын проблемаларда тарихи-нақтылы және жалпы адам баласында болатын құбылыстар өзара диалектикалық байланысты келіп көрінуі мүмкін. Көркем мәтіндегі сөз – поэтикалық ой көрінісі. Әр ақын-жазушы сөз айшықтарын өзінің әлеуметтік, эстетикалық мұраттарына орай қолданады. Сұлтанмахмұттың «Залым-

дығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін надан, пішіні де жаман, аузы толған боғауыз бен былш-былш насыбай, ішпей мас әрі нас, елу шамасында жасы бар, қол шоқпардың басындай басы бар, жай формасының өзі сүп-суық, бүйі секілді, түксиген-күпсиген, бұқа мойын, өгіз құрсақ, алақан көз, жайын ауыз, дорба сақал, тоқпақ мұрын бір түрлі нысаналы жануар еді», - деген суреттеуіндегі эпитеттер мен теңеулер Нұрымның жексұрын, үсқынсыз бейнесін беру үшін алынған. Бұл жай суреттеу ғана емес, «Неге бұлай?» дегендей сезім туғызарлық баяндау. Нұрым бейнесінің жиіркеніш сезім шақырарлық әсерінің өзі проблемалық эмоция туғызады. Түрлығұлды «Үзын бойлы, мес қарын, түксиген қалың қабақты... жалпақ мұрын...» десе, Ғайшаны «Ақкудың көгілдіріндей» деген тәрізді шығарманың көркемдік өрнегін толықтыратын суреттеулер арқылы түрлі тапсырмалар береміз.

Оқытудың проблемалық әдісін, жоғарыда байқағанымыздай, кейіпкер бейнесін ашуда тиімді пайдалануға болады. Мәселен, С.Көбеевтің «Қалың мал» романындағы жағымсыз кейіпкерлер, оның ішінде Итбай бейнесін талдау сабағында мынадай түрғыда пайдаланған дұрыс. Мұғалім «Қалың мал» романында кездесетін жағымды, жағымсыз кейіпкерлер тобы бар екенін ескерте отырып, ең басты кейіпкер – Итбайға тоқталып, оқушылардың бұл образды ашуда не нәрселерге көңіл бөлу керектігін ескертеді. Олар тақтаға жазылады:

1. Ойы: «Осы қалқам ер жетіп, бай жерге беріп, мал алсам».
2. Ойы: «Етімді текке жеп қоятын болды ма?.. Қазыны бекер түтас салдырған екенмін!»
3. Сөзі: «250 сомның саудасын істеймін, қайсыларың маталарыңды арзанға бересіңдер!.. Енді, бай, шыныңды айтшы, өзің ес білгелі түтас 250 сомның саудасын істеген кісі бар ма?
4. Сөзі: «Маса-шыбынға жем болып отырамыз ба? Әр түрлі шаруамыз бар ғой, бие де байлаған жоқпыз...»
5. Ойы: «Ит, өзі өлетін болса, өлмеді-ау!

Итбайдың тақтада жазылған осы ойлары мен сөздеріне қарап, оның қандай адам екенін анықтау керек. Осы сөйлемдердің мағынасы мен айтылу мақсатына қарай оқушылар Итбайдың ой-пиғылын, мінезін, адамдық санақасиетін ашады. Кейіпкер бейнесін проблемалық әдісті қолдана отырып ашудың пайдасы, ең алдымен, оқушы мұғалімнің бағыттауымен сабақтың өн бойында өздігінен жұмыс жасайды, екіншіден, жазушының образ жасау шеберлігіне көз жіберіп, оның құпияларымен танысып, өзінше жаңалықтар ашады, сол арқылы өзіндік ой, пікір қалыптастыра бастайды. Сабақтың басым бөлігі оқушы пайдасына шешіледі, ал мұғалім тек бағыттаушы рөлінде ғана болады. Әрине, барлық образдар осы жүйеде талдауға келе бермейді. Айталық, Абай образын ашуда алдымен образға байланысты материалдар теріледі. «Қодар өлімінде», «Әке сыны», «Тентек ояз келгенде және Семейдегі жауап» т.б. Барлық күрделі материалдар теріліп болған соң, олар мазмұнына, мәніне қарай топтастырылады. Мысалы, «Әке сыны», «Жігітек-Тәкежандар дауында», «Мәкен қыз дауы» тағы басқалар Абайдың үстем таппен күресін көрсетеді. «Абай жолы» романында образға байланысты материалдар өте көп. Сондықтан уақытты үнемдеу үшін және оқушыларды бірыңғай тапсырмалармен жалықтырып алмас үшін жоғарыда айтқандай, қойылатын проблемалық сұрақтар образға қатысты материалдарды теру, оларды топтастыру, жоспар құру және соған сүйене отырып Абай образын ашу сияқты сатылардан тұрады.

Әрбір шығарманың, образдың өзіндік ерекшелігі болады. Әдеби шығарманың ерекшелігі – олар бірінен-бірі оқшауланбайды, шығарманың идеялық-көркемдік концепциясына бағынып, өзара байланысады. Егер біз бір проблеманың аясында ғана әңгіме етсек, образдың мазмұны жүдеп қалар еді. Сондықтан, жетекші проблемалардың да өзара байланыстарын анықтап отыруымыз керек. Бұл мәселелер үнемі оқушылардың мәтін талдау барысында тапсырма түрлерімен берілуі шарт. Проблеманың идеялық-көркемдік жүйеде өзара бір-біріне бағынып байланысатынын дәлелдейтін мысалға жүгінейік. Абайдың «Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» деуі қалай? Мыңға қарсы әрекет қайшы, кері мағына – проблемалы міндетті анықтайды. Ол міндет: жал,ыз адам мың адамға қарсы қалай күресті? Проблеманың шешімін табуға қойылатын сұрау, берілетін тапсырма да осы міндет. Осындағы мыңмен деген сөздің поэтикалық жүгіне ой жіберейік. Абайдың өмірі – күрес. Ол өзінің прогресшіл идеясы жолында талай тосқауыл кедергіге жолықты, талаймен алысты. Надан, топас әкіммен де, әккі-айлакер ку, алаяқ залымдармен де күресті. Ақын алысқан адамдар: «Ку старшын, аш билер», «Сабырсыз, арсыз, еріншек, көрсеқызар жалмауыз», «күлкішіл, кердең, надан», «закончик-арызқой» т.с.с. Шебер суреткер «мыңмен жалғыз алыстым» деген поэтикалық жолға күрес әрекетінің барлық азабын сыйғыза білген.

Проблемалық іздену тапсырмаларын бір тақырыпқа қалам тартқан әр ақынның өлеңдерін салыстыра отырып талдауға болады. Бұл әдістің әсерлілігі бір тақырыпта екі адам жазған шығармаларды салыстыра талдау әр автордың өзіне тән стилін, идеясын, өзіне ғана тән ойды көркем бейнелеу әдісі мен шеберлігін айқындауға, талдауға жағдай туғызады. Талдаудың дидактикалық әсерін күшейтеді. Оқушыларға Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаевтың өнербілім, ғылым, табиғат жайында жазған өлеңдерінің көркемдік құрылымдарын: композициясын, ырғағы мен сөз қолдану айшықтарын, үйқасын және т.б. салыстыра отырып, іздену жолдарын түсіндіріп, әрі қарай талдап, қорытынды шешімді ауызша немесе жазбаша баяндауды тапсырсақ, шығармашылық дағдыларын дамытамыз. Екі ақынның бір тақырыпты, бір құбылысты, бір көріністі суреттей отыра әрқайсысы өзінше өрнек тапқанын, өлең үйқасы мен ырғағының әр түрлі болуын, әлеуметтік өткірлігі де бірдей емес екендігін анықтайды. Жаңа материалды түсіндіру кезінде проблемалық әдісті материалға тікелей байланысты проблема, материалды терең меңгертуге, ойлантуға байланысты немесе шығармашылық проблема, үйге тапсырма ретінде берілетін проблема, білімді жүйелеу проблемалары деп топтауға болады. Жоғарыда келтірілген мысалдардан ең бірінші көзге түсетіні – оқушы ойы, яғни материалдың басынан соңына дейін араластыру арқылы оқушы ойына қозғау саламыз. Оқушы өзіне белгісіз дүниенің қыр-сырына көз жіберуіне мүмкіндік алады, оның құрылысымен танысып, өзара байланысын анықтайды; материалмен іштей танысу ауқымы артқан сайын ойы да кеңейе түседі, оқушы жан – жақтағы дүниеге, құбылысқа өз ойын жүгірте бастайды. Бұл – оқушының алға қойған межесі болады. Проблемалық әдіс арқылы берілетін білімнің тұрақтылығы зор. Білім жиынтығын дайын материал арқылы ойға сақтау әрекеті мен ол материалдың қандай жолмен жасалғандығын айқындай отырып меңгертудің айырмашылығы зор.

* * *

В статье рассматривается вопрос эффективного использования проблемного метода обучения в школе.

* * *

The article highlights the question of effective usage of problem teaching at schools.

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Лингвоэтническая специфика перевода

М. Н. Жумадилова

к.ф.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются вербальные формы в контексте речевой деятельности как специфическое средство закрепления в языке содержания ментальных образов. Концептуальная система рассматривается как чувственное отражение реального мира в сознании, что реализуется в формировании замысла речевого сообщения. Данный процесс свойственен представителям любого языкового коллектива, исследуются приемы передачи его в переводе.

Каждый язык на протяжении своей истории впитывает в себя особенности обычаев и характера народа, который на нем говорит, факты его истории — все, что связано с этнографией коллектива, пользующегося этим языком. Особенности эти настолько существенны, что принято говорить о *языковой картине мира,* специфичной для говорящих на каждом языке как родном. В виде лингвоэтнических компонентов эти особенности в большей или меньшей мере входят в любой текст на этом языке.

В контексте речевой деятельности вербальные формы рассматриваются как специфическое средство закрепления в языке содержания ментальных образов. Движение от мысли к слову обусловлено активизацией целой системы компонентов, обеспечивающих - в форме образов, схем, отпечатков, концептов и т.д. – чувственное отражение реального мира в сознании, что реализуется в концептуальной системе, в формировании замысла речевого сообщения.

Этот процесс свойственен представителям любого языкового коллектива, он имеет надэтническую природу. Однако в ходе вербализации трансформируемая мысль приобретает этнокультурную выраженность, что наглядно проявляется при анализе творчества казахского акына Абая Кунанбаева концепт ночь имеет лингвоэтническую специфику. Ночь в его стихах подразумевает прекрасную идиллию, а светлая луна описывается в традиционном для казахов национальном колорите.

«Желсіз *түнде* жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың маңы терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп….». Поэтому в переводах А.Кунанбаева стихотворения Ю.Лермонтова «Горные вершины» концепт ночь приобрел этноментальный окрас. Соответсвенно с позиции лингвокультурологических особенностей Ю.Лермонтов в стихотворении Гете описание ночи воспринял с точки зрения европейской этноментальности, как время глубокого одиночества, душевной тревоги (горные вершины, *спят во тьме ночной*…), то у Абая *ночь* время наслаждения тишиной (*Қараңғы түнде* тау қалғып).

Қараңғы *түнде* тау тау қалғып,
Үйқыға кетер балбырап,
Даланы жым-жырт дел-сал ғып
Түн басады салбырап....

В процессе изучения казахского языка и при переводе человек, конечно, знакомится с лингвоэтническими реалиями, переводчику как эксперту в области эти знания нужны в максимальном объеме. Для перевода большинства текстов на стадии подготовки к переводу ему нужен некоторый объем фоновой информации, однако для пополнения фонда фоновой информации переводчик может воспользоваться этноментальными источниками. Лингвоэтнической спецификой текста переводчик должен владеть активно, поскольку она часто не дана в тексте в концентрированном виде, а рассеяна в нем или зашифрована, и его задача — опознать эту специфику, исходя из полных активных знаний.

© 2012 al-Farabi Kazakh National University

К примеру тексты казахского эпического фольклора, где каждое слово пронизана национальном колоритом и историзмами:

Қыз Жібек (Перевод: Канапьянов Б.) (Қыз Жібек лиро-эпостық поэмасы -Алматы: Мектеп, 2003 «Жетінші сөз» сериясы) (Қазан, 1900 жыл)

Кешегі өткен заманда, Дін, мүсылман аманда, Кіші жүздің ішінде, Жағалбайлы елі бар. Жағалбайлының мекені – Ақ теңіз деген көлі бар Жаз жайлауын сұрасаң, Қара теңіз жағасы Үлан, Жәміл белі бар, Жағалбайлы еліде Базарбай атты байы бар. Байлығын оның сұрасаң, Өлшеу қылып айтуға Есеп жетпес жайы бар. Байлығында өлшеу жоқ Жеті жүз түие жүгі екен Ділдәсі менен жамбысы Мың түйеге жүк тағы да Қант пен шайы бар. Аяқты малда есеп жоқ, Айдалып бағып жайлылар.	Былые вспомним времена … Во Младшем жузе племена Жили в здравии и в мире, И этим степь была сильна. Где вольные парят орлы, Там племена жагалбайлы, Море черное имели, Море белое имел, Угодья-пастбища имели. И в стародавние те дни Улан, Шамбиль звались они. Бай Базарбай привольно жил, Богато сказочно он был. Его богатства перечесть Ни у кого не хватит сил. И там всех слитков серебра, Хоть это только часть добра, Не увезли б семьсот верблюдов – Такая их была гора. В ауле прочее добро Потяжелей, чем серебро. Чай, сахар, мед, тюки товаров Не подняла б и тыща наров. А чтобы счесть его стада, Нужны здесь многие года.

Кешегі өткен заманда, Дін, мүсылман аманда, - традиционный зачин казахских эпосов. Затем переходящий из одного эпоса в другую сюжет описание богатсва хана, бая, также придерживается традиционного повествавания: *Байлығын оның сұрасаң, Өлшеу қылып айтуға, Есеп жетпес жайы бар. Байлығында өлшеу жоқ. Жеті жүз түйе жүгі екен...* В данном отрывке есть еще и слова реалии : *Ділдәсі менен жамбысы. Узуальные словосочетания с этнокультурным окрасом: аяқты мал,жаз жайлау и т.д.*

Когда речь идет об отражении в тексте особенностей поведения, обычаев, привычек народа, говорящего на данном языке, которые не сводятся к употреблению отдельного слова, а воздействуют на специфику предметного содержания текста, т. е. когда лингвоэтническая специфика заключена в ситуации, Речь идет обычно о представлениях народов, связанных с глобальными особенностями в их мировосприятии, которые воздействуют на систему и иерархию основных ценностей. Так, возникают непреодолимые сложности при переводе стихотворении Абая европейцами.

Ночь в европейском понимании – метафора смерти, черный цвет - символ смерти, ночь - это сон, бездеятельность, холод. В восточной иерархии ценностей все наоборот. Летний день - это жара, ослепительный свет, отсутствие воды, убийственное солнце, смерть, грязь и пыль, необходимость трудиться. Зато ночь - прохлада, покой, чувственные удовольствия, отсутствие ненавистного труда - на Востоке ночь ассоциируется с понятием красоты. Поскольку особенности мировосприятия связаны в этом случае с эстетическими идеалами, с представлением о прекрасном, а в поэтическом тексте эстетическая информация входит в инвариант содержания, она вполне может быть передана, но не будет воспринята. Ведь то, что прекрасно для европейца, отвратительно для восточного человека. Таким образом, тексты европейского читателя лишь источником когнитивной и эмоциональной информации, но эстетическая будет блокирована.

При переводе осуществляется перенос культурных концептов из текста оригинала в другую социокультурную и языковую среду. Своеобразный диалог культур возникает в рамках заданного в тексте оригинала коммуникационного фона, который тоже следует перенести в текст перевода. Исследователи выявили, что наличие или отсутствие лакун в переводном тексте является “свидетельством успешности или неуспешности его натурализации в определенном культурном контексте”. В основе культурологической лакунарности лежит различие – несоответствие в способе организации либо репрезентации экстралингвистического знания в культуре оригинала и культуре перевода. Культурологическая лакуна как фрагмент ценностного опыта культуры представляет собой когнитивную модель культуры отправителя и выступает как ее культурологически значимый концепт.

Переводчик должен постичь когнитивную модель культуры-отправителя таким образом, чтобы переносимый фрагмент ценностного опыта, представленный в оригинале, перестал быть в его сознании лакуной, а стал частью его коммуникативной компетенции. При интерпретации текста система вербальных значений соотносится с социо- и этнокультурной компетенцией носителя языка, концептуальное наполнение которой и является одной из определяющих черт менталитета, так как “концепт – это фрагмент этнокультурной среды в ментальном мире человека”. Значит, культурологический концепт можно определить как динамичный когнитивный процесс, направленный на интерпретацию культурологической лакуны текста оригинала и ее последующую презентацию в тексте перевода.

Формирование культурологического концепта предполагает глубокий анализ всего сообщения, художественного мира произведения и стоящей за лакуной экстралингвистической ситуации. Только лишь соответствие концептуальных структур в контексте перевода служит условием оптимальной реализации самого процесса перевода. Дефиниция культурологического концепта по отношению к процессу перевода должна включать интеллектуальную деятельность переводчика по постижению фреймовой пресуппозиции носителей языка, представленной в культурологической лакуне. Переводной текст переносит концепт в новую культурно-языковую среду и в зависимости от его образных функций и ассоциативных связей, которые он порождает, сохраняет или заменяет его образный код.

Литература:

1. Ж.Т. Балмагамбетова. Проблема передачи культурологических концептов в переводе. – КарГУ им. Е.А. Букетова.
2. Т. А. Фесенко. Этноментальные константы и проблемы перевода. – Тамбов, ТГУ.
3. Алексеева И. С. Введение в перевод введение. – СПб, 2004.
4. Абай. Мақсатым – тіл үстартып, өнер шашпақ. – Алматы, 2010.
5. Қыз Жібек лиро-эпостық поэмасы. – Алматы: Мектеп, 2003.

* * *

Мақалада вербалды формалар сөйлеу қызметі контекстінде, яғни тілде үлттық бейнелерді қалыптастырудың ерекше құралдары ретінде қарастырылады. Концептуалды жүйенің шынайы болмысты сезім арқылы тілде қалыптасуын білдіретін сипаты сөз болады. Мақалада аталмыш үдерістің әрбір тілдік коллективтерге тән құбылыс екендігі және оның аудармада беру әдістері айтылған.

* * *

Verbal forms in a context of speech activity are considered in the given article, as specific means of fixing in language of the maintenance of mental images. The conceptual system is considered as sensual reflection of the real world in consciousness that is realized in formation of a plan of the speech message. In article this process is investigated as peculiar to representatives of any language collective and receptions of their transfer in translation.

Аударма – халықтар достығының дәнекері

Г. А. Тастемирова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Автор мақалада ғаламдық өзекті мәселелер қоғамдық дамудың қайшылықтарынан туындайтынын, адамзаттың өзін қоршаған әлемге деген ықпалы ауқымының күрт өсуімен, сонымен қатар елдер мен аймақтардың әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық даму деңгейінің әркелкілігімен, еларалық өмірдегі аударма ауқымының тарылып, халықаралық тілдердің үстемдігі артуымен де байланысты болып жататынын жайлы сөз қозғайды. Сонымен қатар мүнің алғашқы қадамы аударма арқылы жүзеге асып, әлем халықтар арасындағы әдеби байланыстар нығайып, байи түсетінін айтады.

XX ғасыр басында жазба әдебиетті биікке көтерген қазақ ақын-жазушылары алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесіне көз салып, әдеби байланысқа түсе бастады. Әсіресе орыс әдебиетінен үйрену кең етек жайғанын жоққа шығара алмаймыз. Ыбырай, Абай, Шәңгерей тәрізді алдыңғы толқынның тәржімашылдық қырын дамытып, төл әдебиетіміздің туын жоғары ұстаған аудармашылар дүние жүзілік әдебиеттің асыл қазыналарын, тамаша туындыларын туған халқына жеткізуге ұмтылды. Олар әлемдік әдебиет пен мәдениеттің озық үлгілерін қазақ сахарасына асқан шеберлікпен таратты.

Көркем аудармалардың құнды не құнсыздығы тек жаңылыс кеткен кездейсоқ қателермен белгіленбейді. Аудармашының бір емес, ондаған қате жіберуі мүмкін, әйтсе де соның аудармасында ең бастысы – автордың түпкі ойы стилі, бір өзіне ғана тән жазушылық даралығы дұрыс берілсе, оны құнсыз аударма деп табуға болмайды [1, 26-27 бб.] - деп пікір білдірген жазушы-ғалым Мұхтар Әуезовтің ойына толық қосылуға болады.

Аударманың сара жолын салушы Абай, Ыбырайдан бері таратып айтсақ, Ахмет Байтұрсынұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Спандияр Көбеев, Сәбит Дөнентаев, Бекет Өтетілеуов сынды шебер аудармашыларды атап айтуға болады. Алдыңғы толқын да, кейінгілері де аударманың еркін түрін кеңінен пайдаланып, шебер дүниелер тудырғанына дау айта алмаймыз. Ал олардың, түпнұсқаның тілін, әдеби ырғағын жетік білмеді, халқына, жұртына емес, өз бас пайдаларын ғана ойлап аударды дегенге келісу мүмкін емес. Тіпті, басқасын қойғанда ғұлама Абайымыз, данышпан Ахметіміз аудармаларын мәдениетінің тарлығынан, түпнұсқаның, яғни орыс тілін жетік білмеуінен еркін аударды деп айту дұрыс па? Оған қандай дәлел тауып айтамыз. Жазба әдебиеттің басын салған Абай да, тіл тазалығын, ой тазалығын жетік меңгерген Ахмет те, Абайдың ақын шәкірттері де өз тілін, өзге тілді де жетік меңгергенінен аударма барып отыр. Олар өзіне тиімді болғандықтан емес, керісінше халқына, ел-жұртына балтыры сыздап, бауыры езілгендіктен, қараңғы қазақтың көзін ашуға ұмтылыс жасағандарынан аударып отыр. Мәдени шеңберлерінің қаншалықты болғаны бізге беймәлім, бірақ өзге елдің мәдениетін қазақша сөйлеткен, қазақ жұртына танытқан кемеңгерлердің туындысына ойланбастан бірден анықтама бере салу оңай болмаса керек еді.

Әдебиет өз тілінде, ұлт көлемінде өсумен қатар, басқа да өскелең ұлт әдебиетінің шығармаларын ұдайы қосып алып, байып отыратыны бәрімізге мәлім. Біздің қазақ әдебиетінде де басқа тілдерден көптеген кітаптар аударылып жатқаны да, бұл жұмыстың кең көлем алуы да заңды құбылыс. Бұл мәдениетіміздің өскендігінің белгісі. Жазба әдебиет тіліміздің баюына, қалыптасуына көп қызмет ететіні белгілі. Кейінгі ұрпақ тілді ел аузынан үйренумен қатар, кітаптан, газет-журналдардан, радио, теледидардан үйренеді. Әдебиет тілі көпшілікке ұстаздық етеді.

Көркем әдебиетті аудару – шығармашылық жұмыс. Ол әдеби тілдің өсуіне, ұстартылуына көмектеседі. Оның үстіне творчество адамы аудара отырып, көп нәрсені үйренеді. Мысалы, Абай аудармаға осы тұрғыдан қараған адам.

Аудармашылық өнер қайсарлықты талап етеді. Тіл үйренгеннен кейін екі мәдениет пен әдебиетті жақындастыру үшін, “меніңді” тыйып, бар өнеріңді, біліміңді, шыдамыңды екі халықты рухани байланыстыру ісіне салу, сөзді емес, қайғыны қайғы қылып, махабатты махаббат қылып аудару үшін, жүрегің еш мәдениет, еш әдебиет бір-бірімен араласпай жаңа сатыға көтерілмейді деген ұранмен соғу үшін қайсарлық қажет. Ал бұл - аудармашыға берілетін ең құнды баға.

Біз аударманы өнер деп қарап, аудармашының міндетін автордың міндетінен кем сана-

маймыз. Автор өмір сырларын қалай шертті, аудармашы соны да дәл түсініп, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей етіп оқырманға жеткізе алдыма - түйінді мәселе осында, аударма шығарманы оқып отырғанда өзіміздің әдеби шығармамызды оқып отырғандай сезінгіміз келеді.

Аудармашының алдында қашанда өзара қарама-қайшы, бірақ диалектикалық бірліктегі үлкен өзекті мәселе тұрады: бір жағынан түпнұсқаның "әрпін", рухын сақтау қажет, екінші жағынан аударма жасалып отырған тілдің ерекшеліктерін, сол тілді оқуға тиіс жұртшылықтың талап-талғамын да ескеру қажет. Аудармашы таразының екі басын тең ұстауы тиіс. Ал бір жаққа ауытқып кетсе ше? Мәселен, ол соңғы шартты алдыңғысынан жоғары қойса немесе тіпті, соны ғана басшылыққа алса, не боп шығар еді? Біздіңше, аудармашы, ең алдымен, жазушының өзін сөйлетуді мақсат тұтуы шарт.

Қазақ оқырмандары туысқан халықтар әдебиетімен дүние жүзі мәдениетінің бай мұрасын өз тілінде еркін оқып, сол халықтың өмірі мен тұрмысын білумен бірге, жазушының стильдік, тілдік, көркемдік шеберлігімен де танысуды қалайды. Мұның өзі аудармашыларға зор міндет жүктейді. Ол жазушының өзіне тән ерекшеліктерін, шығарманың рухынүүлттық түрін түгелдей бере білуге міндетті. Сонда ғана біздің көркем аударма саласындағы жұмысымыз алға басады. Орыс жазушыларының, айталық, Н.В. Гоголь мен Л.Н. Толстой шығармаларын оқығанда, оқырман, түпнұсқадан қандай эстетикалық әсер алатын болса, қазақ оқырмандары да аудармадан сондай әсер алуы қажет. Осыған қарамастан, көркем аударма саласындағы жұмысымызда елеулі кемшіліктер бар. Бізде көркем аударма кәсіби деңгейге көтеріле алмай келеді.

Сондықтан да өзге халықтардың адам қиялына қанат байлайтын аңыз-ертегі, ерекше шығармаларын тәржімалап, туған тілімізде, өздерінің дүниетанымы, философиясы, рухани сұранысы мен тұрмыс-тіршілігіне сай етіп сөйлетуді абыройлы іс деп танығанымыз даусыз. Көрнекті қаламгер, аударманың хас шебері, бар ғұмырын әдебиеттің аса ауыр осы саласына арнаған Н. Сыздықов өзі талантты болу, әрбір сөз-сөйлемге мейілінше мән беріп, қазақ тіліне жетік үлгілеуді басты мақсаты деп тұтқан біртуар тұлға ылғи қайталап айтуды жаны сүйетіндей: "Шын аудармашы да сөз дүлдүлі болмаққа керек, талант болғанда – аудармашылық талант керек, біліктілік (эрудиция), көркемдік талғам, сөзге шешендік, екі тілге бірдей жетіктік, еңбекқорлық, ізденімпаздық, зор жауапкершілік қажет. Алайда, талант бірінші орында" деген биік талапқа сай тұжырым әрқашан әдебиеттегі аудармашының басты кредосы болып қала береді. Түпнұсқаның сөзін емес, рухын аударуды, автордың өзін, оның жан-дүниесі, көзқарасы, ұстанымын, өмір сүрген заманының қайталанбас ерекшеліктері, сол тұстағы заманауи кейіпкерлерін шып-шырғасын шығармай аудару шарт.

Қазіргі кезде аударманың көбейгені соншалық тек орыс тілінен қазақ тіліне аударылған шығармалар тізімін атап шығудың өзі оңайға түспейді. Ол осылай ғылыми пәнге айналады. Қазақ тіліндегі аударма сынына үңілгенде, осыны байқаймыз. Аударма тарихын сөз еткенде оның әрбір ұлттық әдебиет пен мәдениет құрамдас бөлігі болғандықтан, ізін де, дәстүрін де, даму ережесінің қандай сатыда болғанын да солардан іздеген жөн. Аударманың тарихи тамыры тереңде жатыр. Ол ой тұжырымының, сөз өнерінің қажетті қасиетін жинақтаған қазына іспеттес. Аударма өнерінің дәрежесі тума мәдениеттің кемелденуіне әсер ете отырып, аударманың өзі де сол мәдениеттің нақты нәтижесі, көрнекті жемісі ретінде өркендейді.

Аударма әдебиет Қазақстандағы ұлттық мәдениеттің рухани бай саласы ретінде дамыды. Республикадағы талантты аудармашылар тобы өсіп жетілді. Қазақ тобынан шыққан аударма кітаптарының ішінде Шекспирдің "Отеллосы", Пушкиннің "Полтавасы", Гогольдің "Ревизоры" сияқты қызық еңбектер аз емес. Қазақ оқушылары туысқан халықтар әдебиеті мен дүние жүзі мәдениетінің бай мұрасын өз тілінде еркін оқып, сол халықтың өмірі мен тұрмысын білумен бірге, жазушының стильдік, тілдік, көркемдік шеберлігімен де танысуды қалайды. Мұның өзі аудармашыларға зор міндет жүктейді. Ол жазушының өзіне тән ерекшеліктерін, шығарманың рухын, ұлттық түрін түгелдей бере білуге міндетті. Сонда ғана біздің көркем аударма саласындағы жұмысымыз алға басады.

Біздің ойымызша, аударма екі түрлі салаға бөлінеді, соның біріншісі – бір халықтан екінші халыққа ауысқанда, мезгіліне, сол елдің ұғымдарына сәйкес аударылады. Бір халықта айтылатын ой өңделіп, өз елінің ұғымына бейімделіп, түпнұсқаның ұзын - ырғасы беріледі. Ауыс-түйістің алғашқы сатысы осылай басталады. Бұл – аударманың ауызекі тарау түрі. Екіншісі, бір елде айтылған пікір сол қалпында

дәл жетеді, бұл жазба әдебиетте орын тепкен. Қазақ аудармасының ежелден қалыптасқан өз тарихы бар. Зерттеушілер қазақ аудармасының негізгі даму кезеңдерін төмендегідей топтап жүр:

Бірінші кезең – V-XIV ғасырларды қамтиды.

Екінші кезең – қазақ аудармасында нәзира әдісін қолдану Шығыста әдебиет туындыларын аударудың негізгі каноны болған дәуірі.

Үшінші кезең – 1917 жылдан бастап қазақ аудармасының Кеңес Өкіметі заманында өркендеп, ғылыми жолмен дамыған дәуірі.

Кез келген ұлт тіліндегі туындыларды орыс не қазақ тіліне аудару - әрі өте маңызды, әрі өте қиын міндеттердің бірі. Өзге тілден – қазақ тіліне аудару кезінде аудармашылар екі тілді бірдей жақсы білетін әдеби сауатты адамдар болуы керек.

Бар тетік осы әдеби аудармашы еңбегінің сапасына байланысты екені көпке мәлім. Мұндай аса қиын, таза творчестволық жұмыс тек көркем сөз шеберлерінің қолынан ғана келетіні белгілі. Неге десеңіз, тәржімаланып отырған шығарманың барлық қалтарыстары мен құпияларына, ой жүйесіне, көркемдік ерекшеліктеріне, сыр-сипатына тек суреткер аудармашы ғана тереңірек бойлай алмақ.

Аударма тарихын сөз еткенде, қазақ халқынан шыққан тұңғыш аудармашы Ыбырай Алтынсаринге тоқталмай кету мүмкін емес. Ыбырай Алтынсариннің аудармашылық қызметі туралы профессор Әнуар Дербісәлин былай дейді: “Ыбырайдың аудармалары қазақ әдебиетінде аударма өнерінің де өзіндік тарихы, өсу жолдарының барлығын қамтыды. Олар бүгінгі өскелең аудармамыздың алғашқы баспалдағы болып саналады” [2, 230 б.].

ХХ ғасырдың бас кезінде қазақтың төл әдебиеті мен аударма әдебиеті біршама дамыды. Көркем аударма өнерінің негізін салған Абай Құнанбайұлы мен Ыбырай Алтынсарин болды. Абай айналасындағы ынталы шәкірттерін шетел классиктері шығармалары, шығыстық қисса үлгісіндегі туындылармен таныстырып отырған. “Үш мушкетер”, “Король қатын Марго”, “Валентин Левий”, “Аза жүрек”, “Шахнама”, “Бахташар”, “Ләйлі-Мәжнүн” және т.б. шығармалар Абай арқылы, оның шәкірттерінің ауызша айтуы бойынша, көп елге жайылып, жер-жерге тарады. Қазақ даласындағы, ел арасындағы дарындылар бұларды жаттап алып, жырмен бірге айтып, жұрт құлағына сіңіріп жатты. Кейбір талапты шәкірттер Абай айтқан әңгімелердің оқиғасын негізге алып, оны өздерінше жырлаған.

Ақылбай, Мағауия, Шәкәрім, Әсет, Уәйіс сынды ақын шәкірттер-Абайдың аударма мектебінің көрнекті өкілдері. Бұлардың барлығы да ұстаздарының аудармашылық шыңдау мектебінен өткен жандар. Абай қазақ халқының әдебижағрапиялық танымын айтарлықтай кеңітті. Оның Африка, Үнді елдерінің тіршіліктері туралы айтқан әңгімелерін ел адамдары қызыға тыңдаған.

Африка жұртының түрмысынан айтылған әңгімелердің бірі – “Медғат-Қасымды” Мағауия өлең етеді. Сондай-ақ, зәңгілер жайындағы келесі бір қызықты әңгіменің оқиғасын “Зұлыс” деген атпен Ақылбай жырлаған. Бұл жөнінде М. Әуезов былай дейді: “Неше алуан күшті, қызық романдарды сол жайынан айтатын болған. Осындай Абай айтқан әңгімелердің бірі - “Медғат-Қасым”. Бұл - Африкада Ніл дариясы бойындағы бір Қасым деген құлдың плантатор байдан кек алуын баян ететін әңгіме. Осыны Абайдың мәслихаты бойынша қара сөзден әңгімелі өлең етіп шығарған Абайдың өз баласы Мағауия болады. Зәңгілер жайында Абай айтқан екінші қызық әңгіме “Зұлыс” болғандықтан, оны Ақылбай деген баласы өлең қылып таратады” [3, 15 б.].

Шәкірттері тәржімаларының жекелеген жолдарын, жалпы әңгіме кейпін Абай түзеп, өңдеп, көркемдеп отырған. Ол Еуропа, орыс, шығыс халықтарының классикалық үлгідегі шығармаларының оқиға құрылысын, әдеби тәсілдерін, әңгіме құру желісін өзі меңгеріп, байқап, талдай келе, шәкірттерінің бойына сіңіреді. Осылайша Абайдан тармақталған ұлттық аудармашылық іргелі бір мектеп қалыптасады. Абайдың тікелей өз тапсырмасымен аударма жасаған шәкірттері қара сөзбен айтылған әңгімені өлеңге салған. Абайдың мақсаты шәкірттері арқылы қазақ халқын әлемдік әдебиеттің озық үлгілерімен таныстыру болды.

Абай ақын шәкірттерін орыс, батыс классиктері шығармаларымен үнемі таныстырып, солардың кейбіреуін қазақшаға тәржімалау тәжірибесінен өткізіп отырған. Ел ішіндегі әншіақындар арқылы өркениетті халықтар мәдениеті жайлы Абай аузынан шыққан тағылымдар, қазақ даласының түкпір-түкпіріне жайылды. Абайтанушы-ғалым, профессор Ж. Ысмағұлов былай дейді: “Ақын өзінің жемісті ізденістері арқылы дүниежүзілік көркем ойдың жетістіктерімен танысты. Және соның үздік

үлгілерін туған әдебиеттің топырағына алып келді. Абай – қазақ әдебиетіндегі түңғыш аудармашы. Байронның, Гетенің, Пушкин мен Лермонтовтың жекелеген шығармаларын аудару арқылы ол өз халқының рухани қазыналарын және көркем аударма дәстүрінің негізін салып берді" [4, 18 б.].

ХХ ғасыр басында жазба әдебиетті биікке көтерген қазақ ақын-жазушылары алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесіне көз салып, әдеби байланысқа түсе бастады. Әсіресе орыс әдебиетінен үйрену кең етек жайғанын жоққа шығара алмаймыз. Оның көрінісі аударма шығармалардың көптеп пайда бола бастауы болғанын басында айтып өткенбіз. Ыбырай, Абай, Шәңгерей тәрізді алдыңғы толқынның тәржімашылдық қырын дамытып, төл әдебиетіміздің туын жоғары ұстаған аудармашылар дүние жүзілік әдебиеттің асыл қазыналарын, тамаша туындыларын туған халқына жеткізуге ұмтылды. Олар әлемдік әдебиет пен мәдениеттің озық үлгілерін қазақ сахарасына асқан шеберлікпен таратты.

Аударма біздің ана тіліміздің сөздік қорын байытып, ұлттық дүниетану өрісімізді ұлғайтады. Аудармашы жеке сөздерге балама іздеу арқылы ана тілдің бүкіл қазынасын кеңінен сапырып, ішіндегі асыл сөз байлықтарын шебер пайдалануға тырысады. Ескіріп бара жатқан сөздер қайта жаңғырып, қазіргі жанды әдеби тіліміздің қорына жаңа сөз тіркестері, көркем сөз баламалары қосылып жатады. Аударма қызметі жаңа сөздерді тілімізге енгізіп қана қоймай, күн сайын аударылып жатқан сансыз көп еңбектер олардың қолдану аясын кеңейтіп, қолдану нәтижесінде тұрақтандыруға халықтың ойы мен тіл байлығын өсіруге, сол сөздің ұғымдық шегін қалыптастыруға себепші болады. Аударма әдебиеті – халықтар достығының дәнекері. Осы пікірді дәлелдей алатын айғақты тиянақты ойды, орыс тіліне араб әдебиетін аудару жөнінде айтылған мына пікірді алайық: "Мың жыл деген тек бір халықтың тіршілігі үшін ғана емес, бүкіл адамзат өмірі үшін де өте көп уақыт, мың жыл бұрын өтіп кеткен ұлы ата-бабасын, олардың келешек үрім-бұтаққа қалай өмір сүрудің жарқын үлгісін көрсетіп, болашаққа жөн сілтеп ұмытпаған халық – бақытты халық. Өзінің алысжақын көрші елдерінде болған ұлы адамдарды біліп отырудан да бақыттылық" [5, 7-8 бб.].

Қазіргі адамзаттың өмір сүруі мен дамуының ғаламдық өзекті мәселері баршаға аян. Ғаламдық өзекті мәселелер қоғамдық дамудың қайшылықтарынан туындайды, адамзаттың өзін қоршаған әлемге деген ықпалы ауқымының күрт өсуімен, сонымен қатар елдер мен аймақтардың әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық даму деңгейінің әркелкілігімен, еларалық өмірдегі аударма ауқымының тарылып, халықаралық тілдердің үстемдігі артуымен де байланысты. Мұның алғашқы қадамы аударма арқылы жүзеге асады.

Әдебиеттің бұл жанрының дамуына аударма саласы өзіндік қомақты үлесін қосты. Қаламгерлер өркениетті елдердің мәдениетін қазақ халықына аударма арқылы сіңіруге болатындығын түсініп, осы жолда қажырлы еңбек етті. А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, С. Сәдуақасов, М. Әуезов тағы басқа зиялылары да көркем аударма жасау ісімен жүйелі түрде айналысып, өзгелерге үлгі көрсетті. Қазақ оқырманы орыс ақын-жазушылары Л. Толстой, И. Тургенев, А.С. Пушкин, Ю. Лерментов, И. Бунин, М. Горький; алыс шетел қаламгерлері Д. Лондон, Г. Мопассан, А. Дюма, О. Бальзак, Б. Бру; шығыс классиктері Сағди, Омар Хаям, Физули, Шәмси, Науаи шығармаларымен ХХ ғасыр басынан таныс бола бастады.

Көркем аударма тәржіма жасалып жатқан тілде сөйлейтін халықтың мәдениетіндегі ұлттық әдет-ғұрыптарды сақтап қалуға көмектеседі. Ол өзінің тілін ұлттық бояуын құртатын немесе соның орнын ауыстыратын жат формалардың кірігуінен сақтайды [6, 97 б.]. Кейбір аудармашылар түпнұсқаны өңдеуге, дәлірек айтсақ, өз бетімен жаңаша жазып шығуға хақымыз бар деп ойлайды. Мұның бір ұшығы сол аудармашының қауқарсыздығында немесе өз ісіне жауапсыз карайтындығында жатыр. Өйткені түпнұсқаның ұлттық сипатын, өзіндік мәнерін, көркемдік ерекшеліктерін сақтай отырып аударғаннан гөрі өз қалауыңмен тарта беру әлдеқайда оңай, "Осылай ету қажет" деп ақталмақшы болады кейбір аудармашылар. Өйтпесе шет ел авторларының туындыларын қазақ оқырмандары жете түсінбейді. "Бұл - қазақша емес!", "Бұл қазіргі заман оқырманының құлағына тосын естіледі!" – деп ақталады. Не керек, автордың келіспеске лажы қалмайды. Сөйтіп, аудармашы түпнұсқаны қалауынша қаршалап, өзіндік жаңа бірдеңе жасап шығарады. Аударма шығармаларда ұлттық-көркемдік элементтер, тұрмыстық суреттеулер тәржіма барысында толықтай сақталуы қажет. Ал егер толықтай сақталмаса, шығармада суреттелген халықтың

әдет-ғүрпы, мәдениеті, ұлттық нақыштары солғындайды.

Қазақ жазушыларының орыс тілінен аударылған романдары мен әңгімелері жыл сайын ондаған баспа табақ көлемінде он мыңдаған данамен шығып жатыр. Әрине, бұл өте жақсы екеніне күмән жоқ. Бірақ кейбір аудармалардың түпнұсқадан ауытқып кетуі де кезедеседі. Аударма жауапкершілігі деген осы жерден шығады. Түркия жазушылар одағы синдикатының президенті, дүние жүзінде бейбітшілік сақтау қозғалысының белгілі белсендісі Әзиз Несиннің күлкісі қазақ жеріне келгеніне де біраз болды. Қазақ жазушыларының бірер буын өкілдері кезінде Әзиз әңгімелерін аударып, күнделікті баспасөз беттерінде жариялады. Айта кететін бір жайт, оның түпнұсқадан, негізінен, түрік тілінен тікелей қазақша аударылмағанында. Олай дейтініміз, алдымен орыс тіліне, сонан соң орыс тілінен қазақ аудармашыларынан бізге жетуінде болып тұр. Бұдан байқайтынымыз, қазақ жерінде түрік тілін жақсы білетін көркем аудармашылардың жеткіліксіздігі. Қазақстан Түркия елімен экономикалық қарым-қатынас орнатып келе жатқанда, бұл алда оң шешімін табар деп сенуге болады.

Қорыта айтқанда, аударма - әдебиеттің кең арналы, мол саласының бірі. Аударманың сөз дамытудағы мәні де айрықша зор. Өйткені аударма арқылы бір халықтың таңдаулы әдеби шығармаларынан басқа халықтың өкілдері сусындай алады. Қазір жер жүзі әдебиетінің көптеген тамаша туындылары қазақ жазушыларының туындылары, керісінше әлем әдебиетінің жауhарлары төл тілімізге аударылып келеді. Аударма арқылы әдеби байланыстар нығайып, байи түседі.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері // Көркем аударманың кей-бір мәселелері. Мақалалар жинағы. – Алматы: Қазақ көркем әдебиет баспасы, 1957. – 3-12 бб.
2. Дербісалин Ә. Ы. Алтынсарин. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 230 б.
3. Әуезов М. Ақылбай шығармалары туралы // СССР Ғылым Академиясы қазақ филиалының хабарлары. - М., 1953. – 1-кітап. - 25-33 бб.
4. Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. – Алматы: Ғылым, 1994.– 223 б.
5. Нұрышев С. Абайдың аударма жөніндегі тәжірибесінен. – Алматы, 1954. – 140 б.
6. Талжанов С. Аударма және қазақ әде-биетінің мәселелері. – Алматы, 1975. – 452 б.

* * *

В данной статье автор затрагивает глобальные проблемы развития и жизнедеятельности человечества, зарождающиеся вследствие противоречия общественного развития и возрастающего влияния на окружающую среду. В связи с бурным социально-экономическим и научно-техническим развитием обществом усиливаются и обогащаются литературные связи между народами и странами. И первые начинания в этом отношении воплощаются в жизнь посредством перевода, так как через перевод представители разных народов могут ознакомиться с шедеврами литературного творчества других наций и народов.

* * *

In this article the author talks about global problems of mankind development and activity arising as consequences to nontraditional social development and increasing influence on environment of person activity. Due to the rapid social, economic, scientific and technical development of society literary communications between the people and the countries amplify and enriched. And the first undertakings are realized by means of transfer in this regard as through transfer representatives of the different people can familiarize with masterpieces of literary creativity of other nations.

МӘДЕНИЕТ
КУЛЬТУРА

Русско-англо-американские литературные связи в первое двадцатилетие XX века

Е. А. Ломова

к.ф.н., доцент КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается проблема русско-англо-американских литературных связей в первое двадцатилетие XX века.

В начале XX века присутствие русского языка и русской культуры в целом продолжает расширяться в Англии, и с 1905 года в Ливерпульском университете вводится преподавание русского языка, а через 3 года возникает и курс российской истории. В этом же университете появляется и ежеквартальное издание журнала “Russian review” (1912-1917), в котором можно было найти широкий спектр интересных публикаций в области литературы, истории, политики и экономики.

В Лондоне появляется журнал «Россия XX века», в котором публикуется примечательная статья «Русский и англичанин» Д. Голсуорси, где русская проза определяется как «мощная животворящая струя в море современной литературы» [1].

Экономическое и политическое сближение Англии и России, подкрепленное англо-русским соглашением и тройственным союзом, включающим Францию, активно стимулировало дальнейшее укрепление культурных контактов между обеими странами.

Подробнее об этих процессах и культурологических тенденциях можно прочесть в книгах «Русская литература и ее зарубежные критики» [2] и «Русская литература и мировой литературный процесс» [3], а также в монографии Л.В. Пумянского «Классическая традиция» [4].

В фонде Брюсова сохранилась переписка со славистом, пропагандистом русской литературы в Англии У. Морфиллом, которая служит важным источником в исследовании личных контактов между представителями русской и английской литератур на рубеже XIX-XX столетий.

Подробнее о взаимосвязях Валерия Брюсова и Уильяма Морфилла можно прочесть в статье С. Ильева [5].

В конце XIX века в ряде стран Европы, в том числе в Англии и России, появляется группа художников и писателей, называющих себя «импрессионистами».

Это явление было открыто к диалогу с различными национальными культурами, сам факт которого определяется не прямым взаимоотношением, а глобальными общими закономерностями, направляющими мировой литературный процесс и позволяющими рассматривать его как некую единую по своим внутренним законам макросистему. Е.С. Себежко в своей статье указывает, что это положение «подтверждается новеллистическим творчеством Вирджинии Вулф и Бориса Зайцева, художников, не связанных никакими личными контактами, не испытавших никакого творческого воздействия друг на друга, но очень близких по эстетическим воззрениям и способам их художественного воплощения» [6].

Их объединяет «понятие мира как текущего, постоянно меняющегося движения, в процессе которого субъективное расширяется до вселенской, всечеловеческой объективности».

Сопрягаемость субъективно-объективного проявляется в особой наполненности времени, «соединяющего сиюминутное и бытовое с бытийным».

«И Вульф, и Зайцев интересуются жизнью человека не в его утилитарном опыте, а в напряженном само- и миропостижении. Авторское «я» всегда присутствует в их новеллах в особой нервно-напряженной эмоциональности, прихотливости ассоциаций, изощренности ху-

© 2012 al-Farabi Kazakh National University

дожественно видения, динамике созидательно-бессознательного, стихийно-чувственно-логического и онтологического» [6].

Импрессионизм восприятия усиливает изобразительное начало в их творчестве, создавая метафоричность стиля, особую поэтическую ритмичность прозы.

Подробнее о литературной теории XX века в оценках современного литературоведения Великобритании можно прочесть в статье О.С. Сидоровой [7], а в целом русская тема в английской литературной традиции начала XX столетия рассматривается в статье Т.Г. Теличко [8].

В начале 1900-х годов приобрел известность Дж. Лондон, и уже при жизни писателя было завершено его 22-томное собрание сочинений (1910-1916). Если на первых порах Лондон воспринимался лишь как мастер приключенческого жанра, то вскоре в нем увидели певца социальной борьбы, что противопоставляло его литераторам упаднического, декадентского толка. Большим поклонником Дж. Лондона был Маяковский. В 1918 г. он снимался в центральной роли поэта Ивана Нова в фильме «Не для денег родившийся», сценарий которого был написан по мотивам «Мартина Идена».

В 1906 г. появился перевод романа Э. Синклера «Джунгли» (тогда он назывался «Дебри»). В дальнейшем известность этого писателя быстро росла, и в 20-е годы он вышел на первое место среди всех иностранных авторов, издававшихся в СССР. К 1912 г. относится начало его переписки с Горьким, с которым его связывали дружеские отношения.

В свою очередь, Джек Лондон публикует статью о романе Горького «Фома Гордеев» (1901), а М. Ологин издает книгу о писателях под заглавием «Душа русской революции» (1917).

Подробнее о европейских художественных традициях в творчестве Д. Лондона в период с 1910 по 1916 годы можно прочесть в диссертации О.И. Чебан [83].

Укрепление культурных связей породило и такие английские издания как книгу публициста Ч. Сэроли «Долг Европы перед Россией» (1916). Ее автор утверждал, что в будущем в европейских школах русский язык окажется все более необходимым, а русская культура в целом окажет серьезное и определяющее влияние на англоязычного читателя [10].

В начале двадцатого века интерес англичан к творчеству Достоевского, Чехова и Толстого все более усиливался, и немалая заслуга в этом принадлежит Эдуарду Гарнетту и его супруге Констанс, проявившей себя как талантливая переводчица произведений вышеупомянутых авторов.

Следующим шагом в исследовании русской литературы в Англии стали монографии Мориса Беринга, среди которых следует выделить «Вехи русской литературы» (1910), где на текстовых примерах прозы Гоголя, Чехова и других русских писателей проводится мысль о художественной значимости и внутренней силе русского реализма [11].

В этот же период выходит в свет и интересная работа о русской литературе «Поэзия и прогресс в России», автором которой была Роза Ньюмарч.

Во время I Мировой войны при Лондонском университете создается «Школа славянских исследований», а после Октябрьской революции славистика уже становится официальным предметом в нескольких английских университетах.

Образ России начала XX века в творчестве американских писателей и публицистов подробно исследуется в диссертации Е.А. Третьенко [12].

В эти годы американцы открывают для себя творчество А. Куприна.

Впервые в английском переводе рассказ А.И. Куприна «Штаб-капитан Рыбников» (“Kaptain Ribnicov”) был опубликован в сборнике произведений писателя «Славянская душа» и другие рассказы» 1916 года (A.I.Kuprin The River of Life and Other Stories” Trans. by S.S. Koteliansky and J.M. Murry”, London, Maunsesell, 1916). Рассказ сразу же обратил на себя внимание и профессионалов, и любителей литературы. О художественных достоинствах рассказа положительно отозвался Д.Г. Лоуренс, и секрет такого успеха крылся в «шпионском сюжете» с четко прописанной детективной интригой.

О феномене популярности в Англии рассказа А.И. Куприна «Штаб-капитан Рыбников» можно прочесть в статье Н.Ю. Желтковой [13].

В Англии начала XX века приключенческие жанры находились на пике популярности. По этому поводу в 1908 году сам Куприн замечал, что книги трех английских писателей Р. Киплинга, А. Конан-Дойля и Г. Уэллса завоевали «всемирное признание». И массовый успех этой литературы русский художник объяснял «добросовестной техникой» и «выдумкой»,

которых, по его мнению, всегда недоставало русской литературе.

В поле зрения англоязычной аудитории оказывается и творчество С.Т. Аксакова.

Англоязычная критика об Аксакове начинается со вступительной статьи к переведенной в Англии в 1916-1917 годах трилогии «Детские годы Багрова-внука», «Семейная хроника» и «Воспоминания». Она опубликована в переводах Д. Даффа под заглавием «Годы детства. Русский джентльмен и русский школьник». «Годы детства» вышли в Англии с предисловием известного литературоведа Дэвида Сесила (1903), который называет рецензируемую книгу шедевром, лучшей книгой о детских воспоминаниях из тех, которые доводилось ему читать.

Критик подчеркивает, что достоинством Аксакова является удивительное умение окунуть читателя в особую атмосферу повествования о далекой русской природе и «другом» русском быте, создавая при этом стойкое ощущение личной сопричастности ко всему, что происходит в далекой российской стороне.

У Аксакова прошлое, воспоминания о чувствах ребенка переданы глазами зрелого человека при сохранении той свежести чувств, которая наполняла его в детстве и сохранилась в памяти.

Д. Сесил подчеркивает, что здесь нет ничего похожего на мистицизм Вордсворда, у которого природа овеяна неким трансцендентальным духом. Аксаков чужд мистицизма, но ему присуще глубокое духовное начало.

Подробнее об англоязычной критике о С.Т. Аксакове можно прочесть в статье Т.Л. Селитриной [14].

Литература:

1. Galswortny J. The Russian and Englishman. – “Twentieth-century Russia”, 1916. – Vol. 2. – N 1. – H. 20-24.
2. Русская литература и ее зарубежные критики. – М., 1974. – С. 198-248.
3. Русская литература и мировой литературный процесс. – Л., 1973. – С. 186-212.
4. Пумянский Л.В. Классическая традиция. – М., 2000.
5. Ильев С. Валерий Брюсов и Уильям Морфилл // В. Брюсов и литература конца 19–начала XX веков. – Ставрополь, 1979. – С. 90-106.
6. Себежко Е.С. Импрессионизм как всеевропейское явление (новеллистка Вирджинии Вульф и Бориса Зайцева) // Русско-европейские литературные взаимодействия. Проблемы художественного перевода. – Dickens Home, 2010.
7. Сидорова О.С. Русская литературная теория XX века в оценках современного литературоведения Великобритании / О.С. Сидорова // Русско-европейские литературные взаимодействия. Проблемы художественного перевода. – Dickens Home, 2010.
8. Теличко Т.Г. Русская тема в английской литературной традиции начала XX столетия // Русско-европейские литературные взаимодействия. Проблемы художественного перевода. – Dickens Home, 2010.
9. Чебан О.И. Европейские художественные традиции в творчестве Дж. Лондона (1910-1916). – Дисс. канд. филол. наук. – М., 2006.
10. Sarolea G. Europe’s debt to Russia. –London, 1916.
11. Беринг М. Вехи русской литературы. –М., 1913. –С. 69.
12. Третьенко Е.А. Образ Советской России в творчестве американских писателей и публицистов в историко-культурном аспекте 1917-1991 годов. – Дисс. канд. филол. наук. – Шуя, 2010.
13. Желткова Н.Ю. Феномен популярности в Англии рассказа А.И. Куприна «Штабс-капитан Рыбников» // Русско-европейские литературные взаимодействия. Проблемы художественного перевода. – Dickens Home, 2010.
14. Селитрина Т.Л. Англоязычная критика С.Т. Аксакова // Русско-европейские литературные взаимодействия. Проблемы художественного перевода. – Dickens Home, 2010.

* * *

This article observes of the problem of the Russian-English-American literature ties in the period from 1900 till 1920.

Английский этикет

А. Ж. Жапарова

ст. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Английский язык – язык международного общения. Вместе с языком мы должны знать историю, культуру изучаемой страны. В данной статье мы приведем несколько особенностей английского поведения, общения, вообщем всего того, что может вмещать в себя понятие английский этикет. Важной особенностью английского общества является также отношение к речи человека как к указателю его социальной принадлежности. Огромную роль в этом смысле играет обретенное произношение: его не следует смешивать с правильным. Правильное произношение свидетельствует только об определенном уровне полученного образования. Обретенное же произношение указывает на принадлежность к избранному кругу.

Великобритания – страна многонациональная, на ее территории уживаются народы совершенно разных культур. Исторически Королевство сложилось из четырех стран, обладающих самобытной культурой: Англии, Шотландии, Уэльса и Северной Ирландии. Население каждой из них отличается ярким национальным характером, а древнее культурное наследие здесь сочетается с современным обликом. Знание культуры и истории этих территорий, уважение этических и деловых принципов Великобритании жизненно важно для Вас, если Вы решили сделать ставку на бизнес с представителями Соединенного Королевства.

Британская деловая культура: основные принципы и ценности.

1. Избегайте "острых углов": Британцы, особенно англичане, славятся своей вежливостью и обходительностью. Это один из ключевых моментов в британской культуре и фундаментальный аспект британского стиля общения. Ведя бизнес в Великобритании, Вы быстро обнаружите, что на прямой вопрос чаще всего можно получить уклончивый ответ, а диалоги могут быть на редкость двусмысленными. Таким образом, очень важно уделять особое внимание интонации голоса и выражению лица – именно это может Вам подсказать, что именно имеется в виду.

2. "Stiff upper lip" – в буквальном переводе "твердая верхняя губа". Этот образный термин часто используется для описания традиционных британских качеств – сдержанности и самообладания, которые британцы проявляют в трудных ситуациях. В британской культуре открытая демонстрация эмоций – позитивных или негативных – встречается очень редко, по возможности избегайте выражать свои чувства публично. На деловых встречах этот принцип означает, что ваши британские коллеги намерены построить диалог в атмосфере формальности и беспристрастности.

3. Юмор – ключевой элемент всех сторон жизни в Великобритании. Важность чувства юмора во всех ситуациях, включая деловой контекст, трудно переоценить. Юмор часто используется как защитный механизм, в основном в форме иронии или самоиронии. Ироничные нотки могут быть скрыты, завуалированы подтекстом, что также является характерной чертой британского уклончивого стиля общения. Соединенное Королевство знаменито своей яркой историей и сильными традициями, сформировавшимися под влиянием колониальной империи, гражданской и европейских войн, а также конституционной монархии. Четвертая по величине нация, торгующая со всеми странами, Великобритания быстро стала лидирующим европейским центром предпринимательства.

Поддерживаемая стабильной политической и экономической системой, Великобритания является привлекательной базой для зарубежного бизнеса, предлагая широкие возможности во многих областях, в том числе в исследованиях, разработках и новых технологиях. Тем не менее, чтобы успешно работать в британских деловых кругах, нужно запомнить несколько важ-

ных правил, и применять их как до, так и во время своего визита в Соединенное Королевство.

Рабочие моменты:

- в соответствии с британским бизнес-протоколом, пунктуальность очень важна на любой деловой встрече, приеме или ужине;

- назначать деловую встречу принято за несколько дней до нее;

- британцы склонны следовать установленным правилам, поэтому принятие решения часто становится весьма долгим процессом.

Структура и иерархия в британских компаниях.

- Современные британские компании имеют относительно "горизонтальную" иерархическую структуру. Принципиальное различие проводится между менеджерами и остальными служащими. (Внимание: в английском языке, и в Британии соответственно слово "менеджер" означает "руководитель". Менеджеры обычно отвечают за серьезный участок работы и управляют отделом, департаментом либо целой службой. Поэтому помните, что это слово не имеет ничего общего с российской традицией называть каждого продавца "менеджером торгового зала").

- В основном, центральным органом, принимающим решения, является совет директоров. Самые ответственные решения всегда в Великобритании принимаются на самом "верху".

Рабочие отношения в Великобритании.

- Руководители в Великобритании в основном предпочитают устанавливать хорошие рабочие отношения с подчиненными.

- Начальник зачастую берет на себя роль тренера, учителя, создавая атмосферу поддержки и вдохновляя своих сотрудников на выполнение работы.

- Командная работа очень важна, хотя и чувство индивидуальной идентификации тоже очень сильно по отношению как к реализации задачи, так и к совершенным ошибкам.

Бизнес в Великобритании.

Практические моменты:

- деловые встречи в Великобритании часто структурированы и упорядочены, но тем не менее, не очень формальны – начинаются и заканчиваются они обычно с общих разговоров;

- все коллеги и партнеры почти сразу переходят на обращение по имени. Исключение составляют только представители высшего руководства. Тем не менее, всегда ждите, пока Вам предложат обращаться друг к другу по имени, не нужно делать это первым;

- визитки являются важным атрибутом встречи, ими обычно обмениваются в начале заседания, при знакомстве;

- переговоры и принятие решений являются открытыми и гибкими. Ваши британские партнеры будут всячески способствовать успеху.

Британский деловой этикет (что нужно и чего НЕ нужно делать).

- Уважайте личное пространство. Британцы очень ценят это – держите приемлемую дистанцию.

- При первой встрече не забывайте пожать руки вашим партнерам. Это считается вежливым.

- Рекомендуется смотреть прямо в глаза вашим британским партнерам, однако такой взгляд должен продолжаться минимальное количество времени, в противном случае это будет считаться невежливым или грубым.

- Не задавайте вашим британским коллегам личных вопросов относительно их прошлого, дохода или места их проживания.

- Не нужно недооценивать важность чувства юмора во всех аспектах деловой жизни в Великобритании.

- Не забывайте, что инструкции часто маскируются под вежливые просьбы.

Важные мелочи.

В соответствии с британским деловым этикетом, при входе в комнату или здание пропустите вперед старшего по должности. В Великобритании принято уважать звания.

Сложенные руки во время деловой встречи являются для британцев знаком скуки, они решат, что Вы не заинтересованы в обсуждаемом вопросе. Число 13 среди британцев считается исключительно несчастливым. Если Вас пригласили домой к кому-либо их Ваших британских коллег, приходите спустя 10-20 минут от назначенного времени. Появляться раньше времени, указанного в приглашении, считается невежливым. Обратите внимание на особенность жеста, появившегося в Европе после победы над фашизмом и означающего победу – два пальца в виде буквы V. В Великобритании принято, чтобы ладонь была повернута от себя. В противном случае этот жест приобретает неприличный характер и означает "заткнись". Не стоит игнорировать ссылки по поводу одежды в приглашениях. Пометка formal предполагает, что дамы будут одеты в костюм или платье, а мужчины – в деловой костюм. Пометка casual разрешает Вам появиться в джинсах и любой другой неформальной одежде (в пределах разумного). Как и везде в Европе, в Великобритании не стоит появляться в одежде из натурального меха, в манто и шубах. Движение в защиту животных здесь настолько сильно, что даже знаменитые королевские гвардейцы теперь носят шапки из искусственного меха вместо традиционных медвежьих.

Резюмируя все вышесказанное, осталось только напомнить, что английский бизнесмен – это человек высокой культуры, эрудит и профессионал. Чаще всего эти люди имеют широкий круг интересов не только в сфере экономики и финансов, но также связанных с искусством, спортом и литературой. Британские бизнесмены считаются одними из самых квалифицированных в мире.

Итак, что нужно для того, чтобы получить хороший сервис в стране, куда вы приехали с туристическим визитом? Деньги? Связи? Суровое лицо? Ничего из вышеперечисленного. Для того чтобы стать не просто туристом, а гостем страны, необходимо знать правила хорошего тона и особенности менталитета местных жителей. Очень легко обидеть человека, даже не заметив этого. Как следствие, многие возвращаются из туров, полные негативных эмоций.

Даже в Европе, к которой мы с вами себя причисляем, существует множество нюансов поведения. Так, например, существует целый свод правил и советов для едущих в Великобританию. Британцы – весьма толерантный народ. Об этом говорит пословица: свобода моего кулака заканчивается там, где начинается свобода вашего носа. Не выказывайте негативных эмоций по отношению к британцам, особенно неевропеоидной расы, к расизму в Британии относятся очень жёстко. Не только свобода людей ценятся на островах. Крайне не рекомендуется носить в Лондоне меховую одежду.

Несмотря на то, что Британия сравнительно дорогая страна, здесь не любят принимать к оплате купюры в 500 евро. У вас их, конечно, примут, но всё же, согласно местным исследованиям, такие купюры чаще всего используются в операциях по отмыванию денег. Кроме того, Соединённое Королевство чтит свою валюту – фунты – и предпочтительнее расплачиваться именно ими. В цену за обслуживание в отелях включены дополнительные 12% чаевых, которые вы вправе потребовать обратно, если остались недовольны качеством обслуживания.

Если хотите произвести приятное впечатление на англичан, никогда не кладите во время еды руки на стол, не перекладывайте столовые приборы из одной руки в другую, не накалывайте на вилку овощи. Не целуйте женщинам руки и не говорите публично комплиментов. Если хотите выразить восхищение кулинарными способностями хозяйки дома, похвалите её с глазу на глаз, иначе вас сочтут невоспитанным позёром.

Кроме того, за столом в Британии не принято поддерживать несколько отдельных бесед. Все сидящие за столом должны

поддерживать один разговор, не перебивая собеседника.

Туманный Альбион – страна, где невероятно трепетно чтут свои обычаи, поэтому будьте внимательны при общении с британцами. Взамен вы будете вознаграждены отличным уровнем обслуживания, хорошим отношением и яркими позитивными воспоминаниями об этой великолепной стране.

Литература:

1. Э: Этика и этикет в бизнесе: Дэйв Коллинз. – Москва: Феникс, 2006. –160 с.
2. Business English: Textbook / Бизнес-английский: С. А. Шевелева, М. В. Скворцова. – Москва: Филоматис, 2007. – 352 с.
3. English for Businessmen / Английский язык для делового общения (комплект из 2 книг + CD-ROM). – Москва: Филоматис, 2010. – 552 с.
4. Nonverbal Business English / Невербальный деловой английский язык: Н. Л. Грейдина. – Санкт-Петербург, Восток-Запад, АСТ, Харвест, 2006 . – 144 с.
5. И. Н. Кузнецов. Деловое общение: Учебное пособие. – Москва: Дашков и Ко, 2007. – 528 с.
6. Курс делового английского языка: Рейчл Армитаж-Амато. - Санкт-Петербург: Мир книги, 2007. – 192 с.

* * *

Ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынас тілі. Тілмен қатар біз оқытылатын тіл елінің тарихы мен мәдениетін білуіміз қажет. Мақалада ағылшынның тәлім, жүріс-түрыс ерекшеліктері, яғни ағылшын этикеті ұғымына кіретін барлық мәселелер қамтылған. Ағылшын қоғамының басты өзгешелігі – адамның әлеуметтік ортаға тәнділігінің көрсеткіші, оның сөйлеу этикетіне деген көзқарасы. Бұл ретте басты ролді қалыптасқан сөздің айтылу мәнері орындайды, дұрыс айтумен шатастырмаған жөн. Сөзді дұрыс айту – алған білімнің белгілі деңгейін айғақтайды. Бірте-бірте қалыптасқан айтылу – адамның таңдаулы топ қатарына тиістілігін куәландырады.

* * *

English language – language of the international dialogue. Besides language we should know history, culture of the studied country.

In given article we will result some features of English behaviour, dialogue, generally, that can contain in itself concept of English etiquette. The important feature of an English society is also the attitude to speech of the person as to the index of its social accessory. The huge role in this sense plays the found pronunciation: it should not be mixed with proper one. The proper pronunciation testifies only to the certain level of the received formation. The found pronunciation specifies an accessory to the selected circle.

ЖАС ҒАЛЫМДАР
МОЛОДЫЕ УЧЕНЫЕ

Қабдеш Жұмаділов шығармаларындағы мифтік көріністер

А. Әзизова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада жазушы Қабдеш Жұмаділовтің көркемдік әлеміндегі мифологиялық көріністер қарастырылады. Мифологиялық көріністердің бірі түс көру, көрген түсті өмірдегі оқиғаларға байланысты жори отырып болшақты болжау әдісі жазушы шығармаларынды өте сәтті қолданылғаны айтылады. Мақалада жазушы шығармаларының ішіндегі шоқтығы биіктеу көрінетін «Соңғы көш» және «Таңғажайып дүние» романдарындағы мифтік көріністер сараланып, қолданылу екершеліктері жайында сөз болады.

Қазіргі қазақ әдебиетінде мифке қызығушылық релизммен постмодернизмге дейінгі әртүлі эстетикалық бағыттағы жазушылардың көбіне тән, ол әңгімеден романға дейінгі түрлі жанрлық нышандарда жүзеге асырылып келеді. Миф әр түрлі көркем бағыттар мен жанрларда нығайып қана қойған жоқ, көркем мәтіннің барлық дейгейіне енуде. Фольклорлық дәс-түрлердің бұл түрі Қабдеш Жұмаділовтің шығармаларында да кеңінен қолданылған. Жазушының қай шығармасын алып қарасақ та фольклорлық дәстүрлерді орынды қолдана алғанын аңғарамыз. Сондай шығармаларының бірі де бірегейі «Соңғы көш» романы. "Соңғы көш" – табиғи тазалығын, кәусар бұлақтай мөлдірлігін сақтап қалған көшпелі жұрттың өмір атты керуен – көштегі соңғы бүлқынысы, алапат арпалысы.

Расында Қабдеш Жұмаділовтің шығармашылығында «Соңғы көш» дилогиясының алатын орны ерекше. Бұл шығарма – шынайы толғақтан, нағыз жан мен тәннің жарасынан туған асыл дүние.

Жазушы осы романында да шығарманың атауынан бастап, басты кейіпкерлердің болашағын, алдағы тағдырын, ертеңгі күндерде күтіп тұрған өзгерістерді түс арқылы кейіпкердің өзіне де, оқырманға да жеткізіп отырады. Шығармада түс көру, оны жору, болашақты түс арқылы болжау деген мәселе қазақ өнерінде бұрыннан қолданылып келе жатқан әдіс. Ғалым Г.Пірәлиева шығармадағы түс көруді талдау мәселесі жөнінде: «Мифопоэтиканың эстетикалық деңгейінің биіктігін байқататын әдеби түс көруді талдау мәтінде символдық, мифологиялық, информациялық, сәуегейлік, психоаналитикалық, т.б. қызмет атқарады. Әсіресе, кейіпкердің жан диалектикасын, әр түрлі жағдайдағы көңілкүйін, эмоциялық сезімдік құбылыстарын қадағалай зерттейтін психологиялық арнайы бейнелеу құралдарының бірі болып саналатын әдеби түс көруді талдау көркем туындылардағы сюжетке арқау болумен қатар суреткердің ойлау сапасының даралық сипатын да танытады» деген пікір айтады [5,248].

Түстің мақсатқа қарай қалай қолданыс табуы мен қалай ойнатып, күлпыртса да икемге көнетін көркемдік мүмкіндігі шексіз. Тек ол әр қаламгердің шеберлігіне, ішкі еркіндігіне, қабілет қарымына байланысты.

Жазушы шығармада Қанағат бидің түсін былай жеткізеді: «... Жақында бір түс көрдім. Қызық түс... Қазақтың «Ақтабан шұбырындысы» әлі аяқталмаған секілді. Осы ел біраз жылдан кейін батысқа қарай жөңкіле ме, қалай?... Баяғы сендер асып келген асумен қайран ел тағы да көшетін шығар. Егер ондай заман туа қалса: көзің ашық жігітсің ғой, мына ел өзіңе аманат! Адастырмай күтты орнына қондырарсың... » - дейді би. Бұл жерде жазушы бидің түсі арқылы, оның жорамалы арқылы халықтың болашағын болжатып тұр. Расында би түсінде көргендей, өзі дүниеден өткеннен кейін артында қалған халқы бірнеше жылдардан кейін бір кездері

© 2012 al-Farabi Kazakh National University

біраз халық шекара асып, ауып келеген ізімен кейін қарай жөңкіле көшеді. Би айтып кеткен көш! «Ақтабан шұбырындының» соңы. Оны да шығарма соңында бас кейіпкерлердің бірі Нұрбектің аузынан шыққан сөзбен жеткізеді оқырманға: «Сең бұзылды, ұлы көш басталды ғой... Естимісің? Ақыры халықтың өзі жол тапты... Қол-аяққа түскен бұғаудан құтылатын заман туды. Сабыр-шыдамның шегіне жетіп, тәк-тәкпен әрең отырған халық бір-ақ күнде от тиген қамыстай дүрк көтерілді. Ауыздан-ауызға тарап, желдей жүйіткіген бір ғана сөз бар. Ол – көшу... Ұлы көш! » [4,496].

Осы жерде бас кейіпкер Естайдың да іс-әрекетінен ежелден келе жатқан салт-дәстүріміздің бірін байқаймыз: «... Алдымен зираттың басына келіп, әке рухымен қоштасты. «Қош бол, Көке! Бір кездері өзің арман еткен ұлы көш басталды. Сол көшке ілесіп, халықпен бәрге мен де кетіп барамын. Бұдан кейін туған жерге қайта оралудың сәті түсе ме, жоқ па? Өзіңді осынау төбе басында жалғыз тастап кеткенімді кешіре көр. Сенің молаң енді менің жүрегімде» деді осы бір сөздерді дұғасындай күбірлеп». Ата-баба рухына құран бағыштау, өлген адамның рухымен тілдесу және тағы басқа осы секілді іс-әрекеттер ежелден қалыптасқан, қазіргі уақытта да қаймағы бұзылмай сақталып келе жатқан фольклорлық дәстүрлер қатарына жататын салттар. Шығарма атауына байланысты соңғы түйінді сөзді де Нұрбектің аузынан естиміз, ол бір кездері Қанағат бидің өмірден өтер алдында ел-жұртының алдында өзі көрген түсін айтып, сол түсіне байланысты айтқан болашақ туралы болжамының, жорамалының өмірде шынға айналып, дәлелдене түсуі. «үшеуінің ішінде алдымен тіл қатқан Нұрбек болды: - Қазақтың «Ақтабан шұбырындысы» осымен аяқталар ма екен? Әй, ең соңғы көш осы болар...», - дейді.[4,527]. Ия, расында бұл қазақ даласында қаймағы бұзылмаған көшпенділердің соңғы көші болатын.

Көріп отырғанымыздай автор шығарманың негізгі мазмұнын, атауының шығу поэтикасын қазақтың мифологиялық әдісі арқылы, яғни түс көру, оны жору арқылы оқырманға жеткізіп отыр. Міне, осының өзінен жазушының шығарманы жазу барысындағы фольклорлық дәстүрлерді қолдануының ерекшелігін байқаймыз. Екі томдық романда тағы басқа да бірнеше бас кейіпкерлердің болашағы түс көру, соны жору арқылы көрінеді. «Бір қызық, шырма-шату түс көрді... Баяғы жас кезі екен дейді, бостандықта жүр екенмін дейді. Ауыл үстінде Қаражалда отырған тәрізді. Бұл бір топ адаммен Ақтасты кенерлеп, Қайрақтыны жайлаған Шөтік ішіне қайындап барған екен дейді... Қыздардың арасында ақ үкісі бұлғақтап, Күміс те келе жатқандай.Осы қызға баяғыда бір рет үйленген сияқты едім деп ойлайды. Енді бір мезетте асыр салып жүгірген балалардың ішінен өзінің екі ұлы Үрістем мен Дастанды көреді. «Бәсе, мен Күміске әлдеқашан үйленгенмін, мынау менің балаларым ғой», - Нартай ішінен. Әбден сағынған үлдарына құшағын жайып тура ұмтылады. Бірақ ана екеуі «көкелеп» келіп мойнына асылудың орнына, қашқақтап жоламайды. Мұны танымайтын сыңай көрсетеді... Енді бір қараса, қолына ұстап келе жатқаны көкпар емес, жарқылдаған қайқы қылыш болып шығады. Соңында қапталдай шапқан елдің қолында да бір-бір қылыш... Оқ жаңбырдай жауып тұр екен дейді. «Баймұрат! Баймұрат! Азаттық үшін, туған ел үшін алға!»деп айқайлағысы келеді, бірақ үні шықпайды. Кенет дауыстары жер жарып, соңында ұрандап келе жатқан жұрттан да ешбір сарбаз қалмапты. ... Кенет қалың түнектің арасынан мылтығын кезей ұстаған жау солдаты шыға келеді. Жеңіске мастанған жау күлкісінен жексұрын не бар екен дүниеде? «Атсайшы енді, иттің баласы! Не қып тұрсың?» деп ақырады зығырданы қайнаған Нартай... Ол өз даусынан өзі шошып оянады. Ол біразға дейін жаңағы көрген түсін еске түсіре алмай, ақыры жобасын құрастырғандай болады. Қазақ жақсы түс көрсе, біреуге айтып жорытқанша асығады. Жаман түс көрсе, «Тәйірі, түс түлкінің боғы емес пе?» деп қолды бір-ақ сілтейді. Нартайдың қасында түс жорытатын да ешкім жоқ еді. Не үшін екен, соңғы кезде осындай бір түстерді жиі көретін болып жүр... Әйткенмен, бүгінгі түсі ұнамады өзіне. Қанша ырымшыл болмағанымен, түсінде жау қолында қалуын жақсылыққа жори алмады».[4,69]. Нартай батырдың түрмеде жатқан кезіндегі көрген түсі өткені мен бүгінін және ертеңін дәл көрсетіп, саралап береді, ол жерде жас кезіндегі ойын-сауықты, отбасын көрсете келе, ел үшін, жер үшін жанын шүберекке түйіп шайқасқан кездерін көреді, соңында өмірінде болмаған қызық жайттарды көреді, бұл сарбаздарымен бірге қашып келе жатыр екен, бір кезде сарбаздары да жоқ болып кетеді де, өзі жау қолында қалып қояды, жау батырды атып өлтіргісі келеді. Осы көрген түстері батырдың болашағынан хабар беріп тұрғандай. Өйткені алдағы өмірінде тура осындай шытырман оқиғалар күтіп тұр еді. Өміріндегі ең жақыны, бауыр еті балаларының өзі батыр-

ды көпшілік алдындағы ашық сотта әкелерінен теріс айналып, елдің алдында әкелеріне қарсы сөз сөйлейлі, батырға бұл өте үлкен ауыр соққы болады, өзінің туған жерінде болып жатқан жиында ең болмаса құлындарымды бір көріп, маңдайынан иіскесем деп түрған әке өз ұлын көргенде есінен танып қала жаздады: «... Бірақ Нартайдың көретін сүмдығы әлі алда екен, бұған деген жан азабының ең ауырын да аяныштысын да әдейі соңына сақтапты. Өзінің үлкен ұлы Үрістемді әлдекім қолтығынан жетектеп сахнаға алып шыққанда, Нартай есінен танып қала жаздады. Бір көріп маңдайынан иіскеуге зар болып жүрген Үрістемі ғой... Тәңірім-ау, бұған не айтқызбақ сонда? О, қу құдай, ендігі көрсетейін дегенің осы ма еді?!... Манадан бері сыр бермей түрған Нартайдың осы түста жүйежүйесі босап, басы айналып, тізесі бүгіліп кете жаздады. Баласының сөзі құлағына еміс-еміс қана жетеді. – Иә, ол халықтың жауы... Сондықтан менің де жауым. Бүгіннен бастап мен оны әке деп есептемеймін. Мен – халықтың баласымын... Нартайдың құлағы шыңылдап, бұдан ары не айтып түрғанын естіген жоқ. Бір заматта есін жиып қараса, ұлы сөзін бітіріп, кетіп бара жатыр екен. Ол өзін ұстай алмай: - Үрістем, құлыным... келші, маңдайыңнан бір иіскейін! – деді даусы жер астынан шыққандай тарғылданып. Қаны қашып, қағаздай ағарып кеткен Үрістем не істерін білмей, орта жолда сенделіп түрып қалғанды. Әлдекім қолтығынан шап беріп ұстады да, ішке қарай ала жөнелді». [4,164]. Бұның бәрі батырдың өзі түсінде көрген оқиғалардың өңінде шынға айналуы еді. Өзінің бауыр еті баласының өзіне қарсы сөз айтуы әке күтпеген оқиға болды, осы жағдайды да батыр түсінде көрген. Түсінің соңындағыдай батырдың ажалы жау қолындағы қарудан болады. Елі үшін аянбай жылдар бойы жауымен шайқасқа түсіп келген батырды Қытай өкіметі батырды өзінің туған елі алдында атып өлтіреді. Қарап отырсақ романдағы басты кейіпкерлердің бірі Нартай батырдың тағдыры да оқырманған фольклорлық дәстүрдің бірі – түс көріп, оны жору арқылы жетіп отыр.

Қабдеш Жұмаділов С.Сейфулиннің өмірі туралы жазған «Ақынның ақырғы күндері» атты әңгімесінде де түс көру, түс арқылы болжау әдісін қолданады. Осы әңгімеде ақынның өлім сәтінің тақалып қалғанын түс көруі арқылы сезуін шебер жеткізеді. Жазушы баяндау тәсілі арқылы ақын түсін былайша суреттейді: «Сол күні кешке ақын бір қызық түс көрді. Бұрынғы түстері шырма-шату, бұлыңғыр болушы еді, бұл жолғысы өңіндегідей ап-анық. Арқаның кең даласы екен дейді... Ел жайлауға қарай бет алған секілді.Үбақ-шұбақ, сәнді көш... Ер-түрманы жарқылдаған үкілі қыздар, сәйгүлік мінген жігіт-желең. Ақынның астында өзі өлеңге қоса беретін ақ боз аты бар... Содан бір мезгілде көп ауыл көл жағалай қонып жатқан сияқтанады. Жағалауы қамыспен жұрындалған шалқар айдын. Әупілдек көлі тәрізді. Көл бетінде аппақ аққулар жүзіп жүр... Кенет дүние дүрлігіп кетеді. Көл бетін өрт шалғандай. Өрт емес, қанға боялған аққуларды біреулер жағалаудан оқ жаудырып атып жатқан секілді... Ақын «аққуды атуға болмайды» деп айқайлағысы келеді. Бірақ, қанша зорланса да, үні шықпайды... Сөйтіп, батығырылып жатып, оянып кетті. Өне бойын сүп-суық тер басып кетіпті. Таң атып қалса керек, камера іші алакеуім. «Қайбір жақсылық дейсің», - деді ақын іштей күбірлеп». [6,7] «... Бұл заманның түсі де жан шошырлықтай», - дейді жазушы бір жерінде. Жазушы әдеби түс көруді талдаудың табиғи мүмкіндігін, көркемдік қызметін суреткерлік шеберлікпен қолдана отырып, кейіпкердің ішкі әлеміне еркін енудің таптырмас құралы ретінде қолданады. Заманның аяқ асты құбылғанын қаламгер кейіпкердің түсі арқылы береді. Жазушы қазақтың «киелі құсы аққуды атуға болмайды, атса бір кесапат болады» деген ырымын түс арқылы береді, сонан соң бұл түсті ақынның өзіне жорытады. Ақын үш күннен соң жендеттердің қолынан қаза табады. Әңгіменің шешімі осылайша түйінделеді. Қаламгердің бұл тарихи әңгімесі, басқа әңгімелеріндей емес, осылай өкінішпен аяқталады. Бұлардан шығаратын қорытындымыз - көркем әдебиеттегі кейіпкердің түс көруін сюжеттік желіге арқау ету қаламгердің шығармаларында кеңінен көрініс тапқан,өте сәтті қолданылған.

Жазушының «Тағдыр», «Соңғы көш», «Атамекен», «Прометей алауы», «Дарабоз», «Таңғажайып дүние» атты романдарындағы бір ерекшелік – тарихи дерек көздерінің дәлдігі мен оқиға орнының нақтылығы болса, екіншісі – көшпелі ұлт руханиятының түрмыстық этнографиялық мәдениеті дәстүрлі сипатымен, қанық ұлттық бояуымен көрініс табуында. Осыған орай әр кейіпкердің ұлттық болмыс-бітімі, мінез-құлқы, ұлгі-өнегесі, наным-сенімі, парасатпайымы көшпелі түрмыс мәдениетінің даналығына сай көркемдік айналымға түскен.

Қазақ көркем әдебиетінде ғұмырнамалық шығармалардың саны көп емес еді. "Соңғы көш" және ғұмырнамалық роман «Таңғажайып дү-

ние» – ғасырлар бойы аузынан "тәубасы" мен "қанағаты" түспеген, ешкімге ұқсамас төлтума мәдениет жасаған, мына жарық дүниеде барша жұртқа гуманизм мен шынайы демократияның жарқын үлгісін көрсеткен, өмірге адамның қонақ екенін терең түйсінген, "қонып бір өтер сай үшін, арам өлер тай үшін" бет жыртыспауға үндеген, жаны жайсаң, жүрегі мәрт жұрттың шынайы тарихы.

Расында Қабдеш Жұмаділовтің шығармашылығында «Соңғы көш» дилогиясының алатын орны ерекше. Бұл шығарма – шынайы толғақтан, нағыз жан мен тәннің жарасынан туған асыл дүние. Жазушының жаны мен тәніне түскен жаралардың тыртығы ақ қағаздың бетін ғана тырнап қойған жоқ, оқырманның жүрегін де осқылады. Дилогияны оқыңыз, қайталап оқыңыз, сонда сіз Қадештің талантына ғана бас ииіп қоймайсыз, оның төтенше тағдырына да тәнті боласыз. Соншалықты алапат, сұрапыл сәттерді автордың өз басынан кешіргеніне күмәніңіз қалмайды. «Соңғы көшті» қазақ әдебиетінің мәуелі бағында оқыстан бой көтерген, бізге бейтаныс та құнарлы топырақтан нәр алған зәулім шынар деп қабылдаймыз. Осы романды оқи отырып өзге елде қалған қандастарымыздың тыныс-тіршілігімен танысып қана қоймай, өз елімізде ұмыт болуға айналған, алайда шетелдегі халықтың өміріндегі қазақтың қаймағы бұзылмаған, ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымызды, ырым-жоралғыларымызды, табиғи таза, пәк түсініктерін кездестірмеміз. Таза, пәк түсінік, ойлау, болжау дегеніміз көрген түс, болған оқиғаны болашақпен байланыстыра болжап, сол божамға сәйкес іс-әрекет жасау және тағы басқалар. Бұл дилогия – тек автор талантының ғана өресін танытатын шығарма емес, бүгінгі әдебиетіміздің төбелер, жоталар, таулар жүйесіндегі беделді ориентир шыңдардың бірі.

Шетелдегі қазақтардың тағдыр талайы туралы білу – әлі де зәру мәселелердің бірі. Бұл түгіл жалпы «кеңестік дәуірде туған тарихи романдарға объективті түрде баға берілді» деп бүгінде ешкім де айта алмаса керек.

Қорыта айтқанда жазушы шығармаларынан, оның ішінде «Соңғы көш» пен «Таңғажайып дүние» романдарынан өзге елдегі қандастарымыздың бастан кешкен сан-алуан тағдырларын, сол қилы замандағы түрлі тағдырды оқырман жүрегіне жеткізу үшін ежелгі мифологиялық көріністерді сәтті қолдануын айқын көреміз. Сан тағдырлы кісі келбетін сомадау, ата жұрттан алыс жатқан ағайынның алмағайып өмірін көркем сөзбен шежірелеп беру осы кітаптың басты мұраты. Жазушының өзі айтқандай, біз енді қазақтың ең соңғы батырын, ең соңғы биін, ең соңғы көшін, ең соңғы аруын, ең соңғы жайлауға шығуын жазушы шығармаларынан ғана оқып білетін боламыз. Шүкірлік етеміз, осынау дүниелердің із-тозсыз кетпей жазушы қаламы арқылы таңбаланып қалғанына.

Әдебиеттер:

1. Жұмаділов Қ. «Соңғы көш» осылай туған // Қазақ әдебиеті, 1981. – 11 б.
2. Жұмаділов Қ. 8 томдық шығармалар жинағы. – 5 т. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 536 б.
3. Жұмаділов Қ. 8 томдық шығармалар жинағы. – 4 т. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 504 б.
4. Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 325 б.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 287 б.
6. Жұмаділов Қ. Ақынның ақырғы күндері // Қазақ әдебиеті. 22 желтоқсан. – 2000. – №51.

* * *

В статье рассматриваются мифологические сюжеты художественного мира известного казахского писателя Кабдеша Жумадилова. Отмечается удачное использование метода предвидения будущего через толкования сна в неразрывной связи с жизненными событиями. В статье пранализированы мифологические сюжеты и приемы их использвания на материале романов «Последнее кочевье» и «Удивительный мир».

* * *

In this article examined mythological subjects artistic world known kazakh writer Kabdesha Zhumadilova. The successful use of method of foresight of future through interpretations sleep is marked in indissoluble connection with zhizennymi sobyatiyami. In the article of pranalizirovany mythological subjects and receptions them ispol'zvaniya on material of novels the «Last camp» of nomads and «Surprising world»

Төлеу Көбдіков лирикасындағы ұлт-азаттық сарын

К. О. Таттимбетова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Аталған мақалада шығармалары халық жадында сақталып қалған Төлеу Көбдікөв шығармаларындағы ұлттық-азаттық мәселесі сөз етіледі. Патша жарлығына қарсы бағытта жазылған өлеңдері жан-жақты талданады. Ақынның өз заманының саяси жағдайына қатысын анықтау мәселесі және түрлі кезеңдерде жарық көрген нұсқаларын өзара салыстырып, табылған өзгерістердің себебін түсіндіріп, ақын шығармаларына жаңа қырынан қарау мәселесі қарастырылған.

Төлеу Көбдіков сөз өнерін ерекше қадір тұтқан. Поэзияға талғаммен, таныммен келген. Отан, халық тағдыры оның поэзиясының өзекті проблемалары ретінде көтерілді. Жеңіл тақырыпқа желдей есіп, оңды-солды өлең жаза беру оның табиғатына жат болатын. Әлеуметтік мәселелерді ақын өз поэзиясында көтере отырып, көркемдік қуатына да ерекше көңіл бөлген. Мұның өзі ақынның поэзияға деген көзқарас деңгейінің биіктігін байқатып, қалам қарымының қуатын танытады.

Төлеу Көбдіков шығыстың бай әдеби мұраларымен де таныс болған. Сол кезде қазақ арасына кең тараған «Мың бір түн», «Шаһнама», «Ләйлі-Мәжнүн», тағы басқа осы сияқты асыл шығармаларды оқып, көңілге тоқи біледі. Жазушы Жақан Сыздықовтың мына бір пікірі соны нақтылай түседі, «Төкеңнің Шығыс әдебиетімен де таныстығы зор», «Мың бір түн хикаясы», «Қырық уәзір», «Шаһнама», «Тотынама», «Тоқсан тараулы аңыздар» қарт ақынның жүрегіне жатталып, бойына сіңген» /1/.

Өзі де Шығыс ақындарына еліктеп, аңыз желісі бойынша «Қырық уәзірді» жырлаған.

Жас кезінен Абай аулына жақындығы Төлеуге ұлы ақын шығармалары арқылы орыс әдебиетімен танысуға мүмкіндік берді. Аударма арқылы Пушкин, Лермонтов өлеңдерін көп оқып ел арасында айтып отырған. «Мать Толеу Куандыка была одним из интимнейших друзей Абай и юнного сына ввела в литературную среду, центром который был Абай. Толеу Кобдиков выделяется из акынов своего поколения высотой поэтической культуры и юлизостью ее к русским и европейским образцом, а так же широтой своих идейных замыслов» /2/.

Абайдың ұлылығын дүниеге келтірген осы үш бұлақтан мейірі қана сусындаған Төлеу де халықтың бай ауыз әдебиетінен қоректеніп, жазба әдебиетке жол тартқан.

Төлеу ақын халық ауыз әдебиетіндегі мақалмателдерді де еркін қолданады. Мысалы, «Ерінштектің ертеңі тасылмайды», «Жақсы әке жаман ұлға қырық жыл азық», «Бірлік қыл-тірлік қылсаң», «Көпке ырыс-жақсы туса» т.б. Ақын шығармашылығында тыңнан құрастырылған бір топ қанатты сөздер ел ішінде кең таралып, мақал-мәтел ретінде қолданылатыны байқалады:

Ақымаққа адырайған көз бітеді,
Мақаудың әңгімесі тез бітеді.
Ақ көңіл, аты арымас ақ жарқыным.
Керегі жоқ дедім ғой итке алтының.
Басқа елдің ерен бақты сарайынан,
Жұрты ртық көшіп кеткен өз халқымның.

Жалпы, ақын өз атынан айтқанда онда лирикалық тұлға «мен» әрқашан бой көрсетеді. Төлеу Көбдіков лирикасындағы «мен» бейнесі қашан да елін, жерін, халқын сүйетін биік тұлға. Мәселен, мына өлеңдегі «Басқа елдің ерен бақты сарайынан, Жұрты артық көшіп кеткен өз халқымның» деген жолдарда туған жерге, өз халқына деген сүйіспеншілік ұтымды берілген.

Ақынның төңкеріске дейінгі жазған өлеңдерінің ішіндегі мазмұндысы да көркемдік жағынан озығы – 1916 жыл оқиғасына байланысты туған жырлар. Оған «Сарыарқа» (немесе «Сарыарқаның сарыны» деп аталатын) және «1916 жыл» жырлары жатады. Профессор Б.Кенжебаев «Қазақ халқының» 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісі туралы ауызша шығарылған және жиналып басылып жүрген өлең-жырларды тақырыптарына, мазмұнына қарай бірнеше топтарға бөледі де, Төлеудің «Сарыарқа» толғауын маусым жарлығы және оны халықтың қалай қабылдағаны жайлы жазылған туындылардың көрнектісіне жатқызады /3,273/.

Толғау 1916 жылдан бері ауызша сақталып, кейін 1936 жылы «1916 жыл» атты жинаққа (құрастырушысы Б.Аманұлы) енген. Кейін «1916 жыл» аталған (1940) үлкен жинаққа ықшамдалып басылған. Толғаудың тууына себеп болған жағдайларды жоғарыда айтып өттік.

Ақын жарлыққа байланысты ел басына түскен ауыртпашылық, күйзелушілікті терең толғанып, тебірене жырға қосады:

Июньде жиырма бесінші шықты жарлық,
Жарлықты естіген соң естен тандық.
Жыр қылды үш-ақ күнде жиналсын деп,
Болады бұдан артық қандай тарлық.

1916 жылғы маусым жарлығы қаймана қазақтың азаматтарын жай түскендей есеңгіретіп, естен тандырғандай күйге түсіргені шындық. «Сонда әділеттік қайда?» деген сұраққа ақын:

Әркіммен теңдес туған аталықпыз,
Арғыдан келе жатқан қатар ақпыз:
Қаршыға, тұрымтайды жем қылуға
Біз қалай осыларға жапалақпыз?

Деп жауап береді де, әлеуметтік теңсіздктің сырын көрсетуге талпынады. Ақын 1916 жылғы маусым жарлығын өз халқына қорлау деп таниды. Бодан халықтың көрер күніне налиды. «Әркіммен қатар туған аталықпыз» деп, өз аталарының рухты, тәуелсіз, күшті ел болғанын аңғартады. Адам баласы әуелден қатар жаратылған десе де, күшті мен әлсіздің арасындағы күрестің шеуңн таба алмайды. Мәселен:

Жақсылар өзі білер нұсқаласа,
Тоқтау жоқ өтірікке қысқаласа.
Бұл жерде талай арман айтылмайды,
Заман тар, тілді қысқа ұстамаса, -

деп, «жақсылар өздері түсінеді» деген ишара білдіріп қояды.

Төлеу Көбдіков заманның тарлығын айта отырып, қайткенде де көнесің, басқадай шара жоқ, «ақтабан шұбырындыда» аштық көріп әбден азып-тозған ел енді етек-жеңін жиып, басын жаға құрап келе жатқанда тағы бір пәлеге кез болды ғой деп зар илейді, қамығады:

Сары Арқа қаламысың туған жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Бұрынғы қан төгісіп атам қонған,
Жетіжұрт бізден бұрын көшкен жерім!
Айрылып, Сары Арқаның саласынан
Болар ма қазақ аты өшкен жерің.

Төлеу Көбдіков қазақ тарихын терең білген ақын. Сарыарқаның қазақ халқының төрі екенін, оның тарихы тереңде жатқанын жырға үнемі қосып отырған. Мысалы, «Бұрнғы қан төгісіп, атам қонған, жеті жұрт бізден бұрын көшкен жерім, Айырылып Сарыарқанын саласынан, Болар ма қазақ аты өшкен жерің», - деген өлең жолдарының салмағы, айтар ойы қандай терең! Жер тағдыры – ел тағдыры екенін біліп қана қоймай, оны халыққа сол кезеңде жеткізу үлкен ерлік. Елі, жері үшін басын бәйгеге тіккен тұлға, қайсар ақын ғана осылай жырлар. Осы арада ақын қазақтың бүкіл өмірін қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған шат-шадыман түрмыс түрінде көрсетеді де, дал болған халыққа алдағы сапардың ауырлығын ескертіп өтеді:

Қайран ел, қайран жерден кетеміз бе?
Мұратқа ілде –алда жетеміз бе?
Қауіпті су, қатерлі кезеңдер бар,
Жол тауып, ман-есен өтеміз бе?
Сары арқа үйқыменен таң атырған.

Осы өлең жолдарында «Қазақ әдебиеті тарихында» мынадай талдау жасалған: «Өскен жер, өлген моланы қимау, өз өлкесін сүю, табиғатты тамашалау бір басқа да, оның байлығы кімнің қолында, қызығын кім көріп жатыр, шәрбатынан сусындаған кім деген сауалға айтар сөз өзінше болса керек. Атақты қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романында арғы аталарымыз жерленген зираттың полигон қоршауында қалып қоюын қалың қасірет ретінде суреттеп, үлкен философиялық ой айтқан. Сол арқылы жаһандық мәселені көтерген. Ендеше, Төлеу Көбдіков поэзиясындағы «өскен жер, ата-баба моласын» қимау мәнін терең түсінбегендіктен емес, қайта үлкен мәселені көтере білген ақынның терең танымы деп қабылдаймыз. Біздің бұл пікіріміз тіра болса да, жанамалай болса да төмендегі берілген тұжырым-түйінмен де үндеседі. «Еңбекші елдің арман-тілегін, азаттығын, қажырлы күресін бұрыннан жырлап, жыр арқауы етіп келе жатқан халық поэзиясы өкілдері өз дәстүрлеріне сай 1916 жылғы ұлт-азаттық күрес туралы жыр, толғау, дастандар тудырғаны белгілі. Рас, ел ішіндегі кейбір ақындардың замана сырын терең түсіне алмай, сары уайымға түсіп, күйректік танытқандары да болды десек те, негізінен алғанда ұлы көтерілістің мән-мағынасын дұрыс ұғынып, өз туындыларының өзегі еткенін көреміз» /4,18/.

Туған-туысқанмен, ел-жұртпен, туған жермен, ұшқан ұямен қоштасу 1916 жыл поэзиясынан өзекті орын алды. Оның кейбірінде ел ішіндегі кейбір парақор би, жемқор болыстарға іштегі ашу-ызасын білдірсе (мәселен, Торғай уезінен солдаттыққа алынған Қилыбайдың Төлегеннің Мұртазаұлы Науан хазіретке айтып келген өлеңі). Енді бірде аңыраған ананың көз жасы (суқараңғы Дәметкен кемпірдің жалғыз ұлы Далабай приемға кетіп бара жатқандағы дауыс айтуы) көрсетіледі. Төлеу ақын толғауларында басқа түскенге көнгендік бар, ал патшадан рақым күту - бос әурешілік. Сондықтан, халық бекер қырылып қалмайы керек. Ақын «қара жұмысқа» алуға көнгенде, оған кемді-

гінен көріп отыр деп айта алмасақ керек. Қайта оның поэзиясынан сол тарихи тар кезеңнен халықты қалай аман алып шығу керек деген ой ұшығы көрінеді. Сондықтан, бұрынғы зерттеушілер айтқандай, бұл өлеңде күйректік сарын бар деп айта алмаймыз.

Төлеу Көбдіков өзі алдын көрген қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өзі де ащы сатирамен «соморoдный, сары алтын» деген сияқты орыс сөздерін поэзиясында колданушы еді ғой. Сол ізбен Төлеу Көбдіков те «Военное положение оқылады» деп империяның озбырлығын ащы тілмен өткір тіліп өтеді.

Әскерлік қара жұмыс болса-дағы,
Бұл-дағы солдаттыққа таяуырақ.
“Ұлық тұр айтқаныма көнесің” деп,
“Кісіңді шапшаң жиып бересің” деп.
“Ал!” деген падишаныі бұйрығы бар,
Болмаса қан төкті боп өлесің деп.
Енді бірде ақын:
Көңілге тоқ, көрерге көркем едің,
Аш белбеу алтын айдар еркем едің.
Не деген кесапатқа ұшырадық,

Арттағы тұқым болар өркен едің, - деп налиды, мұң-налаға бой ұрады. Ақынға халықты осы күйден құтылудың жолын неге көрсетпедің, оларды қозғалысқа неге шақырмадың деп кінә қою орынсыз болар еді. Қолға қару алып, атойлап бас көтеріп шығу халықты бекер қырғынға ұшыратып, үлкен нәубетке ұшыратар еді. Қалай болғанда да ақын халықтың өрімдей жастарына қаіп төнегенін ашып айтады.

Қазаққа патша қысым салған жері,
Мал түгіл басты тізіп алған жері.
Қазақта жас бойдақтың бәрі кетіп,
Түрленген бәйшешектің солғын жері.
немесе
…Ұлық тұр осы күнде алмақ болып,
Мал түгіл басқа құрық салмақ болып, -

деп хан мен қараны, ұлық пен кішікті, патша мен кедейді де ажырата жырлайды. Толғау түйінін Төлеу ақын «Кемесі тәуекелдің суға кетпес», - деп үміт сезімімен түйеді.

Төлеу ақын алған тақырыбын, көтерген мәселесін жырлағанда, тек хабаршы емес, яғни болған, болып жатқан оқиғаны баяндаумен ғана шектелмейді. Оның болашақтағы салдары одан да қиын, одан да зардапты болатынын ескертеді. Мәселен, «Қазақта жас бойдақтың бәрі кетіп, түрленген бәйшешектің солған жері» деген жолдар қазақ халқының демографиялық зардап шегетінін, оның халық үшін үлкен қауіп екенін көрсете білгені деп танимыз. Осы тұрғыдан алғанда, «Сарыарқаның сарыны» әлеуметтік мәселені өткір қойған терең танымды толғау.

Әдебиеттер:

1. Сыздықов Ж. Төлеу ақын // Екпінді. – 1946. – №149.
2. ҚР ҮҒА ОҚ ҚҚ. – № 1113; № 13.
3. Кенжебаев Б. Қазақ халқының ХХ басындағы демократ жазушылары. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 308 б.
4. Дүйсенов М., Сейдеханов К., Негімов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – 192 б.

* * *

В данной статье рассматриваются проблемы национально-освободительного движения, затронутые в произведениях казахского поэта Толеу Кобдикова. Всесторенне проанализированы стихи, направленные против царского приказа. Автор статьи ставит целью определить степень отношения поэта к политической обстановке своей эпохи и, пытаясь объяснить причины внесенных изменений, путем сравнительного анализа различных вариантов, написанных в разные периоды, поднимает проблему рассмотрения произведений поэта с новой точки зрения.

* * *

This article discusses the problems of the national liberation movement, expressed in the works of Kazakh poet Toleu Kobdikova. The analyzed verses against the imperial order. The author of the article seeks to: assess the relationship of the poet to the political climate of its era and trying to explain the reasons for the changes, through a comparative analysis of the various options that are written in different periods, raises the problem of the works of the poet from a new perspective, raises the problem of the works of the poet from a new perspective.

О грамматической адаптации казахских топонимов

А. Ж. Акшолакова

докторант PhD КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. При переходе из одного языка в другой, как любое заимствованное слово, топонимы приспосабливаются к грамматике принимающего языка. Место иноязычных топонимов в системе современного русского склонения еще недостаточно четко определилось. В склоняемости многих наименований наблюдается разнобой.

Данная статья посвящается формам склонения казахских географических названий в сочетаниях с географическими терминами и грамматической вариативности при склонений топонимов на -ды, где -ы воспринимается как окончание множественного числа pluralia tantum.

Язык может существовать, как правило, постоянно изменяясь во времени. Особенно наглядное проявление динамики языка – изменения литературных норм (Л.К. Граудина, О.Б. Сиротинина, В.Г. Костомаров, Ю.Н. Караулов). В связи с этим различные колебания, варианты встречаются в любом языке: то, что было нормой несколько лет назад, сегодня может стать отклонением от нее.

Изменения, происшедшие за последнее десятилетие в русском языке, связаны с развитием новых сфер его применения. Прежде всего, можно назвать активно и повсеместно внедрившиеся в нашу жизнь язык компьютерных технологий и язык рынка, рыночных отношений.

В быстром и сложном процессе развития современного русского языка закономерно и естественно возникают колебания, отрицательные явления в его употреблении, в способах использования разных стилистических средств, в практике словопроизводства и словоупотребления, в отношении к литературно-языковым нормам.

По мнению В.В. Виноградова, причин такого рода отклонений от чистоты и правильности речи очень много: неполное усвоение норм литературного выражения, недостаточно бережное отношение к языковой традиции, неумение и нежелание разобраться в смысловых качествах разных слов, влияние «дурной моды», разных жаргонов, желание щегольнуть словом или фразой, которые кажутся острыми и выразительными, и многое другое, что свидетельствует о слабой культуре речи, о неразвитости «чутья языка [1, 119].

Именно поэтому большой интерес представляет предложение выделить особую лингвистическую дисциплину – *ортологию* – науку о правильной речи, о языковых нормах и их изменении. Нормы формируются под влиянием литературного творчества и речевой практики народа и являются непременным условием единства языка и кодифицированного функционирования языковой системы, т.е. они описываются и закрепляются как образец в словарях, справочниках, учебниках.

Термин *ортология* в лингвистической литературе последних двух десятилетий используется достаточно активно. Понятие, стоящее за этим термином, рассматривается в работах по культуре речи, что характерно, прежде всего, для русских и чешских лингвистов. Оно связано с овладением нормами устного и письменного литературного языка, т.е. правилами произношения, ударения, грамматики, пунктуации, словоупотребления и др. Таким образом, ортология рассматривается как часть науки о культуре речи, как «относительно автономное направление исследований, объектом которой является языковая норма», и как «раздел языкознания, объектом которого является теория правильной речи». В задачи ортологии входит выявление ошибок, стандартизация, кодификация языка. В результате развития ортологии выявлены основные типы нормативно-языковых ошибок: а) орфографические, б) пунктуационные, в) лексико-семантические, г) грамматические (морфологические и синтаксические), д) фразеологические (структурные и семантические. Основной класс речевых ошибок составляют *грамматические ошибки.*

В данной статье рассматривается и анализируется вариативность форм географических названий – топонимов, в связи с чем приобретают актуальность две проблемы:

- родовая отнесенность и родовое варьирование казахских топонимов;
- вариативность падежных флексий топонимов в русской письменной речи.

Язык – это постоянно развивающаяся, совершенствующаяся система. Поэтому те грамматические формы, которые были нормативными, скажем, в XVIII и XIX вв., в наши дни будут

интерпретироваться как отклонения от современной нормы литературного языка. Например, в XIX в. И.С. Тургенев назвал свой рассказ "Вечер в Сорренте" в связи с тем, что в тот период в соответствии с нормативными справочниками строго требовалось изменение топонимов на -о по падежам, в современных же изданиях, напротив, отмечается тенденция к несклоняемости географических наименований на –о.

Прагматика

Языковые ошибки и нарушения норм культуры речи совершаются бессознательно, представляя искажения правильности, обусловленные не только незнанием, но и законами родной природы – языковой, психологической и социальной. Одной из языковой закономерностей является аналогия, которая требует от говорящего, например, выравнивания форм, подтягивания их к более распространенным образцам, в нашем случае, выравнивания родовой принадлежности и падежных флексий при склонении.

Склонение топонимов представляет собой один из неустойчивых фрагментов грамматической системы. Как известно, топонимы составляют достаточно крупный пласт наименований. В последнем справочнике географических названий [2] представлены географические и административно-территориальные названия Казахстана, корпус которого составили практически все основные географические названия Казахстана, а их насчитывается не менее 2,5 млн. Это связано с тем, что топонимы подвержены различного рода изменениям и возникает необходимость постоянного их обновления в различного рода словарях и справочниках. При подготовке «Инструкции по русской передаче казахских и казахской передаче русских географических названий Республики Казахстан» [3] был учтен тридцатилетний опыт использования «Инструкции по русской передаче географических названий Казахской ССР» [4] в практике передачи топонимов Казахстана с казахского языка на русский. Однако данная инструкция не решает отдельные вопросы, касающиеся грамматических характеристик топонимов, поэтому приходится постоянно сталкиваться с одним из наиболее спорных вопросов о склоняемости или несклоняемости топонимов в сочетаниях с географическими терминами (*из города Костаная или города Костанай, в районном центре Кашыр или в районном центре Кашыре).*

В современных изданиях (респ. газета «Казахстанская Правда» и респ. обществ.-полит. газета «Мегаполис») в свободном употреблении функционируют оба варианта – склоняемый и несклоняемый:

Нынешним летом аким ***города Жанаозен****, что в Мангистауской области, запретил …*/Мегаполис, 26.12.2005;

Из них 25 установлены в сельских населенных пунктах, 74 – в Актау и шесть – ***в городе Жанаозене.*** /Мегаполис, 22.05.2006;

… стал самостоятельной административной единицей с центром ***в селе Шаульдер****/* Каз. Правда, 29.10.2005;

Шымкентская областная филармония, улицы в Шымкенте и Алматы, музыкальная школа в его родном ***селе Шаульдере*** *… /* Каз. Правда, 16.08.2005.

Обращаясь к современным справочникам и словарям, попробуем разобраться с формами склонения географических названий в сочетаниях с географическими терминами. Норма склонения зарегистрирована в справочнике "Грамматическая правильность русской речи. Стилистический словарь вариантов", авторы которого считают, что целесообразно соблюдать два основных правила по употреблению согласуемых и несогласуемых форм (Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П.):

1. Склоняются:

а) простые (не сложносоставные и не выраженные словосочетаниями) русские, славянские и освоенные названия городов, рек, сел, деревень, поселков, хуторов, усадеб, станиц, кроме оканчивающихся на гласные -о, -е, -и, -ы;

б) простые иноязычные названия столиц, крупных или известных городов, рек, кроме оканчивающихся на гласные -у, -о, -е, -и, -ы;

2. Не склоняются:

а) названия станций, местечек, курортов, аулов, кишлаков, застав;

б) названия озер, урочищ, островов, гор, пустынь;

в) иноязычные наименования княжеств, королевств, герцогств, штатов, провинций, малоизвестных городов, рек, населенных пунктов;

г) сложносоставные названия-приложения и топонимы, выраженные словосочетаниями /www.gramma.ru.

Ответ на вопрос, нужно ли склонять топонимы в сочетании с географическими терминами, мы находим и у Граудиной Л.К. и

Ширяева Е.Н., предпочитающие употреблять топоним в несклоняемой форме (*положение республики Хакасия*, *поездка в республику Карелия*; *на территории республики Грузия* и т.п.) «в деловых документах», а в разговорной речи считать допустимыми склоняемые варианты: *дружба с республикой Грузией*, *братские отношения с республикой Хакасией* и т.д. [1,16].

На наш взгляд, в русской письменной речи для соблюдения точности при передаче целесообразнее не склонять казахские топонимы (иноязычные названия) в сочетании с географическими терминами. Чем меньше известен географический объект, тем больше вероятность использования топонима в неизменяемом виде.

Второй аспект, который требует освещения, – это поведение казахских географических названий с точки зрения вариативности падежных окончаний, которая характерна для системы склонения географических названий, имеющих аффиксы *-лы/-лі,-ды/-ді,-ты/-ті* со значением обладания, наличия, характеризующиеся частотностью в казахском языке и используемые в образовании тюркских топонимов (напр, *Кокпекты* – означает «место, изобилующее растением *кокпек*»).

Суть данной проблемы заключается в том, что множество географических реалий с топообразующими формантами *-лы/-лі,-ды/-ді,-ты/-ті* бытуют в русском языке без однозначной родовой закрепленности (в языке-источнике, как известно, нет грамматической категории). Топонимы, имеющие флексию *-ы* как маркер множественного числа, регулярно склоняются как существительные женского рода и оканчиваются на гласный *-а*, хотя в исходных языках подобные топонимы относятся к неизменяемой основе. Эта особенность распространяется на весьма частотные в текстах географические названия Казахстана: *Буланда (Буланды)*, *Алмата (Алматы)*, *Уленда (Оленды), Изенда* (Изенды), *Караганда (*Караганды), Джангала (Жангалы) и т.д.

Колебания такого рода встречаются в средствах массовой информации довольно часто:

*Фестиваль «Business Weekend-2007» длился в **Зеренде** два дня.* /Мегаполис, 34 (349), 03.09.2007*;Накануне у Тани сломалась машина, и она попросила меня отвезти ее из Астаны в **Зеренду**, так как ей срочно нужно было выдать зарплату строителям, которые работали там в ее доме.*/Мегаполис, 19 (431), 25.05.2009;

*Как и для любого отдаленного района, сообщение с областным центром в **Джангале** имеет очень важное значение.*/ Каз. Правда, 13.08.2005.

В настоящее время достаточно часто можно наблюдать грамматическую вариативность при склонений топонимов на *-ы*, где *-ы* воспринимается как окончание множественного числа pluralia tantum. По этому поводу О.А. Султаньяев отмечает, что казахские географические названия, оканчивающиеся на ударные гласные ы, і [5,5] подвергаются фонетико-морфологической адаптации в русской речи, что выражается отождествлением их с существительными русского языка типа Альпа, Мытищи и другие, и они уже воспринимаются как существительные именительного падежа множественного числа. В таких случаях они имеют парадигму изменений, присущих русским существительным множественного числа. Согласно данным словаря ГПРР, наибольший разнобой в отношении склоняемости подобных наименований наблюдаются в группе топонимов тюркского происхождения [6,148]. Для того, чтобы нагляднее проиллюстрировать вариативность, приведем следующие примеры, извлеченные из страниц одной и той же газеты.

*... массовые собрания нефтяников в Астане, Алматы, Атырау, Актау, **Кульсарах**, Жанаозене, где ветераны отрасли были в центре внимания.*/ Каз. Правда, 12.01.2010; *... потерпевшая продала свою квартиру в **Кульсары** и передала ему…* / Каз. Правда, 01.04.2011;

*В родных **Жуалах** Ерлан Манашев известная личность.* /Каз. Правда 29.05.2009; *В **Жуалы** трое суток, не переставая ни на минуту, в полном безветрии валил густой снег.*/ Каз. Правда, 19.03.2005; *... и вот снова счастливый выбор пал на жителя **Жуалов.**/* Каз. Правда, 17.02.2005;

*Физкультурно-оздоровительный комплекс в **Шарбактах** стал не только эталоном для других сельских районов* /Каз. Правда, 10.12.2010/; *… у новой автозаправочной станции, которую в **Шарбакты** соорудила фирма «Гелиос», уже начался митинг.*/ Каз. Правда, 17.10.2008; *Сейчас ремонтируем участки от границы Акмолинской области до **Шидертов**.*/ Каз. Правда, 05.07.2006.

По мнению М.А. Диаровой, тенденциия склонять подобные наименования связана со степенью распростроненности русской речи на описываемой территории и степенью известности таких топонимов носителям русского языка [7, 20]. Однако следует помнить, что норма употребления казахских географических названий на *-ы* в несклоняемой форме заре-

гистрирована в справочнике по топонимике: «казахские географические названия, имеющие в конце аффиксы *-лы/-лі,-ды/-ді,-ты/-ті*, которые показывают на наличие или обилие чего-либо, но не на множественность самого объекта, на русском языке не склоняются и передаются в предложном падеже» [3, с.185].

Заключение

На основе проведенного анализа можно сделать следующие выводы:

- топонимы приобретают категории рода, числа и падежа в русском тексте и подчиняются правилам русского языка, поскольку распределение топонимов по родам и числам происходит по законам аналогии на почве русского языка. Родные языковые представления, нормы родного языка настолько устойчивы в сознании его носителей, что это обусловливает постоянное стремление к выравниванию, к достижению сходства;
- топонимы, имеющие на конце *-лы/-лі,-ды/-ді,-ты/-ті* и исконно являющиеся показателем единственного числа, в русском языке по аналогии грамматически относятся к названиям множественного числа;
- топонимы, имеющие на конце *-лы/-лі,-ды/-ді,-ты/-ті*, создают ситуацию параллельного функционирования форм множественного числа и женского рода в русском языке.
- несмотря на разнобой, по мнению исследователей, в современном письменным употреблении усиливается тенденция не склонять подобные наименования.

Литература

1. Граудина Л.К., Ширяев Е.Н. Культура русской речи. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 560 с.
2. Жер-су атауларының анықтамалығы. –Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 744 с.
3. Матыжанов К., Оразов С., Кокеева Ж., Мадиева Г., Иманбердиева С. Справочник по ономастике. – Алматы, 2006. – 219 с.
4. Инструкция по русской передаче географических названий Киргизской ССР (ГКИНП-64). Утверждена ГУГК. – М., Известия, 1975.
5. Султаньяев О.А. Топонимика Кокчетавской области. автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Омск, 1963. – 24 с.
6. Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П. Грамматическая правильность русской речи. – М., 1976. – 452 с.
7. Диарова М.А. Взаимная адаптация топонимов в условиях двуязычия: автореф… канд. фил.наук. –Алматы, 1999. – 28 с.
8. http://www.gramma.ru.

* * *

Бұл мақалада келесі мәселелер қарастырылған: қазіргі тілдік әдеби норма, оның уақыт өте келе өзгеруі, қазақ жалқы есімдерінің, атап айтқанда жер-су атауларының орыс тілінің грамматикалық жүйесіне бейімделуі, -ды жұрнағына аяқталатын қазақ топонимдерінің септелуі, географиялық терминдермен тіркесіп келгенде олардың септелу/септелмеуі, род категориясын қабылдау мәселелері, сонымен қатар дұрыс сөйлеу мәдениеті туралы ғылым – ортология, оған қатысты ұғымдар қарастырылған.

* * *

The article is dedicated to such issues as: linguistic literary norm, its changeability, the grammatical adaptation of Kazakh geographical names to Russian language system, the declination of toponims with ending –dy, and gender matters. Orthology – science about the culture of correct speech (connected with the possession of oral and written literary language norms, i.e. the rules of pronunciation, stress, grammar, punctuation, word formation) and related notions are considered as well.

Формулы выражения благодарности в кыргызском и английском языках

А. К. Абдуллаева

аспирант БГУ, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: Статья посвящена выражениям благодарности в разносистемных языках. Рассматриваются виды проявления и употребления благодарности в кыргызской и английской культурах и дается их сопоставительный анализ.

В жизни человека есть такие действия, которые возможно совершить только с помощью речи, иначе говоря речь является единственным инструментом для их исполнения. В самом деле, как выполнить такие действия, как «обещать», или «благодарить», или «приветство-

вать», или «советовать»? Во всех этих случаях необходимо произнести: Обещаю…, Благодарю…, Приветствую…, Советую…. Здесь действие и речь оказываются равными, т.е. перед нами речевое действие, или речевой акт.Для того чтобы в живом общении реализовалось такое речевое действие, нужны определенные показатели речевой, в которой ситуации, в которой есть говорящий я, его адресат ты, точка их встречи, момент контакта сейчас /5/. Глагол с общим значением говорение, который осуществляет в подобной ситуации речевое действие речевой акт, в своих формах отражает перечисленные показатели речевой ситуации: Благодарю!/ Ыраазычылыкбилдирем! При этом как видим, перед нами уже не просто глагол (его называют перформативным, действием-речью), а своеобразное (перформативное) высказывание, которое почти всегда адресовано: Благодарю вас! Сизгеыраазычылыкбилдирем! И таких высказываний-действий множество. В их общей семантике отражено, как уже говорилось, значение говорения и значение коммуникативного намерения (интенции) говорящего, иначе говоря мотивы и цели в силу которых действие осуществляется: говоря благодарю и т. д.

Что же значит слово "благодарность"? Дарить благо, то есть добро. Это признательность в ответ на доброту людей, чувство, рождающееся в душе. Как часто, делая добро, подчас подсознательно, мы рассчитываем получить что-то взамен. И обижаемся, не услышав даже "спасибо". Доктор Сэмюэл Джонсон сказал: "Благодарность - результат высокого уровня нравственного развития человека. Вы не найдете ее среди невоспитанных людей". Психолог Дейл Карнеги говорит о том, что нужно делать добро и не ждать "спасибо", чтобы не испытывать разочарования. Нужно учить людей отвечать добром на добро и воспитывать в них чувство благодарности. /7/

В единицах речевого этикета, обслуживающих ситуацию благодарности, особенно, что ярко проявляется функция вежливости. Человеческая неблагодарность вообще воспринимается как невежливость, невоспитанность и черствость.

Благодарность, как правило, выражается второй ответной репликой и является откликом на конкретное действие или на вербальное проявление внимания. / 4/

Каждое слово и выражение мы будем иллюстрировать типичным примером в английском и кыргызском языках.

Ближе всего к кыргызскому **"рахмат"** стоит слово **"thanks"**:

Вот производные от этого слова:

thankful - ыраазы

thankfulness - ыраазычылык

thanksgiving – ыраазычылыкберуу/ ырахматайтуу

thanksto–

кимдирбирөөгөырахматбилдирүү

Наиболее употребительные нейтральные формы благодарности:

Ырахмат! Thankyou.

Ооба, ырахмат. Yes, thank you.

Жок, ырахмат. No, thank you.

Менсизгеыраазымын. I'mgratefultoyou.

Алкыш. Thanks.

Здесь следует отметить также фонетические вариации выражения благодарности в кыргызском языке «рахмат», которое может модифицироваться и принимать следующие формы «ырахмат», «ракмат», «ыракмат» и т.д. например:

Анданкийин, - кайратыңаргаракмат! – деп-чалдаргакарады./8.120- б./

Как видно из этого примера использована формула благодарности ракмат.

I've had the same thing happen to me.

But I'm very grateful that you came into my life, Marie.

Don't be too grateful too soon, our relationship isn't strong enough.

/10.p. 57 /

Следует отметить, что grateful является предпочтительным в тех случаях, когда необходимо подчеркнуть значительность оказанной кому-либо услуги, а thankful - в контексте, когда нужно подчеркнуть силу испытываемого чувства облегчения от того, что все обошлось. (You ought to be thankful that you got off so lightly.) Например:

I feel a sense of adoration and ecstasy. I am thankful for being alive./ 10.p. 272 /

Выражения усиленной благодарности:

Чоңырахмат! Thank you (so) very much.

Аябайчоңырахмат! Thank you (ever) so much.

Кат-катрахмат. Миңмертеберахмат. Миңиреталкыш.

Many thanks. Thanks a lot. Thanks awfully. Например:

Зайыптүгөтөичип, жигиттердичындитимененалкадыдааккаймалдынбуйласынчоюп, бээсинтеминди: - Чоңырахмат. Бактылууболгула, айланайындар… /6.276-б. /

Как видно из приведенного примераблагодарность выражается усиленной формой чонырахмат, сопровождается хорошим пожеланием.

They'llallsay, «Iamindependentbeing, thankyou verymuch. I'll do as I please.»/10.p. 200 /

В данном примере автор использует часто употребляемую форму благодарности в английском языке.

Всеэтифразывсильнойстепенивыражают благодарность за значительные услуги. В этом же ряду экспрессивных выражений стоит преувеличенное выражение ***«Миңмертебеыраазымын»***, особенно в речи старшего поколения.

Например:

Кудайгамин мертебеыраазымын. Келтиргенбуйрукмененмында сени. /1. 20-б./

Благодарность, как правило, выражается второй ответной репликой и является откликом на конкретное действие или на вербальное проявления внимания.

Thank you so much, I'm so grateful to you. Now you must wash your hands /9.p. 129/

РахматДаткаэне! Акбатанызмагадымакберет./ 2.226–б/

Эмоционально-экспрессивные выражения благодарности:

Мен сизгеаябайыраазымын. Мен сизгеушунчалыкыраазымын.

Менсизгеабданыраазымын.

I don't know how to thank you.I can never thank you enough.

Оттенок официальности имеют следующие высказывания:

- Ата!- дедиЖапар. – Булотурганрайондукжетекчикызматкерлерибизменен «Өрнөк», «Кеңештин» алдыңкыардактууколхозчуларыныналдындаменсизгекымызсунуп, кат-кат рахматайткымке-лет. / 3. 156-б/

В данном случае Жапар хочет официально перед уважаемыми колхозниками выражать свою огромную благодарность своему отцу используя вежливую формулу.

Iwouldalsoliketothankthepresidentoftheka zakhstanRepublic, NursultanNazarbaev, formakingmesowelcome. /10. p. 298/

В данном примере автор хочет выразить свою благодарность за оказанную добрую встречу, с выражением*wouldalsoliketothank.*

Ответныереплики.

В английском языке однозначным эквивалентом для кыргызского «эчнерсеэмес» может приблизительно соответствовать «notatall». Ответная реплика зависит от содержания высказывания. Например: Кызыктуукитебиңиз-үчүныракмат. - Thanksfortheinterestingbook. Эчнерсеэмес. - I'mgladyoulikedit.

Вертикальный разворот диалогического единства – реплика-реакция представляет собой как жесткую формулу речевого этикета, так и свободно построенную фразу.

Как показывает анализ материала наиболее частотным, стилистически нейтральным ответом на благодарность являются следующие варианты:

«Эчнерсеэмес». «Эчтекеэмес»

Как показывает анализ носителей языка в английском языке такие формулы ответов на благодарности**«You'rewelcome», «Mypleasure»**часто используется среди американцев. А для англичан типично пользоваться **«Notatall»**и **«Don'tmentionit»...**

Эмоционально-экспрессивными выражениями <протеста>против благодарности могут быть выражения:

Жөнэлекоюнуз! Thinknothingofit.

Тимэлекоюнуз! Don't mention it.

Арзыбайт! That'sallright. It'snothing.

Услуги могут быть взаимными, тогда следует взаимное выражение благодарности:

Сизгедаырахмат! Thankyouforyoutoo!

Ответ хозяйки дома на благодарность за угощение:

Ашболсун! I'm glad you enjoyed it. You'rewelcome!

Благодарность может сопровождаться жестом. Это, главным образом, рукопожатие. При отношениях близких, непринужденных может быть и объятие, и легкий поцелуй. Как и во многих других ситуациях, жест при выражении благодарности является лишь сопровождающим словесные фразы, он не может стать в данной ситуации невербальным заместителем словесных формул. Существуют специфические выражения благодарности, словесно описывающие жест и обычно им сопровождаемые. Это обычно стилистически повышенное выражение благодарности за какой-либо благородный поступок.

Колуңуздуберинизчи! Iwanttoshakeyourhand. MayIshakeyourhand?

Специальной формулой благодарности аудитории за внимание к выступлению является выражение «*Көңулбурганыңыздаручунырахмат»*

«Thank you for your attention».

Таким образом, проведенный анализ формул благодарности в кыргызском и английском языках выявил существенные сходства и различия в семантико-прагматическом содержании. Ситуа-

ции и аспекты взаимодействия людей в их повседневной жизни часто повторяются и потому стереотипны. В свою очередь повторяемость и стереотипность жизненных ситуаций привели к образованию целых "шаблонных" фраз, которые в лингвистической литературе называются стереотипными высказываниями, предложениями-формулами, устойчивыми фразами общения.

Литература:

1. Абу Али Ибн Сина. Легендагаайланганөмүр. Ф.:Кыргызстан. 1985.
2. Абдраманов Ш.Тарыхтагыактактар.Б.: 2011.
3. Баялинов К. Ажар. Фрунзе, «Кыргызстан», 1982.
4. Фармановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. Москва.,1982.
5. Фармановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. Москва, 1989.
6. Касымбеков Т. Сынган Кылыч. Б.: Кыргызстан, 1998. -712 б.
7. Карнеги Д. М.: Прогресс, 1989.
8. УбукеевА. Арнамыздынуулу. Ф.: 1979.
9. JamesHerriot. All Creatures Greatand Small. Bantam Books. New York, 1980.
10. Paulo Coelho. Zahir. Washington,1994.

* * *

Ар қай тілдердегіризашылыкбилдирүгәарналган макала.

Кыргыз және англистил мәдениетин деризашылыктын қолданунынтурлэри. Макалад акыргыз және англистилдерин дегири зашылыктын салыстыру анализи карастырылған.

* * *

This article is devoted to gratitude expressions in different systemic languages. Types, usage and application of gratitude in Kyrgyz and English cultures. Article is given comparative analysis of Kyrgyz and English gratitude.

Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы шығармашылығы

Б. А. Абдуллина

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихында өзінің ерекше шығармашылық өнерімен айқын із қалдырған әнші-ақындардың бірі – Ыбырай Сандыбайұлының шығармашылығы жайында сөз болады. Үкілі Ыбырай ән-әуендердегі ежелгі халықтық сарын мен сал-серілердің өнерпаздық дәстүрінің жалғастығы әсерлі баяндалады.

Қазақ ақындары - өз халқының перзенті, сондықтан да олар халық өмірінің өзекті құбылыстарын келістіре жырлауды мұрат етеді. Алдымен қоғамдық мәні бар оқиға-болмыстарды поэзияның сиқырлы тіліне аударып, сол арқылы оқырман сезімін оятады.

Өлең - әдебиеттің көне саласы, бірақ жасаған сайын жасара түсетін жанды саласы. Өлең үрпақтан үрпаққа көшіп, талай заманды, талай жанды таң қалдырып келе жатқан аса биік, парасат көзі. Өлеңнің тегі, тарихы, теориясы, құрылысы, әсері туралы түсінік, мағұлмат көне заманнан бері бар. Осының бәрінен поэзияның адам өміріндегі ерекше орны аңғарылады. Адамның күнбе-күнгі тіршілігінің, рухани қалпының сәулесі екені сезіледі. Сондықтан да поэзия сырына үңілу әр уақытта қызғылықты, әрі маңызды. Әсіресе, кешегі, соңғы заман поэзиясы қыры мен сыры мол дүние болып танылады. Сондықтан да сан алуан тілде туып жатқан поэтикалық шығармаларды түбегейлі зерттеу, оның әр заманға лайық қалпын, бағыт-бағдарын тексеру - әдебиет туралы ғылымның міндеті.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихында өзінің ерекше шығармашылық өнерімен айқын із қалдырған әнші-ақындардың бірі – Ыбырай Сандыбайұлы. Ол халық арасында және кейінгі үрпаққа Үкілі Ыбырай деген атпен мәлім болған.

Ыбырай Сандыбайұлы 1856 жылы Ақмола облысының, Көкшетау уезіне қарасты № 5 ауылда, Сандыбай бұлағында туған. Арғы атасы Сәбден батыр Абылайдың жорықтарына қатысқан. Сәбден батырлығымен қоса, он саусағынан өнер тамған зергерлігімен ел аузына ілігеді. Ыбырайдың қисса-дастандарды, тіпті «Мың бір түн» ертегісінің өзін өлеңмен жатқа айтуы – нағыз туа бітті таланттың ғана қолынан келетін іс. Ол өлеңді жазып шығармаған, суырыпсалма

ақын ретінде домбырамен сүйемелдеп, жатқа айтып таратқан.

Ыбырайдың ақын, әнші, сазгер болып қалыптасуына өзінің алдындағы Біржан сал, Орынбай, Ақан сері сынды әнші-ақындар мектебі айрықша әсер еткен. Ыбырай бала кезінде түсінде Нүркей, Орынбай ақындарды көріп, батасын алған екен. Кейіннен Нүркей ақынның қасына еріп жүрген өзімен замандас Балуан Шолақпен де дос болған.

Ыбырай Сандыбайұлының өмір жолы өзінің өлеңдерінен айқын аңғарылып отырады. Жасы үлғайған шағына дейін ол өлең жазып, ән шығаруын бірде тоқтатқан емес. Үкілі Ыбырайдың артында мол мұра қалды.

Қазақ халқының рухани мұрасында сөз өнері мен саз өнері, яғни поэзия мен музыка, өлең мен әуен тығыз астасып жатыр. Ертерек кезеңде ақындардың әрбір өлеңі домбыраның немесе басқа да бір саз аспабының сүйемелдеуімен белгілі бір әуенге салынып орындалатын болған. Сол себепті де өлеңнің авторы ақындықпен қатар сазгерліктен де, әншіліктен де құралақан болмаған [1].

Ыбырай ең алдымен туған халқының аса бай ауыз әдебиетімен жете таныс болды. Ондағы тамаша дәстүрлерден нәр алды. Халықтың күнделікті өмір салты, әдет-ғұрыптары, дағдылары болашақ әнші-ақынның қалыптасуына аса зор ықпал етті. Халықтық әдеби мұрадан молынан сусындап өскен Ыбырай осынау өнердің қыры мен сырын, айналадағы табиғат көріністерін, аң қағудың қызықты да қызу сәттерін, аңшының ішкі сезімін әсерлі де нанымды суреттейді.

Үкілі Ыбырай нәр алған тағы бір тағылымды бастау – қазақтың үлттық саз өнері, халықтың музыка мұрасы. Ыбырай жастайынан өнерге бейім болды. Келе-келе халық музыкасын жете меңгерді. Ақынның ән-әуендерінен ежелгі халықтық сарын, содан бергідегі Ақан сері, Біржан салдардың өнерпаздық дәстүрінің әсерлі іздері айқын байқалады. Түтастай алғанда, Үкілі Ыбырайдың шығармашылық мұрасы сонау ауыз әдебиетінен бері қарайғы халықтың поэзия мен музыканың асыл қоспаларынан бастау алатын және оған қоса жаңа арналармен толығып, жаңарған, жаңғырған дария іспетті.

Ақынның шығармашылық мұрасының негізін сұлу сазды ән-өлеңдер құрайды. Өнерпаздың ел арасына тараған сұлу да ырғақты ән-өлеңдері аса мол. Атап айтқанда, Ыбырайдың шынайы суреткерлік талантын танытатын «Жиырма бес», «Шалқыма», «Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа», «Гәкку», «Маңмаңгер» сияқты көптеген өлеңдерінде ақынның өз өмірінің айшықты түстары әсерлі баяндалады.

Аралап таныс болдым ой мен қырға,
Ән салып ел ішінде болып жорға, -

деп «Шалқыма» әнін бастағаннан-ақ әншінің үміт-арманы мен асқақ тұлғасы көз алдыңа елестеп қоя береді.

Ыбырай – дала әртісі. Бұған дәлел – белгілі ғалым Е.Ысмайловтың «Әдебиет жайында ойлар» атты кітабында келтірілген Омар қарияның сөзі дәлел [2].

Ыбырай да Ақан серіге ұқсап, жүйрік тазы, алғыр құс ұстайды. Тап осындай қыран құс пен дала тағысының айқасын, аңшының психологиялық көңіл-күйін шебер мүсіндеген көркем лирика Абайдан кейінгі қазақ ақындарына үлгі болды.

Лирика – ақынның көңіл күйінің көрінісі. Демек, қай ақынның қандай өлеңін алып қарасақ та, одан ақын басындағы өмір кезеңдерінің белгілі бір сәтін көретініміз анық. Ондай өлеңдерді оқи отырып, ақын өмірбаянының кейбір түстарын еске түсіретініміз заңды. Ақын өзінің лирикалық кейіпкерінің жай-күйі арқылы өз жанының сезім толғаныстарын, көңіл күйін бейнелейді. Үкілі Ыбырайдың ән-өлеңдерінде де осы қасиет айқын байқалады.

Ақынның жастық шақ, махаббат жайындағы ән-өлеңдері ерекше бір сырлы сезімге толы болып келеді. Ыбырайдың қаламынан сұлу ырғақты, жаңа үнді терең мазмұнды күрделі лирикалық өлеңдер туады. Сондай шығармаларының бірі - «Қарақат көз». Бұл өлеңінде ақын халықтық поэзия дәстүріндегі суреттеу тәсілдерін орайымен пайдалана отырып, ару қыздың тартымды тұлғасын, сұлу сипатын аса нанымды бейнелеп берген. Үкілі Ыбырай өлеңінде осы тәрізді көркем суреттер өте көп. Ол өлеңдегі көркем сөздің ұйқасын, айтылуы мен естілуін, әнді орындаудағы екпін ырғағын дыбыстың сан алуан толқындарына бағындыра білген. Ол адам жанының тереңінде жатқан құпия сырларын қозғайтын ойнақы сөздер мен үнді және әдемі әуендерді шебер мәнерлей білген.

Сан қырлы өнерпазға тән құбылмалы мінез дағдылары Ыбырайдың ән-өлеңдеріне де әсер етпей қалмаған. Сол себепті оның әндері мен жырлары бірде қайралған қылыштың жүзіндей өткір, енді бірде ойнақы әзілге толы, ал кейде терең философиялық иірімдерге бай болып келеді. Ақынның туындыларында өмірдің, адамның жарастықты көркем қалыптары, жастық шақтың нәзік сырлары әдемі өріліп жатады. Өзінің шығармаларында ол, негізінен, замандастарының жан дүниесін, сезім әлемін жыр-

лайды. Бұл оның шығармашылығындағы ең өзекті тақырыптардың бірі.

Ыбырай – сұлулық, ғашықтық сезімдерді тамаша жырлаған ақын. Осы тақырыптағы өлеңдері әуенсіз-ақ сыңғырлап, жаныңды жадырата түседі. Сондай сұлу туындылардың бірі- «Гәкку». Әннің шығуына Үкілі Ыбырайдың жеке басындағы нақты жағдай себеп болған. Ақынның өзінің ғашық жанына деген кіршіксіз таза сезімін, ынтықтығын жыр жолдарын түсіріп, ғажайып әуенмен көмкереді. Қарап отырсақ, бұл шығармада шын мағынасындағы құдіретті поэзия мен мәртебелі музыка толық үйлесім тапқан. Лирикалық кейіпкер бірде ғашығын айдын көлде кербездене таранған аққуға баласа, бірде дарияның ортасында толықси сырғыған қоңыр қазға ұқсатады. Енді бір сәтте әсем әуен сиқырына қорғасындай балқып отырған сұлу қызды көреді.

Үкілі Ыбырай – айтыскер ақын, ол өзінің ұстаздары Біржан, Ақан, Орынбай, Нүркей, Шөже т.б. ақындарымен кездескенде, үнемі өлеңмен амандасып, зілсіз сөз қағысады екен. Ыбырайдың белгілі айтыстары бар. Ол – Күдайберген, Доскеймен және Есімбет ақындармен айтысы. Доскеймен айтысы, осы жанрдың қалай туып, қалай өрбуіне айқын айғақтың бірі. Оның суырыпсалма ақындығында мөлшер жоқ сияқты. Аузынан шыққан сөздердің өлшемі, ырғағы, үйлесі қалайша дәл түсе беруіне қайран қаласың. Бұл жағынан өлеңнің тынымсыз ағып жатқан өзені сияқты. Ол мақтауын да, сынауын да қатар жүргізеді мысалы, Шериді мақтағанда аспандатып жібереді де, жамандағанда жерге кірер жарықшақ таптырмады. Сол өлеңдер үстінде байқататыны: әр рудың тарихына, белгілі адамдарының жақсы-жаман қылығына жетік, ондай мәліметтерді қайдан жинауына, қалай көп білуіне таң қаласың. Сонымен қатар Есімбетке Ыбырай өзін таныстырғанда кім екенін айтып былайша өлеңдетеді:

Есеке, Арғын болсаң жақыныңмын,
Олжа алған осындайда батырыңмын.
Атығай, Қарауылдан шығып жүрген,
Ыбырай бесті жүйрік ақыныңмын, -
дей келіп,
Өлеңге өлең сата келгенім жоқ,
Өзімде өлең десең он екі арба, -
деп бұл жағынан байлығын да айтып қояды.

Жасы үлғайып, ел ағасы атанған шағында Ыбырай заман туралы, өмір жайлы терең толғаныстарға толы философиялық туындылар жазады. Өйткені Ыбырай секілді көкірек көзі ояу да сергек талантты тұлғалар елдің басындағы, халқының тағдырындағы әр алуан ахуал-күйлерді, ауыртпалықты көрмеуі, түсінбеуі, оған көңіл аудармауы, күйзелмеуі әсте мүмкін емес. Осындай сезім-күйлердің ізімен Ыбырай да бірқатар шығармалар жазған. Оның артында көптеген әндері мен өлеңдері қалды. Ол 1921 жылы «Мың бір түн», «Тотының тарауы» сияқты әңгімелерді дастан етіп айтып жүрген. Ыбырайдың әндері біздің заманда үлкен беделге ие болды. Оның «Гәккуі» «Қыз Жібек» операсында Жібектің негізгі ариясы. Сондай-ақ, Ыбырайдың «Ауа райы» «Ер Тарғын операсында» Ақжүністің әні болып енді. Мұның бәрі де дарынды композитор, асқан әнші Ыбырайдың шығармашылығында заманның алдын ораған прогрессивтік тілі, демократиялық негізі болғандығын дәлелдейді.

Жалпы, ақын-жырауларда әншілік қасиет, орындаушылық қабілет, композиторлық бейімділік, сан қырлы икемділіктер бар. Осындай қасиеттер өлеңнің мазмұны мен түріне жылуы мен жарығын тегіс таратып, мол төгеді. Өлеңнің музыкалық дыбыстарға, сұлу үйқасымдарға, әуезді ырғаққа құрылуы - ақындық болмыстың ішіндегі әншілік, орындаушылық өнермен сабақтас. Орындаушылық шеберлікті айтқанда, әсіресе, ақынның сәнді қимыл- қозғалыстары, от шашқан көздері, кей кезде қасты қозғап, кірпігін қағып-қағып өзгеруі, бас-аяқ, қолдың, бүкіл дененің көңіл-күймен, сөз бейімімен, ән ырғағымен үндесе аса бір сәндікпен қозғалуы, үкілі домбырасын ырғап немесе аспанға атып қағып алуы - осының бәрі де жырдың толқынды ырғағына бағынады.

ХХ ғасырдың басындағы қазақ топырағындағы тарихи-экономикалық және әлеуметтік-рухани өзгерістер, патша тарапынан жүргізіліп келген отаршылдық саясат ақынның көңіл-күйі мен өмірлік көзқарасына әсер етпей қалмады.

Ыбырай - өз заманының өнер жүлдызы. Ол қазақтың халықтық музыкасын дамытуда қаншалықты биікке көтерілсе, лирикалық өлеңдерімен қазақ поэзиясында да елеулі орны бар ақын. Айшықты әуен мен оның сөзін өзара әсем үндестікте жеткізе білу - әнші ақынның асқан шеберлігі. Үкілі Ыбырайдың інжу-маржандай сұлу сазы, ерке назды ән-жырлары халқымыздың рухани мұрасына қосылған сүбелі үлесі [3].

Сонымен, ХІХ ғасырдағы дәстүрлі ақындар поэзиясы халық арасында айрықша кең тыныс таты және бұл сал-серлік өнер фольклор нысаны ретінде көрінуімен қатар, жаңа лирикалық көңіл-күй, сезім жырларының ғажап үлесі. Ақындар поэзияның күрделі әлемін құрайтын

ауыз әдебиетіне тән өрнектерді, дәстүр мен мәдени сабақтастықты анықтау, ортақ және даралық ерекшеліктерді тану, халықтық, эстетика, фольклордың көркем түрі мен мәнерлі де бейнелі сөз жасаудың эволюциясы, өзіндік стиль, ұлттық дүниетаным табиғаты сияқты мәселелерді зерттеудің маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. Ысмайлов Е. Ақындар. Алматы, 1956 ж.
2. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 2 т., А.1979, 191-193бб.
3. Қазақ халқының көне шежіресі. Қазжан Сұрғановтың қолжазбаларынан.

* * *

В статье рассматривается творчество поэта-музыканта Ибрая Сандыбайулы, оставившего след в истории литературы и искусства.

* * *

The article touches upon the creative activity of the poet and the musician Ibrai Sandibaiuly who made great contribution into literature and history of art.

Қазақ драматургиясының зерттелу жолдары

А. Абжалова

Сүлейман Демирел университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада 30-40 жылдар аралығындағы «Ұлы Отан Соғысы және соғыстан кейінгі жылдары» Совет драматургиясының жақсы үлгілері саналған шығарамалардың аудармалары тарқатылады. Оны сахналаған сәтте кездесетін қиындықтар және олардың ұлттық нақышта ерекшеленуі жайында айтылады. Драма өнері мен әдебиеттің арақатынасы ашылуы, жалпы драматургия тарихына шолу жасалып, тәуелсіздік кезең драматургиясына талдау жүргізіледі.

Қазақ әдебиетінің тамыры терең театрмен сабақтас саналатын жанрының бірі - драматургия саласы екені баршаға аян. Ол сонымен бірге, театр өмірінің шешуші құралы іспеттес. Драматургия тартымды тартысты болса сахналанған көрініс те көрермен тарапынан жақсы бағаға ие болары сөзсіз. Драматургия саласының әдебиеттің басқа жанрларынан артық ерекшелігіне тоқталсақ: - ол адамның жан дүниесіндегі асқақ сезімдер мен жалынды сан-салалы арпалыстарын психологиялық сипатта көрініс тауып, кісінің жан-жарасын көрерменге табиғи түрде бере білу, өмірдегі мәселелерді айқын да шынайы бейнелеп жеткізу болып табылады. Яғни драмалық шығармалар- екі бағытта өрбиді. Алғашқысы - көркем әдебиет қалпындағы нұсқасы болса, кейінгісі- оның сахналық түрғыда көрініс табуы. Бұл екеуін бір-бірінен ажыратып қарастыруға болмайды. Себебі, драма-сахна үшін де көркем шығарма үшін де аса рухани құнды жанр болып табылады. «Театрдың жаны- драма»- деп Гоголь айтқандай, драмалық шығармасыз сахналық өнердің тууы мүмкін емес! Әдебиетте күн санап дамып келе жатқан драмалық шығармалар қоғамда өз бағасын алуда.

Ұлттық нақышта бастау алған драмалық шығармалармен қатар, Кеңестік пьесалардан бөлек классик пьесалардың аудармалары сахналана бастады. Оларды қою арқылы, ең алдымен қазақ халқының жұртшылығын неше алуан тарихпен, сан алуан ұлттарды, қоғамдардың, топтардың өмірімен таныстырды. Атап айтсақ: К. Треневтің «Любовь Яровая, классикадан Гогольдің «Үйлену», «Ревизор» т.б. пьесаларды қойып азды-көпті тәжірибе алмасып пайдалы нәтижелер алуға болады деген көзқарас болғанмен 1930 жылы алғашқы жартысында аударма пьесаларды қоюға театрлар ерекше мән бере бастады.

Негізі-драматургияның тапшылығынан болса керек, дегенмен, аударма дүниелер қазақ сахнасында көрермен жүрегіне бірден жол таба алмады. Қазақтың қаны тұла бойында түнған ұлтшылдарымыз пьесалардың қабылдауына мүмкіндік бермей, тікелей карсы шығып, ұлттық санаға кереғар деген пікір топшылағанмен ол күрес ұзаққа бармады. Себебі: «Туған

театрдың келешегін ойлап ой толғаған біршама ілгері ойлы жазушылар мен драматургтердің кертартпа пікірлерге тойтарыс беріп, «Ол орыс совет драматургиясы мен классикадан үйренуді ең шартты міндет, мектеп жолы»- деп санады. Бұл күрделі әрі жауапты мәселе театрдың әр кезеңдерінде әртүрлі шешімін тауып келеді.[1]

Алғашқы театр 30-40 жылдар аралығында «Ұлы Отан Соғысы және соғыстан кейінгі жылдары Совет драматургияның жақсы үлгілері саналған Погодиннің «Ақсүйектер», «Досым», «Мылтықты адам», Островскийдің «Найзағай», «Таланттар мен табынушылар», М. Горькидің «Шыңырауда», Шекспирдің «Отелло», «Асауға-тұсау, Мольердің «Сараң», Н. Хикметтің «Фархад-Шырын» аудармалары сахналанды.

Жалпы алғанда, театр-әлемдік өнер қазынасының тай қазаны іспеттес ауқымды ұғым санаты. В. Шекспир «Бүкіл әлем- театр» дегенде – ақын, жазушы, суретші, сәулетші, мүсінші, сазгер, балет, әнші тіпті дөңгелек жер үстіндегі тіршілік иелерінің туғызған әрекет мұраларының синтездік жиынтық құбылыстарын театр қарекетіне еншілегені мәлім. Эсхиль, Эврипид, Аристофан, Шекспир, Данте, Гете, Мольер, Кальдерон, Пушкин, Гоголь, Достоевский, Чехов, Вишневский, Әуезов, Айтматов - түгел театр.

Бах, Бетховен, Құрманғазы, Тәттімбет, Чайковский, Шостакович, Прокофьев музыкалары да театр.

Рафаель, Микеланджело, Рубенс, Айвазовский, Египет пирамидалары, А. Ясауи мазары - театр емей немене. Мәселе- жер жүзі ұлылары мен ғұламаларының туындыларымен тілдесе білуде жатыр» [2] - деп көрнекті театртанушы Маман Байсеркенов театр ұғымына кең мағлұмат жасап өтеді.

Жалпы ұлттық әлемдік драматургия мен әлемдік драматургияның сахналық материал тұрғысындағы бейне көрінісі – театр - сәулет пен сымбат, күй мен әдебиет әуенінен әсемдік құбылыс құпиясын құрыштай құйып шығаратын поэтикалық рухани ұстахана. Яғни театр – қиял әлемі. Ұлы сыншы: «Театр! Театр! Мен үшін сен неткен сиқыр сөз едің. Мен мынау айдай әлемді өзіңнің тылсым құпиясы мен құлпырып тұрған әсем көркімен тамсандырған күллі жер жаһанды сенен ғана көргендеймін. Тіпті, сонау мәңгі- бақи күн нұрына малынған көгілдір көк күмбез де, сүт сәулелі ашық ай мен түнжырай жымыңдаған сансыз жұлдыздар да, түнерген үнсіз ормандар мен жасыл тоғайлар әуен төккен дала да, тіпті, анау терең тыныстыдүлей теңіздің жартас жағалауға соғылып ақ көбік атқан тынымсыз толқындардың толассыз шулаған жабырқау үні де сенің қасыңда не тұрады? Сенің шүберек бұлттарың, бояу күнің, ай мен жұлдыздарың, сенің кенеп ағаштарың, сенің ағаш теңіздерің мен өзендерің менің ынтызар сезіміме зор сәуегейлік жасап, әлдебір құрметті сарғая күткен жан дүниеме сыр ақатарады. Әнеки, тасасына бой жасырған сиқыр әлемді көрмекке ынтығып менің сұғанақ көздерім қадалған тылсым шымылдық ысқыштың соңғы қағысынан соң-ақ сілкіне әуелеп көкке көтеріліп кетті... Еміс- еміс соққан жүрек алқынып, еріндерде дем біткен, тек сиқыр сахна ғана әсемдікке оранып, ғажайыпқа бөленген»,- деп тебірене жазады.

Иә, театр -тылсым дүние.

Театрдың «тылсым дүниесінің» киелі кілтін қолына ұстаған суретші ғана сахнаның «сиқыр» сандығын аша алады. Алдына- әлемнің күллі «құпия» қазынасын аядай сахнаға сыйдырам деп мұрат қойған суретші ғана нағыз өнер идеалына ие болады.

Драмалық шығармалар - әдебиет саласының күрделі жанрларының бірі екенін жоғарыда айтып өткеніміздей қазақ әдебиеттану ғылымында күн тәртібінен түспей келе жатқан күрделі мәселелер - жанрлардың табиғатын теориялық тұрғыдан айқындау, генезисін саралау, көркемдік әдістер мен әдеби ағымдардың ерекшеліктерін анықтау, әдеби-тарихи сабақтастықтың және фольклордың бүгінгі әдебиетіміздің көрінісі.

Қазақ әдебиеттану ғылымы туып, қалыптаса келе әдеби жанрларды жеке-жеке зерттеу ісі, қолға алынып, бұл салада елеулі еңбектер жасалды.

Қазақ драматургиясы туралы Ә.Тәжібаев, «Қазақ драматургиясының очеркі» (1960), Р. Рүстембекованың «Қазақ Совет комедиясы» (1975), М. Дүйсековтің «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі (1977), Е. Жақыповтың «Дастаннан драмаға» (1979), Н. Ғабдуллиннің «Ғ.Мүсірепов-драматург» (1982) сынды арнаулы еңбектері жазылған болатын.

Диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашуды діттейтін драматургия сахнаға қойылу үшін жасалады. Жанрдың осы ерекшеліктерін ескерген театр сыншылары Б. Құндақбаев, А. Тоқпанов, Қ. Қуандықов, О. Қайдалова, У.Садықова, Ә. Сығай, Б. Нұрпейісовалар еңбектерінде драматургия хақында аса құнды пікірлер бар. Әйтсе де, драматургияның ішкі заңдылықта-

рын, оның жанрлық түрлері, теориясын айқындауды драмалық шығармалардың тарихи сипаттамасын жасауда осы саланың аса білгірі ғалым Р. Нұрғалиевтің еңбектерін ерекше атап өткеніміз жөн.

«Қазақтың театр өнері біздің заманымызда басталғанына біз қуанамыз. Бірақ, сол қуанышпен бірге бұл сияқты ірі өнердің келешегі үшін жауапты екенімізді де ұмытпауымыз керек. Сондықтан бұл мәселеге үлкен сақтықпен кірісіп, көп ойланып, ептеп бастау керек.» [3] - деп сахна өнеріне аса жауапкершілікпен қараған. М. Әуезов, шын мәнінде қазақ драматургиясының, театр сынының, сахна өнері теориясының негізін қалаушылардың бірегейі болды. Ұлттық театрды қалыптастыруда оған арқаунегіз болар рухани көздерді іздестіре келе, М. Әуезов ондай рухани арнаны фольклордан тапты. «Осы мақсатпен заманның шаңы басқан ескіні тексеріп қарасаң, театр өнеріне елдің ескі салты, ескі өнері беретін жем өте көп деймін, дей келіп, «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» атты мақаласында ол - шынында, ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп, келіп өлеңмен, әнмен айтылатын көп ақындар өз заманында театр жасамай, не жасады?... тапқыштық, шешендікпен аты шыққан Жиренше, Алдаркөсе бар, бұлардың барлық өмірі толып жатқан комедия.

Ел сауығында ақыл, өсиет сияқты ой-санаға дем беретін үлгіні кіргізу керек болса, ертеде заман шерін айтып сарнаған Асан қайғы, толғау айтқан Бұқар сияқты жырауларды тірілту керек. Тақпақ айтқан билерді, естірту, жоқтау өлеңдерін айтқан ақындарды, қобызбен сарын айтатын бақсыны, сыбызғымен күй шығарған күйшілерді тірілту керек. Соларға болымсыз мәдениет исін сіңірсе, әлі ел өнері тіріліп, әрі театрдың іргесі құрылады. [4]- деп қорытады. Өзінің саналы ғұмырында отызға тарта драмалық шығармалар мен сахна өнері жайлы жүздеген мақалалар жазған М. Әуезовтің төл туындыларында «елдің ескі салты, ескі өнерінен тірілткен» асыл қазыналарының бірі де шешендік сөздер еді.

«Жанр - әрқашан өзі, әрі жаңа, жанр әдебиет дамуының әрбір жаңа кезеңінде, әрбір жаңа шығарма тұсында қайта туындап жасарады...- деген М. М. Бахтин пікірін [5] ескерер болса, қазақ тыныс –тіршілігінен ерекше орын алған шешендік өнердің қазақ драматургиясындағы, оның шырқау шегі іспетті М. Әуезов шығармашылығындағы көрінісін, зерттеу қажетті һәм абыройлы іс болмақ.»

«Суретті әдебиет ішінде көпке жететін дегені дөп тиетін, әсері мол болатын түр- драма» - [6] деп жазған М. Әуезов қазақ фольклорының жай ғана еліктеушісі емес, шын мағынадағы мұрагері жаңа сипаттағы туындылар берген жасампаз суреткер болды. Халықтың ежелден бері сақтап, келе жатқан фольклорлық мұралары – батырлық, ғашықтық тарихи жырлардың тақырыбы мен сюжетін негізге ала отырып, ол - «Еңлік-Кебек», «Айман-Шолпан», «Қара қыпшақ Қобыланды», «Бекет» сынды уақыт сынына төтеп берген драмалық шығармаларды жазды. Бұл пьесаларында драматург ауыз әдебиетіндегі тақырып пен сюжетке, жалпы дербес шығармаға жаңаша мазмұн мен форма берді. Жаңа үлгідегі өнер туындыларын жасады.

Мысалы: Академик Зейнолла Қабдолов драматургиялық шығармаларды төмендегідей анықтайды. «Драматургиялық шығарма тек қана диалог пен монологқа негізделген. Сахнада сөйлейтін тек персонаж ғана, автор сахна сыртында, залда қалады. Автор қай сөзді қалай айту керектігін режиссер мен актерға жақша ішінде көрсеткені болмаса, дәл спектакль үстінде ол дәрменсіз. Әр кейіпкердің не айтып, не қойғанын немесе неге олай дегенін түсіндіріп, залда отырған әр көрерменнің құлағына сыбырлап жүру автордың қолынан келмейді.

Демек, драмадағы ең басты, ең негізгі нәрсе-тіл. Пьесағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дөп тиердей дәл, мағыналы, мәнді болуға тиіс. Драма тілі тұжырымды қысқа түйінді болады. Өйткені романда бір бетке созылатын шындық пен суретті пьесады бір ауыз сөзбен беру қажет. Ал әр сөз, әр сөйлем сол сөзді айтқан кейіпкердің мінезін аңғартып, өзін танытуы шарт. Міне, осындай шығарманың тек қана кейіпкер сөзіне құрылуы – драмадағы екінші қиындық.[7]

Драмадағы дауыс ырғағындағы күрделі нәрселердің бірі - екпін мәселесі. К.С. Станиславский екпінге сөздегі мағыналық дәлдіктің элементі ретінде баға береді. «Екпінді дұрыс пайдалану оны сөздегі керекті жерге қою ғана емес, сондай-ақ, қажетсіз сөздерге екпін түсірмеуден де байқалады»,-[8] дейді ол. Екпін дұрыс қойылмаған жерде сөздің мақсаты мен мағынасы ауысып кетуі де мүмкін. Кейде екпінге байланысты сөз алғашқы мағынасын жоғалтып кері мағынаға ие болады. Мысалы: «Ер жеткен соң астанаға барасың. Білім аласың» - деген сөйлемдегі екпін расында да біреудің астанаға баратынын білім алатынын білдіреді. Бұл ха-

барлы сөйлемді айтушы адамның эмоциясы екпінге онша әсер етпейді. Ал енді, «Мен жіберсем барасың, мен берсем аласың!»- деген лепті сөйлемдегі «барасың, аласың деген сөздердегі эмоция бүйрықты шартты шешімді білдіреді де, қаратып айтылатын адамның бармай қалуы да, алмай қалуы да мүмкін екенін ұқтырады. Демек, «Көңіл толқынына сай дәл айтылып, табиғи шығуы актердің екпін қоя білу шеберлігіне әбден байланысты.» [9]

Жалпы қорыта алғанда, театрдағы драма өнері мен әдебиеттің біте қайнасатын түстары өте көп. Қоғамда да алатын орны ерекше. Әдебиеттің осы түрін зерттеп, елеп-екшеп, ой қорытқан ғалымдарымыз көптеп саналады. Олардың қай еңбегін алып қарасаңыз да түнып түрған зерттеулер мен ізденістердің, астарына үңілеріңіз анық. Алдағы күннің еншісінде бұл саланың әлі де ашылмаған түстарына көп мәнмағына беріліп, зерттеп-зерделеу жас ғалымдарға ізденушілікті жүктеріне сенім артамыз.

Әдебиеттер:

1. Қ. Қуандықов. Түңғыш ұлт театры. – Алматы. – Алғашқы театр «Жазушы» баспасы – 1969 жыл. – 212 бет.
2. М. Байсеркенов. Қойылым мен қолтаңба. – Алматы: Өнер, 1983. – 280 б.
3. Әуезов. М. Жалпы театр өнері мен қазақ театры. // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 3 т. – 36 б.
4. Әуезов М. Жалпы театр өнері мен қазақ театры//Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 3 т. – 37-38 б.
5. Бахтин М. Проблемы поэтики Ф. Достоевского. – М.: Советский писатель, 1972. – С. 172.
6. Жақсы пьеса–сапалы әдебиет белгісі/Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1983. – т. 17. – 11 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 271 б.
8. Рампа у микрофона. – С. 127.
9. Станиславский К.С. Работа актера над собой. – т. II. – С. 505.

* * *

В статье рассматриваются переводы избранных сочинений советской драматургии 30-40-х годов периода Великой отечественной войны и послевоенного периода, их популярность и национальная идентичность. Делается попытка анализа в целом драматургии в период независимости.

* * *

This article describes the translation of selected works of Soviet drama 30-40's "World War II and the postwar period." In particular, the problem of national identity of their popularity. Including through the disclosure of dramatic art and literature, as well as the overall review of the history of drama attempts to analyze as a whole drama in the period of independence.

Дефиниция как основное средство раскрытия значения термина

А. М. Ахметбекова

докторант PhD КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы

Аннотация. В данной статье рассматриваются форма и содержание дефиниции как основного способа фиксации термина, описываются основные требования, предъявляемые к дефиниции, а также исследуются её типы на примере лингвистических терминов.

Одним из важных факторов признания лексической единицы языка для специальных целей в качестве термина является наличие дефиниции. В терминологии дефиниция не может существовать изолированно. Прежде всего, она рассматривается как часть общей информации, фиксирующей термин. Следовательно, дефиниция является лишь частью семантической спецификации, включающей в себя морфологические, синтаксические и иногда прагматические особенности. Дефиниция может с необходимой степенью достоверности отразить главные информационные характеристики предмета, т.е. однозначно указать на него, обнаружить его среди других предметов и выделить его системные особенности. Дефиниция служит для того, чтобы определить сущность термина для дальнейшего его употребления в определенной сфере деятельности. Лингвистическое описание значения термина является вполне достаточ-

ным для дефиниции. Отсюда следует, что основная цель любого терминологического словаря – выявить значение термина и зафиксировать его в виде дефиниции. В процессе фиксации термина отражается совокупность признаков предмета, необходимая и достаточная для выделения его среди других предметов (терминов).

Термином считается слово или словосочетание, служащее для однозначного и точного обозначения специального, научного понятия в определенной системе специальных понятий (в науке, технике, производстве). Термин всегда имеет дефиницию и занимает определенное место в системе. Они в равной степени репрезентируют понятие, т.е. термин как словесная номинативная единица равен своей дефиниции, в свою очередь, дефиниция, представляющая собой построенную фразу, соответствует объему понятия и передает его основное содержание. Дефиниция относится и к понятию, и к термину, а термин именует понятие и устанавливается с помощью дефиниции. «Дефиниция – это словесное выражение тех специфических особенностей, которые отличают данное понятие от смежных с ним, перечисление существенных признаков дефинируемого предмета, явления, которые репрезентируют понятие. Дефиниции составляют неотъемлемую часть любой научной теории» [1, с. 162]. Так, например, дефинируя термин *билатеральный* можно отличить данный согласный звук от других согласных *(носовых, фрикативных и т.д.)*. ***Билатеральный*** *– (bilateral consonant) боковой согласный, при произнесении которого воздух проходит с двух сторон языка, смыкаемого с нёбной занавеской* [2, с. 67]. Таким образом, значение термина раскрывается в дефиниции, сформулированной в сжатой форме основного содержания понятия. Именно дефиниция отражает специальное понятие термина и определяет его содержательную точность и четкость.

В терминологии дефиниция необходима, так как требуется:

1) изначальная фиксация значения термина;

2) идентификация термина;

3) объяснение значения понятия для специалистов [3, с. 45].

Основная функция терминологической дефиниции – определить позицию термина в определенной структуре знаний. Терминологическая дефиниция удобно применяется к тем терминам, которые ещё четко не определены и которые, возможно, требуют дальнейшей спецификации. Также, многие термины требуют дефиницию для более полного анализа, чтобы установить их связь с другими терминами в определенной структуре знаний.

В логике и терминоведении существует ряд требований к дефиниции. Логические требования включают:

1. Нежелательность/недопустимость отрицательной формулировки дефиниции, то есть она не должна состоять из перечня признаков, отсутствующих у понятия, так как такой перечень не раскрывает содержания понятия. Существенные признаки предмета необходимо перечислять в утвердительной форме. Хотя, когда именно отрицания четко отграничивают данное понятие от других, то отрицательные дефиниции могут использоваться в качестве вспомогательных дефиниций.

2. Недопустимость логического круга, то есть понятие не должно определяться посредством такого понятия, которое само становится ясным только посредством определяемого понятия. Такая ошибка называется тавтологией – когда определяющее повторяет определяемое.

3. Включение только существенных признаков, то есть дефиниция должна быть точной, не содержащей двусмысленности и четко отграничивающей определяемое понятие от однотипных и сходных понятий.

Лингвистические требования включают:

1. Краткость. Дефиниция должна состоять из одного логически законченного предложения и не содержать избыточной информации.

2. Ясность, четкость. В дефиниции рекомендуется использовать только хорошо известные и однозначно понимаемые термины и термины, определенные в данной системе дефиниций.

3. Системность (содержательная, лексическая и синтаксическая) [4, с. 260].

Обсуждение требований дефиниции затрагивает проблематику дефиниции как средства фиксации содержания термина. Вместе с тем набор этих требований не только не постоянен от работы к работе, но и неоднороден по своему составу. Эта неоднородность становится особенно очевидной, если рассмотреть требования с точки зрения возможности их практического применения в ходе выработки оптимальных дефиниций. Вышеуказанные требования позволяют отделить хорошие дефиниции от плохих. В лингвистических терминах дефиниции с конкретным содержанием являются важным и

перспективным направлением исследований, имеющим непосредственный практический выход. Тем не менее, конкретизация этих требований не должна приводить к их абсолютизации, поскольку в практике создания словарей и учебной литературы избыточные элементы дефиниций, в том числе с неполными перечислениями, несут на себе важную функциональную нагрузку, хотя и вступают в противоречие с требованиями краткости и ясности.

Согласно языковой форме дефиниция термина иногда совпадает, а иногда не совпадает с её нормой. Наряду со словесными дефинициями термина существуют другие способы семантизации термина как схема, чертёж, картина, которые тоже могут выполнять функцию дефиниции и заменять её в словарной статье. Дефиниция термина выражается не естественным языком, а метаязыком. Следовательно, по форме выражения дефиниция термина может быть словесной (вербальной), состоящая из одного или несколько слов или одного предложения с прямым порядком слов и несловесной (невербальной), представляющая собой разного рода изображения. Данное разграничение позволяет определить степень развернутости дефиниции и степень семантизации термина в словаре.

Следует отметить дифференциацию разновидностей дефиниции из-за различий в полноте содержания понятия. В связи с этим максимально исчерпывающая дефиниция называется «толкованием», или «определением», а под «дефиницией» понимается лишь неполное раскрытие, но такое, что о неотмеченных чертах определяемого понятия ещё можно догадаться, или отличить по дефиниции одно понятие от другого.

Из такого понимания функции дефиниции вытекает правомерность стремления к созданию «терминов дефинитного типа» как имеющих такие наименования, которые раскрывают хотя бы некоторые из существенных характеристик явления, отражённого в понятии, и, следовательно, могут рассматриваться как неполные, но дефиниции, и в этом смысле относятся к числу «правильно ориентирующих терминов» [5, с. 12].

Содержание дефиниции нельзя назвать однотипным, поскольку интерпретация значений терминов варьируется от дефиниции к дефиниции. Данный факт объясняет существование различных типов дефиниции. Более разнообразными являются дефиниции с точки зрения их содержания. Выделение видов словарных дефиниций с точки зрения содержания должно основываться на объеме самого понятия дефиниции. Исходя из понимания словарной дефиниции как способа семантизации термина, лаконичного по форме и раскрывающего основные существенные и отличительные его признаки, в каждой дефиниции можно обнаружить следующее:

1) соотнесение определяемого понятия с более широким;

2) отличие определяемого понятия от смежных с ним понятий;

3) раскрытие сущности определяемого понятия через перечисление его существенных признаков.

Однако анализ словарей показывает, что “идеальные дефиниции” со всеми перечисленными содержательными признаками специального понятия встречаются не часто. Следовательно, по своему содержанию типы словарных дефиниций могут анализироваться в зависимости от способов отражения существенных и отличительных семантических признаков специального понятия.

Рассмотрим основные типы дефиниций, которые делятся по разным основаниям [6].:

1) по выполняемой функции – на:

а) **реальные** – дефиниции, в которых перечисляются существенные признаки предметов, мыслимых в понятии. Например, ***гипербола*** *(hyperbole) – фигура речи, состоящая в заведомом преувеличении, усиливающем выразительность, придающем высказываемому эмфатический характер* [2, с. 99]. В приведенном примере в определяющем понятии (Dfn) наблюдается перечисление признаков, характерных для определяемого понятия (Dfd).

Реальные дефиниции определяются через ближайший род и видовое отличие. Например:

1) ***Запятая*** *(comma) – знак препинания, разделяющий слова, группы слов или предложения* [2, с. 155].

2) ***Крылатые слова*** *(winged words) – устойчивые словосочетания, подобные пословицам и поговоркам, но происходящие из определенного литературного или исторического источника* [2, с. 212].

3) ***Палеография*** *(paleography) – наука, изучающая внешний вид и письмо древних рукописей с целью определения места, времени их написания и т.п.* [2, с. 309].

В вышеизложенных дефинициях ближайшим родом являются *знак препинания, устой-*

чивые словосочетания, наука. Всё остальное является видовым отличием.

б) **номинальные** (от латинского слова nomen – имя) – дефиниции, посредством которых взамен описания какого-либо предмета вводится новый термин (имя), объясняется значение термина, его происхождение и т.п. Например, *под* ***диалектом*** *понимается разновидность данного языка, употребляемая более или менее ограниченным числом людей, связанных тесной, территориальной, профессиональной или социальной общностью и находящихся в постоянном и непосредственном языковом контакте* [2, с. 131]. В данном примере дефиниция является номинальной, так как определяется термин, обозначающий предмет.

С помощью номинальных дефиниций вводятся знаки, заменяющие термины. Например, в физике термин *плотность* обозначается знаком ρ или термин *объём* обозначается как V.

Как видно, номинальные и реальные дефиниции различаются по своим задачам: объяснить значение термина или раскрыть существенные признаки предмета. Иногда значение термина объясняется путем указания на существенные признаки предмета, обозначаемого этим термином. Такое номинальное определение можно легко преобразовать в реальное. Например, номинальное определение термина *диалект* может быть преобразовано в реальное: ***диалект*** *– это разновидность данного языка, употребляемая более или менее ограниченным числом людей, связанных тесной, территориальной, профессиональной или социальной общностью и находящихся в постоянном и непосредственном языковом контакте.* Однако многие номинальные определения строятся без указания на существенные признаки предмета и, следовательно, не раскрывают содержания понятия, поэтому, строго говоря, номинальные определения определениями не являются.

2) по способу раскрытия содержания - на **явные** (указываются признаки, присущие предмету или явлению) и **неявные** (выявляются отношения, в которых находится определяемый предмет, явление с другими предметами, явлениями).

Явные дефиниции - дефиниции, содержащие прямое указание на присущие предмету существенные признаки. Наиболее распространенным видом явных дефиниций является дефиниция через род и видовое отличие. Они состоят из двух четко выраженных понятий – определяемого (Dfd) и определяющего (Dfn). Явные дефиниции могут быть представлены в виде равенства, в котором определяемая часть эквивалентна по объему определяющей части.

Различают следующие типы явных дефиниций:

1) ***атрибутивно-реляционные*** – дефиниции, в которых указывается ближайший род и видовое отличие, присущее только данному виду. В таких дефинициях видовым отличием являются качества (атрибуты) и отношения (реляции). Качества – это то, что присуще предметам самим по себе, а отношения – это проявления качеств во взаимодействии предметов с другими предметами. Например, *монофтонг (monophthong) – простой гласный или «одногласный», в отличие от дифтонга, трифтонга и тетрафтонга* (атрибутивная дефиниция) [2, с. 240]. ***Надставка*** *(added-on particle) – агглютинативная частица, обычно сохраняющая семантическую связь с тем (служебным) словом, из которого она образовалась* (реляционная дефиниция) [2, с. 247];

2) **генетические** (от греческого слова «genesis» – происхождение, источник) – дефиниции, в которых указывается происхождение или способ конструирования объекта, обозначаемого определяемым именем. Например, ***сложносочиненное предложение*** *(complex sentence) – разновидность сложного предложения, характеризующаяся синтаксическим равноправием составляющих его взаимозависимых единиц, объединенных ритмомелодически и сохраняющих относительную самостоятельность, несмотря на тесную смысловую связанность их друг с другом* [2, с. 429]. В данной дефиниции видовое отличие указывает на способ конструирования объекта;

3) **операциональные** – определения, в которых, в качестве видовой характеристики объектов выступает указание на некоторую операцию, посредством которой эти объекты могут быть обнаружены и обозначено их отличие от других предметов. Например, ***тяготение*** *– сочетание предикативного определения с подлежащим* [2, с. 481]. Отметим, что в операциональных дефинициях может отсутствовать ближайший род. В приведенном примере наблюдается только видовое отличие понятия, которое указывает на некоторую операцию.

Рассмотрев основные виды явных дефиниций, отметим, что к их числу можно отнести не только атрибутивно-реляционные, генетические или операциональные дефиниции, но и

реальные, и номинальные дефиниции. В приведенных примерах все дефиниции имеют и род, и видовое отличие, которые являются отличительной характеристикой для явных дефиниций. Несмотря на данную отличительную характеристику, основания у этих дефиниций разные. Реальные и номинальные дефиниции по выполняемой функции немного разграничены с атрибутивно-реляционными, генетическими и операциональными дефинициями, имеющими отличительный способ раскрытия содержания.

Неявные дефиниции не имеют четко выраженной структуры, вследствие чего отсутствует способ элиминации дефиниендума из того или иного контекста. При помощи определения через род и видовое отличие можно определить большинство понятий. Однако для некоторых понятий этот прием непригоден. Нельзя определить через род и видовое отличие предельно широкие понятия (категории), так как они не имеют рода. Не могут быть определены через ближайший род и видовое отличие единичные понятия, поскольку они не имеют видового отличия. В этих случаях прибегают к неявным дефинициям, а также к приемам, заменяющим дефиницию. Среди неявных дефиниций выделяются **контекстуальные** – возможность выяснить содержание понятия, не прибегая к толковому словарю, а через предлагаемый контекст. Всякий отрывок текста, всякий контекст, в котором встречается интересующее нас понятие, является в некотором смысле неявным его определением. Контекст связывает понятие с другими понятиями и тем самым косвенно раскрывает его содержание. Например*, морфемы могут быть отнесены к* ***морфемным классам*** *на основе тех окружений, в которых они встречаются. Каждое окружение предопределяет один и только один* ***морфемный класс****, а именно класс всех морфем, встречающихся в этом окружении.*

Отсюда следует, что явные дефиниции имеют форму равенства или совпадения двух понятий: сам термин и его дефиниция являются двумя понятиями, причем не имеющие принципиального значения, выражается ли каждое из них одним словом или сочетанием слов. В отличие от явных дефиниций, неявные не имеют формы равенства двух понятий.

Рассмотрев вышеизложенные типы дефиниции, отметим, что определение понятий играет важную роль в теоретической и практической деятельности. Выражая в сжатом виде знание о предмете, оно является существенным моментом в познании действительности. В любой науке всем основным понятиям даются дефиниции, причем в большинстве случаях более точная дефиниция понятий имеет не только теоретическое, но и практическое значение. Однако содержащаяся в дефиниции «сжатая» информация о предмете не может дать достаточно полного знания о нем. Изучить какую-либо науку только по ее определениям невозможно.

Раскрывая главное в предмете, определение или дефиниция позволяет выделить данный предмет, отличить его от других предметов, предостерегает от смешения понятий, от путаницы в рассуждениях. И в этом огромная ценность дефиниций в познании и практической деятельности.

Литература:

1. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Издание 4-е, стереотипное – М.: КомКнига, 2007. – 576 с.
3. Juan C. Sager. A practical course in terminology processing: with a bibliography by Blaise Nkwenti-Azeh. – Benjamins Publishing Company, John, 1990 – 254с.
4. Азаматова А.Х. Метаязык лингвистики: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 308 с.
5. Мельников Г.П. Основы терминоведения. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1991. – 116 с.
6. Грицанов А.А. Новейший философский словарь. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.

* * *

Бұл мақалада дефиниция қалыбы мен мазмұны термин мағынасын ашудың басты құралы ретінде қарастырылады; логика мен термин іліміне кіріспе тарапынан дефиницияға қойлатын басты талаптар ұсынылады; және де лингвистикалық терминдер негізінде дефиниция түрлерінің талдауы жасалады. Термин дефинициясын зерттеу жұмысы нәтижесінде, теориялық және тәжірибелік іс-әрекет кезінде ұғымдырды анықтап алу маңызды орынға ие екендігі анықталды. Дефиниция термин мағынасын анықтауға және оны басқа терминдерден ажыратуға мүмкіндік береді, түжырым жасауда ұғымдарды шатастырудың алдын алады.

* * *

This article is devoted to the form and content of the definition as the main means of disclosing the term meaning; basic requirements for the definition from the point of view of logic and terminology science; analysis of types of the

definition by example of linguistic terms. As a result of the research it should be noted that the definition of concepts plays an important role in theory and practice. The definition allows us to outline the term meaning, distinguish it from other terms and warns against mixing of concepts, confusion in reasoning.

Синергетическая природа речевого имиджа

О. Валикова

магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Данная статья посвящена теоретическому осмыслению синергетической природы речевого имиджа – объекта исследования лингвистической имиджелогии. Автор выводит имидж на уровень дискурса и его «энергообразующих» потоков.

В термин «синергетика» может вкладываться разное содержание. Наряду с его использованием в значении «слияние энергий» (Н.Л. Мышкина) о синергетике говорят и как о теории самоорганизации и совместного действия (И.А. Герман, В.А. Пищальникова). Особо важно подчеркнуть, что наиболее существенным «является не только слияние энергий/ самоорганизация, но и то, что речь идет об открытых системах высочайшей степени сложности, упорядочение элементов которых подчиняется особым – нелинейным – закономерностям; иными словами, первичным является *тип* системы» [1, с.351].

Синергетика пытается установить связь между макро- и микроуровнями бытия, между формами собственной, спонтанной организации [2, с.29]. Ее основной вклад в процесс научного познания связан с усвоением нелинейного взгляда на мир. Идея нелинейности может быть эксплицирована посредством многовариантности, альтернативности, путей эволюции; идеи выбора из данных альтернатив; идеи темпа эволюции. [2, с. 30].

Является ли имидж *открытой* системой? Исходя из таких его дефиниций, как пластичность, корректируемость, диалогичность мы можем говорить о существовании *хронотопа* имиджа, что обуславливает его динамическую природу и, соответственно, открытость с точки зрения пространственно-временных параметров (существование в конкретном этноспецифическом обществе на уровне взаимодействия с целевой аудиторией в определенный временной период). Слияние в *конструкте* имиджа онтологически разных категорий (знак, процесс, интенциональность и др.) подтверждает нелинейность внутренней системы имиджа, которая, скорее, радиантна.

Под синергетикой речевого имиджа мы понимаем взаимодействие всех порождающих его факторов, в результате которого происходит «слияние и содействие энергий», направленное на функциональную самоорганизацию пространства имиджа и определяющее смысловую дистрибуцию всех его ингридиентов. Энергия имиджа «подпитывается» различными энергопотоками: сенсорно-перцептивной образностью, знаково-символическим компонентом, действием превращенной формы в тексте и воздействием экстралингвистической среды. Рассмотрим речевой имидж с точки зрения его «энергообразующих» компонентов.

Концепт. Концепт как достояние индивида, по мнению А.А. Залевской, удачно описывается моделью психосемиотического тетраэдра, разработанной Ф.Е. Василюком. Концепция «трех образующих сознания» А.Н. Леонтьева – личностный смысл, значение и чувственная ткань - развита Ф.Е. Василюком следующим образом. Чувственная ткань трактуется как многомерная живая субстанция, пространство которой задается силовыми полями его узлов: предметным содержанием, личностным смыслом, культурой (значением) и языком (словом). Развивая эту идею, И.Л. Медведева говорит о слиянии чувственной и биодинамической ткани в формировании концепта как живого знания. «Именно поэтому в естественных ситуациях для носителя языка смысл слова слит с его значением и актуализируется в составе некоторого фрагмента образа мира при взаимодействии знания и переживания отношения к этому знанию» [1, с. 239]. То есть в концепте слиты значение и смысл, чувственная и биодинамическая ткань. Концепты синхронически стабильны, обладают постоянными связями с единицами того же порядка и совпадают для разных индивидов – это

объясняет тот факт, что имидж воспринимается аудиторией *сходно несмотря на индивидуальность образа, который лежит в его основе.* С точки зрения восприятия имидж – это концепт соответствующего уровня сложности (фрейм, гештальт, сценарий и т.д.). Это обусловлено самой природой человеческого восприятия: концепт возникает на базе неметафорической когнитивной структуры путем переноса устойчивого (регулярно повторяющегося) образно-схематического деривата предметно-чувственного опыта индивида на вновь познаваемый объект действительности. [3, с.175]. Здесь принципиально важным становится дифференцировать понятия «концепт» и «конструкт» имиджа. Концепт речевого имиджа существует в *воспринимающем* сознании носителей языка как продукт познания и общения. Носитель языка опирается на концепт; продукт же научного описания, представляя собой проанализированный концепт, становится конструктом [1, с.244]. То есть специалист по работе с речевым имиджем имеет дело с конструктом, в то время как аудитория познает и воспринимает данный феномен в качестве концепта.

Адекватный имидж всегда опирается на систему *коммуникативных* концептов и связанных с ними культурных ценностей общества. Коммуникативные концепты выделяются тем, что имеют четкое композиционно-тематически-стилистическое содержание [4, с.42]. Зафиксированные в языке номинации данных концептов являются или непосредственно именами речевых жанров, или их компонентов (стратегий, тактик и др.) Система коммуникативных концептов определяет коммуникативные нормы и критерии, жанры, а также функциональные стили общения: это сценарии, скрипты (предписания), ритуалы и т.д. По Н.Ф. Алефиренко, архетипические концепты представлены основными типами дискурсивного мышления, они фактически неотделимы от них, актуализируются и в известной степени порождаются ими. [3,с. 50]. Концепт, в свою очередь, лежит у истоков метафоры – когнитивно-семиологического механизма, позволяющего воспринимать и понимать абстрактные когнитивные образования [3, с.175].

Метафора. «Искусство создания имиджа есть не что иное, как умение найти и выразить метафору», - пишет исследователь Горчакова В.Г. «Энергия метафоры, ее познавательный потенциал и смыслообразующая роль в современной культуре на редкость велики. Имидж – это обобщенная метафора, которая из одномерного восприятия человека выходит на многомерное его толкование и задает многие смыслы. Механизмы ассоциативных связей достраивают образ персоны в зависимости от контекста» [5, с. 34].

Алефиренко Н.Ф. подчеркивает, что метафора – это средство мировосприятия и миропонимания [3, с. 168], проявляющееся не только в языке, но и в мышлении и в действии. Метафоричность имиджа обеспечивает понимание логически неоднородных явлений и творческий процесс познания для более глубокого проникновения «в суть дела». Важно учесть следующее. Метафорическое мышление находит точки соприкосновения логически несовместимых, казалось бы, объектов. «Исторически и социально закрепившаяся связь между такими означающими и означаемыми указывает, что языковой сознание «увидело» сходство объектов познания» [3, с.171]. Однако, по утверждению М. Блэка, «метафора именно создает, а не выражает сходство» [6, с.162]. Это принципиальная для имиджелогии позиция, так как «выявление» «правильной» метафоры обуславливает выбор всех последующих стратегий и тактик речевого поведения субъекта и, в конечном счете, формирует имидж.

Архетип. Соотносясь с бессознательной активностью людей, архетип является врожденным психическим структом и составляет основу общечеловеческой символики. Универсальные базовые архетипы представляют собой врожденные условия интуиции, внутренние образы объективного жизненного процесса. «Это вневременные схемы или основания, согласно которым образуются мысли и чувства человечества и которые изначально включают в себя весь репертуар мифологических тем. Глубинный образ, который индивидуум воспринимает интуитивным путем и который в результате бессознательной деятельности проявляется «на поверхности», обеспечивает процесс индивидуации как интеграции сознательного и бессознательного начал через символическое толкование и субъективное переживание собственных архетипических структур» [5, с.170]. Архетип, заложенный в основу имиджа, выявляет уникальную личностную идентичность персоны, маркирует ее сверхзадачу, функциональную направленность действий. В понимании К.Г. Юнга архетип - это основное средство передачи наиболее ценного человеческого опыта.

Творческий разумный принцип бессознательного связывает индивида со всем человечеством, обеспечивая, тем самым, успешный «диалог» с аудиторией имиджа. «Согласно онтологической концепции, люди изначально тяготеют к эталонному и парадигматическому типу поведения. В этом смысле любое действие становится реальностью только тогда, когда оно имитирует или повторяет некий архетип. Все, что не имеет образца для подражания, лишено смысла» [5, с. 214]. Таким образом, имидж включает в себя и компонент «эталонности». Идея использования эталонов в качестве «мерки» была предложена А.А. Бодалевым для характеристики процесса межличностного оценивания. С помощью данного понятия объяснялся процесс познания личности другого человека. Согласно Бодалеву А.А., эталоны выполняют роль «мерок», которые дают возможность отнести личность к какому-то «классу», в той системе «типов», которая у познающего субъекта сформировалась. Для успешного функционирования речевого имиджа речевые стратегии персоны должны быть конгруэнтны архетипу, ставшему базисом этого имиджа. Конгруэнтность и релевантность – два условия, необходимых для достижения кооперации с аудиторией и обеспечивающие успешный «диалог». Таким образом, речевой имидж – это способ взаимодействия с массовым социальным сознанием на уровне текстовой репрезентации.

Текст – основной способ воплощения авторского замысла, который, однако, не является образованием автономным и самодостаточным. Структуру текстовой деятельности можно представить следующим образом:

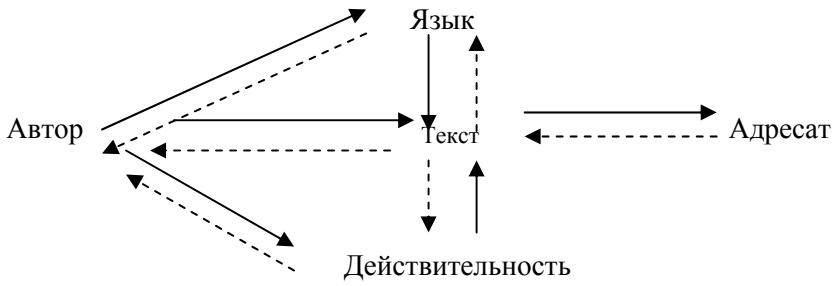

Автор (имидж-персона) создает текст, обращенный к группе реципиентов, отображая (осознанно или подсознательно) факты, события и т.п. из мира действительности. Эти знания выражаются в тексте, представляя собой индивидуально-авторскую картину мира адресанта. Продуцирование текста, в свою очередь, предполагает обращение к ресурсам языковой системы и процесс отбора необходимых языковых средств. Испытывая воздействие текста, каждый адресат стремится понять его и проникнуть в замысел автора. Сам процесс интерпретации связан при этом с осмыслением внешней стороны текста - лексической, грамматической и стилистической. Следует отметить, что «имиджевый» текст является средством манипуляции, то есть направлен на речевое воздействие, скрытое побуждение адресата к совершению определенных действий; внедрение в его сознание желаний, отношений, установок, служащих осуществлению интересов отправителя, не обязательно совпадающих с интересами адресата. [7, с. 19].

Презентема. Формирование имиджа может и должно быть включено в систему рационального социального управления, так как здесь скрывается широкий пласт еще неиспользованных резервов воздействия. Эффект воздействия, в свою очередь, невозможен вне коммуникативного процесса, или речевой деятельности. По Чернявской Е.В., язык есть один из инструментов социальной власти. «Мы исходим из того, что речь являет собой целенаправленное когнитивное и коммуникативное действие, основной способ осуществления взаимодействия людей. Иначе говоря, целенаправленное речевое общение предполагает воздействие. В информации, передаваемой средствами языка, всегда заключено определенное отношение языковой личности к единицам/формам/структурам языка, которые эта личность актуализирует с разной степенью осознанности и целенаправленности. При этом потенциальный адресат является важнейшим фактором, регулирующим целесообразность и целенаправленность высказывания/речи, поскольку субъект речи всегда ориентирован на воспринимающее сознание, на коммуникативно-познавательные способности адресата». [7, с.8] Эти суждения соответствуют основополагающим тезисам А. Ю. Панасюка:

- Имидж *всегда* соотнесен с его реальным прототипом (имидж кого?)

- Имидж *всегда* обращен к определенной аудитории восприятия (имидж у кого?)

Таким образом, структура его функционирования сходна с триадой, презентующей процесс коммуникативного акта: *адресант* (прототип имиджа, или субъект речи, реализующий свои прагматические установки) – *текст* (потенциально персуазивный) – *адресат* (воспринимающее сознание).

Коммуникатор (отправитель, адресант) “упаковывает нужную ему информацию в текст (понимаемый как любая упорядоченная система знаков, будь это собственно текст или телевизионный рекламный ролик-синтетический текст), который он затем отправляет реципиенту (получателю, адресату)». [8, с. 62]. Это известная схема Якобсона, однако сущность функционирования речевого имиджа более подробно раскрывает «схема 5 W», разработанная Ласуэллом.

Г.Д. Ласуэлл, американский коммуникативист, первым предложил для описания конкретного коммуникативного акта ответить на пять вопросов:

Who? -> What? -> (by) Which channel? -* (to) Whom? -* (sends) With What effect? Кто? —> Что? -* По какому каналу? —> Кому? ->• С каким эффектом?

Схема Ласуэлла ценна для нас тем, что уточняюще обозначает внутри коммуникационного процесса его действующие лица. К выводимым из формулы Якобсона Коммуникатору, Аудитории и Тексту добавлен Канал, способный *менять* передаваемую информацию. Таким образом, Ласуэлл вводит в коммуникацию понятие театральности, роль которой оказывается доминирующей в выстраивании всего коммуникационного процесса. Театральность - это возможность примерки разнообразных масок (апробация и "подгонка" образов или имиджей) в процессе коммуникации и в коммуникативной (семиотической) среде. А.В. Олянич рассматривает театральность как своеобразный лингвосемиотический инструмент, способствующий точно рассчитанной реализации человеческой потребности в формировании удобной для своего существования среды обитания и коммуникации; инструмент, включающий механизмы презентации и самопрезентации как необходимых элементов коммуникативного воздействия на среду и социум.[8, с. 62]

Похожие рассуждения находим у Ф. Уэбстера в книге «Теория информационного общества»: «Мы атакованы знаками со всех сторон, мы сами себя создаем из знаков; кроме того, аудитория теперь креативна, обладает самосознанием и рефлексией, а потому все новые знаки встречает скептически и насмешливо, легко извращает, интерпретирует и преломляет их первоначальный смысл» [5, с. 9]. Человек, таким образом, не испытывает потребности в правдивых знаках, что, по мнению автора, свидетельствует о наступлении «века зрелищ». Являясь продуктом обработки больших массивов информации, имидж становится выразителем новых требований общественного сознания. Язык как глобальная знаковая система не только называет окружающий нас мир, но и дает нам возможность «назвать себя» миру. Происходит идентификация себя и другого «я». При этом идентификация может быть адекватной и ложной, неполной, «орнаментальной», намеренно негативной или намеренно позитивной, ИЛИ намеренно нулевой. Она может быть заведомо дезинформирующей, мисинформированной (самообманной), наполненной ложными стереотипами. Речевой имидж, следовательно, является инструментом *презентационной* коммуникации, так как презентация - явление лингвокоммуникативное, понимаемое как передача сформированного и структурированного информационного кластера партнеру по коммуникации в ходе взаимодействия с инфлюэнтивной целью. Движущей силой презентационной организации структуры дискурса является презентационная функция языка, задача которой - транспортировка в дискурс воздействующих языковых элементов, способных изменить поведение воздействуемого с выгодой для воздействующего. Речевой имидж обладает существенным презентационным потенциалом, который может быть успешно реализован при условии адекватного и эффективного выполнения воздействующим коммуникантом определенных стратегических задач. Обеспечение эффективности коммуникативного воздействия, таким образом, целиком и полностью зависит от формирования коммуникантом презентационных стратегий, которые также составляют целую систему.

Соглашаясь с Н. Д. Арутюновой в том, что «текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах)» - это дискурс, мы можем предположить, что речевой

имидж – это особый элемент презентационного дискурса, реализующий задачу аттракции. Здесь необходимы некоторые уточнения. Сформированный имидж – это априори *достигнутый перлокутивный эффект*; его персуазивность была воспринята сознанием определенной группы адресатов как «своя идея», ставшая впоследствии коллективной дихотомией «образмнение».

Функционирование каждого речевого имиджа осуществляется в дискурсивном пространстве с некоторыми особенностями:

- Роли участников дискурса не перераспределяются (субъектом речи выступает имидж-персона, реализующая свои интенции, а объектом воздействия – определенная аудитория адресатов, но не наоборот);
- У каждого конкретного имиджа только один адресант и группа адресатов, детерминированная по какому-либо признаку (ряду признаков);
- Функционирование речевого имиджа предполагает достижение перлокутивного эффекта у аудитории;
- Тексты, выступающие «прагматическим посредником» между участниками коммуникации, обладают повышенной персуазивностью.

«Онтологическая» цель этого дискурса – аттракция, и эта цель (при существовании сложившегося имиджа) всегда реализована. По определению Е.А. Тарышкиной, «дискурс – это одновременно и процесс речевой деятельности, и ее результат».

Таким образом, мы рассматриваем речевой имидж как единицу презентационного дискурса, или *презентему.*

Понятие презентемы было введено А.В. Оляничем. Под термином предлагается понимать «мельчайшую информационную единицу воздействия, представляющую собой сложный лингвосемиотический (знаковый) комплекс, состоящий из когнитивно освоенных субъектом концептов и образов окружающего мира и переданный другому субъекту в ходе коммуникации с данным субъектом с целью воздействия на него». [8, с.213]. Процесс коммуникации, по мнению автора, может быть представлен в виде разворачивающейся во времени и в пространстве последовательности презентем как сугубо семиотически (визуально), так и дискурсивно (преимущественно вербально).

Поскольку под презентемой понимается единица воздействия, ее законченность может измеряться самим результатом воздействия - аттракцией - и удовлетворением интенции воздействия. Специфика презентемы как комплексного знака состоит в его триадном характере: с одной стороны, это лингвистический знак или совокупность лингвистических знаков; с другой - это коммуникативная единица, реализующая в речи (дискурсе) заложенную в нее информацию, когнитивно освоенную коммуникантом, ее передающим; третья сторона этого лингвосемиотического и коммуникативно-информационного образования - интенция воздействующего коммуниканта. Если презентема – минимальная единица воздействия, то речевой имидж, вероятно, следует считать гиперпрезентемой. [8,с. 314]

Механизм «Имидж - это механизм понимания и опредмечивания себя в социальной реальности за счет осознания и моделирования необходимых признаков, символизирующих внутреннюю сущность индивида, его личностную идентичность» [5, с.144]. По Горчакиной В.Г., имидж является механизмом

- регуляции поведения;
- адаптации;
- идентификации;
- интеграции;
- защиты;
- мобилизации;
- социальных требований;
- активизации ресурсов личности.

Будучи когнитивно-психологическим механизмом, имидж оптимизирует социальные, профессиональные и личные достижения за счет внутренней и внешней установки персоны; он интегрирует, *репрезентует* и фокусирует ресурсы личности.

Хотелось бы отметить, что речевой имидж является также *носителем индуктивного заряда пассионарности.* Пассионарность — избыток биохимической энергии живого вещества, порождающий непреодолимое внутреннее стремление к деятельности, направленное на осуществление каких-либо целей. Пассионарная индукция обеспечивает изменение настроений и поведения людей в присутствии более пассионарных личностей. Пассионариям удается «навязывать» окружающим свои поведенческие установки, сообщать им повышенную активность и энтузиазм, которые от природы этим людям не присущи. На ряде примеров Л.Н.Гумилев пронаблюдал, что пассионарная индукция гораздо сильнее действует на людей той же этнической принадлежности, что и пассионарии — источники индукции. Следовательно, пассионарная

индукция является одним из основных факторов, благодаря которому этнос действует как единое целое.

Обобщая сказанное, мы определяем речевой имидж как гиперпрезентему, формирующую устойчивое мнение об объекте у определенной группы адресатов, возникшее в их психике на основе индивидуального образа посредством речевого воздействия конкретной языковой личности, и реализующуюся в презентационном дискурсе.

Представляется важным разграничить понятия *языкового* и *речевого* имиджа. Языковой имидж – феномен парадигматический, т.е. представляющий многокомпонентную парадигму речевых имиджей; при этом он соотносится с языком как *предметом* (согласно теории А.А. Леонтьева о речевой деятельности), в то время как речевой имидж, вписанный в контекст реального общения, соотнесен с языком как *способностью*. Следовательно, языковой имидж существует в системном аспекте, речевой – в функциональном, где язык рассматривается как *процесс*.

Литература:

1. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. –М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
2. Базылев В.Н. Синергетика языка: овнешнение в гадательных практиках. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 180 с.
3. Алефиренко Н.Ф. Живое слово: проблемы функциональной лексикологии. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 344с.
4. Слово – сознание – культура: сб. науч. трудов / сост. Л.Г. золотых. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 368 с.
5. Горчакова В.Г. Имидж: розыгрыш или код доступа?/ В.Г. Горчакова. – Ростов н/Д: Феникс, 2011. – 252 [1] с.
6. Блэк М. Метафора//Теория метафоры. – М., 1990. – 345 с.
7. Чернявская Е.В. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия: Учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 136 с.
8. Олянич А.В. Презентационная теория дискурса: монография. - Волгоград: Парадигма, 2004. – 507 с.

* * *

Осы бап сөйлеу имидждің синергетикалық табиғатының теориялық ұғынуына арналған - лингвистикалық имиджелогияның зерттеу нысанасы. Автор дискурс және оның жасаушы ағындары имидж деңгейде шығарады.

* * *

This article is devoted to theoretical judgment of the synergetic nature of speech image – object of research of an image science. The author deduces image on level of a discourse and its "power forming" streams.

Айтыс және имандылық

К. Досанова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада қазіргі айтыс өнерінің тәрбиелік мәні, нақты айтқанда имандылық мәселесі қозғалады. Діни сана-сезім мен діни көзқарастың ақындар аузымен тыңдарманға жетуі сөз болады. Қоғамдағы бүгінгі күннің мәселелерін жеткізудегі айтыскер ақындардың рөлі жыр жолдарымен айтылады. Дұрыс сөйлеу мен имандылық туралы Құран аяттары мен сүрелері келтірілген. Аталмыш мақалада қазіргі айтыс ақындарының имандылыққа қатысты өлең жолдары талданып, берілген.

Осыдан бірер жыл бұрын айтыс ақыны Мұхамеджан Тазабеков:

«Жігіттің жастық шақта еркі жеңер,
Сеніммен ұсталмаса сертің егер.
Аллаға – құл, адамға – ұл болу ғой,
Намазға кеп түйіссе тең тізелер.
Ақын намаз оқыса хақты танып,
Алдымен аузындағы сөз түзелер.
Он күнәнің тоғызы тілден екен,
Сөз түзелсе, иншалла, ел түзелер» [1;117], –

деп, тілге ие болудың имандылыққа оң ықпалы турасында босқа жырламаса керек. Осында ақынның «алдымен аузындағы сөз түзелер» деп, жыр арнасындағы әріптестеріне қарата айтылған сындарлы сөзіне біз де назар салып, қазіргі айтыс ақындарының имандылыққа қатысты өлең жолдарына мән бермекпіз.

Бір ақын былай деген екен:

Ей, адам баласы тіліне ие бол!

Сені шағып алмасын.
Себебі, ол – жылан.
Қабірлерде кездесуде батырлар да шошитын,
Қаншама тілінің құрбаны жатыр.
Екінші бір ақын айтқан:
Адам, тілінің сүрінуінен өледі,
Аяқтың сүрінуінен өлмейді.
Тілімен сүріну – оның басын кетіреді,
Ал, аяқпен сүріну ақырындап жазылады [2; 246].

Сондықтан, мұсылман адамның бірде-бір бос сөз сөйлемегені жөн. Ол дінінде пайдалыны айтумен ғана сөйлеу тілінен сақтануы тиіс. Егер бір сөзді айпақшы болса, әуелі онда пайда бар ма, жоқ па қарасын! Егер пайдасы болмаса, онда ол сөзден тыйылсын. Егер пайдасы болса, онда сол сөзді айтумен одан да пайдалырақ сөзді жіберіп қоймаймын ба деп ойлансын! Бұнымен оны зая етіп алмасын [2;247].

Егер жүректегі нәрсеге дәлел іздемекші болсаңыз, бұған тілден дәлел іздеңіз. Өйткені, тіл иесі қаласын, қаламасын жүрегіндегі нәрселерден сізді хабардар етеді. Яхия ибн Муъаз айтқан: «Жүрек – ішіндегілерімен қайнап жатқан қазан тәрізді. Ал, сөйлеу тілі – оның шөміші. Сондықтан, бір адам сөйлеп жатқанда, қараңыз. Себебі, оның тілі жүрегіндегі нәрсені шөміш тәрізді шығарып береді. Оның сөйлеу тілі тәтті ме, қышқыл ма, түщы ма, ащы ма жүрегіндегілерді шығарып тұрады. Бұдан тысқары сізге, оның жүрегінің дәмін тілінің шөміші баяндап береді». **Хилитул – Әулие 10/63** [2; 247].

Айтыстағы имандылықты сөз еткенде, алдымен ақындарымыздың сөз бастау тәсіліне көңіл бөліп көрелік.

Ал, сөзімнің басы – Бісміллә, рахманир рахим,
Жаратқан ием жар болса, кең көсілер бұл ақын [1;26].
(Жәкен Омаров)
Бісміллә, оңғарылса тілім хақтан,
Жұртыма жыр ұсынам тың ырғақтан [1;71].
(Дәулет-керей Кәпұлы)
Мейіріміңді көріп мен иілемін,
Меккеге жеті ай жүріп барған құлдай.
Иманды сөзім сіңсін жүрегіңе,
Әулиеге әуеден тамған нұрдай...
Алладан жәрдем тілеп сөз бастайын,
Намаздан жығылмаған нар Жамбылдай [1;112].
(Мұхамеджан Тазабеков)
Ағайын, армысыздар Алладан соң,
Ақынға отыратын нұр ұсына...
Мұбарак болсын құрбан айттарыңыз,
Табарак ырыс қосып ырысыңа.
Наурызда Тәңіріден тілейтінім –
Сабыр берсін батыс пен шығысыңа [1;113].
(Бекарыс Шойбеков)

Міне, жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, ақындарымыз ешбір айтысты Алланың атын атамай сөз бастамайды. Алланы еске алумен жүректер орнығады. Бұл – иман келтіргеннің белгісі. Сөз басында Алладан жәрдем тілеу арқылы айтыстың соңына дейін көпшілік алдында тілден жаңылмауды мұрат етеді.

Адамның иманына тілдің, сөздің тигізетін ықпалы үлкен. Ислам мәдениетінде тіл ілімі, сөз нарқына ерекше жауаптылықпен қарайды. Тіл өнерін бағалай білетін мұсылман халқымызда «тау мен тасты жел бұзар, адамзатты сөз бұзар» деп, тіл мен сөздің маңызын тани білген.

Құранда «Аллаh жаман сөздің жария болуын жақсы көрмейді» **«Ниса», 148-аят –** деп, бұрыс сөйлеуге тыйым салып, «ең сыпайы түрде сөйлесін. Өйткені, шайтан араларына бұзақылық салар» **«Исра», 53-аят –** деп жақсы, дұрыс сөйлеуге бұйырады [2; 156-157].

Құраннан нәр алып және оған амал еткен бабаларымызда өз еңбектерінде тілдің тәрбиелік мәнін ашып, тілден келетін зияннан сақтандырған.

XI ғасырда Жүсіп Баласағұн:
Аллаh адамдарды жаратты, үздік етті,
Оған өнер білім, ақыл-сана берді...
...Ақыл мен білімнің тілмашы – тіл,
Ердің мерейін көтеретін тілді біл...
...Тіл қадірлі етер, ерге бақ қонар,
Қор қылар тіл, кететұғын бас болар...
...Жаман сөзге қимылдатпа тіліңді [2; 157], –

деп «білімсіздің сөзі өзінің басын жейтінін» ескертіп, екі дүние бақытына жету үшін адам баласын «халықтың бәріне ісімен де, сөзімен де игілік етуге» шақырады. Абай ақын:

«Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ [3; 60], – дейді.

Мұндағы өсек, өтірік, мақтан – тілмен байланысты. Ендеше, айтыста ақындарымыз бос сөзге ерік берген сәттерді халық қалап жатпасы анық. Елдің көкейінде жүрген мәселелерді жыр түйдегімен жеткізгенін қалайды. Ел құлағына шалынып жүрген елдегі мәселелерді тіл шанышқысымен шаншып, кездігімен кескенді, ақиқатын айтқанын тілейді. Ар-иманы биік, сана-түйсігі жоғары ақын азаматтар әрдайым қоғамдағы жайттарды елеусіз қалдырмайды. Алаштың ардақты ақынына айналған Аманжол Әлтаев Жәкен Омаровпен бір айтысында қазіргі қоғам жайлы былай деп ой толғайды:

Әзірге ісі оңға басар емес,
Жемқорлық жанымыздан қашар емес.
Бір өзі еңбек етіп мешіт салған,
Кещегі Құнанбайлар осал емес.
Бұл күннің қажысы мен қалмалысы,
Халқына ондай рахым жасар емес,
Халқының садақаға берген пұлы,
Мүфтидің айлығынан асар емес.
...Қазіргі кей қазаққа таң қаламын,
Меккеге барып келіп арақ ішкен [1;32], –

дей келіп, қажылыққа адал тапқан қаржыңмен бару керектігін Алла атымен ескерте кетеді:

Парамен, жемқорлықпен тапқан ақша,
Қажылық ырымына жарамайды [1;32].

Сол айтыста әріптесі діни оқуда жүрген Жәкен Омаровтың дінді құрғақ сөзбен айтып, ел көкейіндегі мәселелерді толғай алмағанына ренішін білдіреді:

Ілімнің бойла, інім, тереңіне,
Ел сонда иланады дегеніне.
Алаштың мүң мен зарын айта алмасаң,
Молда боп бұл пәниде керегі не? [1;33].

«Жетім көрсең, жебей жүр» деген қазақ халқында ата-анасыз қалған сәбилерді шет елге сату үрдісі белең алған түсты ақындарымыз көзден таса қылған жоқ. Ақынның сүйенері – тіл. Ашынған тіл айтпасқа қоймайды.

Жетім пана таппаса аулымыздан,
Не пайда аулымыздың барлығынан?
...Жетімдердің қамқоры бола алмасақ,
Не пайда хандығыңнан, нарлығыңнан? [1;39] –

деген Ермек Жұматаевтың сөзіне Аманжол Әлтаев былай деп жауап береді:

Бейкүнә жетімдерді шетке берсек,
Қазақты кешірмейді құдайымыз [1;40].

Бұл ұлттық мәселе Баянғали Әлімжанов пен Тілеген Әділовтің айтысында да сөз болады. Баянғали:

Елірген бүгін кей біреу,
Ақшасы көп шетелге
Сатып та жатыр баланы [1;91], – дейді.

Аллаға серік қосу, өзге дінге мойын бұрып адасушылық қазіргі қоғамда жаңалық болудан қалды. Естіп жатсақ, таң қалмайтын дәрежеге жеттік. Бұл – қасірет. Оны айтпаса, аузы дуалы ақындарымыздың тіліне теріскендей қадалып тұр. Бекарыс Шойбеков:

Рахмет, мешітіңді бітіріпсің,
Күмбездерін көмкеріп, ғажап етіп.
Бір терінің пұшпағын илейміз ғой,
Бір мешітте жүрген соң намаз оқып.
Бірақ кейбір жайларды айтпай болмас,
Ішімді жатқаннан соң қажап өтіп.
Кришнаит болып кеткен қазақтар бар,
Ала алмай жүрсек біздер қазақ етіп.
Алдамшы қорлар менен ұлар да көп,
Қалың елге баратқан азабы өтіп.
Бұл жақта сендер бар деп сенуші едік,
Көрінгенге қоймас деп мазақ етіп.
Япыр-ау, ару қала Алматымды,
Не күйге түсіргенсің, Тазабеков? [1;116]–

деп, өзі өмір сүріп отырған қоғам көрінісіне бей-жай қарай алмайтындығын жеткізеді. Бұл жерде Алматыдағы белең алған келеңсіздікке әріптесінің еш кінәсі жоқ екенін біле тұра ақындық тәсілімен Мұхамеджаннан ұтқыр жауап күтеді. Елдегі жайды ақын досы күйзеле жырлап тұрғанда, сөзден тосылар Тазабеков пе екен?! Бекарыстың ойын былайша жалғап кетті:

Он жылда әрең біткен қасиетті үй,
Жалғанға жарық нұрын шашып келді.
Жартылығын қойынға жасырғандар,
Молданың да моласын қазып келді.
Мешіт салып берді деп мәз қыламыз,
Харамнан қаржы жиған кәсіпкерді.
Дінге бас-көз боп жүрген Тәжин көкем,
Тартты деп айта алмаймын таспиқтерді.
Қазақтың діндарлығы сол емес пе,
Мешітін де Храпунов ашып берді.
Сүндеттелген көсемің жоқ па еді деп,
Сүйегіме таңбасын басып берді [1;118], –

деп замандастарының ұлттық намысты төмендетпей, имандылықтың тазалықпен келуіне үн тастайды. Әрбір сөздерінде шындықты шарпып өтетін Мұхамеджан мен Бекарыстың дәл осы айтысында имандылық мәселесі тереңнен қозғалды десе де болады.

Мұхамеджан:

Имансыз бұл қоғамда не істелмей тұр,
Қалталылар қалғанын көзге ілмей жүр.
Пайдасы өз басынан аспайтындар
Халықтың көз жасынан сескенбей тұр.
Бесік жыр естімеген белсенділер,
Бес күндік екеніне дес бермей жүр.
Құранды сыйға тартсаң алмайтындар,
Құдайдың бар екенін ескермей тұр.
Адамның таза болса ой дәптері,
Басына бақ пен дәулет қонбақ тегі.
Бір кезде Түрғұт Өзал намазға кеп,
Тұрғанда ел көңілі толмап па еді.
Кешегі Димекең де жұманы оқып,
Шариғатты білген ғой бойлап тегі.
Тек Құдайдан қорыққан текті атамыз,
Мәскеудің сан қаулысын жоймап па еді.
Өліктерді өртейтін Алматыда
Крематорий салғызбай қоймап па еді.
Сол Алматы бұл күнде тәнін сатқан
Тірі өлікке толар деп ойлап па еді?
Қазағым, кейде рас құлагерсің,
Құлагер қашанғы енді құлап өлсін.
Жарнамаға алданған жастарымыз,
Көңіліне қалай иман шуақ енсін.
Патшаға шындықты айтар ақсақал жоқ,
Оған да халқым өзің куәгерсің.
Аузында қайдан оның дуа болсын [1;120-121], –

деп өз кезегінде барлық имандылыққа қатысты қоғамдық өмірдің бүгінгі көрінісінің бар ащы шындығын тіл астында қалтарыста қалдырмай, күйіне жеткізеді. Ақынның еш сөзіне артық анықтама берудің қажеті жоқ. Бәрі де анық, айқын, ең бастысы ақиқат. Осы айтылған салмақты сын бірер ғана адамның болса да санасына түйін берсе ақын сөзі желге ұшпады деуге болады. Әрбір өлең жолдары терең ойға еріксіз қалдырады. «Шалын да, шауқанын да аямаған асыл досының» батыл да шыншыл сөздеріне қарсылас әріптесі Бекарыс та ризашылығын білдіреді.

Сөздің басын «Алла» деп бастаған ақындарымыз сөздің соңында да Алласын ұмытпаған. Біз де осы мақаламыздың аяғын Аманжол Әлтаевтың мына тілегімен аяқтағымыз келеді:

Заманның қиындығын жеңіп шығар,
Рух пен иман берсін қазағыма [1;40].

Әдебиеттер:

1. Қазіргі айтыс. Құраст.: И. Нұрахметұлы, С. Дүйсенғазин – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2004. – 312 б.
2. Пендеге иман өзі ашады жол. – Алматы, 2006. − 336 б.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2003. – 296 б.

* * *

Статья посвящена воспитательным вопросам, затрагиваемым в айтысе, а также воспитательной роли искусства айтыс. Религиозное мировоззрение поэтов передаётся слушателям с помощью слова. Роль поэтов-импровизаторов заключается в том, чтобы своими песнями донести до слушателей злободневные проблемы общества. Приводятся примеры из глав Корана о культуре речи и нравственности. В данной статье проанализированы строки песни современных поэтов-импровизаторов, касающиеся нравственности.

* * *

This article is about the educational sence of art aitys, concretely the theme is the religiousness. It was written about the way of poets to convey the listener the religious consciousness and religious view. In lines of poetry it was spoken about the role of poets in telling about today's problems of society. There are verses and suras of Koran about religiousness how to talk right express thoughts. In this article are given and have been discussed lines of poets' poems about the religiousness.

Қазақ батырлар жырларындағы «Адам» концептісі

Ж. С. Ергубекова

А. Ясауи атындағы ХҚТУ-дің PhD докторанты, Түркістан, Қазақстан

Аннотация. Мақалада эпикалық фольклор мәтінінде адамның жалпы және жекелеген кейіпкерге байланысты бейнелері жасалынатындығы, бұл бейнелердің когнитивтік лингвистикада адамның тілдік концептуалдық моделі ретінде зерттелінетіндігі айтылды; эпикалық «батыр» концептісіне лингвомәдениеттанымдық және лингвокогнитивтік талдау жасалып, концептілер жүйесінде қарастырылды.

«Адам» концептісі – батырлар жырында тікелей «батыр» концептісі. «Батыр» концептісі батырдың асынған қару-жарағы, мінген аты, бірге туған бауыры, батырды, яғни балаларын құдайдан сұрап алған атасы мен анасы, сүйген аруы концептілерімен толығады. Сонда «батыр» концептісі тек жеке бір өзі емес, оны қоршаған ортасымен берілуі тиіс, олардың әрқайсысы жеке-жеке концептілер жүйесі болып табылады. Бұл концептілердің біразына мақалада талдау жасалынды. Олар «батыр» концептісінің микроконцептілері болып есептелінеді.

Қазақ эпикалық фольклорының лингвоментальды кеңістігінде «адам» концептілері басты орын алады деп айта аламыз. Бұлай дейтініміз, эпикалық фольклордың басты кейіпкері – адам болып табылатындығында: эпикалық мәтінде адам туралы, адамға қатысты оқиғалар жайында баяндайды. Қазіргі когнитивтік лингвистиканың ұстанымдары бойынша бүкіл тілдің негізгі сипаты – оның антропоөзектілігі, яғни «Тіл мен адам» біртұтас құбылыс немесе бір құбылыстың екі жағы. Когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. тіл білімінің салалары антропологиялық лингвистика идеялары, қағидалары мен арналары арнасында қалыптасып дамыды.

Эпикалық фольклор мәтінінде адамның жалпы және жекелеген «кейіпкерге байланысты) бейнелері жасалынған, бұл бейнелерді когнитивтік лингвистикада *адамның тілдік концептуалдық моделі* ретінде қарастыруға болады.

Адамның концептуалдық моделі эпикалық фольклордағы лингвоментальды кеңістігінің, яғни концептосферасының белгілі бір құрылымдық бірлігі болып табылады, сондықтан эпикалық фольклорлық мәтіндеріндегі адамның концептуалдық моделін біз *эпикалық адамның концептуалдық моделі* деп атаймыз. Адам бейнесінің қалыптасу ортасына және тарихи-генетикалық сипатына қарай эпикалық, ортағасырлық, немесе көне түркі, заманауи, әлеуметтік, этникалық, әдеби (романдардағы немесе поэзия, драматургия т.б. шығармалардағы) адамның концептуалдық моделі деп ажыратып қарастыруымызға болады. Адамның осы тілдік концептуалдық модельдерінің бірбіріне ұқсамайтын өзгешеліктері және айырма-

шылықтары бар, сонымен қатар оларды (бір-екі немесе бірнеше түрлерін) біріктіретін сипаттар аталмыш модельдердің бойынан табылып қалады.

Эпикалық концептілердің өзіндік тілдік көріністері бар, яғни концепт вербалданады (сөз, дискурс, мәтін арқылы), мәтіннің лингвокогнитивтік кеңістігінде репрезентацияланады. Эпикалық «адам» концептілерінің лингвомәдени ментальдік мазмұнында ұлттық құндылық (аксиологиялық) жүйесінің элементтері мен бірліктері орын алған. Эпикалық адамның концептуалдық тілдік моделінің өзі осы тұрғыдан алғанда *аксиологиялық модель* болып табылады, өйткені қазақ этносының адамға деген идеалды көзқарастары осы модельде келтірілген. Концептілерде-күрделі ментальді құрылымдарда да белгілі бір мәдениетке тән мәндер, құндылықтардың доминанттары өз көріністерін береді, ал енді сол аталмыш мәндер мен доминанталар (құндылықтар жүйесінің негізгі ұстанымдары) мәдениеттің белгілі бір типін қалыптастырады және тілде сақталады [1, 5].

Қазақ батырлар жырларындағы әлем бейнесінің негізін «адам» концептісі құрылымдайды, өйткені эпикалық жырлардағы барлық оқиғалар, сюжеттер, көріністер қалай болса да, адаммен (эпикалық шығарма кейіпкерлерімен) байланысты болып келеді. Адамға қатысы жоқ деп есептелінген концептілердің өзі адамның санасынан, түсінігі, танымы елегінен өтеді, сол себепті мәдениет категориялары мен концептілерінің бәрінде адам, адам таңбасы бар деп айта аламыз.

Когнитивтік лингвистика терминологиясымен айтатын болсақ, «батыр» концептісінің лингвомәдени мазмұнына батырға тікелей және жанама қатысы бар барлық эпикалық (сюжеттік, композициялық, эстетикалық, тақырыптық т.б.) құрылымдар мен бірліктер еніп кетеді. Осындай бірнеше немесе сан алуан мәтінде мазмұндық мәліметтер «батыр» Концептісінің өзегі болып табылатын батыр бейнесінің төңірегінде топтасады. Мәселен, «Оқиғаның ертегілік, тарихи болып жіктелуіне қарамастан, сюжет көбіне Алпамыс төңірегіне құрылған.

Сюжет оқиғалары лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастырғанда, концепт-фрейм, концепт-сценарий ретінде зерделенеді, яғни олар – лингвоментальді бірліктер және сол сипатында, түптеп келгенде, «батыр» концептісіне қызмет етіп, аталмыш концептінің лингвомәдени мазмұнын толықтыра түседі.

«Батыр» (эпикалық батыр) концептісінің лексикалық тірегі (өзегі) болып табылатын *батыр* лексемасының «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінде» (II том) берілген анықтамасында былай делінген: **Батыр,** ел қамы үшін жаумен сайысқан тарихи қаһарман, эпостық жырлардың геройы, алып ер. *Құртқа сынды сұлуды Қобыландыдай батырға берейін деп жатқанын Қырық бес Қызыл ер хабарын мұның есітті.*

С.И.Жапақовтың «Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері» атты кандидаттық диссертациясында *батыр* концептісіне мынадай түсінік беріледі: **Батыр,** қаһарман басына дулыға киген, қылыш асынып, қапқан ұстаған алып ер; Түлпар мінген, найза, қалқан бөктерген, қылыш асынған дулыға киген алып денелі адам; жаудан елді қорғайтын қаһарман [2, 35].

С.И.Жапақовтың көрсетіп отырған «батыр» концептісі объектісінің қарапайым ойсуреті – ойсурет концептісі («мыслительная или наивная картинка мира») батыр лексемасындағы кейбір семалар осы концептіде қайталанып отырады: «алып», «ер», «елді жаудан қорғау», «қаһарман» т.б. [2, 35]. Аталмыш семаларға қатысты «батыр» концептісінің лингвоментальді мазмұнында көптеген когнитивтік, тілдік, фольклорлық, этномәдени ақпараттар мен мәліметтерді табуға болады, ол ақпараттар мен мәліметтер фольклор мәтіндерінің кеңістігінде және оның сыртында (мәтіндерден тыс) қазақ дүниетанымында, этнос болмысында, рухани және материалдық мәдениетінде табылатыны анық. «Батыр» және де басқа этномәдени эпикалық концептілерінің лингвокогнитивтік (лингвомәдени) мазмұнын реконструкциялауға, яғни жаңғыртуға жоғарыда аталған мәтіндік және экстралингвистикалық лингвоментальді мәліметтердің қажеттілігі айтпасақ та түсінікті. «Эпикалық батыр» концептісінің этномәдени мазмұнын толықтыра қамтитын және сипаттайтын микроконцептілердің құрамында түрлі типтік және тақырыптық микроконцептілер болатыны анық. Мәселен, «Қобыланды батыр» немесе «Алпамыс батыр» жырларындағы батырға қатысты көптеген оқиғалар микроконцепт-сценарийлерге тірек (өзек) болып саналады, өйткені концепт-сценарийлердің лингвокогнитивтік (этномәдени) мазмұны оқиға, іс-әрекет, сюжет арқылы ғана ашылады және сипатталады.

«Батыр» концептісіне қатысы бар тақырып-

тық микроконцептілерге, мәселен, «түлпар (батыр түлпары)» этномәдени микроконцептісін жатқызуымызға болады. Қазақтың эпостық жырларында батырға түлпар мінгізіп, ту ұстатады.

Қобыланды батыр:
Түлпар мініп, ту алған,
Барған жері қуанған,
Кеткен жері қуарған.

Түлпар, қазанат эпикалық қаһарманның бірден-бір атрибуты.

Алпамыс батыр:
Алтын бауыр Шұбардың
Басын жолға салады,
Бір күн шапса шұбар ат,
Айшылық жолды алады.

Қазақ батырлар жырларындағы «түлпар» этномәдени концептісінің өзіндік лингвоментальді мазмұны бар: онда көне мифологиялық, тарихи, этнологиялық т.б. мәліметтер түлпарға, яғни жылқыға қатысы бар және түлпар концептісі батырлар жырларындағы әлемнің тілдік бейнесін құрастырушы лингвокогнитивтік құрылымдардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, эпикалық «түлпар» концептісі эпикалық қаһарманның бейнесін сомдайтын, суреттейтін және сипаттайтын лингвоментальді бірлік ретінде қызмет атқарады, себебі түлпар мен оны мінген батырдың бейнесі егіз, бір-бірінен ажыратылмайды.

Эпикалық «батыр» концептісіне қатысы бар тағы бір этномәдени концепті – «қару-жарақ». Эпикалық батыр бейнесінің тұрақты атрибутының бірі және бітегейі – оның қару-жарағы. С.Жапақовтың пікірінше: «Қазақ этносы басынан өткерген бір кездегі лингвомәдени қоғамдастық мүшелерінің ментальды дүниесінде қаһарман модусын, біздіңше а) дулыға, сауыт киген; ә) жау жарақтарын асынған (қалқан, садақ, найза-қылыш, шоқпар); б) қазанат мінген түлға түрінде көрсетуге болады» [2, 50]. Ер Тарғын жырындағы эпикалық батырдың бейнесін С.Сейфуллин былай етіп суреттейді: «Жал-құйрығы сүзілген, бауырынан жараған, жер тарпып жұлқынған сәйгүлік ат. Ол аттың үстіндегі ақ кіреуке, қынама сауытты, темір дулығалы, алмас қылышын жарқылдатып, желекті найзасын шүйірген жауынгер».

Академик Р.Сыздық қазақ эпосындағы қару-жарақ атауларының поэтикалық (эстетикалық) сипатына назар аударады: «Әсіресе қару-жарақ атауларында батырдың, оның ата-анасының, сүйген жарының портреттерінде, астына мінген атының суретінде т.т. орын алады. Мысалы, ауыз әдебиет үлгілерінде қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары ешқашан бір өзі дара аталмайды, олардың алдныа сан алуан, көбінесе тұрақты эпитеттер жүреді: *бұлғары садақ, бұқар жай, балдағы алтын ақ берен, алтын құндақ ақ берен, көк сүңгі, бадана көзді ақ сауыт, шашақты найза, алтын қалпақ, жез телпек, шар болат, қозы жауырын жебе, алмас қылыш, ақ қара бас ту, тобылғы тор ат, сегіз құлақ ақ шатыр* т.б. Бұл, біздің байқаумызша, қазақ ауыз әдебиетінің тіліндегі көркемдеуіш амалдардың көзге түсер ерекшелігі қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі, яғни қазақтың XY-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулары берік сақтап келген» [3, 38].

Эпикалық этномәдени концептілер этнос (лингвомәдени қауымдастың) танымы тәжірибесінің белгілі бір нәтижесі мен туындысы болып келеді, өйткені этностың (адамның) танымы мен білімі сөзде, материалдық және рухани мәдениеттің туындыларында, әдет-ғұрыптарда, ритуалдарда, тілдік мәтіндерде, паремиологиялық және фразеологиялық қорда, жалқы есімдерде т.б. сақталған.

Эпикалық этномәдени концептілерді біз бірнеше түрге бөлуге болатынына көзіміз жетті. Мәселен, «адам» концептісі өз кезегінде «ер» және «әйел» концептілеріне бөлінсе, «ер» концептісін «батыр», ал «әйел» концептісін «батырдың қалыңдығы» т.т. тармақтай беруге болады. Мұндай бөлу гиперо-гипонимиялық дифференциацияға жатады, яғни тек-түрлерге (родвид) бөлінеді. Гипероним – тектік сипаттағы нысанды (құбылысты) білдіретін болса, гипоним – түр сипаттағы нысан (құбылыс). Сонда «адам» - гипероним, ал оның гипонимдері – «әйел» мен «еркек» т.т.

Б.М.Тілеубердиев пікірінше, «адам» концептісі – күрделі құрылым және «ер», «әйел» концептілерінен құралады, өз кезегінде «ер» концептісі «мерген», «батыр», «кеже бала», «тазша», «жетім» концептілерге бөлінеді. «Ер», «батыр», «әйел», «мерген», «кенже бала», «тазша» т.б. концептілерде негізгі (актуалды) өзек немесе сипат, мән сақталады: ол – «адам», ал аталған адам түрлерін көрсететін концептілерді диахрониялық тарихи концептілер ретінде қарастыруға болады, өйткені онда ұлттық концептіге енген тарихи (пассив) сипаттағы тектік лингвоментальды бүкіл ақпараттар бар [4, 118-119].

Қазақ батырлар жырларындағы адам жайындағы гипонимиялық концептілер негізінен эпикалық персонаждарға қатысты қалыптасқан

және құралған, сол себепті оларды персонаж есімімен де атауға болады: мысалы, «Құртқа» этномәдени концептісі, «Алпамыс батыр» концептісі т.т. Эпикалық персонаждар сюжетте белгілі бір орны мен мәні бар екені белгілі, сонымен қатар қаһармандық эпостағы түлғалар ғасырлар бойында жинақталған таным тәжірибесінің нысаны, фольклорлық мәтіндердегі көрінісі іспетті. Эпикалық шығармалардағы әр бейне – халқымыздың рухани танымымыздың қайталанбас жемісі мен үлгісі. Осы тұрғыдан алғанда, эпикалық этномәдени концептілер – ұлтымыздың тарихи жадының бірліктері болып табылады.

Эпикалық этномәдени (гипонимиялық) «батыр» концептісінің лингвоментальды құрылымын құрайтын және қалыптастыратын бейнелер (оларды концептілер түрінде де қарастыруға болады) Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Қамбар т.б. бейнелері.

Қобыланды бейнесінің сипаттамасы эпикалық қаһарманның басты функциясына қызмет етеді: батыр бүкіл халықтық мүдделер үшін күреседі, ол – ержүрек, адал, жеңілісті білмейтін құтқарушы – жауынгердің идеалы.

Бейненің басты сипаты – батырдың бірегейлігі, «еш теңдесі жоқтығы». Басқа қаһармандық жырлардағыдай, батыр балалық шағында небір күшті батыр палуандарды жеңеді, одан асқан күшті жауынгер төңірегінде табылмайды. Поэмада «жалғыз жауынгер» дәстүрлі мотив сақталған. Жырдың басынан аяғына дейін батырдың өзі және де басқа персонаждар ол (Қобыланды) ата-анадан жалғыз екенін, жалғыз өзі жауға аттанғанын немесес соғыс алдында жалғыз өзі қалғанын үнемі айтып келеді; Қобыландының не ағасы не інісі жоқ, сүйенері, жәрдем берері жоқ. Көп жағдай ол жалғыз өзі мыңдаған жау әскерімен соғысады және жау батырын жеңеді.

Қобыланды батыр бейнесін лингвомәдениеттанымдық және лингвокогнитивтік тұрғыдан сипаттау барысында «не себеп Қобыланды батыр жалғыз жауынгер түрінде көрсетіледі», сөйтіп суреттеуге қандай негіз бар деген сауалға жауап беруіміз керек. «Жалғыз жауынгер» мотиві фольклорлық дәстүрлі мотив деген түсіндірме (жауап) когнитивтік лингвистика мамандарын қанағаттандыра алмайды.

Эпикалық батырдың «еш теңдесі жоқ» сипаттары, гиперболикалық күші мен қаружарағының кереметтілігі, «жалғыз жауынгер» түрінде суреттелуі т.б. қаһарман бейнесінің антологиясында, генезисінде жатыр деп есептеуімізге тура келеді. Сырт көзбен қарағанда, эпикалық батырды бұлай етіп суреттеу – фольклорлық шығарманың лингвопоэтикалық жүйесінен табылатын ерекшеліктеріне, яғни фольклорлық, эстетикалық дәстүрге байланысты болып көрінгенімен, эпикалық батырдың бұл сипаттары алғашқы адам, демиург, мәдени қаһарман сипаттарына негізделеді және бастау алады. Мифологиялық дүниетанымда эпикалық батырдың прототипі болған мифтік қаһарман алып (космостық масштабта) алып адам болған, ол садақ пен жебелер арқылы аспан әлемін (космосты) реттеген, алғашқы адам болғандықтан, ол жалғыз еді т.т.

Эпостың көптеген сюжеттерінде батыр аты елеулі орын алатынын зерттеушілер атап көрсеткен. Дала халықтарының түлпарға (жылқыға) деген ерекше көзқарасын А.П.Окладников былай түсіндіреді: « ... Бұрынғы заманда әскери аттың (әскери атты қолдың) маңызы өте зор болған, сондықтан да эпикалық мәтіндерде жылқы (батыр аты) белсенді түлғалардың бірі. Сонымен қатар, тереңде жатқан тотемистік жылқы культін және қорғаушы-пір жылқы бейнесін ұмытпауымыз керек» [5, 6 б].

Түркі және монғол халықтарының өткен тарихына көз салсақ, олардың ментальдық танымында атты ер адам жайында мынадай түсініктерді байқар едік: «Түркі және монғол эпосында көшпелілер мен жартылай көшпелілер қоғамына тән мынадай дәстүр айқын байқалады – ер адамға жаяу жүру және атсыз болу жат нәрсе. Бұл дәстүр өте терең тамыр жайған, осыны эпостан ғана емес, сонымен қатар көне жазба ескерткіштерінен де көруімізге де болады. М.И.Артамонов Аммиан Марцелиннің көшпелі ғұндар мен аландар жайында қалдырған мәліметтерін келтіреді: олар туа біткен аттылар екенін және өмір-салты ұқсас екенін көрсеткен. «Аландарда балалар ерте бастан атқа мініп жүреді, жаяу жүруді олар ұят санайды», ғұндар да аттың үстінде өседі және тек ат үстінде соғысады (Артамонов). Көне заманда көшпелілерді кентаврлар деп түсінген (Плетнева). Сондықтан да түркі және монғол халықтарында атты иесімен бірге жерлеу дәстүрі болған; эпоста бұл ереже сақталады – ержүрек жаудың өзін атымен бірге жерлейді (Гесер) [5, 241 б.].

Эпикалық батырды ақ сұңқармен теңестіру зерттеушілердің пікірінше, «тұрақты поэтикалық формула». А.Т.Бақтыбаеваның пайымдауынша: «Екі халықтың (қазақ пен орыс) эпосына тән дәстүр – троптарды қолдану.

Соның ішінде жыртқыш құстарға батырды теңеу троптардың белгілі бір тобын құрайды. Бұл салыстырудың негізінде психологиялық параллелизм құбылысы жатыр, яғни сұңқар іс-қимылдар әрекеттерінің репертуары. Осыған орай айта кететін жай – салыстыру, теңеу үшін тек құстар бейнелері қатыстырылмайды, солармен қоса жануарлар (батыр – арыстан, батыр – бөрі) және өсімдіктер (батыр – богатырь – емен) бейнелер пайдаланылады. Мәселен, Қобыланды сұңқармен салыстырылады. Оның ерекшелігі мынадай антитеза арқылы көрсетіледі: «Сен – сұңқар, біз – қарға». Қобыландының баласы Бөкенбай сұңқар бейнесі арқылы суреттеледі:

Фольклорды поэтикалық жүйе ретінде қарастыратын болсақ, А.Т.Бақтыбаеваның бұл тұжырымы өте дұрыс. Алайда, бір кездерде (өте-өте ерте замандарда) қазір фольклорлық, яғни поэтикалық (эстетикалық) шығармалар (мәтіндер) саналатын туындылар мифологиялық мәтіндер болған, яғни онда мифтік таным мен білімдер орын алған – қазір «миф», яғни «жалған» деп есептелетін дүниелер көне адамдар күмәнсіз сенетін білім – ақиқат көздері болған. Егер «сұңқар» бейнесі сол ежелгі замандардан қалған болса, онда когнитивтік лингвистика тұрғысынан бұл бейнеге, бұл теңеуге мүлдем басқа түсінік беруге тура келеді.

Эпикалық «батыр» концептісіне жүргізілген лингвомәдениеттанымдық және лингвокогнитивтік талдау көрсетіп отырғандай, негізінен батыр үш басты сипатқа ие; біріншіден, ол «теңдесі жоқ адам», яғни құдай жаратқан, «құдай қолдаған», «таңдаулы», басқа адамдардан оқшау тұратын тұлға; екіншіден, ол ержүрек, өте батыл, қарулы адам; үшіншіден, ол ел қорғаушысы, ел қамын ойлайтын адам. Бір қызығы, көне түркілер заманындағы қағандар халық танымында осы (жоғарыда аталған) негізгі үш сипатқа ие болған немесе ие тиісті болған. «Олардың (қағандардың – Е.Ж.) сипаттамалары үш жайтке міндетті түрде сәйкес болуы тиіс еді.

Осыған қарағанда, көне түркілер лингвомәдени қоғамдастығында, халық арасында, халық танымында кәміл (идеальный) адам немесе батыр, немесе қаған (билеуші) осы негізгі үш сипатқа ие болуы тиіс, яғни бұл идеалды адамның сананы эпикалық батырдың бейнесі аталмыш сипаттарға қатысты сомдалады, сонымен бірге оның жеке басты, қарапайым адами сипаттамалары бір екенін эпикалық көркем мәтіннің мазмұнынан көре аламыз.

Дегенмен, эпикалық батыр - ерекше «теңдесі жоқ» адам. Зерттеуші С.И. Жапақов қаһармандық эпостағы батыр бейнесін «ирреалды бейне» деп атайды: «Эпикалық жағымды қаһармандардың бейнесі белгілі бір стереотиптерге құралады. Қаһарман суға салса батпайды, отқа салса жанбайды, кессе қылыш, атса оқ өтпейді. Бұдан қаһарман ерекше қасиет иесі деген концептуалды семантиканы байқаймыз. Эпикалық қаһарманның байырғы тілдік ұжым санасында мұндай ирреалды бейнесінің қалыптасуында өзіндік қисын жоқ емес. Олай болатыны қаһарманның ата-анасы перзент көрмей, «әулие» кезіп, «әулиеге түнеп» әулие-әмбиелердің жаратушы хақтың сұрауымен жалған дүниеге келеді» [2, 51 б.].

Қазақ батырлар жырларындағы «адам» концептісі өз кезегінде «батыр», «батырдың қалыңдығы», «анасы», «әкесі», «дүшпандары (жаулары)» т.б. концептілерге бөлінеді. «Батыр жаулары» концептісіне қатысты төмендегідей мәліметтер назар аудатарлық: «батыр жаулары көп-ақ; этикалық канондарға сәйкес олар орасан күш иесі және оқ тисе - өлмейді, қылыш шапса-өтпейді», кейбіреулері гротекс түрінде суреттеледі, ол Алшағырдың жақтастары, алып қызылердің ұлдары Ағынас пен Тоғынас. Олар Қараспан тауындай алып – дәулер. Қарадәудің басы қазандай. Қобыланды Қазан ханмен жекпе-жекке шығар алдында оны «биіктегі тау асуы» деп Қазанның тектілігін және алып батыр екенін өз сөзінде айтады.

Сонымен, эпикалық этномәдени концептілер этнос (лингвомәдени қауымдастың) танымы тәжірибесінің белгілі бір нәтижесі мен туындысы болып келеді, өйткені этностың (адамның) танымы мен білімі сөзде, материалдық және рухани мәдениеттің туындыларында, әдет-ғұрыптарда, ритуалдарда, тілдік мәтіндерде, паремиологиялық және фразеологиялық қорда, жалқы есімдерде т.б. сақталған. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарағанда, қаһармандық эпостағы әр бейне – ментальды таным, көзқарас, келтірімдердің, рухани тәжірибенің, этнос болмысының сана айнасындағы көрінісі – сондықтан да эпикалық бейне (образ) лингвоментальды құрылым ретінде қарастырылуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

2. Жапақов С.И. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: филол.ғыл.канд. дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2003. – 107 б.
3. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы.: Санат, 1997 – 224 б.
4. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. – 208 б.
5. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М.: Издательство «Наука», 1984. – 262 с.

* * *

Концепт «человек» занимает центральное место в лингвоментальном пространстве казахского эпического фольклора и в героическом эпосе представляет собой по сути концепт «батыр» (эпический герой). Концепт «батыр» формируется и дополняется такими концептами, как «вооружение батыра», «конь батыра», «бездетные родители батыра, вымолившие его (батыра) у бога», «любимая красавица-жена». Концепт «батыр» представлен, как мы видим, и другими концептами, в совокупности формирующие его целостной образ. Часть названных концептов подвергнута анализу в настоящей статье. Эти концепты по отношению к концепту «батыр» являются микроконцептами.

* * *

The conception of “human” takes the main role in lingvomental space of Kazak epic folklore.

In heroic poems the conception of “Human being” is simply “Hero”. The conception of “Hero” is filled with such conceptions as hero’s weapons, his horse, his brother or sister, his parents and his sweetheart. So, the conception of “Hero” exists not only by itself, it is given with its environment, and each of them is considered to be a concept, the so called microconception. And this article deals with some of these conceptions.

М.Мақатаев өлеңдеріндегі және қазіргі қазақ поэзиясындағы діни сарын көріністері

Д. С. Ибраева

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы діни сарын мәселелері қарастырылады. М.Мақатаев поэзиясындағы кезінде жариялауға тыйым салынған діни өлеңдері талданады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ поэзиясындағы орта буын және жас ақын шығармаларындағы діни сарын көрініс тапқан өлеңдері зерттеліп, соның ішінде Т.Көпбаев, С.Қосан, А.Елгезек поэзиясынан мысалдар келтіріледі.

Кеңестік дәуірде халқымыз бұрынғы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарынан біртіндеп айырылып, діннен де аластатылды. Кеңес заманындағы мұндай қайшылықтар әдебиетіміз бен мәдениетімізге өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Көркем әдеби туындылар болсын, ғылыми зерттеулер болсын барлығы дерлік тілінің бөлектігі ғана болмаса, мазмұны түгелдей кеңестік идеологияның ықпалына бағынды. Көркем әдебиет қоғамның міндеттерімен тікелей байланыстыра қаралып, онда адамзат игілігіне жарайтын жалпы ортақ мәселелер көтерілмеді. Бұл процесс – әдебиетті өзінің даму заңдылықтарынан айырды. Әдебиетте идеологияға ұрыну басым болғандықтан, еркін тақырыпқа жазу тіпті мүмкін болмады. Сөз бостандығына жол берілмеді. Жеке авторлар мен олардың еңбектерін бағалауда талғампаздық жете бермеді. Жеке шығармалар тақырыбына қарап мадақталды, ал кеңестік идеологияға сәйкес келмейтін туындылар өлтіре сыналды. Әдебиетте де дін тақырыбына жазуға тыйым салынды. Атеистер «Дін – апиын» деп ұран тастап, халықты діннен әбден бездіруге бар күштерін салды. Ұлтқа бөліну, дінге бөліну дегеннен мүлдем ада қалған халық кеңестік биліктің айтқанынан шыға алмады.

Бірақ сол дәуірдің өзінде қазақ позиясында дін тақырыбына қалам тартқан, діни өлеңдер жазған ақындар да болды. Ол ақындардың шығармалары қатаң сынға алынып, жариялануға тыйым салынды. Соған қарамастан діні мен діліне берік ақындар діни тақырыпта өлеңдерін жаза берді.

Солардың бірі және бірегейі, халқының асыл азаматтарының бірі, артына өшпес мұра қалдырған, ақиық ақын – Мұқағали Мақатаев. Қамшының сабындай қысқа ғұмырында қазақ поэзиясынан ойып түрып орын алған, поэзияға өзіндік түр, өрнегін қалыптастырған, жаңалығы мен жаңашылдығын қоса ен-

гізген ақын Мұқағали Мақатаев артынан мол мұра қалдырды. Әдебиеттің партия ықпалына түсіп, сөз еркіндігіне түсау салынған уақытта да, қайсар ақын өз дегенінне жаңылмады, өз ұлтын, тілін, дінін жан-тәнімен сүйді, құрметтеді, қорғаштады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін әр алуан баспасөз беттерінде «Жарияланбаған жырлар» топтамасымен жарыққа шығып жүрген өлеңдерінің бірқатары – діни тақырыпқа жазылған өлеңдер.

Сатқан емен.
Сатпаймын дінімді мен,
Алла есімі – жүрегім жұдырықтай,
Жүрегімнің соққанын біліп жүрем [1.77]

деген қайсар ақынның жүрегінде өз дініне деген өшпес махаббаты, сарқылмас сенімі жатыр.

Мұхаммедтің үмбеті – мұсылманмын,
Пайғамбарым қолдайды қысылған күн.
Алсын тағалам, ант етем, ант етемін,
Алла есімін кеудемнен ұшырған күн.
Алла - ақиқат.
Аллаға сеніп өтем
Адалдық пен ақиқат серігі екен.
Адаспаймын, Аллама сеніп өтем,
Арамдыққа баспаймын – жолы бөтен! [1.77]

Бұл өлең ақынның ешқандай партиялылыққа, атеистік көзқарастарға мойынсұнбаған, дініне берік жан болғанынның айқын көрінісі.

Дін – ғылымның анасы,
Дін ғылымның әкесі.
Ғылым – діннің баласы,
Дін – ғылымның көкесі!!! [1.81]

Өлеңде діннің адам өміріндегі маңызын, орнын түсіндіріп, ғылымның бастауы – дін деген тұжырымға келеді.

Я, Жаратушы Аллам!
Қолдай гөр,
Сүйей гөр мені, сүйей гөр!
Қолдары да, қорғаны да жоқ жан ем.
Жасаған ием!
Құлап барам, сүйей бер!
Пенделерге табына – табына болған ем.

Бұл жолдар арқылы ақынның жүрек толқынысынан шыққан мұңы мен арман-тілегінің куәсі боламыз.

Алланы сүю ұғымы – адамның жеке басындағы асыл қасиеттерді қастерлеу, адамгершіліктті негізгі қағидаға айналдыру, ал ол үшін ең алдымен өзіңді өзің тазалауың қажет. Алланы сүю ізгілікке байланысты жол. Ақын тура жолдан адаспаған. Ақын түсінігінде Алла шүбәсіз шындық, дүниедегі бардың есімі. Алла тек ауызбен айтылған ақиқат емес, ол жүрекпен қабылданатын шындық. Ислам дінінде иман келтіріп, мұсылман атану үшін Алланың бір, пайғамбардың хақтығын мойындау шарт.

Еліміз егемендік алып, өз алдына дербес мемлекетке айналуы көптеген өзгерістер енгізді. Тәуелсіздіктің әдебиетке тигізген ықпалы да аз болмады. Халқымыздың рухани байлығын шындап игеруге енді қол созуға мүмкіндік туды.

Көп жылдардан кейін халқымыз есін жиып, рухани саңлақтарымыздың жарық жұлдыздары көріне бастады. Қазіргі кездегі қоғамдағы қажеттілік өткенге үлкен құрметпен қарау, рухани мұраларымыздың сабақтастығы, ұрпақтарымыздың тарихи жақындастығы, оны танып білуге деген құштарлық болашаққа жол ашып отыр.

Тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақ әдебиетінде негізінен, поэзияда бұрын ашылмаған, өз дәрежесінде жырланбаған, тың тақырып – дін тақырыбына кеңінен жол ашылды. Дін – қоғамдық құбылыстардың ішіндегі күрделісі, қоғамдық сананың үлкен бір саласы. Діни сезімдер адамдардың басын біріктіруде маңызды орынға ие екендігін жақсы білеміз. Қазақ халқы дінімен қайта қауышты. Кеңес заманында аға буын өкілдері шығармашылығынан көрініс таба қоймаған тың тақырыпты жастар жағы іліп әкетті.

Соңғы жиырма жылға таяу уақыттан бері 70 жыл бойы құрсауда болып келген діни наным-түсініктер қайта жаңғырып, жас ақындар шығармаларына арқау болды. Ол шығармаларда діннің қоғамдық-әлеуметтік мәні, адамгершілік принциптері мен этикалық ерекшеліктері бүгінгі күн түрғысынан қайта пайымдалып, жаңаша мазмұнда жырлануда.

Жыр майталманы, көрнекті дарынды ақын – Серік Ақсұңқарұлы жырларынан діни сарын көрініс береді. «Дұға» атты өлеңдерінде туған елінің, халқының болашағын ойлап, елім – алаш жұртым аман, тыныш болса екен деп, Алладан медет тілеп, көмек сұрайды.

Алашымды сақта, құдай, жасыннан,
Әзәзілден құлықтарын асырған.
Қонақжай, пәк көңілдерін басынған,
Сақтай көрші обыр менен масылдан.

Алла елшісі Мұхаммед пайғамбардың сенімділігін, табандылығын, қайырымдылығын, жомарттығын, хас мұсылмандығын өлеңдерінде ақын Серікбай Қосан дәріптейді.

Ең ақырғы пайғамбар – бір Алланың Елшісі,
Құдай сүйіп дос етті, Құран – оның еншісі.
Қысылғанды демеген, мүміндерді жебеген,
Қалаулысы Құдайдың – жүректердің емшісі. [3.6]

Ақын Темірғали Көпбаев «Астарлы сөз» өлеңінде сөздің өзі Алланың адамға сыйға тартқан қазынасы екендігін, Құран Кәрімнің өзі асыл сөзден құралғандығын еске салып, оқырманға ой салады.

Сөз – әуелден қазынасы Алланың,
Тағдырымыз сөз бен істің тізбегі.
Құран Кәрім дүниенің бар мәнін
Асыл сөздің астарынан іздеді. [2.25]

Қазақ поэзиясына өзіндік үлес қосқан, көрнекті ақын Мұхамеджан Тазабековтің «Дін Ислам – діңгегім» өлеңінде қазақтың арғы-бергі тарихында діннің орны бөлек болғанын, ата-бабамыздың ежелден діні мен діліне берік халық екендігін жырлай келіп, тәуелсіздікке қол жеткізгеніміздің өзін сол бес уақыт намазын қаза қылмай, елінің азаттығын аңсап өткен ерлердің ақ тілегінің қабыл болуы дейді.

Дін Ислам болсын бізге неге бөтен,
Тектілердің тарихы терең екен.
Кешегі Күлтегін мен Тоныкөктер
Жаратқанға сыйынып келген екен...

Өткір тілді ақын халқының бостандыққа қол жеткізсе де, дінге әлі толыққанды мойынсұнбағанын, батысқа еліктеушілік пен арақ-шарап, ішімдік санасын улап, жалған жарнамаларға алданып жүргенін айтып налиды.

Біз қазақ бүл күндері кіммен доспыз,
Адасып, айдалада жүрген көшпіз.
Арабтың тіліндегі дінмен емес,
Арақтың түбіндегі жынмен доспыз.

Имансыздық түбір орға құлататындығын ақын жақсы түсінді. Сол себепті де халқының мұндай дерттен аулақ болуын ойлайды. Қазіргі таңда қаракөз бауырларымыздың ата дінін ұмытып, басқа діннің жетегінде кетуі – ақынды ғана емес, түтас халықты толғандыратын үлкен мәселенің бірі.

Арнайы аттандырған мыстан елдер,
Көбейді мысық тілеу миссионерлер.
Ата дінін айырбастап кетіп жатыр,
Тағдырдың тауқыметі қысқан «ерлер».

Өмірде аз болған соң иманды шақ,
Қазағым қай кезде де қиналғыш-ақ.
Исламға иіс алмас болса-дағы,
Иегова, кришнаитқа иланғыш-ақ.

Ақын елін мазалаған дертті дөп басады. Өзге дінге өтушілер көбейсе, халықтың тамырына балта шабылар деп, дінге бөлінушіліктің түбі жақсылыққа апармайтынын түсініп, қайғырады.

Ақберен Елгезек – қазақ поэзиясына өзіндік үнімен, өзіндік болмысымен келген жас талант. Ақберен поэзиясынан тәңіршілдік рухты, діни сарын көрінісін байқау қиын емес. Ақын өлеңдерінен өмірдің шым-шытырық тірлігіне шамырыққан адами рухтың тәңірмен диалогы де естілгендей болады.

Күнәһарлар аттанатын маһшарға,
Мына ізбен қылкөпір ме тасталған?
Кеше ғана мың арманмен мастанған
Екі жағы көрінбейді бастардан... [4.32]

Бес парыздың бірі, діннің ажырамас бөлігі намаз бен оразаның маңызын жас ақын Арман Бердалин өлеңінен көреміз.

Жалғанда!
Намаз – қымбат, малдан, тіпті жаннан да!
Ақыретте болып қалма арманда!
Бүл сөзімнің түсінерсің астарын,
Қара басың қауқайып,
Қабіріңде жалғыз өзің қалғанда...

Ақынның «Жүрші, әке» аталатын өлеңі ата-анасын намаз оқуға шақырған баланың үндеуі іспетті, мұсылман баласының жүрегін селт еткіәзбей қоймайды.

Жүрші, әке, намазға жығылайық,
Құбылаға жүрекпен бұрылайық.
Жәннат бағын біздерге бүйыртпайды,
Жаратқанның болмасақ құлы лайық.
Айтты екен деп тақпашы ұлыңа айып...

Исламның бес парызын мүлтіксіз орындауға шақыру Олжас Отаров өлеңдерінен де көрініс табады.

Орындалсын бір Алланың өкімі,
Мұсылманға ол бес парыз боп бекіді.
Иманды бол, намаз оқы, адаспа,
Түсінгенге жұмақтың бүл кепілі.

Ақынның «Алла деген ар болмас», «Е, Алла» атты өлеңдерінде Алланы ойлап, ізгі амалдарға бет бұрып, пайда бермес мал-мүлік

жиғаннан гөрі, жүректі иманмен сусындатуға шақырады.

Талантты ақын Шорабек Айдаров «Ақырет – ақырымыз» толғауында елін исламның қасиетін ұғынып, нәпсіні тыйып, жалғанда қызық қуғаннан бұрын, ақ жолға түсіп, Құдай сөзі Құранмен үлгі алуға үндейді.

Текті елім, терең ойлап, толғанып ал,
Мүсылманның мызғымас қорғаны бар.
Ол – иман, Аят, Хадис және дұға,
Жолдас етсең, бақытың жолда тұрар.
Қисапсыз қинау көрсең, бұл жалғанда,
Жағдайың ақыретте оңғарылар.

Жалынды жастар өз шығармаларында Алланы дәріптеп, пайғамбарды мадақтап, парызды мүлтіксіз орындауға шақырды. Жас буын өкілдерінің дінге деген құрметі қуантпай қоймайды.

Діни сарындағы өлеңдер халқымыздың басынан өткерген үлкен тарихи кезеңдермен байланысты, мәдениет пен әдебиетте өзіндік орны бар мол мұра болып қалмақ. Рухани байлық – әр халықты толық сақтап қалатын өмір сүру құқын дәлелдейтін қайнар бұлақ. Рух бар жерде халық та бар. Ол рухты сақтау мен толықтыру – келер ұрпақтың тарихи міндетіне айналмақ.

Әдебиеттер:

1. М. Мақатаев. Жарияланбаған жырлар. – Алматы: Жазушы, 1991.
2. Т. Көпбаев. Жаңғырық. – Алматы: Қазығұрт, 2007.
3. С. Қосан. Жүрегімде жүз өлең. – Алматы: Арыс, 2006.
4. А. Елгезек. Көлеңкелер күбірі. – Алматы: Фолиант, 2006.
5. З. Ахметов. Поэзия шыңы – даналық: Зерттеу. – 2 бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.

* * *

В статье рассмотрены религиозные мотивы в современной казахской поэзии в период Независимости. Анализируются также религиозные стихи М. Макатаева, которые в то время запретили опубликовать. Также рассмотрены стихи молодых поэтов с религиозными мотивами, таких как А. Елгезек, А. Бердалы, Ш. Айдаров и др.

* * *

In article religious motives in modern Kazakh poetry in Independence are considered. It is analyzed as M.Makataeva's religious verses which have at that time forbidden to publish. As verses of young poets with religious motives such as A.Elgezek, A.Berdaly, S.Ajdarov etc. are considered.

Тенденции образования и развития неологизмов в русском языке

А. З. Кайбулдаева

магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены актуальные вопросы неологии и активные инновационные процессы в языке. Проанализированы характерные особенности образования и развития неологизмов в русском языке.

Непрерывное изменение мира, развитие общества влечет за собой и постоянные изменения в языке, прежде всего выражающиеся в динамике его лексико-фразеологического состава. «Возникновение новых номинаций ... как результат прогрессивного освоения мира – главная движущая сила во всех языках мира и на всех этапах развития» [1, с. 84]. «Неологический бум», который в настоящий момент переживают многие языки мира, обусловил появление новой отрасли языкознания – неологии – науки о неологизмах, занимающейся разработкой принципов выявления и научного анализа всех видов языковых инноваций.

Неология как научное направление сформировалось сравнительно недавно, хотя отдельные вопросы, связанные с появлением инноваций на разных уровнях языка, были актуальны всегда. Среди лингвистов нет разногласий в том, что наиболее активно и очевидно инновационные процессы протекают на лексическом уровне. Пополнение языка новыми словами, отражающими социально-экономические, политические изменения в обществе и быту, происходит постоянно. Интенсивность изменений на лексическом уровне объясняется

подвижностью соответствующей подсистемы. В условиях межкультурной коммуникации происходит усиление языковых контактов, что ведет к росту заимствований и активизации словообразовательных типов.

Проблеме новых слов в русском языке в разное время посвящали свои работы такие ученые, как Г.О. Винокур, А.Г. Горнфельд, А.А. Потебня, М.М. Покровский, А.И. Смирницкий, В.И. Чернышев, Л. В. Щерба. Наиболее активно новые слова начали исследоваться с 60-х годов 20 века, им посвящены работы С.И. Алаторцевой, С.С. Волкова и др.

Особое место в становлении теории неологии принадлежит также Ю.С. Сорокину и Н.З. Котеловой, которые были основателями русской неологической лексикографии. Основанная ими дисциплина представляет собой систему изданий, которые включают в себя специальные словари инноваций, каждый из которых отличается от других особенностями в отборе и описании своего объекта [2, с. 50-51].

Наиболее известными были некоторые выпуски словаря-справочника «Новые слова и значения» под редакцией Н.З. Котеловой и Ю.С. Сорокина (Л., 1973, 1984), составленные по материалам прессы и литературы второй половины XX в.; Толковый словарь русского языка конца XX века под редакцией Г.Н. Скляревской (СПб, 1998), Словарь перестройки под ред. В.И. Максимова (СПб, 1992), а также серия книг под названием «Новое в русской лексике» с 1977 по 1996 год. С развитием и укреплением лексикографии неологизмов определился также круг проблем этой лексикографической отрасли, что позволило рассматривать ее как самостоятельную научную дисциплину. Неография с этой точки зрения − наука об особенностях проектирования и составления словарей новообразований, о специфике нового слова, значений и словосочетаний как объектов таких словарей.

Значительный вклад в разработку теории неологии внесли также французские лингвисты. Английские и американские языковеды преимущественно развивают практику неологии, разрабатывая ее лексикографические аспекты. Так, были изданы три словаря неологизмов Карла Барнхарта (Barnhart, 1980, 1990, 2000); три однотомных приложения к третьему изданию словаря Вебстера: «6000 words» (1976), «9000 words» (1983), «12000 words» (1986); опубликованы словари новых слов Лемея (LeMay, 1985), Дж. Эйто (The Longman Register..., 1989), Дж. Грина (Green, 1991), словарь новых слов Лонгман Гардиан (Longman Guardian, 1986), а также два Оксфордских словаря новых слов (Oxford, 1991, 1997).

Особого внимания заслуживают словари-справочники новых слов и значений русского языка, составленные под редакцией Н.З. Котеловой (1971, 1984, 1986), приложение к Большому англо-русскому словарю под редакцией И.Р. Гальперина (1983) и охвативший более трех десятков лет новейшей российской истории "Словарь новых слов русского языка" под редакцией Н.З. Котеловой (1995).

Несмотря на многочисленные исследования последних десятилетий по проблемам неологии одной из ее важнейших задач остается проблема четкого определения объекта исследования. Анализируя существующие в лингвистической литературе точки зрения по проблеме, авторы работы «Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития» приходят к выводу, что «...теория неологии не располагает до сих пор строгими дефинициями. Предпринятые в лингвистике попытки определить понятие нового слова дали весьма несовпадающие результаты» [3, с. 43].

Самым общим и наиболее часто употребляемым термином для обозначения инноваций любого типа является термин «неологизм». В самом широком смысле данный термин используется для обозначения любых новых слов без каких-либо ограничений: «Всякое новое слово, возникающее в языке тем или иным путем, является неологизмом» [4, с. 54].

Другие лингвисты определяют неологизм по денотативному признаку, относя к данной категории слова, возникающие в языке для обозначения новых реалий в связи с ростом культуры, науки, техники и т.д. [5, с. 492]. Вполне естественно, что для многих исследователей основополагающим при определении неологизма является признак новизны. Так, например, в работе А.П. Лыкова отмечается, что «генетическим стержнем и принципиальной основой понятия «неологизма» является качество новизны слова» [6, с. 119]. В.И. Заботкина считает, что любое новое слово имеет качество неологизма пока языковое сознание реагирует на него как на новое [7, с. 126]. А.В. Калинин противопоставляет просто новые слова как обозначения новых реалий и «новенькие» слова, «новизна и свежесть которых ощущается говорящими» [8, с. 116].

Пользуясь определением, взятым из энциклопедии «Русский язык», можно сказать, что неологизм (от греческого neos – «новый», logos – «слово») – это слово или оборот речи, созданные для обозначения нового предмета или выражения нового понятия. В современном русском языке неологизмы делятся на языковые и авторские, или индивидуально-стилистические [9, с. 18].

А по времени образования в русском языке можно выделить два основных типа неологизмов. Первый тип – слова относительно старые, актуализировавшиеся в последние годы в связи с изменением политической и экономической системы. Второй тип – слова новые, появившиеся непосредственно в последние годы [10, с. 59].

Характерным примером первого типа является слово *олигарх* (греч. oligos – «немногий» + arche – «власть»). Сегодня это слово очень часто упоминается в СМИ и в речи публичных политиков. Однако вошло в активный словарь оно не так давно: в 90-х годах XX века. Ранее это слово было знакомо людям из учебников истории древнего мира (ср. спартанский олигархический союз) и произведениям классиков марксизма-ленинизма (ср. финансовая олигархия).

Как новые воспринимаются сегодня массовым сознанием и некоторые заимствования, известные ранее лишь специалистам и зафиксированные в словарях как относящиеся к «буржуазному» праву и «буржуазной» действительности, но получившие в последнее десятилетие XX века широкое распространение в русском языке в связи с актуализацией для российской действительности обозначаемых ими понятий [11, с. 93]. Примером такого заимствования может быть слово *легитимный* (лат. legitimus – «законный») «Для среднего европейца, который в лучшем случае знает трех русских режиссеров – Эйзенштейна, Тарковского, Михалкова, – Сокуров единственный *легитимный* преемник Тарковского» // «Русский Newsweek» от 5.02.2007.

В качестве примера недавно появившегося слова можно привести англоязычное заимствование *франчайзинг (или френчайзинг)*. В "Толковом словаре конца XX века" это слово трактуется следующим образом: «Форма экономического покровительства, при которой фирма, имеющая твердые позиции на рынке, предоставляет вновь образованной фирме оборудование, технологии, вспомогательные материалы, ноу-хау и товарные знаки». «Пока рано говорить о какой-то конкретике и тем более бросаться страшными терминами типа *франчайзинговые* схемы» // «Русский Newsweek» 6.11.2006. Это слово появилось в русском языке благодаря приходу в нашу жизнь такого явления, как франчайзинг.

Имея дело с новой заимствованной лексикой, также следует обращать внимание на сферу употребления, поскольку многие иноязычные слова подвергаются переосмыслению и получают в русском языке несколько другое значение, нежели в языке-доноре. Например, неологизм *имидж* переводится с английского, как *образ, статуя (святого), подобие кого-либо, метафора, икона, облик (политической партии и т.п. публичных субъектов), изображать, вызывать в воображении, отображать, символизировать.* В русском же языке укоренилось только одно значение этого слова – *облик*. Поэтому людям для правильного употребления данного неологизма необходимо знать его сферу употребления. Иначе человек, опирающийся только на перевод слова с иностранного языка, может сделать ошибку в словоупотреблении [12, с. 118]. «Анализ примеров неологизмов в прессе свидетельствует о том, что основными сферами употребления неологизмов являются экономическая, общественно-политическая, техническая и правовая» [13, с. 104]. Важно помнить, что зачастую невозможно провести четкую грань между этими сферами, т.к. и экономика, и политика, и техника, и юриспруденция проникают практически во все сферы нашей жизни.

Неологизмы являются неотъемлемой частью лексики современного русского языка. По сути, наш язык в его нынешнем виде не мог бы существовать без неологизмов. Это связано с тем, что новые слова придают естественному языку динамичность. Лексика изменяется с течением времени, словарный запас пополняется новыми наименованиями, устаревшие реалии уходят в пассивный запас.

Возьмем в качестве примера слово *дисплей* (устройство отображения текстовой и графической информации, обычно основанное на использовании электронно-лучевой трубки, монитор; экран такого устройства). Чем же примечательно это слово? Главным образом, тем, что обозначает новую реалию, наименования которой раньше не существовало. Действительно, в докомпьютерную эпоху не существовало слова *дисплей*, как, впрочем, и самого устройства.

Когда же это устройство появилось, то ему необходимо было дать лексическое наименование. Что было бы невозможным, если бы не существовало неологизмов. Без неологизмов язык статичен, не может развиваться и не отвечает нуждам времени.

Поэтому разговоры отдельных защитников чистоты языка о слишком большом количестве заимствований, мягко говоря, необоснованны. Дело в том, что заимствование – один из самых продуктивных способов пополнения лексики языка, и нет ничего плохого в том, что в современном русском языке так много новых слов английского происхождения.

По итогам исследований, можно констатировать тот факт, что в последние годы, как и ранее, образование неологизмов обусловлено изменением общественно-политических условий, государственного и экономического устройства, культурным сближением разных стран и научно-техническому прогрессу.

Все эти процессы продолжают свое существование в современном обществе. Поэтому лексика русского языка как изменялась, так и будет изменяться. В конечном счете, в языке закрепятся только самые удачные неологизмы. Остальные так и останутся за пределами нормированного языка.

Литература:

1. Котелова Н.З. Проект словаря новых слов русского языка. – Л.: Наука ЛО, 1982.
2. Попова Т.В. Русская неология и неография. – Екатеринбург, 2005.
3. Волков С.С., Сенько Е.В. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983.
4. Степанова М.Д., Чернышева Н.Н. Лексикология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1962.
5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
6. Лыков А.Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). – М.: Высшая школа, 1976.
7. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989.
8. Калинин А.В. Лексика русского языка. Уч. пособие для факультетов журналистики ун-тов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966.
9. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. – М.: 1973.
10. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства//Русский язык конца XX столетия. – М.: 1996.
11. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.:1992.
12. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: 1968.
13. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: 1992.

* * *

Бұл мақалада тілдегі белсенді инновациялық үдерістер және неология өзекті мәселелері қарастырылады. Орыс тіліндегі неологизмдердің дамуы және жасалыну ерекшеліктері талданған.

* * *

The article is devoted to the current issues of neology and active innovation process in the language. The characteristics of formation and development of neologisms in Russian are analyzed.

Сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық сипаты

С. Ғ. Қайдауылова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік мақсатқа сай функционалдық-семантикалық сипаты айтылады. Сұраулы сөйлемдер өзінің екінші қызметі ретінде ақпарат алу мағынасында емес, белгілі бір пікірді білдіру, хабарлау мақсатында жұмсалатыны бар. Сұраулы сөйлемдерді осы тұрғыдан зерттеп, қарастыру қазіргі тіл білімінде жан-жақты қарастырылып жүр.

Сөйлем – тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қызмет ететін коммуникативтік тұлға. Кез келген ой, пікір тек сөйлем арқылы берілетіні даусыз. Ж.А.Жақыпов синтаксистік құбылыстардың алуан қырлылығы туралы айта келіп, синтаксистік бірліктердің мынадай аспектілерде зерттелуіне назар аударады: құрылымдық аспект, семантикалық аспект, коммуникативтік

аспект, логикалық аспект [1]. Автордың айтуынша, «Сөйлем – кешенді единица. Сондықтан оны құрылымдық қана емес, функционалды-коммуникативтік, логика-семантикалық тұрғыдан бірдей қарастыру ұтымды. ...Сөйлемге коммуникативтік тұрғыдан қарау дегеніміз – оны сөйлеу единицасы ретінде қарау... Осылайша сөйлем ой ағынының, сөйлеу ағынының единицасы ретінде қызмет атқарады» [1, 25 б.].

Осы пікірдің негізінде сұраулы сөйлемдердің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап жүйелеумен қоса, оның жұмсалу қызметін де қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Сұраулы сөйлемдердегі пайымдау мен болымсыздық мәселесі логиктер мен лингвист ғалымдардың назарын аударып келеді. Логика тұрғысынан бір сөйлемде сұрақ пен пайымдау/болымсыз пікірдің қатар келуі сәйкес емес ұғымдар. Пайымдау/болымсыздық – хабарлы сөйлемдердегі пікірдің бөлігі, ал сұрақ пікірді білдірмейтін болғандықтан, онда пайымдаудың да, болымсыз пікірдің де болуы мүмкін емес. Дегенмен де грамматикалық еңбектерде «пайымдау/болымсыз пікір» белгісі бойынша сөйлемдердің сипаты айтылу мақсатына қарай бөлінетін барлық сөйлемдерге, яғни, хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдерге қатысты айтылады. Мысалы: *Қар еріді. – Қар ерімеді; Қар еріді ме? – Қар ерімеді ме?; Оқыңыз! – Оқымаңыз!*

Сұраулы сөйлемдерді болымды және болымсыз пікір деп бөлу хабарлы сөйлемдерге сәйкес және болымсыздық көрсеткішінің бар немесе жоқ болуына қарай (*жоқ, емес* сөздері, *ма, ме* болымсыз шылаулары) жүзеге асады.

Сұраулы сөйлемдердің грамматикалық формасы болымды да, болымсыз да болуы мүмкін, бірақ мағынасы жағынан сұраулы сөйлемдердің болымды, болымсыз формалары хабарлы сөйлемнің болымды, болымсыз формаларына сәйкес келмейді.

Хабарлы сөйлемнің болымды/болымсыз формалары мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қайшы (антонимдес): *Балалар үйге келді. – Балалар үйге келмеді.* Ашық сұраулы сөйлемдерден басқа сұраулы сөйлем түрлерінің болымды/болымсыз формалары мағыналары жағынан жуық, мәндес (синонимдес): *Балалар үйге келді ме? Балалар үйге келмеді ме?* Сұраулы сөйлемнің екі формасы да сұрақ қоюшының лебізге қатысушы арқылы істің жүзеге асқанын не аспағанын білгісі келетінін білдіреді.

Хабарлы сөйлемдер не болымды, не болымсыз болып келеді. Болымды хабарлы сөйлемдерде бір істің жүзеге асуы, бір нәрсенің, құбылыстың болғандығы туралы айтылады, болымсыз сөйлемдерде құбылысты, жағдайды терістеу, істің жүзеге аспағандығы айтылады. Сұрақ лебізге қатысушыны ақпараттандыру үшін емес, ақпаратты сұрау үшін жұмсалады. Сұраулы сөйлемдерде хабар айтылмайды, сондықтан да онда ештеңе пайымдалмайды да, болымсыз пікір айтылмайды да.

Сұраулы сөйлемдер логикалық пайымдау немесе болымсыз пікірді білдірмейді. Алайда бұл пікір, бұл көзқарас сұраулы сөйлемдердің тек екінші қызметіне ғана қатысты. Себебі өзінің бірінші қызметі ретінде сұрақ ақпарат іздеуге, яғни жауап алуға бағытталатыны белгілі. Кез келген сұраулы сөйлем сұраулық мақсатқа ие болады, ал егер ондай мақсат болмаса немесе әлсіз болса, онда сұрақ та туындамайды. Кез келген сұраулы сөйлем, біріншіден, белгілі бір ақпараттың жоқтығын көрсетеді, ал екіншіден, жауап түрінде жетіспей тұрған толымсыз ақпаратпен толықтырылуын қажет етеді. Осы екі коммуникативтік мәселенің өзара қарым-қатынасы кез келген сұраулы сөйлемнің құрылымының ерекшелігін көрсетеді және бұл сөйлемнің басқа коммуникативтік типтерінен ерекшеленіп тұрады.

Екінші қызметінде ол ақпарат іздеу емес, оны жіберуге, бірнәрсе жайлы тікелей хабарлауға бағытталған. Сондықтан да ол қарым-қатынас үстінде түрлі коммуникативтік талаптарға сай әртүрлі функционалдық-семантикалық сипатқа ие болады.

Сондықтан да сұраулы сөйлемдерде пайымдау мен болымсыз пікірді білдіру мүмкіндігі сұраулы сөйлемдер тобының біртекті еместігімен түсіндіріледі.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» сұраулы сөйлемдердегі қойылатын сұрақтың мазмұнының әр түрлі болатынын атап көрсетіп, беске бөлген: ашық сұрақ, қарсы сұрақ, күмәнді сұрақ, таңырқаулы сұрақ, риторикалық сұрақ [2].

Сондай-ақ сұраулы мақсаттың сұраулы сөйлемдер арқылы берілу мәселесіне түрлі көзқарастар бар. Бір ғалымдар, сұраулы сөйлемнің коммуникативті типін белгілі бір ақпаратты сұрау ретінде қарастыру дұрыс емес. Себебі бұл критерий қатаң лингвистикалық емес дейді. Аталған талап тілдік құбылыстарға таза семантикалық қырынан қарауына негізделеді. Осыдан келіп сұраулық форма мен сұраулық мағынаның арасында теңсіздік мәселесі туындайды. Н.М.Васильеваның көзқарасы бойынша бұл

жағдай сөйлемнің түрлі типтерінің интерференциясының түрлі формаларымен байланысты. Сөйлемдердің жеке коммуникативті түрлерінің арасындағы байланысу формасының әртүрлілігі лингвистердің «сұраулы-хабарлы», «сұраулы-бұйрықты», «сұраулы-лепті», т.б. туралы айтуына негіз болды. Сұраулы сөйлемдердің көбі формасы жағынан сұраулық форма арқылы жасалса да, сұраулық мағынаны білдірмейді, ал, керісінше, көптеген сөйлемдер хабарлы формада айтылса да, сұраулы мәнге ие болып келеді. Алайда сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік бағытын мәнмәтіннен тыс қарастыру мүмкін емес, себебі сұраулы сөйлемдердің функционалды-коммуникативтік сипаты жағдаят не мәнмәтін арқылы ғана анық байқалады.

Тілдің философиясын зерттеушілердің көзқарасы бойынша 50-жылдардың өзінде-ақ пайымдау мен сөйлемдерге байланысты дискуссияда «әрбір сұрақтың негізінде пікір-хабарлама жатады» деген түжырым алға тартылды.

Сұрау есімдігінің қатысуынсыз жасалған сұраулы сөйлемдерді мағынасын ескере отырып, таза пайымдау немесе таза болымсыз деп айтуға болмайды. Сұраулы сөйлемдерде бірнәрсенің (бір құбылыстың, істің, жалпы жағдайдың) бар-жоқтығы айтылмайды, бірақ бірнәрсенің бар-жоқтығы туралы сұрақ болады: *Биыл қар көшкіні болды ма? (Қар көшкіні болды ма, әлде болмады ма?)*

Сұрау есімдігінің қатысуынсыз жасалған сұраулы сөйлемдердің болымды не болымсыз формасының қай түрінде болсын бір-бірін теңестіретін екі мағына қатар айтылады. Егер сұраулы сөйлемнің осы түрінің екі формасын да салыстырайық. Мысалы: *Кешкі жаңалықтарды көрдің бе? Кешкі жаңалықтарды көрмедің бе?*

Сұрау есімдігінің қатысуынсыз жасалған сұрақтың болымды және болымсыз формалары мазмұны жағынан бірдей, бірақ стилистикалық сипаты жағынан айырмашылығы бар. Болымсыз сұрақ сыпайы, әдепті болып саналады. Болымсыз сұрақтың «сыпайы сұрақ» ретінде жұмсалуына Ә.Кекілбаевтың «Бәсеке» шығармасынан мысал келтіруге болады: - *Қызды қырық үйден тыйдеген қайда? Үйде қонақ отырғанда үстіне неге кіреді?* ***Ага-жеңгесінің отауына бара тұрса болмас па?*** (Ә.Кекілбаев). – *Жарайды, бір ретін табармыз. Сен қайтесің, жұмысқа барып айтасың ба,* ***жоқ*** *телефон соға саласың ба?* (К.Ахметбеков)

Алғашқы мысалдағы сұраулы сөйлемді ғалым Р.Әмір мағыналық жағынан түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемге жатқызады. Формасы бірдей болып келетін болымсыз сұрақтың да, түрткі сұрақтың да коммуникативтік түрғыдан өңі ұқсас – «іске жұмсаудың бұйрықты форма арқылы айтылмай, сұраулы сөйлем формасында айтылуы коммуникативтік мақсатқа байланысты. Ол мақсат – тілекті, іске жұмсауды ізетпен, сыпайы білдіру» [3, 71 б.].

Болымды формада айтылатын сұрақ (*Үйде жалғыз қалуға қорқасың ба?*) тіке бағытталған, дөрекілеу, әдепсіз көрінеді.

Болымсыз сұрақтар «сыпайылық жағынан қолайлы болғандықтан» баспасөздегі сұхбаттардың мәтіндерінде жиі қолданылады: *Балаларымызды не үшін сынақтан өткізіп, «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелге жіберіп жатырмыз? Сол балаларға қойған талапты неге біз өзімізге қоймаймыз? Алдымен «өзім мемлекеттік тілді білемін бе?», «мемлекеттік тілді дамытуға қандай үлес қосып жатырмын?» деп өзімізден сұрауымыз керек емес пе?* (Жас Алаш, 2011); *...сонау бала кезіңізден қазақтың қоңыр даусымен қазақ эстрадасының жарық жұлдызы болдыңыз. Қазір сол қара домбыраңызбен сахнаға қайта келгіңіз келмейді ме?* («Жұлдыздар отбасы»). (Салыстырыңыз: *Қазір сол қара домбыраңызбен сахнаға қайта келгіңіз келеді ме?).*

Сұраулық есімдік қатысуынсыз жасалған ашық, тура сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер сұраулық шылау (ма, ме, ба, бе, па, пе) мен сұраулық интонация арқылы жасалады. Мысалы: *Ол хатты алды ма? (Ол хатты алды ма, алмады ма?); Әдебиет пен өнер егіз бе? (Әдебиет пен өнер егіз бе, егіз емес пе?).* Сұрақтың болымсыз формасы да тура, ашық сұраққа қарағанда, көп жағдайда болжау, жорамалды білдіру үшін жұмсалады: - *Сіз «Суперстар» жобасынан кейін «жұлдыз ауруымен» ауырмадыңыз ба?* («Жұлдыздар отбасы»). (Салыстырыңыз: *Сіз «Суперстар» жобасынан кейін «жұлдыз ауруымен ауырдыңыз ба? Сіз «Суперстар» жобасынан кейін «жұлдыз ауруымен ауырған шығарсыз?).*

Сұраулы-болжалды сөйлемдер болымсыз формада айтылса да, әдетте, болымсыз мағынаны білдірмейді, сөйлемде сұралынып отырған нәрсе жайлы болымсыз пікір емес, оның бары, бар болуы туралы болжал айтылады. Мысалы: *Ол қол ұшын беріп жіберер ме? (=Мүмкін ол қол ұшын беріп жіберер?).*

Болжалды сұрақ мағынасы жағынан «таза» сұрақты білдірмейді. Оның семантикалық түрғыдан жартылай сұрақ-жартылай болжал болып табылады. Сұрақпен қатар сөйлеуші сөйлемде айтылып отырған пікір туралы өз жорамалын, болжалын білдіреді, бірақ өзінің болжамының дұрыстығы туралы сенімсіз болып келеді. Болжалды сөйлемнің болымсыз формасы арқылы берілетін болжамдарды А.М.Пешковский «әлсіз» пайымдау деп атайды.

Сұрақтың мағынасы күмәнмен, сенімсіздікпен айтылуы мүмкін. Мысалы: *Бұл іске сіздің де қатысыңыз бар ма? (Сіздің де қатысыңыз туралы баспасөз беттерінде жазды) = Бұл іске сіздің де қатысыңыз бар шығар.*

Сенімсіздік, күмәнді білдіру үшін, әдетте, болымды формадағы сұрақ жүмсалады, бірақ та ол әлсіз болымсыздық мәнде, яғни, қарама-қайшы нәрсенің болжамын білдіреді: *Ол келеді ме? (Оның шаруасы көп) (=Осыған қарағанда ол келмейтін болды).* Мүндай сұрақ сөйлеуші сұрақта айтылған нәрсе туралы қарама-қарсы ақпаратты білген жағдайда қолданылады. Баспасөз беттерінен мысал келтірейік: *Еліміз егемендігін алды, өзге елдермен терезесі тең тәуелсіз ел болдық, алдыңғы қатарлы елу елдің қатарына да ендік. Экономикамыз бен мәдениетіміз түзелді, дегенмен өз құндылығынан айрылып бара жатқан «шалақазақ» тіліміздің жағдайы жақсы ма? (=Тіліміздің жағдайы жақсы емес, мүшкіл).*

Сенімсіздіктің, күмәннің бір бөлігі көрініс тапқан сұрақ оқырманды (тыңдаушыны) сөзсіз «Жоқ, тіліміздің жағдайы жақсы емес» сияқты болымсыз жауап формасында сөйлеуге қатысуына әкеледі.

Риторикалық сұрақ тек формасы жағынан сұраулы сөйлем болып табылады. Мағынасы жағынан болымды немесе болымсыз түрдегі хабарлы сөйлемдерге сәйкес. Р.Әмір риторикалық сұраулы сөйлемдердің негізгі ерекшелігі ретінде баяндауыш сөздердің кері мағынада жүмсалуы арқылы құрылуын айтады: болымды формадағы баяндауыш сөз болымсыз мағынада, болымсыз формадағы баяндауыш сөз болымды мағынаға ие болатынын атап көрсетеді [3, 70 б.].

Зәкон? Устав? Трибунал? Менен жақсы трибунал болады ма? А?; - Әр күн жексенбі болады дейсің бе?; - Қиын күндері теріс айналып, ат терісін ала қашқан адам менің досым дейсің бе?

Сонымен ашық сұраулы сөйлемдер болымды, болымсыздық жағынан бейтарап болып келеді. Болжалды сұрақтарда бұл бейтараптық болымды формаға қарай, күмәнді сұрақтарда болымсыздыққа қарай ауысқан. Риторикалық сұрақтарда сұраулық форма не болымды немесе болымсыздық мағынаны білдіру үшін жүмсалады.

Болымды немесе болымсыздық ұғымын сұраулы сөйлемнің формасы арқылы білдіру сөйлемдердің коммуникативтік талабына байланысты қолданылады. Мүндай сөйлемдер тек бір ақпарат туралы сұрап қана қоймай, хабарды да білдіреді. Олардың сұрақ мағынасы толығымен жойылған, болмаса, хабарлау, пайымдау семантикасымен біріккен, яғни айтылу мақсатына қарай сұраулы-хабарлы сөйлемдер болып табылады.

Сонымен, функционалды жағынан сұрақ, біріншіден, әңгіменің тақырыбын қоюға; жеткіліксіз ақпаратты толықтыруға және лебізге қатысушының нақты бір реакциясын тудыру үшін жүмсалады. Психология тұрғысынан сұрақ-жауап кешені мәселесін қарастыратын болсақ, сұрақтың қызметін проблемалық жағдайды болдырмау құралы ретінде анықтауға болады. «...вопрос в функциональном отношении представляет собой, прежде всего, способ обозначить тему диалога и указать точку зрения, которую хотел бы знать задающий вопрос. Вопрос всегда к чему-то относиться, т.е. он всегда указывает на то, по отношению к чему в ответе должна появиться какая-то предполагаемая вопросом определенность. Это «что-то», т.е. основное, фиксируемое вопросом определяемое (то, о чем будет говориться в ответе), представляет собой тему вопросно-ответного цикла» [4, 13 б.].

Сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық жағынан лебізге қатысушының коммуникативтік талабына, қарым-қатынас үстінде түрлі өң алатынына қарай жалпы төрт модельді мынадай кесте түрінде көрсетуге болады.

Сөйлеушінің бастапқы коммуникативтік ниеті	→	*Сөйлеушінің туынды коммуникативтік ниеті*	→	*Сұраулы сөйлемдердің функционалдық мақсаты*	→	*Семантикалық бірлік*
Белгілі бір тақырыпта әңгіме		Оқырманды, тыңдаушының		Күмән тудыру мақсатында		- Күмәнді сұрақ, - Болжалды-

жүргізу		назарын аударту, дискурстың басталуы туралы хабар беру		жүмсалатын болжалдылық мағына; сенімсіздік мағынасы		сұраулы сөйлем; - Риторикалық сұрақ; - Түрткі сұрақ
Кейбір пікірді, пайымдауды білдіру		Өзінің сөзіне сенімділік тудырту		жауап-мақұлдау мен болымсыз пікір мағынасы		
Кейбір деректің, оқиғаның бірегейлігін көрсету		Лебізге қатысушыға айтылып отырған оқиға, дерек туралы ақпаратқа ие екенін таныту		Экспрессивті-эмоционалды сұраулы мағына		
Лебізге қатысушы туралы көп ақпарат білу// өзі туралы айту		Айтылып отырған, сөйлеушіге белгілі ақпарат туралы сұрақ қою/ сол ақпаратпен бөлісу		Бір іске түрткі болатын сұраулы мағына		

Мүндай сызба сұраулы сөйлемдердің барлық функционалдық түрлеріне ортақ жалпылама кесте болып табылады.

Қорытындылай келгенде, сұраулы сөйлемдердің функционалдық көпсемасы хабарлама, сұрақ, түрткі болу, сондай-ақ апеллятивтілік, эмоционалды-бағалауыштық, т.б. сияқты семалары көрініс табатын сұраулық форманың көп құрамды құрылысымен анықталады. Пікір алысу кезінде сұраулы форманың аясында экстралингвистикалық, сонымен қатар тілдің өз ішкі заңдылығы негізінде хабарлама немесе түрткі болу сияқты мағыналары бірінші кезекте көрінуі мүмкін.

Көптеген зерттеушілер өзінің бойында жауап алуды мақсат етпейтін сұраулы сөйлемдерді «сұраулы сөйлемдердің функционалды-семантикалық типіне», «стандартты емес семантикаға ие сұрақтарға», «жартылай сұрақтарға», «жалған сұрақ», т.б. деген терминдермен атап келеді. Алайда сұраулы сөйлемдердің мүндай функционалдық қызметін, мағыналық жүмсалысын коммуникация үстінде түрлі өң алатын сұраулы сөйлемдердің функционалдық әртүрлілігі ретінде қарастырған ғалымдардың пікіріне қосыламыз.

Әдебиеттер:

1. Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. – 159 б.
2. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А.: Сөздік-словарь, 1998. – 215 б.
3. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – өңд., толық., 2 бас. – А.: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
4. Косоножкина Л. Структурно-семантические и прагматические особенности эллиптических предложений в составе вопросно-ответного диалогического единства. Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. – Пятигорск, 1989. – С. 32.

* * *

В статье рассматривается функциональная-семантическая характеристика вопросительных предложений. Вопросительное предложение во вторичной функции направлено не на поиск информации, а на передачу, утверждение или отрицание сообщения, суждения.

* * *

The article deals with functional-semantic characteristics of interrogative sentences. The second function of interrogative sentence is not devoted to searching the information, on the contrary to transfer, approve or deny the message, judgment. In modern linguistics research of interrogative sentences from the communicative part of the sentence is very actual.

Фраземы в переводах художественных произведений на русский и английский языки (на материале рассказа М. Ауэзова «Коксерек»)

С. Кайралапова[1], А. К. Тусупова[2]

[1]студентка 3 курса, [2]к.ф.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается фразеология в переводах художественных произведений на русский и английский языки. Рассмотрены основные аспекты фразеологических единиц казахского языка, закономерностей их функционирования в речи и в процессе перевода на русский и английский языки. В практической части показан сравнительный анализ фразем казахского, русского, английского языков, разработаны методы перевода фразеологических единиц и сделана их классификация.

Одна из основных проблем, возникающих при переводе художественных произведений, связана с сохранением национальной специфики оригинала. При решении этой проблемы наиболее остро встает вопрос о передаче на иностранный язык фразеологических единиц, т.е. устойчивых выражений, афоризмов, идиом и других изречений, которые являются неотъемлемой частью национальной специфики переводимого произведения.

Вопрос о фразеологизмах рассматривался во многих трудах по теории художественного перевода. Однако вопрос сущности фразеологизмов, их места и роли в языке самого оригинала, пути передачи с одного языка на другой, мало освещены в литературе по теории художественного перевода.

Богатство языка это богатство и его фразеологии, т.е. выразительных и образных выражений. Очень часто за этими оборотами лежит национальный дух народа, его история, быт, реалии, верования и т.д. Фразеология непосредственно отражает в языке культуру говорящих на нем людей, в ней зафиксировано все то, что характеризует образ жизни народа, его национальную психологию.

Фразеология - лингвистическая дисциплина, изучающая устойчивые сочетания слов с полностью или частично переосмысленным значением.

Слово «фразеология» происходит от двух греческих слов: «фразис» - «выражение» и «логос» - «учение». Фразеология является «исторически вторичным отделом науки о языке», и объектом ее изучения становится фразеологизм или фразеологическая единица. Иногда для их обозначения используют и другие термины: идиома и фразеологическая единица.

Фразеологизм, фразеологическая единица или фразема — устойчивое по составу и структуре, лексически неделимое и целостное по значению словосочетание или предложение, выполняющее функцию отдельной лексемы (словарной единицы).

Изучение фразеологии позволяет глубже проникнуть в далекое прошлое не только языка, но и истории, и культуры его носителей; а также способствует более глубокому пониманию сложной и разнообразной природы устойчивых сочетаний слов. Попытка раскрыть и описать национально-культурную специфику фразеологизмов тесно смыкается с проблемами исследования человеческого сознания, восприятия мира и путей его осознания, отраженных в языке. Взгляд на мир осуществляется через знаки культуры, ее стереотипы, символы, эталоны: значение языкового знака тем самым соотносится с культурно-национальной системой мировидения, воплощенной в знаках культуры.

Рассказ М. О. Ауэзова «Коксерек» воплощает в себе национально-специфические особенности казахского языка, в частности, в нем широко использованы образные основы фразем компаративного характера и выражаемые ими оценочные признаки, что является предметом данного исследования.

Имя великого казахского писателя, крупнейшего ученого-литературоведа, видного общественного деятеля Мухтара Омархановича Ауэзова знают миллионы читателей во всем мире. Его произведения переведены на многие языки народов мира и на всех континентах читают его «Абая», произведение не только гениальное, дающее энциклопедическое представление о жизни казахского народа второй половины XIX века, но и глубоко актуальное такими качествами, как гуманизм, вера в прогресс и перспективы человечества.

М. Ауэзов создал ряд великолепных произведений. В его произведениях присутствуют любовь к родине, степям, неприятие несправедливости, насилия и невежества. Эти произведения отличаются подлинным реализмом. В

них Ауэзов как бы является психологом, который анализирует и выявляет все переживания героев и их мироощущение.

По свидетельству самого писателя, рассказ «Коксерек» был создан под впечатлением «Белого клыка» Джека Лондона. В рассказе автор повествует о волчонке, попавшем к людям, о том, как он сбегает на волю и предпочитает сытому плену голодную, но гордую смерть на свободе. В рассказе Ауэзов описывает не только сильного волка, но и свободолюбие, жизнестойкость и крепость духа казахского народа.

Переводчиками же «Коксерек» почти не затрагивался. Написан он был в 1922 году, а переведен только в 1997 году А. Пантиелевым на русский язык, и О. Чоракаевым на английский язык. И уже в наше время, критически подойдя к переводу А. Пантиелева, был дан более точный, адекватный перевод А. Жаксылыковым в 2011 году.

В формировании казахского национально-культурного ареала важную роль сыграли обычаи, что отразилось в языке на уровне фразеологии. Фразеологические единицы восполняются пословицами, поговорками, сказками, мифами, историческими событиями и другим. Фразеологизмы отражают народную культуру своими прототипами – свободными словосочетаниями, описывающими определенные обычаи, праздники, особенности быта, исторические традиции и др. Мастера художественного перевода считают, что сохранение национального своеобразия подлинника – задача чрезвычайно сложная в плане как практического, так и теоретического анализа.

Следовательно, мы не можем не обратить внимание на некоторые неточности в передаче фразеологизмов на русский и английский языки при переводе повести М. О. Ауэзова «Коксерек». В связи с этим рассмотрим несколько фразеологических оборотов, предлагаемых подлинником, сравним их с переводами на русский язык, и подберем эквиваленты на английском языке.

«Қанқақсатты» - буквальное значение – «заставить истекать кровью, страдать» [1,с.29]. В переводе А. Жаксылыкова этот фразеологизм передан как «кровь все еще струилась», а у А. Пантиелева его и вовсе нет. При буквальном переводе выразительность фразеологизма теряется. Поэтому на русский и английский языки подберем соответствующие эквиваленты: «Захлебнуться кровью» - «To be choken with blood».

В предложении «Атылып келе жатқан садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бітімі бар» [2,с.13] – **«садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бітімі бар»** является фразеологическим оборотом. Буквальное значение – «во всем его облике ощущалось напряжение нацеленного лука» [1,с.29]. В переводе А. Жаксылыкова этот фразеологизм передан с точностью буквального перевода: «Ощущалась теперь в нем сила и напряжение натянутого лука», а у А. Пантиелева это звучит: «А загривок и спина его напоминали натянутый лук», что тоже правильно передано. При переводе на английский язык мы использовали переводческую трансформацию – калькирование: «Throughout his appearance felt voltage aiming bow».

«Қия бастырмай-ақ сақайған болады» – буквальное значение – «бдительно выстаивать стражу, охранять» [1,с.31]. Словосочетание превратилось в устойчивое выражение, в почти эпическую формулу – стоять на страже. В переводе А. Пантиелева абзац с этим фразеологическим оборотом был вырезан переводчиком. Более подходящий эквивалент этому выражению на русском языке будет: «Беречь как зеницу ока», а на английском: «Cherish as the apple of one's eye».

В предложении «Түн баласында бір ауылдың шуын бір ауылдікіне қосып, **бықпырт тигендей қылады**» [2,с.25] переводчиком А. Жаксылыковым сразу был подобран русский эквивалент этому фразеологизму: «Разбить в пух и прах». В английском языке уже имеются аналогичные фразеологизмы: «To give a thorough rating» или «To give a sound scolding», что в буквальном переводе означают «дать тщательный нагоняй».

«Қан-жын басы-көздерін жауып» - это идиоматическое выражение, что в буквальном переводе означает «дурная кровь добычи ударила в морды волкам» [1,с.32]. А. Жаксылыков перевел эту идиому как «брызги крови ослепили одуревшие глаза зверей», что близко к оригиналу. А А. Пантиелев использовал выражение «вымазанные в крови до глаз», что совсем несет другой смысл и теряет экспрессивность идиомы. В русском языке есть вполне подходящий аналог этой идиоме: «Одолела жажда крови», что в переводе на английский звучит: «To be out for blood».

«Осы соң екеуінің **жүбы жазылған жоқ**» [2,с.19] – буквальное значение «не расставались, были вместе» [1,с.32]. Во всех переводах

на русский язык эта фразеологическая единица правильно передается: «этот случай прочно связал пару» (А. Жаксылыков) и «не разлучались» (А. Пантиелев). Но буквальному переводу можно было предпочесть русский аналог казахскому фразеологизму: «Не разлей вода». И в английском тоже существует эквивалент: «As thick as thieves», что буквально означает «близки как воры».

«Көресіні көрді» [1,с.22] – фразеологическая единица. В переводе А. Жаксылыков подобрал соответствующий русский эквивалент «хлебнули горя». А. Пантиелев перевел эту единицу как: «покаялись», что для русского читателя этот фразеологизм был не доступен. «Хлебнуть горя» в переводе на английский язык звучит как: «To have one's share of grief».

«Шұбап алыста қалды» [1,с.32] – устойчивое словосочетание с соответствующем эквивалентом на русском языке «растянуться вереницей вдалеке» [1,с.32]. В переводе А. Пантиелева выражение «далеко от них отстала (стая)» показывает потерю как смысла, так и национального своеобразия фразеологического оборота, т.к. слово «шұбап»– скорее всего связано со старыми ассоциациями кочевья, движения караванов, когда они шли длинной вереницей, пыля издалека [1,с.32].

«Сай-сүйегі сырқыраған» [1,с.23] – буквальное значение «горе, скорбь пронзили до костей». В переводе А. Пантиелева выражение было передано простым предложением с утратой выразительности фразеологизма «горькие слова больно задели». В русском языке существует весьма подходящий эквивалент «проникнуть до мозга костей». И на английский язык тоже переводом заниматься не пришлось, т.к. есть аналог русскому фразеологизму «to the marrow of one's bones».

«Қоясың да екі рет тастатып алып еді» – фразеологический оборот, содержащий реалии казахских собаководов [1,с.33]. В буквальном переводе означает «очистить внутренности гончего» - «to clean hound`s entrails». А. Пантиелев пренебрегает казахскими реалиями и в своем переводе использует прием опущения. Русский эквивалент этому обороту: «кожа да кости», к сожалению, в английском языке мы не смогли найти подходящую фразеологическую единицу. Поэтому пришлось переводить дословно «skin and bones».

«Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы» – устойчивое идиоматическое выражение, вытекающее из старой бытовой культуры казахов, буквальное значение «раздражительный, злобный» [1,с.34]. А. Жаксылыков перевел как «рассвирепел». Русский эквивалент, соответствующий идиоме «выйти из себя», а английский «to lose one's temper», что буквально означает «терять самообладание».

«Бұрынғыдан жаман **құтырды**» - прямое значение - взъяриться, взбеситься, одуреть. Можно подобрать русскую поговорку «лютовать пуще прежнего», что в переводе на английский язык будет «complaining more than ever».

Слово **«кәпір»** означает «иноверец, чужак, враг». В контексте рассказа это выражение имеет переносное значение – «нечисть, дьявол, черт». А. Пантиелев переводит как «дьявол, кровопиец, проклятый». У англичан есть словосочетание «evil spirit», напоминающее наше «кәпір».

Следовательно, рассмотрев несколько казахских фразеологизмов, и сравнив их с русскими переводами А. Пантиелева и А. Жаксылыкова, мы можем составить по ним статистические данные (Таблица №1).

Таблица №1

Фразеологизм	**Буквальный перевод**	**Перевод А.Жаксылыкова**	**Перевод А.Пантиелева**
Қанқақсатты	заставить истекать кровью, страдать	кровь все еще струилась	нет
Садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бітімі бар	во всем его облике ощущалось напряжение нацеленного лука	ощущалась теперь в нем сила и напряжение натянутого лук	а загривок и спина его напоминали натянутый лук
Қия бастырмай-ақ сақайған болады	бдительно выстаивать стражу, охранять	бдительно выстаивал стражу	нет
Бықпырт тигендей қылады	разбить в пух и прах	разбивающий в пух и прах	нет
Қан-жын басы-	дурная кровь добычи	брызги крови ослепили	вымазанные в крови

көздерін жауып	ударила в морды волкам	одуревшие глаза зверей	до глаз
Жүбы жазылған жоқ	не расставались, были вместе	прочно связал пару	они не разлучались
Көресіні көрді	хлебнули горя	с лихвой хлебнули горя	покаялись
Шүбап алыста қалды	растянуться вереницей вдалеке	показалась вереницей летящая стая	далеко от них отстала (стая)
Сай-сүйегі сырқыраған	горе, скорбь пронзили до костей	горе, скорбь пронзили до костей	горькие слова больно задели
Қоясың да екі рет тастатып алып еді	очистить внутренности гончего	внутренности пса очищены от волос и всякой дряни	нет
Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы	раздражительный, злобный	рассвирепел	нет
Кәпір	иноверец, чужак, враг	нечисть, дьявол, черт	дьявол, кровопиец, проклятый

Рассмотрев казахские фразеологизмы, и подобрав к ним соответствующие эквиваленты на русском и английском языках, мы также можем составить статистические данные (Таблица №2).

Таблица №2

Фразеологизм	**Русский эквивалент**	**Английский эквивалент**
Қанқақсатты	Захлебнуться кровью	To be chokeп with blood
Садақ оғындай үнілген, сүйірленген бір бітімі бар	нет	нет
Қия бастырмай-ақ сақайған болады	Беречь как зеницу ока	Cherish as the apple of one's eye
Бықпырт тигендей қылады	Разбить в пух и прах	1.To give a thorough rating 2.To give a sound scolding
Қан-жын басы-көздерін жауып	Одолела жажда крови	To be out for blood
Жүбы жазылған жоқ	Не разлей вода	As thick as thieves
Көресіні көрді	Хлебнуть горя	To have one's share of grief
Шүбап алыста қалды	Растянуться вереницей вдалеке	нет
Сай-сүйегі сырқыраған	Проникнуть до мозга костей	To the marrow of one's bones
Қоясың да екі рет тастатып алып еді	Кожа да кости	Skin and bones (буквальный перевод)
Сіркесі су көтермейтін долы, ызалы	1.Выйти из себя 2.С пеной у рта	To lose one's temper
Құтырды	Лютовать пуще прежнего	Complaining more than ever

Национальная специфика рассказа «Коксерек» определена теми конкретными социально-историческими условиями в жизни казахского народа, которые нашли свое художественное воплощение в творчестве казахского писателя. Исследуемые фразеологические обороты рассказа М. Ауэзова «Коксерек» играют важную роль в создании образности языка данного произведения. Они отражают, кроме того, стороны жизни казахского народа, своеобразные условия его истории и культуры. Сущность национальных фразем заключается в том, что они наиболее полно передают национальные особенности художественного произведения. То

есть национальные фраземы – это специфическая лексика, придающая художественному произведению такой национальный колорит, который нельзя создать другими лексическими средствами.

Являясь неотъемлемой частью лексики оригинала, фразеологизмы требуют к себе особого внимания переводчика, который должен знать не только язык данного оригинала, но и иметь ясное представление об истории, национальных традициях, быте, культуре того народа, о котором говорится в оригинале.

На материале переводов рассказа М. Ауэзова «Коксерек» на русский и английский языки нами выявлено следующее: одним из наиболее эффективных способов передачи национальных фразем является фразеологический перевод (подбор эквивалента). Однако допустимость этого приема возможна, если в языке перевода полноценные лексические эквиваленты национальным фразеологизмам подлинника.

Высокой художественной адекватности при переводе фразеологизмов на другой язык можно достичь и с помощью описательного способа перевода, т.е. с помощью пояснений, описаний фразеологизмов в самом контексте. При описательном способе перевода передается основной признак или свойства самих фразем.

Одним из факторов, способствующих полноценной передаче содержания того или иного фразеологического оборота на другой язык, является контекст, который конкретизирует и восполняет значения данных оборотов. В некоторых случаях контекст не ограничивается вспомогательной ролью, а становится ведущим, доминирующим фактором при переводе: он не только уточняет, но и определяет значение и функции слова, в частности, контекст способствует адекватной передаче экспрессивно-стилистических особенностей национальных фразем.

Литература:

1. Жаксылыков А.Ж. Практикум по художественному переводу: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университетті, 2011.
2. Әуезов М.О. Көксерек Серый Лютый Fierce Grey. – Алматы: Жеті Жарғы, 1997.

* * *

Мақалада қазақ тілінің фразеологиялық бірліктерінің мәні, олардың сөздегі қызметінің және орыс, ағылшын тілдеріне аудару үдерісіндегі заңдылықтары қаралады. Тәжірибелік бөлігінде қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі фраземаларының салыстырмалы талдаулары көрсетілген, фразеологиялық бірліктер аудармасының әдістері жетілдірілген,және олар топтастырылған.

* * *

This article discusses the phraseology in the translations of literary works into Russian and English languages. The basic aspects of phraseological units of the Kazakh language, the regularities of their functioning in speech and in the process of translation into Russian and English are considered. In the practical part shown a comparative analysis of the phraseologisms of Kazakh, Russian and English languages, translational methods of phraseological units are developed and their classification is made.

Ахмет Байтұрсынұлының төл поэзиясындағы тәуелсіздік идеясының көрініс табу мәселелері

С. У. Каналиева

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың I курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада А.Байтұрсынұлының поэзиясындағы тәуелсіздік идея көрінісінің мәселелері қарастырылады.

Бізге тарихтан мәлім, адамзат баласы жаралғалы бері, өзінің еркіндігі, елінің азаттығы, бостандығы, тәуелсіздігі үшін күресіп келді. Азаттықтың адам жанына, ақыл-санасына күш-жігер беретін рухани құндылығын сезінуге талпыну үшін жасалған күрестерден біз тәуелсіздіктің мәні мен оның қаншалықты құнды екенін білеміз. Тәуелсіздік таңын аңсаумен оған жету жолындағы қоғамдық күрестер, тарихи оқиғалар – біздің бүгінгі егеменді еліміз тарихында қандай орын алғандығын тек тарихтан ғана емес, көркем шығармалар арқылы да бағамдай аламыз.

Сөз өнерінің ұлы шығармалары еркіндік пен сана бостандығы негізінде ғана дүниеге келеді. Адам санасы қашан да өзі өмір сүрген қоғам-

дық ортаға тәуелді. Ал сол қоғамның жоқшысы болу, ішкі өзгерістер болмысын тану, таныған елге жеткізу көркем өнер өкілінің міндеті. Қоғамдық орта да, шынайы өмір де жазушы санасында қорытылып, сол арқылы әдеби шығарма пайда болуына, өрлі іс әрекет белгілі бір жағдайда ой-сана өрісіне жол ашады. Жалпы әлемдегі ақын-жазушы жырлап, жазып келген еркіндік, бостандық – адамзат болмысының даму сатысын жоғарылататын қоғамдық құбылыс. Тәуелсіздікке қол жеткізген ұлт қоғамдық дамудағы жаңа белеске көтеріліп, болашақтың өркениетті бағыт-бағытын айқындауға қол жеткізеді.

Тәуелсіздік, бостандық, азаттық жолындағы күрес – күрестердің ішіндегі ең ұлысы. Бағзы замандардан бері адамзат баласын өзінің еркіндігі мен бостандығының шектелмеу мәселелері толғандырып келді. Бостандық танымы, адамзат баласы белгілі топқа бірігіп, қоғамдық орта құруға талпынған уақыттағы ел еркіндігі мен азаттық идеясына ұласа бастаған уақытта, тарих бізге азаттық пен еркіндік үшін күрестің ағынын жайып салды.

Қазақ ұлтының еркіндік, бостандыққа деген ұмтылысының тарихы тереңде. Әдебиетіміздегі тәуелсіздік идеясы қазақ халқының жыраулар шығармашылығынан да көрінеді. Сол заманда батырлар «білектің күші, найзаның ұшымен» ел қорғаса, жыраулар рухтың жандануына күш салып, елдің ар-намысын оятып, азаттық пен бостандық, ел мен жерді қорғау жолындағы күреске халықты үндей білген. Тәуелсіздік идеясы ол кезеңде туған жерден айырылу, елмен, жермен қоштасу, сияқты мұңлы толғаулармен қатар жеңістен соңғы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды сипаттаған отаншыл шығармалардан көрініс табады. Қазақ халқының дамуы жолындағы күрестерде тәуелсіздік идеясының қанат жаюына Доспамбет, Жиембет, Шалкиіз, Бұқар сынды жырауларымыздың шығармалары куә.

Ежелгі батырлық жырлардан кейін елді, жерді қорғау, тәуелсіздік, азаттық идеясы қазақ ақын-жыраулары поэзиясында да (XV-XXғ.ғ) кең өріс тапқаны белгілі. Яғни ақындарымыздың шығармаларынан көзге айқын шалынары туған жердің топырағын жауыздарға таптатпау, туған жердің төсінде теріс пиғылды дұшпандардың атын ойнақтатпауы олардың басты борышы болғандығы.

Қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушыларымызды қай-қайсысында өз заманындағы ел тағдырының ахуалы, азаттықтың, бостандықтың, тәуелсіздіктің таңын асыға күткен халқының тағдыры толғандырмай қоймады. Олардың қатарында XX ғасырдың басындағы ұлт-азатшыл ақын-жазушыларымыз А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев т.б сияқты алыптарымыз да бар. Олардың жырларынан ерлік рухын, азаттық аңсаған халық тағдырын, «маса» секілді ызыңмен елін оятқысы келген талпынысын, «оян, қазақ» деп ұрандатқан үндерін естиміз.

Азаттық, бостандық жолында күресуді өзіне борыш санаған ірі тұлғамыздың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Оған оның шығармалары, азаттыққа қол жеткізу үшін жасаған ерен еңбегі дәлел болады. Бір ғана «Маса» жинағындағы ақынның тәуелсіздікті аңсап, бостандыққа жетелейтін өлеңдері сол замандағы орыс отаршылдығында болған халқымызды қараңғыдан жарыққа сүйрейтін өткір құрал болды. Бұл жинақ қазіргі таңда да жастарымызға үлгі-өнеге беретін, оларға әрқашанда азаттық рухын дарытатын орны ерекше туынды болып қалмақ.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларындағы ұлт-азатшылдық бағыт оның саяси бостандыққа жетуді аңсауынан, қазақ халқын Ресейдің езгісінен азат етіп, отаршылдық бұғауынан құтқаруды, қазақ ұлтының өзін-өзі басқаруына қол жеткізуді аңсаған арманынан, соған бар даусымен үн қосуынан көрінеді.

Отаршылдық езгісі, елі азап шеккен, жері талан таражға түсіп, тоз-тозы шыққан, берекебірлігінен айырылған халқының тағдыры ақын қолына қалам алдырмауы мүмкін емес еді. Ол өз өлеңдерінде ұлтының қасіретті жағдайын нақты атай отыра, елін серпілтер ой-идеяны өршіл үнмен жеткізді.

Ақын:

Қазағым, елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таяныp.
Талауда малың,
Қанауда жаның,
Аш көзінді оянып [1, 95] –

деп халықтың қасіретінің шегіне жеткендігін, енді «оянбасқа» амал қалмағандығын ашына айтты.

«Маса» сияқты кітаптың жарық көруі, оның атауындағы ерекшеліктің өзі әдебиеттің қоғамдық рөлін көрсетумен бірге, ақынның ел ертеңіне алаңдаған азаматтық тұлғасын танытады. Осы «Маса» жинағындағы «Сөз иесінен» атты өлеңінде Ахмет:

Ызыңдап үшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса:
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен қара, яки қызыл маса.

Үстінде үйықтағанның айнала үшып,
Қаққы жеп, қанаттары бүзылғанша, [1, 72] –

деп бейнелі жырлап, өзінің халықты алдағы күрес күндеріне жетелеуге ұмтылдырған қызметін кішкене жәндіктің әлсіз қимылына балап жеткізеді. Бірақ нәтижесінен үлкен үміт күтеді.

«Масадағы» өлеңдер А.Байтұрсынұлының сол кездегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік сұранысына қажетті ойларымен толықтырылып тұр.

Ахметтің ақындық өнерінің қадір-қасиетін, сыр-сипатын ашатын – заман шындығынан туған құбылыс. Мұны өзі де нақты атап көрсеткен:

Мен жазған кеңес,
Мақтаныш емес,
Ат шығармақ ақындық.
Ер батқанда – жорғалық,
Молда жоқта – молдалық! [2, 41]

Осыдан байқайтынымыз Ахмет өзінің ақындық қасиетін елге қызмет етуге, соның ішінде саяси күрес пен ағартушылыққа арнаған. Сондықтан оның өлеңдері халқының бостандығы жолындағы күрес ұранына айналған. Көптеген зерттеушілер мұны сол бір кездің өзінде-ақ сезінген. Соның бірі – Әмина Мәметова. Ол өзінің «Көркем әдебиет туралы» мақаласында: «Ахаңды мақтайын деуден аулақпын. Бірақ тарихтан тиісті орнын берейік дегім келеді. Ахаң әдебиетімізге жұмыс етпеді ме? Қолынан келгенше заманына қарай жалтыраған түймесін жұлып тастап, құл болған, теңдіксіз болған, жұрт екен деп есепке алынбаған қазақ жұртына заманына қарай көре білгенінше, түсінгенінше жөн сілтемеді ме?» [3] – деген пікірін ашық айтқан болатын.

А.Байтұрсынұлының «Маса» жинағына енген өлеңдеріндегі төңкерісшіл рух 1905-1907 жылдардағы саяси толқулар мен рухани сілкіністің ұшқынынан екені байқалады. Ақын өлеңдеріндегі төңкерісшілдік сарын шымыр ойлар арқылы өріледі:

Байқасақ, жезде,
Бауыздар кезде,
Үн шығару бар емес пе?!

Үндемей өлсек,
Сүйекпен көмсек,
Кейінгілер демес пе?!

Лақ құрлы бақырмай,
Өлген екен, апырым-ай! [2, 42]

Ахаң мұнда екі сипатты айқын танытып отыр. Оның алғашқысы –шыдам таусылған сәттегі зор сілкіністің боларын меңзеу. Екіншісі – тек бүгінгі күнді ойламай, үрпақ алдындағы жауапкершілікті естен шығармау. Ең бастысы соңғысы – үрпақ алдындағы парыз.

Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғасырдағы қазақ әдебиетіне азаттшылдық рухты әкелушілердің бірі. Қай әдебиетті алып қарасақ та, онда ағартушылар, ағартушы-демократтар, ұлт-азаттшылдар кезеңі және олардың ірі өкілдері болған. Бұл сипат қазақ әдебиеті тарихына да тән дейтін болсақ, онда ұлт-азаттшылдық кезең Ахметтен басталады. Ендеше Сәкен Сейфуллиннің тарихи шындықты дөп басып айтқан пікірі: «Қорлыққа шыдап, күйікке күйіп, үйқы басқан қалың қазақтың ұлт-намысын жыртып, ұлттық арын жақтаған патша заманында жалғыз Ахмет еді» [4] -дегені де көп нәрсені аңғартады.

А.Байтұрсынұлынан бастау алған М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы, І.Жансүгіров шығармаларындағы күрескерлік рух пен ағартушылық сарын осы бостандықты, азаттықты жырлауға жетелейді. Ақындарымыз өздеріне басты міндет халықтың санасын ояту, елдің қамын ойлау, білім, мәдениет жүйесіне өзгеріс әкелу деп білді. Бұл қоғам дамуы тұрғысынан өте дұрыс жол болатын. Өйткені, халықтың санасы оянбай, олардың саяси көзқарасы жетілмей, негізгі қоғамдық реформаларға бет бұруы мүмкін емес. Сол кезде мұны кеңес үкіметі жақсы түсінді. Түсінді де халықтың санасына сәуле шашуға тырысқан зиялы қауымды «халық жауы» атандырды. Бұл әккі саясаттың жемісі болатын.

Кеңестік идеология адам санасын, халық рухын езгілеп жаншыды. Алайда азаттық, тәуелсіздік, бостандық үшін күрес ешқашан толастаған емес. Қазақ әдебиетіне күрескерлік рух әкелген Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы қазақ әдебиетінде алтын қорынан ойып түрып орын алатын құндылықтар.

Ахмет аңсаған азаттық таңы, Ахмет іздеген тәуелсіздік, Ахмет сезінген бостандық оның шығармаларына өлмейтін, мәңгілік сипат берді. Елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғау жолындағы өшпес ерліктерін, береке-бірлігін жырлаған мұндай шығармалар, әрине, мәңгілік болмақ. Біз Ахметтің төл өлеңдерінен азаттық таңын аңсаған, тәуелсіздік идеясын биікке көтерген сантарап желілерді таба аламыз. Бұған дәлел ретінде А.Байтұрсынұлының елу жылдық мерейтойына арналған мақаласында айтылған қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезовтің мына пікірін келтіруге болады: «...Ахаңның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет, саясат жолында жол бастаған күндері бәріміздің есімізде... Ахаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі

қазақ даласы ұмытқан жоқ. Өлеңдегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті санасы болып, арқаның қоңыр желімен бірге есіп, шалқып жатыр» [5]. Болашақ ұлы жазушы ақын поязиясындағы азатшылдық идеяны көтерген жолдардың үшқыннан жалынға айналар асылдықты таныған еді.

ХХ ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы екендігіне зәредей күмән болмауға тиіс. Қазақ әдебиеті мен әдебиеттану ғылымының, тіл білімінің атасы, ұлы реформатор атанған ол өзінің алдындағы Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық, демократтық бағыттарын жалғастыра отырып, өз заманындағы тұтас бір зиялы қауымның төлбасына айналды.

Қазақтың басына түскен қиын да қилы алмағайып заманда ұлтқа бас болу – Ахмет Байтұрсынұлының маңдайына бұйырған киелі іс. Оның мамандығы қарапайым оқытушылық бола тұрып, саяси өмірге араласуына түрткі болған – қаза халқының өз Отанында отырып, бұратананың күйін кешуі еді. Атамекенінде отырып өзінің тіліне, діліне, дініне, жеріне иелік ете алмаған жұртының аянышты ахуалы, Ахметті және оның айналасына шоғырланған қазақ оқығандарын саясат-сахнасына күрескер етіп шығарды. Ұлы қайраткер ретінде Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығымен де, қоғамдық қызметімен де ұлтына адал қызмет етті.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2002. – 119 б.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
3. Мамыткеліні Амина. Көркем әдебиет туралы//Қызыл Қазақстан. – 1927. – №5-7. – 49-66 бб.
4. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды // Еңбекші қазақ. – 1923. – 31 қаңтар.
5. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық мерейтойы // Жалын. – Алматы, 2009. – 9 маусым, №9. – 96 б.
6. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 325 б.

* * *

В этой статье рассматривается тема независимости в поэзии Ахмета Байтурсынова.

* * *

The subject of Independence idea manifestation of Akhmet Baytursynov's poetry are considered in this article.

Шешендік теңеулердегі көркемдік стиль

Ж. Б. Кдыралиева

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың I курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада шешендік өнердегі теңеулердің рөлі мен көркемдік стилі жайында қарастырылады. Сонымен қатар шешеннің тіл шеберлігіне, сөз саптауына ырғақ, үйқас, әуез ерекшеліктеріне байланысты стилдің құрамында ғана танылатындығы айтылады.

Шешендік – біліктілік пен білімнен, терең түйсік пен үлкен сезімнен, үшқыр қиылдан, өткір ой мен тер төгуден, зерделіктен тұрады. Ат сүрінгенше ақыл тапқан би-шешендеріміздің өнері жаһандану дәуірінде қажеттілігін аңғартады. Аталы сөздің маңызы да, мәні де өзіндік құнын жоймақ емес. Сапалы, құзыреттілігі талапқа сай, бәсекеге қабілеттілігі жоғары болып, әрқашан қоғамда сұранысқа жауап бере алатын, тіл мәдениеті дамыған тұлға қалыптасуында да шешендік сөздердің алар орны ерекше.

Шешендік ұғымы үшқыр ойдың қас қағымда тілге оралымдылығы, байламы; дер кезінде дәл мағынасын дөп басар бейнелілігі; мәнді, ойлы сөздердің мәйекті мақал мен мәтелге айналуы; даудамайда қазылық, мәмілегерлік; ара қатыста елшілік, жаугершілікте бітімгерлік; ұрпаққа, қалың қауымға өсиет.

Ендеше, бүгінгі қазақ әдебиетіндегі маңызды мәселелердің бірі шешендік сөздердегі көркемдік стильдің қалыптасу бағдары.

Шешендік сөз әлемінде аса жиі кездесетін көркемдік тәсілдің бірі - ұқсастықты баса көрсетіп, теңей айту қасиеті. Теңей сөйлемейтін шешен жоқ. Теңеу – аса ұтымды, жеңіл тәсіл. Троп түрлері секілді ойға, қабылдауға салмақ тудырмайды, тыңдаушыға бірден жетеді, оңай ұғады. Теңеу де сөз мағынасы ауысып, өзгермейді, тек екі құбылыс бір-біріне толық баланбайды, белгілі бір қасиеттері ғана салыстырылады. Әр шешеннің өзіндік теңеу дағдысынан туындайтын шешендік теңеулері болады. Бұл сол бір шешеннің стильдік тәсіліне айналады.

Ал, теңеудің өзінің табиғаты мен ерекшелігіне қазақ әдебиеттануының көшбасшысы А.Байтұрсынов «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бірнесін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [1, 186] – деп, көрсеткен өз еңбегінде. Ғалым теңеудің екі түрін бөліп көрсетеді: әншейін теңеу, әдейі теңеу. Шешендік сөздерде бұлардың екеуі де кездеседі. Жалпы, теңеуде екі құбылыстың жеке бір қасиеттері салыстырылады. Салыстырмалы мәнде берілген мағыналардың қолданыла келе, тұрақтылық сипат алуы фразеологизмдерде сақталған: тонның ішкі бауындай, тайға таңба басқандай, тышқан алған мысықтай, қыл үстінде тұрғандай. Бұлар ғалымның айтуынша, «тілді көрнектеу үшін жұмсалатын – әдейі теңеулер».

Өлең сөздің теориясы еңбегінде З.Ахметов «Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп тараған тәсілі. Жасалу қалпына қарай теңеулердің сан түрлі болып келетіні байқалады. Бірде теңеу екі нәрсені тұтас алып салыстыру арқылы жасалса, енді бірде айтылып отырған нәрсенің бір сипат-белгісін, түсін, дыбыс-үнін, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып бейнелеу негізінде туады. Сонымен қатар бір нәрсені басқа нәрсемен қимыл-қозғалысындағы ұқсастықты тірек етіп салыстыру жолымен жасалған теңеулер де жиі кездеседі.

Бір-біріне мүлде жанасымы жоқ сияқты көрінетін екі нәрсенің қандай да бір қасиет-белгілерінен, не қимыл өзгешелігінен ұқсастық, жақындық тауып, теңестіруге болатынын атап айта кету қажет. Бұған теңеуді әдебиетте, поэзияда бейнелеу құралы етіп пайдаланудың шексіз бай мүмкіндігі бар екені айқындалады» [2, 17-18]- дейді. Ғалымның осы сөзін назарға ала отырып, көркем тілде теңеу *–дай, -ша* жұрнақтарымен, *сияқты, тәрізді, бейне, тең* сөздерінің тіркесімен жасалатынын ескерсек, шешендік сөздерде мұндай теңеулер көптеп кездеседі.

Бөкен бидің Сырымға берген батасы:

Арқаң қара нардай жауыр болсын,
Мінезің қара жердей ауыр болсын.
Өкпең жоқ кеудеңде бауыр болсын,
Құлағыңнан сыбыр кетпесін,
Жасың алпысқа жетпесін, - дейді. [3 , 50б]

Бата түрінде келген бұл астарлы да мәнді шешендік сөзде - дай-дей арқылы адам бойындағы мінез бен қасиетті нардың төзімділігіне және қара жердің ауырлығына теңеп, кеңпейілділікке үндейді. Бұндағы теңеудің астары қалың.

Ал, келесі бір мысалда *жақсымен жолдас болуды* негізгі тақырып етіп ала отырып, осы жолдастықты түрлі құбылыстарға теңейді.

Жақсымен жолдас болған
Ел ұстанған *тілектей* болады,
Қыз ұстаған *жібектей* болады,
Жадыраған *жаздай* болады,
Айдын көлдегі *қаздай* болады,
Отау ортасындағы *оттай* болады,
От ортасындағы *шоқтай* болады,
Тұрағы алтын *шырақтай* болады,
Тұяғы асыл *пырақтай* болады...

Шешендік сөздің сегіз тармағында осы құбылыстың ерекше қасиеттері мен белгілерін басқа бір құбылысқа теңеп, әсерлі де айшықты етіп суреттейді. «Жақсымен жолдас болудың» артықшылығын түрліше *тілектей, жібектей, шоқтай, оқтай, шоқтай, шырақтай, пырақтай* көркем де жағымды образдармен орап, өсіріп айтқан. Осылайша, о бастағы жай теңеу үлғайған, тұтасқан теңеуге айналған, сөйтіп өте бір бейнелі, көркем шешендік теңеу пайда болған. Қазақ тыңдаушысына етене жақын образдар арқылы шешен өз ойының тереңдігі мен сөзінің шұрайын арттырады. Бұл Бөлтірік шешен сөздерінің стильдік ерекшелігі мен теңеу жасау шеберлігін танытады.

Жоғарыдағы мысалдардағы –дай-дей теңеу жалғауының ролі мен мазмұны түрліше сипат алады. Бірінде астарлай жеткізу үшін қолданылса, енді бірде суреттеу үшін, тағы бірде әсерді күшейту үшін қолданылады.

Тұрақты теңеулер сөздігінде »: «теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы»

[4, 387] деген анықтама берілген. Демек, теңей айту әдісін әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы ретінде танитын болсақ, шешендер үшін бұл аса өнімді де ұтымды тәсіл болғаны анық.

Жалпы, теңеулердің әрқайсысының қолданылу мақсаты болатыны белгілі. Төменде келтіріліп отырған мысалдағы теңеу суреттеу үшін қолданылғанын аңғару қиын емес. Он бес жасында Балабиді елуге келгенде Ахмет деген хан шақырып алып:

- Маған Бөрібас байдың қара қасқа түлпарын әперіңіз, - дейді.

Бөрібастікіне келіп түседі. Байдың боз үйінде Мөңке, Байтас, Жантас деген билер түстеніп отыр екен. Құшақтасып дидарласқаннан кейін Бөрібас бай жөн сұрайды. Сонда Балаби:

Ханың саған жұмсады,
Жанбайұлы Бөрібасым,
Берсін деп әдейі жіберді,
Қара қасқа жорғасын.
Сұлулығы ханшаның өзіндей,
Семіздігі өзіндей,
Жорғалығы дәл мына
Мөңке бидің сөзіндей,
Беріктігі Байтастай,
Жүйріктігі Жантастай,
Төрт аяғы таймастай.
Сол түлпарды бермесең,
Көнер емес шайқаспай.
Достығың сенің білінбес
Ат міниіп шапан алыспай.
Дүшпаның тегі иілмес,
Сүңгілеп найза салыспай.
Хан қаһарман ұлығың,
Үнап түр ма қылығың!?
Ендігісін өзің біл,
Жанбайұлы Бөрібас би. [5, 71]

Қарақасқа жорғаның сұлулығын ханшаға, семіздігін ханға, жорғалығын Мөңкенің сөзіне, беріктігін Байтастың мінезіне, жүйріктігін Жантастың жүрісіне теңеп көз алдымызға алмаса болмайтын, беруге қимайтын, жылқының образын әкеліп, суреттілік, бейнелілік әсері арқылы сезіндіріп жылқыдағы ешбір мінсіз көзтартарлық көркем қасиеттерді адамдардың мінез-құлқымен, жүріс-тұрысымен теңеуге сыйдырып отыр.

Ал, кейбір теңеулер шешендік жұмбақтың шешуі ретінде қолданаылады. Жорықтан оралған жігіт Төле үйіне келіп, жол үстінде көрген білгенін әңгімелеп отырады:

- Ауыл іргесіне жақындай бергенде екі-үш жасар баласын мойнына мінгізіп, бір арқа шеңгелді арқалап келе жатқан әйелді кездестірдім. Тікенек үстінде отырған баланы ерге отырғызып, алдыма алайын десем, шешесінің мойнынан айрылмай қойды.

Сонда Төле би:

- Кірпікшешен баласын арқалап жүріп өсіреді емес пе?

- Бұл не дегеніңіз, биеке?

- Ананың *тікенектей арқасы балаға мамықтай* жұмсақ тиеді, - депті Төле.

Мұнда мағынасы қарама-қарсы *тікенектей* және *мамықтай* деген екі сөздің алынуы сөз әсерін күшейтіп тұр. Қарама-қарсы болса да салыстыру мейлінше айқын, дәл, баяндалып отырған жағдай, айтылып отырған пікір ондағы ой тізбегіне жалғасады. Салыстыра теңеуде дәлдік, нақтылап айқындау жағы күштірек, өмірде кездесетін әлеуметтік жағдайдан туындап тартымды жасалып отыр.

Тағы бір шешендік сөздердегі теңеуге назар аударсақ, мұнда сөз қолданысындағы дәлдікке көз жеткіземіз:

Әкесі өлген – асқар тауы құлағанмен *тең,*
Шешесі өлген – ағар бұлағы суалғанмен тең,
Ағасы өлген – қанаты қайырылғанмен тең,
Бауыры өлген – ет бауыры езілгенмен тең.

Қолдану дәлдігі түрғысынан теңдесі жоқ тамаша теңеулер, әке асқар тауға, шешен ағар бұлаққа, аға қанатқа, бауыр қажеттілікке теңелген. Бұдан артық дәлдәк, тапқырлық болмас. Осының басын біріктіріп, ортақ мағына беріп тұрған «тең» сөзі. Осы сөзбен әке, шеше, аға, бауырдан айырылуыдң қандай болатыны образды түрде ойға қозғау салып, осы ұғымдардың асқақ, биік тұлға екендігін дәлелдеп тұрғандай.

Асаубайдың Тіленші биге айтқаны:

Тоғайға бұққан танадай,
Жан-жағына қарамай,
Жапалақша жалпимай,
Қарақұсша қалқимай,
Жолсыз жерге жанаспай,
Тұр, орнымды бер, талтаймай, -

депті. [6, 54]

Көбей би:

Тамаша алғашқы шу сияқты,
Қуанышқа көтерген су сияқты.
Шу қылып аяқ жағын шерменде ғып,
Болады тілеп ішкен у сияқты. [6, 127]

Тіленші бидің теңеулері қазіргі сөз өнерінде көп кездесетін –ша,-ше жұрнағымен теңелсе, Көбей бидің теңеулері жобамен айтылып, «сияқты» сөз арқылы әсерлі суреттелген. Келесі бір шешендік сөзде:

Диқанбай дейтін дулаттың белді кісісі

– Иә, Бөлтірік, сені осы жұрт «сыншы, сыншы» деп мақтайды. Сонда не айтасың өзің, тегі? Сынағыш болсаң, мына мені сынашы, қане! – депті.

- Сенің қолыңдағы байлығыңа, қойыңдағы құтыңа бақытыңа таласым жоқ, бай-еке, - депті Бөлтірік, - қояр кінәм да жоқ. Сол бақыт, бай-

лық күт біткендей сиқың бар ма? Басың бақырдай, бетің тақырдай, кәрі бураның бүтындай бүлтиып түрған үртың мынау. Аузың болса олақ кісі шапқан итаяқтай. Мүрныңның сарт аяғында сүйретіліп жүріп тозған жаман кебістен айырмасы бар ма? Кісінің сенен асқан шартығы бар ма? Осы айтқандарымның артығы бар ма? – депті. [14, 27] Шешен ұтымды да ұтқыр сөздерімен образдап, көркем шешендік теңеулерін – да, -дей жұрнағымен нақтылап отырады да осы теңеулердің шын мәнісінде дәл солай екендігін «айырмасы бар ма», - деп өзіне мақұлдатады. Оған жақын арада жауап та айтылмайды. Уақыт өткен соң сол теңеулердің өзіне лайық екенін елде айта бастайды. Бұл да тек шешендікке тән стиль теңеу жасаудағы ерекшелік.

Шешендер шығармашылығының стилі – негізгі әдістің сыр-сипаты және соның кемелдігінің белгісі. Стиль әдістің құрамында ғана танылады. Әдістің аясына қанша стиль болса да сыя береді. Дарынсыз, тіл өрнегінсіз стиль жоқ. Шешенің тіл шеберлігіне, сөз саптауына ырғақ, үйқас, әуез ерекшеліктеріне байланысты стилдің құрамында ғана танылады. Шешендер шығармашылығындағы көркемдік әдіс өзінің стилімен, стиль өзінің тіл өрнегіне қатысты ерекшелігімен тұтас бірлік тауып шешендер шығармашылығының идеялық, көркемдік сапасын анықтайды.

Әдебиеттер:

1. А. Байтұрсынұлы. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш , 2003. – 114 б.
2. Ахметов. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 26 б.
3. Әлменұлы Б. Шешендік сөздер / Құрастырған, түсініктемесін жазған.
4. Ж. Дәдебаев. – Алматы, 1991. – 100 б.
5. Ел аузынан. Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. // Құрастырғандар: Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. – Алматы, 1998. – 100 б.
6. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 96 б.
7. Билер сөзі. – Алматы, 1992. – 78 б.

* * *

Данная статья посвящена рассмотрению роли сравнений и некоторых элементов художественного стиля в ораторском искусстве. Также речь идет о важности ритма, рифмы, благозвучности при построении выступления оратора.

* * *

Given article is devoted consideration of a role of comparisons and art style in oratory. Also in article it is a question of importance of a rhythm, a rhyme, melodius at construction of the maintenance of style of the orator.

Критерии пассивизации лексики русского языка на современном этапе (социолингвистический аспект)

С. С. Койлыбаева

магистрант 2 курса КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается процесс архаизации словарного состава языка, исторических изменений в нем, учитываются признаки слова, обусловленные факторами внеязыкового, социально-исторического характера. Систематизируется лексика по внешним признакам с учетом главной функции языка как средства общения и функционирования в обществе.

В традиционном социолингвистическом аспекте лексикология изучает формирование словарного состава языка, исторические изменения в нем, систематизацию лексики с точки зрения её происхождения, расслоение по сферам употребления, по степени активности. «Словарный состав русского языка (как и других языков) теснейшим образом связан с внеязыковыми (экстралингвистическими) факторами его развития и формирования, а именно: становлением и развитием государственности, культуры, науки, экономики и т.п., взаимодействием соответствующего языка с другими языками как результата контакта народов, носителей языков, территориальным расселением русского народа в разные периоды его истории и т.п.» [1, 14]. Прежде всего учитываются признаки слова, обусловленные факторами внеязыкового характера, так как основная задача при этом систематизация лексики по внешним признакам с

учетом главной функции языка как средства общения и функционирования в обществе. При этом чрезвычайно важными для изучения словарного состава языка становятся экстралингвистические, внелингвистические факторы его развития, так как жизнь слова и общества связаны «кровной» связью. По этому поводу К.И.Чуковский отметил: «У каждой эпохи есть свой стиль, и недопустимо, чтобы в повести, относящейся к 30-м годам прошлого века, встречались такие типичные слова декадентских девяностых годов, как *настроение, переживание, искания, сверхчеловек* ...В переводе торжественных стихов, обращенных к Психее, неуместно словечко сестренка...Назвать Психею сестренкой - это все равно что назвать Прометея братишкой, а Юнону мамашей» [2, 7].

Известно, что лексика – это организованная система языковых единиц. Причем «идею системности лексики на уровне её социолингвистической и системно-семасиологической организации можно считать общепризнанной» (1, 15). Такое рассмотрение словарного состава русского языка можно увидеть в работах Л.В.Щербы, В.В.Виноградова, Ф.П. Филина, С.И. Ожегова, О.С. Ахмановой, Л.П. Крысина, Скляревской Г.Н. и др., утвердивших идею системности в лексическом строе русского языка.

Поскольку язык и его словарный состав - это изменяющаяся, открытая система, для которой способность к развитию является естественным способом ее социального существования, то естественно утверждать, что развитие языка протекает в условиях его постоянного совершенствования и обогащения. В сфере лексики современного этапа развития русского языка это происходит особенно интенсивно в силу подвижности словарного состава языка и зависимости процесса порождения слова от многих социальных условий, в которых в наши дни активно появляются предметы и явления действительности. Результат этой зависимости выражается в двуедином процессе – архаизации и неологизации словарного состава. Сразу отметим, что оба этих процесса протекают весьма специфически, а именно активно и быстро, поскольку происходят на памяти живущих разных по возрасту и социальному статусу поколений носителей языка, которые зримо могут наблюдать как процесс неологизации, так и противоположный ему процесс постепенного ухода значительного слоя словарного состава на периферию, который мы назвали процессом *пассивизации.* Вот почему основанием нашего обращения к социолингвистическому методу исследования явилось то, что мы делаем попытку выявить критерии такой пассивизации лексики как специфической составляющей общего процесса архаизации лексики русского языка с помощью анкетирования, который является «одним из основных видов письменного опроса, осуществляемого при общении с респондентом с помощью анкеты» [3, 17].

Многие исследователи, рассматривая вопрос архаизации лексики новейшего периода, то есть переход лексических единиц из активного употребления на периферию языка, описывают его как *специфический* процесс, определённое состояние, которое, тем не менее, пока не получило, по нашему мнению, до конца эксплицированной формулировки и оценки с учетом его протекания. Отсюда во многих формулировках, связанных с этим процессом, отмечается преобладание конструкций неопределённого характера, хотя и указывающих на постепенность как специфичную черту такого процесса архаизации, подчиненного определенным факторам. Дело в том, что на языковом пространстве любого языка, в том числе и русского, параллельно с активным на периферии языка находится пассивный запас слов, включающий всё, что «не стало *ещё* или перестало *уже* быть необходимым, привычным и обязательным. Иначе говоря, в пассивный запас входят две категории слов: устаревшие слова и новые (неологизмы), т.е. слова,которые окончательно не вошли ещё в общелитературное, общенародное употребление» [1, 186].

В зависимости от факторов устаревания и путей деактуализации лексических единиц в современном русском языке можно отметить несколько основных моделей архаизации (без учета подтипов), которые мы попытались описать в рамках магистерской диссертации. В имеющихся в науке формулировках архаизмов и процесса архаизации, на наш взгляд, имеют место отдельные лакуны, так как по законам развития языка переход языковых единиц из активного употребления в пассив не является одномоментным действием, а является п р о ц е с с о м, длительность которого варьируется от меньшей степени архаизации к большей. Иными словами, это значит, что некоторые группы лексики проходят промежуточную стадию постепенной *пассивизации*, когда определённые возрастные или социальные группы продолжают использовать лексические еди-

ницы либо имеют чёткое представление об их значении. С учетом сказанного архаизация лексики современного русского языка представляет собой сложное явление, которое нельзя оценивать однозначно и которое заслуживает детального его исследования в движении, с учетом синхронно-диахронической природы языка в целом, так как любой наметившийся процесс движения автоматически из синхронного превращается в диахронический на линии развития словарного состава языка. Отражением условно представленного синхронного состояния языка, но поданного в динамике, в наши дни выступают лексикографические труды, в которых их составители разработали систему семиотических знаков, указывающих на подобную динамику. Одним из таких авторитетных источников для научного использования является «Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения» / Под ред. Г.Н. Скляревской; РАН, Ин-т лингвистических исследований. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998 (ТСЯИ), который мы и взяли за основу выявления критериев процесса пассивизации лексики на современном этапе через его социолингвистическую интерпретацию; в качестве дополнительных нами использован национальный корпус русского языка и материалы интернет-форумов.

Социолингвистические исследования дают возможность изучать языковое явление в социальном аспекте. Априори мы предположили, что речь разных социальных, возрастных и т.п. групп должна иметь отличия, что особенно актуально для современного среза истории русского языка. Тем не менее это вызвало необходимость проверить подобную теоретическую посылку, что и стало основной целью магистерской диссертационной работы, в которой мы предлагаем изучение состава и особенностей развития *устаревающей* (т.е. находящейся в процессе пассивизации) лексики русского языка новейшего периода, а также выявление уровней понимания данного пласта лексики в языковом сознании современников. В ходе работы мы попытались выяснить, так различается понимание изучаемых в процессе пассивизации слов в речи людей, принадлежащих к различным социальным и возрастным группам. Для этого был применен широко применяемое в социолингвистике «письменное анкетирование, устные интервью, тесты и некоторые другие методические приемы сбора данных, направленные на то, чтобы выявлять определенные закономерности во владении языком и в использовании его говорящими в тех или иных коммуникативных условиях» [4]. Наиболее приемлемым для нашего исследования был выбран метод анкетирования.

Процедура нашего исследования включила следующие этапы:

- изучение литературы по выбранной теме;
- разработка социолингвистической анкеты;
- проведение пилотажного исследования;
- разработка окончательного варианта анкеты;
- определение объёма и типа выборки;
- обработка собранных данных;
- анализ и описание полученных результатов [5].

В рамках статьи мы предлагаем к рассмотрению этапы составления анкеты и описания полученных результатов. Из набора имеющихся в нашей картотеке слов, уходящих в пассив, после предварительного опроса были выбраны 42 единицы (которые будут показаны в результатах) для составления анкеты. Для доказательства нашей гипотезы о *постепенном, процессном* характере затухания употребительности, а значит архаизации слов, нами предложены слова разных частей речи, разной степени архаизации.

Фрагмент анкеты.

Пожалуйста, ответьте на вопросы нашей анкеты. Это поможет нам в работе над темой **«Процесс пассивизации как специфическая составляющая проблемы архаизации лексики русского языка новейшего времени».** *Личные сведения, которые Вы захотите сообщить о себе, безусловно, конфиден-циальны!*

Анкета включает дихотомические вопросы – такие, которые имеют два альтернативных ответа: *Да* или *Нет, Употребляю* или *Не употребляю,* а также вопрос для ассоциативного эксперимента. В ходе **ассоциативного эксперимента** испытуемым предъявляется (обычно устно) слово-стимул; на него должна последовать словесная ассоциативная реакция, которая фиксируется письменно. По данным таких экспериментов составляют ассоциативные словари, например, «Русский ассоциативный словарь», составленный Ю.Н. Карауловым и др., «Словарь ассоциативных норм» под редакцией А.А. Леонтьева. Словарные статьи включают в себя стимул и все реакции на него, а также усредненную, коллективную реакцию, которую получают с помощью математических методов

обработки множества полученных результатов. Эта реакция «отражает тотальную языковую компетентность, или знание языка, в обследованной массе индивидуальностей, но одновременно является “собственностью” каждой из этих индивидуальностей, хотя каждая из них формально (в эксперименте) участвует только одной реакцией… Именно наличие такой сети в голове среднего носителя языка позволяет ему понимать и воспроизводить тексты, понятные всем членам языковой общности» [4].

В нашем пилотажном исследовании приняло участие 20 человек (студенты, пенсионеры, работающие люди с высшим образованием). Для подтверждения гипотезы о возрастном характере уменьшения степени частотности употребления слов мы расширили диапазон исследования и включили в качестве респондентов школьников и взрослое население различных социальных слоёв. Респонденту предлагалось отметить некоторую информацию о себе, а именно: пол, возраст, образование (среднее, высшее). Всего было опрошено 104 человека. В ходе обработки полученной информации были выбраны 100 анкет. «Тщательное и точное научное описание определенного языка, - отмечал в свое время Р. Якобсон, - не может обойтись без грамматических и лексических правил, касающихся наличия или отсутствия различий между собеседниками с точки зрения их социального положения, пола или возраста; определение места таких правил в общем описании языка представляет собой сложную лингвистическую проблему» (цит. по: [4]).Все опрашиваемые были разделены на возрастные и социальные категории:

1) 1995 - 2003 г.р. – ученики школы;
2) 1989 -1995 г.р. – студенты;
3) 1953-1989 г.р. – люди, не имеющие высшего образования;
4) 1953-1989 г.р. – люди, получившие высшее образование;
5) 1922…1952 г.р. – пенсионеры.

Согласно существующим методикам, «собранные данные сводятся в таблицы и подвергаются обработке – ручной, если этих данных немного, или механизированной, которая применяется при массовых социолингвистических обследованиях. Затем следуют математико-статистическая оценка полученного материала и его содержательная интерпретация, с помощью которой исследователь выявляет зависимость между использованием языка и определенными социальными характеристиками его носителей» [4]. Следующим этапом стал математический подсчёт полученных данных, где к 100% соотносили процент владения каждой лексической единицей.

Анкетирование показало следующие результаты:

№	Слово	1 гр.		2 гр.		3 гр.	
		Знают %	Употр. %	Знают%	Употр.%	Знают %	Употр. %
1	Блат	76	59	75	37	90	85
2	Валютчик	88	39	50	12	85	45
3	Видеолента	94	39	87	37	85	55
4	Вождь	98	59	100	37	90	55
5	ВЦИК	29	18	37	12	25	5
6	Генсек	39	22	87	12	55	20
7	Гласность	61	29	100	75	95	55
8	Директива	18	4	75	12	40	25
9	Дружина	92	41	100	0	90	45
10	Единоличник	90	43	100	62	90	65
11	Ежовщина	10	2	12	0	10	0
12	Звено	96	61	100	75	95	70
13	Империализм	65	14	100	62	80	25
14	Исполком	33	4	100	12	65	20
15	КГБ	78	49	100	37	90	60
16	Колхоз	100	76	87	75	100	90
17	Комсомол	57	24	100	50	100	55
18	КПСС	47	12	87	25	70	35
19	Лимита	33	16	50	12	55	15

20	Октябрёнок	55	2	87	0	100	30
21	Осведомитель	65	31	100	50	80	45
22	Партийность	63	2	87	37	65	20
23	Передовик	39	14	87	25	90	50
24	Плановик	45	12	75	25	100	40
25	Политбюро	41	12	87	25	15	15
26	Рублёвка	92	76	100	62	80	45
27	Социалист	59	24	100	62	70	03
28	Спекулянт	78	41	87	75	95	55
29	СССР	96	71	100	62	95	85
30	Стольник	76	67	87	62	100	95
31	Талон	88	69	100	62	100	95
32	Шарага	69	41	100	50	90	75
33	Юннат	22	10	50	25	60	20
34	ВЛКСМ	4	2	37	0	50	15
35	Очередь	100	98	100	87	100	100
36	Хозрасчёт	47	18	100	25	70	25
37	Погромный	27	14	75	25	65	25
38	Горкомовский	10	100	50	0	35	15
39	Советский	90	57	100	50	100	85
40	Выбить	94	76	100	87	90	90
41	Выбросить	2	90	100	75	100	100
42	Достать	2	90	100	100	95	95

В группах 1-3, куда мы отнесли учеников школ, студентов, а также людей без высшего образования, узнавание слов значительно отличается от групп 4,5, что, на наш взгляд, объясняется разницей в возрасте информантов. Именно это является одним из главных показателей движения в языковой системе, несоответствия языковой картины мира информантов, имеющих разный социальный статус.

№	Слово	4 гр		5 гр	
		Знают %	Употр. %	Знают %	Употр. %
1	Блат	94	83	100	100
2	Валютчик	83	28	75	75
3	Видеолента	89	72	50	50
4	Вождь	100	72	100	75
5	ВЦИК	39	6	100	25
6	Генсек	72	22	100	50
7	Гласность	94	78	75	50
8	Директива	94	67	25	100
9	Дружина	94	61	75	50
10	Единоличник	100	89	100	75
11	Ежовщина	44	17	100	50
12	Звено	94	72	100	75
13	Империализм	89	56	75	25
14	Исполком	78	28	100	50
15	КГБ	89	61	100	75
16	Колхоз	94	94	100	100
17	Комсомол	89	33	100	100
18	КПСС	89	22	100	75
19	Лимита	72	22	75	50

20	Октябрёнок	94	0	100	25
21	Осведомитель	94	50	75	50
22	Партийность	89	17	100	75
23	Передовик	83	39	100	75
24	Плановик	94	39	100	0
25	Политбюро	78	11	100	75
26	Рублёвка	89	60	50	50
27	Социалист	78	11	50	25
28	Спекулянт	94	33	50	75
29	СССР	94	89	100	75
30	Стольник	94	89	100	75
31	Талон	94	83	100	75
32	Шарага	94	61	100	100
33	Юннат	67	33	50	100
34	ВЛКСМ	55	61	50	0
35	Очередь	94	89	75	100
36	Хозрасчёт	78	33	100	25
37	Погромный	61	33	50	25
38	Горкомовский	67	22	50	0
39	Советский	89	78	75	50
40	Выбить	94	94	100	100
41	Выбросить	100	100	100	100
42	Достать	94	94	100	100

Полученные статистические данные позволяют сделать следующие выводы, которые одновременно представляются нам и основными критериями для обоснования процесса пассивизации:

1. Степень архаизации слов в зависимости от социальных и возрастных причин различна.

2. Можно выделить несколько групп слов по степени употребляемости, по параметру «знаю», но «не употребляю», то есть важен количественный показатель в формировании слов, постепенно выходящих из употребления.

3. У групп №№ 4, 5 (люди с высшим образованием и пенсионеры) степень архаизации выражена менее ярко, то есть у данной группы исследуемые слова находятся пока еще в активном употреблении в силу возрастных и социальных причин, данная группа респондентов использует в речи знакомые и привычные слова, в то время как для школьников такая лексика непонятна и вызывает трудности в ее понимании. Данная особенность непосредственно указывает на процесс пассивизации, представленный зримо и очевидно, когда наблюдается постепенность ухода слова в пассивный запас.

4. Предложенный анализ дал возможность выделить 3 основные группы слов по степени архаизации, а при помощи полученных ассоциаций выделить семантические сдвиги (разницу в понимании).

В составе лексики, уходящей в пассив, можно выделить группу слов (типа *ежовщина, ВЛКСМ*), относящихся к историзмам, параллельно с которой существует группа слов, знакомых и используемых носителя современного русского языка в речи. Тем не менее, отмечаются существенные различия в знании и употреблении подобной лексики в целом.

Из сказанного можно сделать общий вывод о том, что слова, находящиеся в процессе пассивизации, в основном знакомы респондентам, но менее употребительны, что и говорит о неполной (а скорее начальной стадии) их архаизации, которую мы и называем процессом пассивизации. В связи с этим и с учетом степени архаизации через стадию пасивизации (постепенного затухания употребительности) мы выделяем три основных разряда слов: 1) лексические единицы, устаревшие, неизвестные и не употребляемые в речи; 2) лексические единицы, находящиеся в употреблении и потому практически понятные в целом всем носителям языка; 3) лексические единицы, устаревшие в новейший период развития русского языка или имеющие тенденцию к устареванию на названном этапе языковой эволюции (в ре-

зультатах анкетирования они соответствуют ответу «знаю, но не употребляю»).

Таким образом, характерная черта социолингвистики второй половины XX столетия – «переход от работ общего плана к экспериментальной проверке выдвигаемых гипотез, математически выверенному описанию конкретных фактов. По мнению одного из представителей американской социолингвистики Дж.Фишмана, изучение языка под социальным углом зрения на современном этапе характеризуется такими чертами, как системность, строгая направленность сбора данных, количественно-статистический анализ фактов, тесное переплетение лингвистического и социологического аспектов исследования» [4]. Поэтому социолингвистический подход является залогом верификации полученных результатов и предоставляет объективную языковую базу для исследования заявленной категории, что, собственно, мы и попытались показать своим материалом, связанным с процессом пассивизации лексики на современном этапе. Как подчеркивает Л.П. Крысин, «Социолингвистический аспект может быть внесен и в некоторые традиционные направления русистских исследований. Это актуально именно на современном этапе развития национального русского языка» [6].

Литература:

1. Гайнуллина Н.И. Лексикология русского языка: Уч. пос. для студентов филологических факультетов университетов. – Алматы, 2003. – 223 с.
2. Бабенко Л.Г. Лексикология русского языка: Уч. пос. – Екатеринбург, 2008. – 125 с.
3. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов. Изд. 2-е, доп. и перераб. – Алматы, 2007. – 330 с.
4. Электронный источник: http://www.rusword.com.ua
5. Сон С.Ю. Этапы и процедура социолингвистического анализа: Уч. пос. по курсу «Социолингвистика» для магистрантов филологического факультета. – Алматы, 2003. – 43 с.
6. Крысин Л.П. О перспективах социолингвистических исследований в русистике // Русистика, № 2.: Сборник статей. – Берлин, 1992.– С. 96-106.

* * *

Мақалада тілдің сөздік құрамындағы архаизация процесі қаралады, тарихи өзгерістердің ықпалымен болған сөздің белгілері, тілден тыс, әлеуметтік-тарихи сипаттың мерзімді факторлары есепке алынады. Тілдің бас функциясын есепке ала отырып, сыртқы белгілерге арналған лексиканы жүйелейді және қоғамдағы қарым-қатынастың құралы болып табылады.

* * *

This article considers the archaism process of the language vocabulary, historical changes in it, features of the word are taken into account, due to the extra-linguistic factors, social-historical character. The lexicon systematized on external features, considering the main function of language as a means of communication and functioning in society.

Ғұмар Қараштың азаттықты аңсаған туындылары

А. А. Оспанова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада XX ғасыр басындағы қазақтың көрнекті ақыны Ғұмар Қараштың ұлт азаттығын жырлау үрдісі зерделенеді.

XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық мұрат, оның әдеби туындыдағы мазмұнына түрікшілдік идеясының қатысы бар. Қазақтың тұрмысы, тағдыр-теперіші туарлы кең толғайтын Ғұмар Қараштың шығармаларындағы түрікшілдікті осыдан көреміз.

«Неден қорқам?», «Саған не болды?», «Көреміз бе?», «Түсінбеймін» т.б. өлеңдерінде қазақ халқының өнінен тарихы, бүгіні, болашағы талданып, болжанып келіп қауіп айтылады, өкінішті күйлер баяндалады.

Ғұмар Қараш «Неден қорқам?» өлеңінде түспалдап, астарлап отырып, нақты құбылыс туралы сөз етіп отырғандай көрінгенімен, заманның райын, қазақтың құбылған уақыттың құрбандығы есебіндегі шарасыз күйін төгеді.

Мезгілсіз ерте түрған таңнан қорқам,
Жауынсыз күр желдеткен шаңнан қорқам.
«Таң туды, мезгіл жетті» деп адасып,
Құрылған қараңғыда заңнан қорқам.
Істері адамдыққа жараспаған,

Жануар – екі аяқты аңнан қорқам

Жарлы мен байды теңгеріп жатқан жайға ақын иланбайды. Аспаннан жұмақ түспейді, сырттан таңған салт қазаққа келмейді деген ой – өлеңнің өзегі.

Үжмақ көптен жерге еңбек емес,
Мезгілсіз бір нәрсе де келмек емес.
Өзің ту, ұл тусаң да, қыз тусаң да,
Әкеліп біреу саған бермек емес.

Үжмақ деп Ғұмар Қараш жаңа заман, жат саяси құрылымды айтады. Табиғи дамуға көлденеңнен киліккен өзгерісті ақын жаны қабылдай алмайды.

«Саған не болды?» өлеңінде Ғұмар Қараш еліне сауал тастап отырып, заман бағытына алаңдаушылық білдіреді. Дәстүрлі жыраулар поэзиясындағы жаугершілік уақыттардың қаупінде күдік айтады.

Үрім-бұтақ үрпағыңды құл етер,
Әлпештеген аруыңды күң етер,
Жарық сәуле бостандыққа мүң етер,
Ойламастай, жұртым саған не болды?

Ақын жұртының келешегіне алаңдайды. Мағжан, Міржақып, Ахмет, Сұлтанмахмұттардың мұңындай өз мұңын шертеді. Елдік намысқа тиіп, ұлтын азаттыққа үндейтін сөзбен әлдилейді.

Алатаудан асып барып жайлаған,
Беткейінде құлын-тайың ойнаған.
Ойыңа алған ісін етпей қоймаған
Ел емес пе ең, жұртым саған не болды?
Шыңғыс, Бати хандық құрып тұрған ел,
Қара қыпшақ Қобыландылар туған ел,
Қарсылаған дұспан жауын қуған ел,
Емес пе едің, жұртым саған не болды?

Ғұмар Қараштың басты мұңы, жан қайғысы – ұлттың азат өмірі.

«Көреміз бе?» туындысында қазақтың өз алдына ел болғанын көреміз бе? деп сұрақ тастайды. Халқының болмыс-бітімі ақын кеудесіне сенім құяды.

«Алаш» атты орда құрып шалқығанын,
Бақ дәулеті туып өсіп балқығанын.
Әрбір істе қазақ исі аңқығанын
Тірілікте көзімізбен көреміз бе?

Ғұмар Қараштың «Түсінбеймін» атты өлеңінде тағы да елінің өткен замандағы асқақ рухын аңсау сарыны көрінеді. Арғы бабалардың даңқы зор еді, бетті еді, алымды болатын, ендігінің бос жүрісі ақылға сыя ма деп күйзеледі ақын.

Ғұмар Қараштың өмірбаянын алғаш түзіп жазған зерттеуші Сәбит Мұқанов сияқты. 1932 жылы жарық көрген «ХХ ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде Сәбит Мұқанов Ғұмар ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы мол мәлімет айтады. Қарашұлы Омар деп алып отырған. Шамамен 1876 жылдары бұрынғы Бөкей ордасында туған дейді. Ғұмар Қараш өскен өрісі, сол кезеңнің саяси жағдайы нақтылы баяндалған бұл еңбектің Ғұмар Қараш шығармашылығындағы негізгі сарындарды, оның әдеби мұрасының қазақ әдебиеті тарихындағы орнын тануда айрықша орны бар.

«Бөкей елінің ішінде, беріш дейтін руда Құмар қалпе Жазықұлы дейтін ескіше оқымысты бір адам болады. Омар осы Құмар қалпеден сауатын ашып, оқу оқиды. Бұл молдадан сауат ашылғаннан кейін, қазақ даласының маңында Қашқар дейтін татар поселкесінде медресе ашқан Ысмағұл деген татардың молдасынан барып оқиды. Бұл молда сол кездегі қадымшелердің ішіндегі Смағұл Қашқари аталған атақты молданың біреуі болады» (1, 131-б.).

Дін оқуымен сауат ашып, молдалық құрып жүрген Омардың өмірінде 1905 жылдан былай қарай өзгеріс болды дейді Сәбит Мұқанов. Себебі Шәңгерей Бөкейұлымен таныстықпен де сабақтастырады.

«1905 жылдары Омардың пікірінде үлкен өзгеріс туады. Бұл өзгеріске себеп, 1905 жылы болатын төңкеріс. Бұл төңкерістен Омар хабардар болады. Өйткені аман болғанмен Омар құлшылықтан басқаны білмейтін иман болмайды. Ол араптың, түріктің газет-журналдарын оқумен қатар, татар тілінде шығатын «Уақыт», «Таржыман» сияқты газеттерді оқиды, 1905 жылдың ұрандарына ол осы газеттер арқылы түсінеді. Бұл бір.

Екінші, Омар «Өрнек» деген кітабында, өзіне имандық жолының қателігін түсіндірген бір адамға алғыс айтады. Осы адам Қалелдің айтуында, кәдімгі атақты Шәңгерей Бөкейұлы болады. Бөкейұлы Бөкей ханның барлық немерелері сияқты Саратовтағы Кадетский корпусты бітірген, ғылымнан хабары мол адам екен. Сол кісі Омарды ғылым жолына түсіруге үлкен көмектеседі» (1, 131-б.).

Ғұмар Қараштың 1917 жылғы Ресейдегі қазақ төңкерісіне шейін бірнеше жыр жинағы шыққан. «Қарлығаш», «Өркен», «Бала түлпар», «Тумыш» атты кітаптары жарық көріп, «Шайыр», «Көнсілдер» сияқты жыр жинақтарын құрастырып шығарады.

Ғұмар Қараш шығармаларында қазақ даласына Ресейдегі төңкеріс екпінімен келген өзгерістерге қарсылық сарын айқын. Ақын қоғамдық-әлеуметтік сілкіністердің халқы үшін әкелетін ауыр зардабын жанымен сезінеді.

Аласапыран уақыттарда бірде алашорда жағында, бірде кеңестер жағында болып әр қилы қызметтер атқарған өз заманының азаттшыл рухты, астарлы, түспалды бағытымен ерек-

шеленген поэзиялық туындыларын түзген Ғұмар Қарашұлы 1921 жылы қапыда қайғылы қазаға ұшыраған.

Ғұмар Қараштың «Өрнек» кітабы бір мәнде Ыбырай Алтынсарыұлының «Мұсылманшылықтың түтқасы», Абайдың қара сөздегі дін жағын қозғауы, Шәкәрім қажының «Мұсылмандық шарты» сынды еңбектерімен сабақтас, ағартушылық, оның өзінде діни ағартушылық бағытында жазылған еңбек деуге болады.

Сәбит Мұқанов былай дейді: «Омардың «Ықтияһатының» арты тәуіріні шын ықыласпен кішілік кішілік ету, бойұсынуға соғып отыр. Тәңірін пендесіне осылай танытып алған Омар, ораза мен намаз сияқты істерді, адамға «ол тәңіріні ұлықтау ретіндегі борышың» десе, одан кейін пенденің өзіне арнаулы істері туралы былай дейді: «Алланың жолы деген ол: ол құдіреті күшті алла (тағала) өз хүкіметімен біздің бү ғаламды себеп ғаламы ғып жаратқан. Әр нәрсенің бір себебі бар. Мәселен: екпей егін шықпайды, кәсіп, әрекет етпей ризың (тамақ С.М.) болмайды, мал жиылмайды, өнер ғылымсыз әрекет, кәсіп қолдан келмейді.

«Енді адамдар әр ісінде алланың көрсеткен жолымен жүрмесе, яғни, себебіне кіріспесе, ыждиғат етпесе, ғылым, өнер үйреніп орнына қолданбаса, ол аллаға иман келтіріп, оның әміріне бойұсыну болып табылмайды» (7-бет).

Бұл сөзден шығып отырған мағына: адамның істейтін бес парызы (ораза, намаз, зекет, қажы, иман) адамның тән тіршілігіне керекті істер емес: ол істер, жаратқандығы үшін, тәңірге адамның құлдық етуі. Оған не сый беретінін тәңірі өзі біледі. Пенде одан сый күтсе әдепсіздік істейді (1, 135-б.).

Ғұмар Қараштың әдеби мұрасы қазақтың саяси, рухани кеңістігіндегі өз орны туралы сол ХХ ғасырдың 30-жылдарында Сәбит Мұқанов «байшыл, үлтшыл» атауымен әдіптеп отырғанымен, кең, шынайы мағлұмат қалдырған. Алайда бұл еңбекте ғылыми айналымда болмағандықтан, Ғұмар Қараштың шығармашылығы туралы кейінгі үрпақ бимағылум болды десек, қателеспейміз.

Алаш ардақтылары ақталып, еліне оралған ХХ ғасырдың соңғы тұсында Ғұмар Қараш өлеңдері де басылым көрді, оның мұрасы турасында пайымдаулар жасалды.

«Ғұмар Қараш кім еді? Ол – көрнекті ақын, ойшыл-философ, халқын өнер мен ғылымға, берекелі ел болуға үндеген қайраткер-ағартушы, дін-шариғат, имандық жолын, араб, парсы, түрік, татар, башқұрт тілдерін жетік білген ғұлама-ахун, өз дәуіріндегі мерзімді баспасөзге қазақ елінің көкейкесті мәселелері хақында үзбей ой толғаған қаламгер.

Ғұмар Қараш ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ даласына кең тараған «Айқап», «Мұғалім», «Шора» журналдары мен «Қазақстан», «Ұран», «Дұрыстың жолы», «Қазақ дұрыстығы» сияқты газеттерде сол дәуірдің көкейкесті мәселелері хақында өлеңдер мен мақалалар жариялап, мерзімді баспасөз бетінде жиі көрінеді» (2, 5-б.).

Қилы заманның қиын, қыспақты күндерінде Ғұмар Қараштың шығармашылығы әр мәнде бағаланып, танылғаны туралы зерттеуші Қ.Сыдиықов мол дереккөздерін келтіріп отырып баяндайды (2).

Ұлтының азаттығы жолында ақиқат ой айтудан тайқымаған, ХХ ғасыр басында қазақ арасына жәдит оқуын таратуда ықпалды істер жасаған Ғұмар Қараштың халқымен қауышуы өткеннен бергі уақытта қозғалған дүние баршылық, сонымен бірге зерттеудің жан-жақтылық бағыты осымен таусылмақ емес.

«Отызыншы жылдарда Ғ.Қараш мұрасы бір жағынан, біз ойлағандай, ауыр сынға ұшырап жатса, бір жағынан қазақтың көрнекті ақыны санатында М.Жолдыбаев, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаевтың «ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабына» (А., 1933) енді Феонтис Березовский 1936 жылы «Красная ночь» (№3) журналында жарық көрген «Қазақ әдебиеті» деген мақаласында Ғ.Қарашты Абай дәстүрін жалғастырушылар қатарында атады» (2, 8-б.).

Зерттеуші Қ.Сыдиықов Ғұмар Қараш туралы түшымды ой, тың деректер айтқан ғалымдарды атап өтеді. Е.Ысмайылов пен А.Нұрқатов зерттеулеріне ерекше мән береді.

Ғұмар Қараштың шығармаларында қозғалған өз қоғамының хал-күйі, ізгілік уағыздары, азаттық сарындары. Ғұмар шығармашылығы ағартушылық мұраттармен суырылған.

Ғұмар қазақ халқының болашақ тағдыры үшін күйініштi хал кешеді. Тығырықтан шығар жол, теңсіздіктен құтылудың бірден бір түзу бағыты оқу-білімде деп біледі.

Жарық күн туар ма екен бізге дағы.
Жарық күн бізге дағы болар ма екен?
Кеткен бақ қайта келіп қонар ма екен?
Ішінен өнер білген жандар шығып,
Басылған халықтың көңілі толар ма екен?
Оқытып жас баланы тегісінен,
Жемісін еткен азап орар ма екен?
Жетісіп, оқып шығып жас балалар
Қазақтың көзі ашылып оңар ма екен?
Болмаса, қайтар баққа тура келіп,
Олар да құлықсыз, жаман болар ма екен?

Ер қазақ өнер біліп, көзі ашылса,
Ит дүшпан маңайына жолар ма екен?
Теңдікті қазағым да бір ел болып,
Қатарлас басқа жұртпен тұрар ма екен?
Хал бітіп тегісінен адам болып,
Жиналып бақ пен дәулет құрар ма екен?
«Ұл, қызың, – бірдей оқыт» деген сөзім,
Тыңдалып қазағыма ұнар ма екен?
Тыңдалып қазақ тегіс өнер біліп,
Зарыққан ерлер көңілі тынар ма екен?

Қазаққа Ғұмар ақын балақ өнер біліп өссін дегенді айтудан жалықпайды.

Ғұмар замана жайын айтқан толғау өлеңдерінде дәстүрлі жыраулық поэзия үлгісін ұстанып отыратындығын да көреміз.

Ақын елдің өткен ордалы шағын, басынан бақ қашпаған бақуатты дәуірлерін жаңғырта сөйлесе, өзекті өртеген өкініші мол замана тығырығында қамалып қалмай, талпынсын дегені.

Асқар, асқар, асқар тау
Асқар таудан жоғары
Асып едің, ер қазақ.
Жортуылдай жорытып,
Ор қояндай орытып,
Жер шетіне аяғың
Басып едің, ер қазақ.
Созарыңа қол жетіп,
Сөйлеріңе тіл жетіп,
Жеделдес дүспан елінің
Аруын сүйіп олжа етіп,
Кешегі өткен хандардың:
Әбілқайыр, Нұралы,
Бөкей менен хан Жәңгір
Солардың болған шағында
Кемеріннен асып шалқып
Тасып едің, ер қазақ.
Со күнде қатар ел едің,
Қай халықтан кем едің?!
Шабыртты шүйген лашындай
Жеміңді алып жеп едің,
Еңіреген ер едің.
Ерлерге серік сен едің,
Аспанда айға тең едің.
Аймен тең демей не дейін,
Дүспан қолы жетпеген,
Айтып сөзі өтпеген.
Дәулет құсы басыннан
Қалықтап ұшып кетпеген
Тайың туып, тайлағың
Боталап, өсіп мал бітіп
Береке тапқан ел едің.
Ханың бар еді асылдан,
Жарлығы халыққа шашылған.
Әділдік айтып басқарып
Ел билеген жасынан.
Ақсақал билер бар еді,
Шиеленген шешіп түйінді
Атқарған істі басынан.
Бай-мырзалар бар еді,
Салтанат түзеп тұрмысын
Хан ұлынан асырған.

Ақын хандары асып, ақсақал билері іс атқарып, бай-мырзасы хан ұлындай шалқыған заманда, жауға қарсы барар батыры, шешені, шайыры, маңдайы күнге тимеген аймаңдай арулары, оқымысты ғалымдары, ел қамын ойлаған еңіреген ерлері болған күндерге енді беті бұзылған заманның сыңайын шендестіре жырлайды.

Ендігі күннің адамдарының беталысынан не себептен шошынатынын ақын қадап-қадап, санап-санап айтады. Бұл күндегі адам сынына келмейтіндей осал, заманның бағытын барлау жоқ, жамандыққа үйір, қой дегенді құлаққа ілмейтін, ащы суға үйір, баққаны ұсақ-түйек азған, бұзылған дейді. Зар заман ақыны Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Мұрат Мөңкеұлының, одан беріде Абайдың түңіле, үміт үзе, күйіне сипаттайтын құбылыстары.

Замана азар шағында
Халқына ханы қарамас
Қатын болар баққаны.
Ел пайдасын би айтпас
Тамағы болар тапқаны.
Бітімшілік білмес әкімі
Әктілеп жазып жатқаны.
Аманаттың аты жоқ
Біреуді біреу сатқаны.
Құрулы жүрер жанында
Алыс емес қақпаны.
Көзің тайса бір елі
Жыланнан зәрлі шаққаны.

Мейірімсіз, қатқыл үрпақ өсіп келеді.

Бұл – қазақтың бағының қайтқанының нышаны деп күйзеледі ақын.

Ұзақ толғауда Шортанбайдың заман халін сипаттау сарыны, үлгісі бар.

Толғау дәстүрлі үлгіде уағыз, насихат, өнеге айту бағытында ендігі заманның халі өнер, білім, еңбек, осыны біл – түзел дейді.

«Ұмтыл, біл!» деп қақсаған,
Оң бағытқа бастаған,
Жыраудың достық сөздері
Орынына келгенін,
Дұрыс үгіт бергенін,
Сонда ұғып білерсін.
Сүйінерсіз, күлерсін
Алғыс бата бересін.
«Жарық болсын жырауым,
Жатқан мәңгі жайың» деп
Күндіз-түні тілерсін,
Тірі болсаң тілерсің,
Дұға айта жүрерсің,
Өлі болсаң жеберсін,
Көріңде көрген ләззаттан,
Балдан тәтті шәрбәттан,
Шарап ішіп, хор құшып
Бақида көрген ғизаттан
Жақын жатқан жанаса
Жыршыңа да бөлерсін.

Ғұмар Қараштың «Бала тұлпар» жинағындағы адымы ұзақ толғаулар замананың айтыл-

маған қырын қалдырмай түгендеп, тауысып сипаттайды.

Ел мінезі, жеке жандардың күлкы, дүниенің бет алысы, бұзылған дәстүр, жоғалған құт, ендігі үміт көзі – бәрі қамтылған. Бүлінбеген дәнеме қалмады деп шошиды ақын.

Әкімді құдай ұрғаны,
Төресін теріс бұрғаны.
Қартты құдай ұрғаны,
Қарт басымен жас болып,
Көрінгенге қылмыңдап,
Жігіттікті құрғаны.
Жігітті құдай ұрғаны,
Жігерсіз жасық болғаны,
Ұрлық, өтірік секілді,
Келіссіз істі қолданып,
Адалға мойны жар бермей
Арам істі қылғаны.
Баланы құдай ұрғаны,
Бассыз бастық болғаны.

Ғұмар Қараш қазақ даласына дендеп енген сауда капиталы, алданып, барынан айрылып жүрген надандық қоршауындағы халқы тұрғысынан күйінеді.

Жексенбі сайын сартылдап,
Қаладан Қалтай жалпылдап,
Ішкен шайға мәз болып
Жерін сатар орысқа.
Үш жыл бұрын жеп қойып
Белшесінен батар борышқа.

Ғұмар осы сұмдықтар қаптаған заманның түтқа ұстаған «тұлғаларын» тұтас түгендеп шығады.

Молданы құдай ұрғаны –
Таңырайта мұртын қырғаны.
Тәртіпті оқу харам деп
Надан қара халықты
Ғылымның төте жолынан
Теріс бағытқа бұрғаны.

Ақын не дегенде де келешектен үмітін үзбеген. Дұрысқа бет бұрар халқым, білімді ұрпақ келер деп сенім артады.

Ғұмар Қараш зарзамандық атамекеннен айрылу қасіретін үдете, дамыта, нақтылы құбылыстарды көзге көрсетіп отырып жырлайды.

Дінін сатып, арын сатып атқа мінген ел өкілдерінен ақын жаны шошынады. Арғы жыраулар айтқан қауіптің шындыққа айналғанынан тосылады.

Жеткен емей немене:
Мынау қазақ деген жұрт
Кең далаға жайылып
Аңғырт өскен ел едік.
Күні бүгін болғанда
Ол қоныстан айрылып,
Қанатымыз қайрылып,
Қажып түрған ел едік.

Ақын елін дұрыс жолға салмадың деп азаматқа мін артады. Өнер, білім жолына түскенде қазақ азаптан құтылар еді деп өкініш білдіреді.

Тегінде Ғұмар Қараштың қайраткерлік ісі, шығармашылығы елді ағартуға арналады.

Әдебиеттер:

1. Мұқанов Сәбит. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: – Алматы: Атамұра, 2008. – 384 бет.
2. Ғұмар Қараш. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. – 224 бет.
3. Анализируются национально-освободительние мотивы в произведениях видного казахского поэта начала ХХ века Гумара Караша.

* * *

Analyzes the reasons for national liberation in the works of prominent Kazakh poet of the twentieth century began Gumar Karash.

Linguacultural aspects of simile in kazakh and english languages

Н. А. Оспанова

А. Ясауи атындағы ХҚТУ-дың I курс магистранты, Түркістан, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі теңеулердің лингвомәдени аспектілері қарастырылған.

A simile is a figure of speech that directly compares two different things, usually by employing the words "like", "as". Even though both similes and metaphors are forms of comparison, similes indirectly compare the two ideas and allow them to remain distinct in spite of their similarities, whereas metaphors compare two things directly. ." Example: 1."The water is like the sun." "The water

is like the sun" is an example of simile because water and the sun have little in common, and yet they're being compared to one another. The "is" is also part of what makes this stanza an example of simile. "The rain falls like the sun, rising upon the mountains. "Here is another example, comparing falling rain to the rising of the sun. Good similes compare two very different nouns. Similes are comparisons that show how two things that are not alike in most ways are similar in one important way. Similes are a way to describe something. Authors use them to make their writing more interesting or entertaining.[1. p494]

Similes use the words “as” or “like” to make the connection between the two things that are being compared. Examples:

1. Playing chess with Ashley is like trying to outsmart a computer.

The activity “playing chess with Ashley” is being compared to “trying to outsmart a computer.” The point is that Ashley can think in a powerful manner that resembles the way a computer operates, not that she is like a computer in any other way. "The rain falls like the sun, rising upon the mountains."

2. His temper was as explosive as a volcano. His temper is being compared to a volcano in that it can be sudden and violent.

3. Mary frowned and said, “I believe that taking drugs is like playing with fire”. Here ‘playing with fire’ is an example of simile because a simple or little thing can make dangerous, will be harmful. And the equivalent of this simile in Kazakh form is ‘ойыннан от шығады’, мысалы: Ойланбай сөйлесен ойыннан от шығады.

4.I really like Pitty. Her heart is as soft as a feather pillow. Here ‘as soft as a feather pillow’ is an example of simile because Patty is very gentle person. The equivalent of this simile in Kazakh form is «қой аузынан шөп алмас», мысалы: «Қойдай момын, надан; Кең, тыныш, түнық даланы, қойдай момын, надан ауылын көксеген бас мынау еңбек дүрсілімен, еңбек жарқылдарынан зырқ-зырқ етеді». [2. p139-147]

Simile have been widely used in literature for their expressiveness as a figure of speech. For example: Curley flopping like a fish on a line. Here “flopping like a fish” is a simile of this sentence, the meaning of this simile is that Curley sounded very little, like click. [3.]

More detail is present in the following similes, but it is still a matter of inference as to what features are actually predicated of a target. [4.] Examples:

1. He fights like a lion. – In this sentence we compare his energy, how he so powerful and strong like lion. Kazakh equivalent of this simile is «арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты. Қауменнің екі үлы арыстандай үлкен, қабыландай қайратты болатын».

2. She swims like a dolphin. - In this sen-tence we compare how she gifted or talented of swimming. Kazakh equivalent of this simile is «Балықтай сүңгиді. Өзі суға балықтай жүзетін».

3. He drinks like a fish. – In this sentence we compare his to a fish and the meaning of this simile is he drinks a lot. Kazakh equivalent of this simile is «құсша аз жеу, құстай шоқу. Алдына келген тағамдардың әрқайсысынан құстай шоқып, әр ішімдіктен бір-бір үрттап шегіне қоятын.» She eats like a bird. The meaning of this simile is that she eats very little.

4. Tom eats like a horse. - The meaning of this simile is that he eats a lot. The Kazakh version of this simile is «егінге түскен сиырдай жайпау. Егінге түскен сиырдай жайпап жатқан өңшең аусал сиырдай ораза тұтқындар». Here English men compare a person to a horse but Kazakh men compare to a cow.

5. He eats like a pig. - The meaning of this simile is that he eats a lot and impolitely. The Kazakh version of this simile is «қара қабандай шайнандау».

6. They fight like cats and dogs. - The meaning of this simile is they fight fiercely and Kazakh equivalent of this simile is «ит көрген мысықша тіксіну. Ит көрген мысықша тіксіне қарап тұрған ».

7. Selena sings like an angel. - The meaning of this simile is that Selena sings beautiful. The Kazakh equivalent of this simile is «әндей күйлеп, созып айту. Абай деп атымды атағанның өзінде әндей күйлеп, созып айттың ғой».

8. My little brother sleeps like a log. Here “sleeps like a log” is a simile of this sentence, the meaning of this simile is that he sleeps well and soundly. The Kazakh equivalent of this simile is «сәбидей пәк, тәтті. Үйқының құшағында жатқан сұлу қыздың сәбидей пәк жүзінен өзгеше бір рақат нұры шашырап тұрған тәрізденеді».

9. She works like a dog. - The meaning of this simile is that she works very hard and here “works like a dog” is a simile. The Kazakh equivalent of this simile is «Есектен де жуас боп, қолынан түсті таяғы».

10. She danced as gracefully as a swan. She danced very well. In Kazakh version of this simile is - «Аққудай сылану. Айдынның ерке сұлу

аққуындай. Айдынның ерке сұлу аққуындай аспанда жүзді жайлап нұрлы алтынай».

11.She walks as gracefully and elegantly as a cat. The Kazakh version of this simile is «Ақ маралдай керілу. Ақ орданың ішінде ақ маралдай керілген аяулы Сұлтанай».

A simile is a figure of speech that says that one thing is like another different thing. We can use similes to make descriptions more emphatic and vivid. We often use the words **as……..as** and **like** with simile. Here we show the structure of the simile with example sentence how they are done.

The 1st part an done by something is as adjective as something

His skin was as cold as ice. Here the meaning is that so cold, very cold, the Kazakh version is: «жансыз мұздай мөлдіреу, Қол – аяғы мұздай боп қатып қалыпты». [5, 148б].

She looked as gentle as a lamb. Here "*as gentle as a lamb*" is a simile of this sentence, the meaning is that she was very kind and gentle. The Kazakh version is: «қой аузынан шөп алмас».

The 2nd part an done by something is like something

My love is like a red, red rose. Here "like a rose" is a simile, the meaning is that his or her love is beautiful. The Kazakh version is: «Махаббат гүлі – раушан гүл».

These cookies taste like garbage. Here "*taste like garbage*" is a simile and the meaning is "disgusting". The Kazakh version is: «татымы жоқ».

He had a temper (that was) like a volcano. Here " *like a volcano*" is a simile and the meaning is "explosive". The Kazakh version is: «Мұздай болып қату. Бұл мінез өсіп, күшейіп, ішіне мұздай болып қатқан сайын, Қасым ашулы болып, қаны бұзыла бастады».

The 3rd part an done by something does like something

He eats like a pig. Here "*eats like a pig*" is simile and the meaning is "to eat impolitely". The Kazakh version is: «шошқадай шайнандау».

He smokes like a chimney. Here "*like a chimney*" is simile and the meaning is that he smokes heavily, all the time.

They fought like cats and dogs. Here "*fight like cats and dogs*" is simile and the meaning is that "to fight fiercely". The Kazakh version is: «оттай өштесу».

Note that with the **as...as** pattern, the first **as** is sometimes suppressed, for example:

His skin was cold as ice. Here "*cold as ice*" is simile and the meaning is that his very cold.

The above patterns of simile are the most common, but there are others made with adverbs or words such as than and as if, for example:

He ran as fast as the wind. Here "*as fast as the wind*" is simile and the meaning is that he goes very quickly. The Kazakh version is: «Жүрісі күйындай. Ат жүрісін сұрасаң, жүрісі оның күйындай».

List of simile	The meaning
as blind as a bat	completely blind
as wise as an owl	very wise
to work like a dog	to work very hard
as cold as ice	very cold
as flat as a pancake	completely flat
as gentle as a lamb	very gentle
as light as a feather	very light
as old as the hills	very old
as sharp as a knife	very sharp
as strong as a bull	very strong
as white as snow	pure white
like a rose	beautiful
like a volcano	explosive
like garbage	disgusting
like an animal	inhuman
like spaghetti	entangled
like dewdrops	sweet and pure
like gold dust	precious
like a tip	very untidy (tip = garbage dump)
like a dream	wonderful, incredible
like stars	bright and beautiful
to drink like a fish	to drink a lot
to eat like a bird	to eat very little
to eat like a horse	to eat a lot
to eat like a pig	to eat impolitely
to fight like cats and dogs	to fight fiercely
to sing like an angel	to sing beautifully
to sleep like a log	to sleep well and soundly
to smoke like a chimney	to smoke heavily, all the time
to soar like an eagle	to fly high and free

Similes often make use of irony or sarcasm. In such cases they may even mean the opposite of the adjective used. Look at these examples:

His explanation was as clear as mud. (not clear at all since mud is opaque)

The film was about as interesting as watching a copy of Windows download. (long and boring)

Watching the show was like watching paint dry. (very boring)

Similes are often found (and they sometimes originate) in poetry and other literature. Here are a few examples:

A woman without a man is like a fish without a bicycle - Irina Dunn

Dawn breaks open like a wound that bleeds afresh - Wilfred Owen

Death has many times invited me: it was like the salt invisible in the waves - Pablo Neruda

Guiltless forever, like a tree - Robert Browning

Happy as pigs in mud - David Eddings

How like the winter hath my absence been - William Shakespeare

As idle as a painted ship upon a painted ocean - Samuel Taylor Coleridge

Jubilant as a flag unfurled - Dorothy Parker

So are you to my thoughts as food to life - William Shakespeare

Yellow butterflies flickered along the shade like flecks of sun - William Faulkner

List of the used literature:

1. Encyclopedia International, Oxford university press,1981, p494
2. A Course in modern English lexicology. R.Z.Ginzburg and A.A.Sankin. high school, 1979. p139-147
3. http:// www. Tnellen.com/cybereng /lit_terms/ metaphor
4. http: grammar.about.com/od/mo/g/metaphor-term.htm.
5. Аманжолов Қ. Дариға, сол қыз. Алматы: Атамұра, 2003.–212бет

* * *

В этой статье рассматриваются лингвокультурологическое аспекты сравнения в казахском и английском языках.

Влияние лингвострановедческих знаний студентов на ход общения

А. Сейтхожаева

магистрант 2 курса МКТУ им. Х.А. Ясави, Туркестан, Казахстан

Аннотация. Прогрессирующее развитие международных контактов и связей в политике, экономике, культуре и других областях обуславливает последовательную ориентацию современной методики обучения иностранным языкам на реальные условия коммуникации. В то же время проблема интеграции компонентов культуры в процесс обучения иностранным языкам стоит давно. В настоящее время, несмотря на наличие различных подходов, тезис о неотделимости изучения иностранного языка от одновременного ознакомления с культурой страны изучаемого языка, ее историей, социокультурными традициями, особенностями национального видения мира народом-носителем является общепризнанным в методике преподавания.

Ведущая роль обучения иностранным языкам – овладение иноязычным общением. Проблема слова, речи, искусство воздействия говорящего на слушателей имеет, как известно довольно большую историю, где основными коммуникативными задачами говорящего стали; "что сказать, где сказать, как сказать". Речевое общение широко исследуется во всем мире, создаются специальные центры изучения общения, при этом, до сих пор не достигнуто единства в толковании самого понятия "общения", его форм, механизмов. С разных точек зрения интерпретируется процесс во множестве моделей и подходов к его изучению[1].

Одним из таких подходов является лингвострановедческий подход, который включает культуроведческие, страноведческие материалы при формировании способности к общению на изучаемом языке. Давно известно, что особое познание мира, обычаи нашедшие отражения в культуре, передаются в языке и могут стать препятствием при общении представителями разных народов. Поэтому сформировалось множество мнений о необходимости обучения не непосредственно языку, а формирования иностранного мышления. Образование средствами иностранного языка предполагает знание о культуре, истории, реалиях и традициях страны

изучаемого языка в рамках таких предметов как лингвострановедение или страноведение[1].

Главная цель лингвострановедения - обеспечение коммуникативной компетенции в актах международной коммуникации, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника и оригинальных текстов, рассчитанных на носителя языка. Лингвострановедение обеспечивает решение целого ряда проблем, в частности, главной филологической проблемы адекватного понимания текста, поэтому оно выступает в качестве лингвистической основы не только лингводидактики, но и перевода. Ведь для того, чтобы переводить, нужно, прежде всего, полностью понять иноязычный текст со всеми нюансами значения, включая подтекст, аллюзии, намеки, а уже затем с учетом адресата подбирать соответствующие эквиваленты в языке перевода, а их незнание приводит к затруднению в общении на иностранном языке и, в конечном счете, к снижению коммуникативной компетенции учащихся. Лингвострановедческий подход позволяет формировать страноведческую компетенцию, т.е. навыки и умения аналитического подхода к изучению зарубежной культуры в сопоставлении с культурой своей страны. Ведь восприятие зарубежной культуры происходит через призму собственной[2].

Лингвострановедение ставит своей задачей изучение языковых единиц наиболее ярко отражающих национальные особенности культуры народа – носителя языка и среды его существования. Необходимость специального отбора и изучения языковых единиц, в которых наиболее ярко проявляется своеобразие национальной культуры и которые невозможно понять так, как их понимает носитель языка, ощущается во всех случаях обучения с иностранцами, при чтении художественной литературы, прессы, при просмотре кино и видеофильмов, при прослушивании песен и др.

Так же можно говорить о большой роли элементов лингвострановедения на занятиях английского языка т.к. это способствует поддержанию мотивов к изучению неродного иностранного языка. Обучаемые с интересом относятся к культуре, обычаям, традициям стран изучаемого языка. Занятия с элементами страноведения вызывают у обучаемых потребность в дальнейшем самостоятельном ознакомлении со страноведческим материалом.

Для обучения студенческой молодёжи ведущую роль играет общение, которая может поступать по средствам СМИ, Internet, телефонной связи и т.д. Общение с использованием вышеуказанных средств в различных жизненных ситуациях и является осуществлением коммуникативной компетенции. Основной объем страноведческого материала сосредоточен в книгах для домашнего чтения. Вместе с тем, применение страноведческой информации в практике преподавания связано с большим кругом вопросов, требующих серьезного научного подхода и обоснования. Некоторые результаты теоретических исследований в области лингвострановедения нашли свое отражение в учебно-методических комплексах по английскому языку. Отдельные компоненты этих комплектов предоставляют в распоряжение учителя достаточно содержательный страноведческий материал[3].

Человеческая деятельность разнообразна, следовательно, разнообразны и интересы людей. Существуют различные классификации интересов. Так, по содержанию и направленности они могут быть материальными, общественно-политическими, познавательными, эстетическими, читательскими, спортивными и другими. Различают непосредственный и опосредованный интерес. По уровню действенности интересы можно разделить на пассивные и активные. По объему – широкие и узкие. По глубине – поверхностные и глубокие, устойчивые и неустойчивые. Интересы могут быть учебными и внеучебными.

При изучении мотивационной сферы иноязычной деятельности обучаемых во время восприятия лингвострановедческих текстов выделяют лингвострановедческий интерес, который отражает разнообразные области реальной действительности стран изучаемого языка, а также наиболее значимые исторические явления англоязычной культуры, выражение средствами данного иностранного языка (английского). Страноведческие интересы могут быть удовлетворены как средствами родного, так и иностранного языка. В последнем случае правомерно, на наш взгляд, говорить о лингвострановедческих интересах. Страноведческие и лингвострановедческие интересы – это средство самовыражения, самоутверждения подростков, один из факторов образования неформальных групп по интересам. Вместе с тем наличие интересов сопровождается, как правило, повышением познавательной активности школьников, стимулирует развитие личности подростка[4].

Изучение указанной группы интересов помогает выявить новые направления и неко-

торые тенденции в изменении познавательных потребностей детей. Так, например, история Британии представлена последовательно, в интересной и доступной форме, начиная с доисторических времен и заканчивая эпохой Тюдоров, Учащиеся получают необходимый минимум фактологической и лексической британской социокультурной информации. Каждое занятие обязательно предполагает как теоретический, так и практический материал. Теоретические сведения сообщаются учащимися в виде лекций. Практическая часть состоит из художественных текстов, словарных статей, охватывающих страноведческую тематику, тестовых заданий, а также заданий различного характера, позволяющих на практике самим учащимся применять полученные знания.

Так, одна из самых романтических страниц английской истории посвящена любви. В 1936 году после смерти короля Георга V на трон должен был войти его сын, принц Эдвард. Но ради любви к американке Уоллес Симпсон он отказался стать королём Великобритании. Эдвард и Уоллес поженились и жили в браке счастливо до самой смерти. Эта романтическая история вдохновляла поэтов на создание прекрасных стихов. Например таких: чтение учащимися стихотворений «Address to my beloved» и «Only you» или других стихотворений о любви на английском языке.

Здесь также можно сказать несколько слов о легендарной группе «Биттлз», и остановимся на её истории подробнее, ведь это тоже частичка истории Англии, ее культурное наследие. В составе группы было 4 человека: Джон Леннон, Пол Макартни, Джордж Харрисон и Ринго Стар. У группы был свой имидж - короткие стрижки, белые рубашки и элегантные костюмы. Песни Биттлз знали и знают миллионы слушателей во всём мире. Послушаем мнение музыковеда об этой группе. Завершая занятие, все обучаемые вместе исполняют песню «Yesterday», которая переводится как «Вчера». Вчера – значит прошлое, прошлое Англии ее история, ее знаменитые люди, ее короли и королевы, ее достопримечательности и события, все то, что составляет ее духовное и культурное наследие, о котором мы вспомнили сегодня на уроке, к которому прикоснулись. Надеюсь, что вы лишний раз убедились, что Англия – удивительная страна с богатым прошлым, которое стоит того, чтобы знать о нем.

Исходя из всего вышеизложенного практического материала, мы можем сделать вывод о том, что лингвострановедческий аспект при обучении иностранному языку играет огромную роль и может быть реализован в различных формах классно-урочной и внеклассной работы. Все зависит от творческого потенциала учителя, уровня его преподавательской компетенции.

В заключение работы хочется отметить, что в настоящее время лингвострановедческий подход в обучении иностранному языку занимает большое место, и что учебно-методические пособия по современному английскому языку должны иметь практическую направленность, способность выработке навыков устного и письменного общения на основе новейших британских и американских источников с учетом формирования и развития новой лексики, изучаемый речевой этикет, содержание уроков в пособиях по английскому языку должны включать все важнейшие моменты, характеризующие жизнь в англоязычных странах. Пользуясь дополнительным материалом по страноведению, нестандартными формами проведения уроков, повышается интерес к предмету, что способствует лучшему усвоению программного материала. А изучающий язык остается носителем своей собственной культуры, однако его фоновые знания обогащаются, приобретенные элементы культуры страны изучаемого языка; тем самым как личность он становится в какой то мере носителем мировой культуры и начинает лучше понимать и ценить собственную культуру.

Литература:

1. Томахин Г.Д. Культура стран английского языка // ИЯШ, 1998. – № 1.
2. Лопасова Ж.Я. Роль и место ЛСА при обучении иностранного языка // ИЯШ 1985. – №2.
3. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. – Москва, 2002.
4. Райхштейн А.Д. Лингвистика и страноведческий аспект в преподавании иностранных языков. // Иностранные языки в школе. – № 6. – 1988.

* * *

Мақалада қазіргі кезде студенттер арасында белгілі бір ортаға бейімделу үшін сол жердің тілі мен мәдениетін игеру барысында белең алатын өзіндік қиындықтар мен оны шешудің оңтайлы жолдарын қарастыру мәселелері көтеріледі. Өзге елдің тілін игеру барысында студенттер арасында жиі кездесетін кедергінің бірі үйреніп жүрген сол тілдің табиғаты мен дәстүрін түсінбей түрып, сөздің мағынасының байыбына бармай жатып, этнолингвис-

тиканың өзіне тән қырлары ашылмайынша сөйлеу мәдениетін игерудің оңай болмайтындығы жан-жақты қарастырылады. Алғашқы кезде тіл үйренушілер арасында сөзді орнымен қолданудың ауырлығын айта отырып оны шешудің жолы ретінде – лингвистикалық елтану білімін жоғарғы оқу орнында оқитын студенттер арасында қолдану методикасының тиімді тәсіл бола алатындығын тәжірибе ретінде ұсынады, әрі бұған дәлел ретінде Америка мен Англияда көптеген студенттерге катты әсер еткен өнер иелерінің оқиғасын мысалға келтіреді.

* * *

The paper put forward the problem of considering how best to address the obstacles encountered during the development of language and culture of a country to adapt to new environments. One of the obstacles encountered during the development of youth language are misunderstanding the nature of the language and traditions, not understanding the essence of meaning of words. In this regard, the article looks at diversifying, it is not easy to master conversational culture without revealing inherent characteristics ethnolinguistics. The author offers a method of knowledge linguocultural as the optimal method for high school students. It also cites the incident with persons of culture, which influenced many students in America and England.

К истории становления лингвистики текста

Л. В. Фот

магистр пед. наук, докторант PhD КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье делается попытка анализа трактовок выбранного объекта в современной литературе, в лингвистике текста, определения направлений в его исследовании с охватом наиболее успешного опыта изучения самого текста и с учетом научной систематизации теорий текста.

Бурный интерес к лингвистике текста относится к середине 60-х годов прошлого столетия, но становление лингвистики текста как самостоятельной лингвистической дисциплины продолжается и в наши дни и не может считаться завершенным. На современном этапе развития лингвистики необходимость выделения лингвистики текста в самостоятельную дисциплину не вызывает дискуссий, в отличие от «жарких споров» по этому поводу в середине XX века. Тот период отмечен спорными высказываниями, игнорирующими наличие у текста специфических признаков. Так, Т.В. Булыгина в работе 1969 г. высказывает мнение, что "несмотря на некоторые особенности сочетаний предложений в тексте, текст все же не образует, как мне кажется, специфической структуры, свойства которой превосходили бы сумму свойств составляющих его предложений" [1, 224]. Подобной же точки зрения придерживаются Даскал и Маргалит, которые утверждают, что нет необходимости в создании теории текста, и что грамматика предложения, если она "полностью разработана", может описать все явления текста [2, 195-213].

Дальнейший ход лингвистической науки снял сомнения относительно необходимости изучения текста. Более того ученые начинают обращаться к нему как к самостоятельному лингвистическому объекту. Этот факт Москальская О.И. датирует концом 40-х годов прошлого века и связывает его со статьей А.И. Белича (1947 г.), в которой он пишет: «Уже с многих сторон слышатся голоса, что в грамматическом представлении фактов языка следует отвести отдельное место целой цепи предложений, соединенных общностью значения и представляющих известное синтаксическо-семантическое целое» [3, 4]. В эти же годы идея сверхфразового единства получила развитие в трудах ученых разных стран. Среди них Карл Боост, который ввел в науку понятие «содружество предложений» и указал на многие важнейшие средства структурного оформления связи между предложениями (лексические повторы, употребление глагольных времен, парные союзы, перечисление, вопросительные слова); З. Херрис, который предложил методику дистрибутивного анализа связного текста и дал образцы такого анализа.

Но повсеместный «взрыв интереса» к лингвистике текста как самостоятельной науке приходится на 60-70-е годы XX века, основы в этой области исследования заложены в трудах таких российских и зарубежных ученых, как Н.С. Поспелов, И.А. Фигуровский, Г.Я. Солганик, О.И. Москальская, З.Я. Тураева, И.Г. Торсуева, Е.А. Реферовская, Р. Барт, О. Дюкро, Ж.-М. Адам, Г. Деньер, Б. Комбет, Д. Мэнгено и другие. Главная особенность теории текста в эти годы состоит в том, что именно в этот период ее предметом постепенно становится не

сочетание предложений (сложное синтаксическое целое, сверхфразовое единство и др.), а целый текст. А.А. Чувакин в своем учебном пособии «Теория текста» отмечает: «Основные достижения 60 —70-х годов связаны с поиском сущности текста – признанием его места в системе *язык: речь* (текст – высшая синтаксическая единица), квалификацией его как синтаксического знака, установлением его иерархической структуры, рассмотрением в аспектах плана содержания и плана выражения, функциональном, с позиций моделирования и др.» [4, 11].

Утверждение самостоятельности текста сопровождается поисками особых подходов, методов и инструментариев исследования. Окончательное формирование теории текста как научной дисциплины с собственной методологической и метаязыковой базой происходит в конце XX века.

По мнению А.А. Чувакина, становление теории текста ознаменовалось выходом в свет монографии И.Р. Гальперина «Текст как объект лингвистического исследования» (1981 г.), в которой «текст предстал предметом лингвистики текста». В связи с чем, считаем целесообразным процитировать указанный научный труд, где И.Р. Гальперин дает следующее определение тексту: «*Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексическое, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку*» [5, 13].

Приведенная дефиниция «текста», а также другие важнейшие положения, обозначенные и сформулированные И.Р.Гальпериным (о видах информации в тексте, о типах (падеж) членения текста, о категориях и признаках текста и др.) способствовали выявлению проблематики лингвистики текста и являются актуальными и в настоящее время.

Определяя направления развития лингвистики текста в конце XX века, Гальперин И.Р. в указанной книге пишет: «В дальнейших исследованиях по теории текста отчетливо наблюдаются два подхода: стремление построить формализованную грамматику текста, для чего создаются правила, процедуры, схемы, по которым можно осуществить моделирование структур текста, и стремление создать общую теорию текста путем изучения конкретных речетворческих актов, закономерностей их организации и функционирования, описания стилевого многообразия таких актов и определения категориальных признаков каждого типа текста. Первый подход характерен в основном для западноевропейских школ, второй — для советской лингвистики» [5,8].

Для развития понимания того, что следует понимать под лингвистикой текста, особый интерес, представляют и определения ее объекта, обнаруживающие разные позиции ученых, и обращение к их обзору и систематизации.

Привлекательным представляется осмысление понятия «лингвистика текста» в работе Филиппова К.А., где он приводит в пример работы Николаевой Т.М. написанные с разницей в 12 лет: «Краткий словарь терминов лингвистики текста» (1978 г.) и «Лингвистический энциклопедический словарь» (1990 г.).

В первой работе мы находим следующее определение лингвистики текста: «Лингвистика текста — научная дисциплина, цель которой — найти и построить систему категорий текста со специфическими для него содержательными и формальными единицами, а также описать условия «правильной» человеческой коммуникации». [**7**, 469]. В более поздней работе автора находим несколько иную трактовку данного понятия: «Лингвистика текста - направление лингвистических исследований, объектом которых являются правила построения связного текста и его смысловые категории, выражаемые по этим правилам. Входит в состав филологических направлений, изучающих текст» [8] . Филиппов К.А. следующим образом характеризует приведенные выше определения: «Несомненно, определение, датируемое 1990 г., компактнее и точнее отражает суть лингвистического анализа текста. В определении 1978 г. отчетливо видны надежды исследователей в большей степени на возможности нового лингвистического направления, чем на имеющиеся результаты, хотя лингвистика текста квалифицируется в нем как «научная дисциплина» [6, 12].

Важно отметить, что за столь не продолжительный в исторической перспективе временной отрезок (всего 12 лет) наглядно представлен путь переосмысления не только и не столько роли и значимости лингвистики текста, сколько самого понятия «текст». В связи с чем,

считаем целесообразным более детально рассмотреть понятие «текст» с позиций различных научных подходов.

Нельзя не отметить многоплановость, многоуровневость текста, а также его междисциплинарный статус, что обусловливает его связь с рядом научных дисциплин; перечисленные свойства текста способствуют формированию множества подходов к изучению текста, порождая плюрализм мнений среди ученых и научных направлений.

Несмотря на полувековую историю изучения понятия «текст» как самостоятельной единицы языка и речи до сих пор нет единого для всех научных школ и направлений определения текста. Несомненно, это связано со сложной природой текста. Обобщая определения текста, делаем вывод, что существуют определения, описывающие лишь одно из существенных, главенствующих свойств текста с точки зрения автора. Например: «Текст - это языковое выражение замысла его создателя» (Д. Н. Лихачев); «Текст - это проявление законов реальности» (М. Л. Мышкина); «Текст - основное средство вербальной коммуникации» (О. Л. Каменская); «Текст следует понимать как особым образом организованную индивидуальную динамическую систему» (Н. А. Николина); «...Художественный текст - отражение действительности. Словесное обозначение элементов ситуации соотносит содержание текста с затекстовой реальностью» (В.П. Белянин); «Текст есть функционально завершенное речевое целое» (А. А. Леонтьев); «[О тексте] ...Некоторое связующее звено в коммуникации говорящего и слушающего» (Л. В. Сахарный) и мн. др. Как видим, учеными в данных определениях выделяется только один доминирующий признак текста.

Но существует и комплексный подход к определению текста, когда авторы пытаются дать наиболее полную, объемную, разностороннюю характеристику текста, выделяя при этом не один, а множество, комплекс важнейших признаков текста. Так, по словам А. И. Новикова, текст представляет собой «целостный комплекс языковых, речевых и интеллектуальных факторов в их связи и взаимодействии» [9, 4]. Такой подход, видится, наиболее продуктивен и целесообразен в связи со сложной структурой самого понятия «текст». Например, Л.М. Лосева понятие «текст» определяет следующим образом: «...1) текст - это сообщение (то, что сообщается) в письменной форме; 2) текст характеризуется содержательной и структурной завершенностью; 3) в тексте выражается отношение автора к сообщаемому (авторская установка). На основе приведенных признаков текст можно определить как сообщение в письменной форме, характеризующееся смысловой и структурной завершенностью и определенным отношением автора к сообщаемому» [10, 4].

Некоторые авторы, осуществляя попытку дать комплексное описание природы текста, все же выделяют доминирующий признак, выделяя:

- Гносеологическую природу текста, часто выделяя и подчеркивая роль автора в тексте (М.Ю. Лотман «В тексте скрывается сам автор, текст - есть свидетельство о нём; каждое творение содержит в себе - в том или ином виде - образ своего творца» [11]; Адмони «Художественный текст - это возникающее из специфического (эгоцентрического) внутреннего состояния художника душевное чувственно-понятийное постижение мира в форме речевого высказывания...» [12, 120] и другие).
- Содержательность, системность текста (Валгина Н.С. «…текст представляет собой объединенную по смыслу последовательность знаковых единиц, основными свойствами которой являются связанность и цельность [13]; В. М. Алпатов «Под текстом понимается реализованное в речи и оформленное в структурном и интонационном отношении иерархически построенное смыслообразование»; Тураева З.Я. «[о тексте]…некое упорядоченное множество предложений, объединенных различными типами лексической, логической и грамматической связи, способное передавать определенным образом организованную и направленную информацию. Текст есть сложное целое, функционирующее как структурно-семантическое единство» [14, 11] и другие).
- Коммуникативную природу текста (В.А. Пищальникова «Художественный текст можно определить как коммуникативно направленное вербальное произведение, обладающее эстетической ценностью, выявленной в процессе его восприятия» [15, 3]; К. Кожевникова «Текст - идеальная высшая коммуникативная единица, тяготеющая к смысловой замкнутости и законченности, конституирующим признаком которой ... является связность, проявляющаяся каждый раз в других параметрах, на разных уровнях текста и в разной совокупности чистых связей» [16, 66] и другие).

Наиболее подробный обзор существующих подходов и методов исследования текста, определение доминирующего признака природы текста на основе метода бинарных оппозиций, на наш взгляд, представлен в учебном пособии А.А. Чувакина «Теория текста» [4, 13-14], где текст рассматривается на стыке направлений, разделов лингвистики, как объект комплексных и междисциплинарных исследований. Предложенное им сопоставление различных направлений (походов) к изучению текста и концептуализации самого текста как предмета исследования было нами систематизировано в приведенную ниже таблицу:

Таблица №1.

Концептуализация текста как предмета исследования

	Исследование текста как…	**Направления**	**Представители**
Т Е К С Т	знак (сложный знак или знаковая последовательность) – в аспектах его устроенности	структурное	А.Г. Баранов, В.Г. Гак, Л.М. Лосева, О.И. Москальская, А.И. Новиков, Е.А. Реферовская, З.Я. Тураева, Е.В. Сидоров, Р. Барт, У. Эко и др.
		содержательное	
		функциональное (коммуникативное, прагматическое)	
		парадигматика и синтагматика	
	система, тип и феномен		Е.А. Баженова, В.А. Бухбиндер, М.Н. Кожина, М.П. Котюрова, Н.А. Купина, В.В. Одинцов, М.Ю. Сидорова, О.Б. Сиротинина и др.
	единица динамическая	в плане текстопорожения, текстообразования и текстопонимания	Г.И. Богин, М.Я. Дымарский, Е.С. Кубрякова, Н.А. Мельчук, Л.Н. Мурзин, Н.П. Перфильева, А.А. Чувакин и др.
		как текстовая деятельность	А.И. Варшавская, Т.М. Дридзе, Н.Л. Мышкина и др.
		как предмет теории интерпретации	С.А. Васильев, В.В. Васильева, К.А. Долинин, А.И. Домашнев, В.А. Кухаренко и др.
	компонент культуры	средство межкультурной коммуникации	Н.Л. Галеева, И.В. Гюббенет, Ю.А. Сорокин и др.
		как предмет типологических построений	
	явление культуры	психо– и социолингвистический феномен	В.П. Белянин, Т.А. ванн Дейк, А.А. Залевская, В.В. Красных, Е.С. Кубрякова, А.А. Леоньев, Л.Н. Мурзин, А.И. Новиков, В.А. Пищальникова, Ю.А. Сорокин, В.Я. Шабес и др.
	как комплексный, междисциплинарный объект (У. Эко и др.).	концепции, выросшие на основе семиотики	Ю.М. Лотман, В.А. Руднев
		концепции, выросшие на основе герменевтики	И.В. Арнольд, А.А. Брудный

Статья ограничивает возможности осветить все имеющиеся определения текста, но считаем выполненной задачу настоящего исследования «объяснить объективные причины большого числа

определений этой сложной категории, показать актуальность и перспективу изучения данной научной области».

Литература:

1. Булыгина Т.В. О границах между сложной единицей и сочетанием единиц. / В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969.
2. Dascal M., Margalit A. A New'Revolution in Linguistics! Text-Grammars' vs. "Sentence-Grammars". - In: Theoretical Linguistics, 1974, v. 1, N 1/2.
3. Москальская О.И. Грамматика текста. – М.: Высшая школа, 1981. — 183 с.
4. Теория текста: учеб. пособие / Ю.Н. Земская, И.Ю. Качесова, Л.М. Комиссарова, Н.В. Панченко, А.А. Чувакин: Флинта, Наука; Москва; 2010
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвисти ческого исследования. Изд. 4-е, стереотипное. М: КомКнига, 2006. — 144 с. (Лингвистическое наследие XX века.)
6. Филиппов К. А. Лингвистика текста: Курс лекций. – СПбГУ, 2003. – 336 с.
7. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста//Лингвистика текста/ Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – Сост., общ. ред. и вступ. ст. Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 467-472.
8. Лингвистический энциклопедический словарь/ Под ред. В. Н. Ярцевой; Ин-т языкознания АН СССР. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 682 с. http://tapemark.narod.ru/les/ index. html
9. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. – М. – 1983.
10. Лосева Л.М. Как строится текст [Текст]. – М.: Просвещение, 1980.
11. http://slovar.lib.ru/dictionary/text.htm
12. Адмони В. Г. Система форм речевого высказывания. – СПб, 1994.
13. Валгина Н.С. Теория текста. Учебное пособие. – Москва: Логос. –2003. http://evartist.narod.ru/text14/01.htm
14. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986. – 226 с.
15. Пищальникова В.А. Проблема лингвоэстетического анализа текста. – Барнаул, Изд-во Алтайского ун-та, 1984. – 59 с.
16. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 49-68.

* * *

The article attempts to analyze interpretations of the selected object in modern literature, linguistics, text, identifying trends in its investigation, covering the most successful experience of studying the text and taking into account the scientific systematization of the theories of the text.

Ілеспе аудармадағы лексикалық трансформациялар

Т. К. Байсакалов

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТ-дың магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. «Ілеспе аудармадағы лексикалық трансформациялар» атты мақалада, ілеспе аударманың даму тарихы және лексикалық трансформациялардың түрлері қарастырылған.

XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарының аяғына дейін халықаралық съездерде, конференцияларда, жиналыстарда ізбе-із аударма қолданылып келді. Сөйлеушінің сөзі басқа жұмыс тілдеріне оның сөзі аяқталған соң, түрлі тілде сөйлейтін делегаттар үшін ретімен аударылды. Демек, форумда қанша жұмыс тілі болса, сөйлеушінің сөзі сонша рет мінберде қайталанып аударылды. Бұл процесс жиында көп уақыттың жоғалуына алып келді. Тек жиырмасыншы жылдардың соңына қарай қазір *ілеспе аударма* деп аталып жүрген, сөйлеушінің сөзін тыңдай отырып сол мезетте аудару тәжірибеде бірте-бірте қолданыла бастады.

Ілеспе аударма арнайы техникалық қондырғылардың арқасында мүмкін болды. Бұл жүйеде сөйлеушінің микрофоны сым арқылы аудармашыларға жалғанады. Ал аудармашы арнайы жабдықталған, оқшауланған кабинада тыңдауышпен микрофонды қолдана отырып сөйлеушінің сөзін аударады. Форумға қатысушылар өздеріне тиісті аудармашылар кабинасына ұлану арқылы сөйлеуші сөзінің аудармасын оның сөзімен бір мезетте тыңдау мүмкіндігіне

ие болды. Ілеспе аударма жиындарда уақытты айтарлықтай үнемдеуге мүмкіндік туғызды. Әсіресе, бірнеше жұмыс тілі қолданылатын халықаралық кездесулерде ілеспе аударма өте тиімді аударма түріне айналды.

Ілеспе аударма терминінің мағынасын кеңірек түсіну үшін біз аударма ісінің классификациясына көз жіүгіртуіміз қажет.

Аударма түрлерін классификация жасауда олардың айырмашылықтары басты назарға алынады. 1) Аударма тіліндегі мәтіндердің формалары (ауызша немесе жазбаша). 2) Түпнұсқа тілдегі мәтін формалары (ауызша немесе жазбаша материалдар). Бірінші критерии барлық аударма түрлерін екі топқа бөлуге мүмкіндік береді. Ал екінші критерии аударманың негізгі төрт түрін анықтайды. (1-сурет) Ауызша айтылған сөздің ауызша аудармасы; жазбаша материалдың ауызша аудармасы (алдын ала дайындықпен немесе дайындықсыз қағазға қарап аударару); ауызша айтылған сөздің жазбаша аудармасы (магнитофон таспасындағы материалдар, айтып түру арқылы аудару) және жазбаша материалдың жазбаша аудармасы.

Ілеспе аударманың екінші нұсқасы – ол қағазға қарап алдын ала дайындықпен немесе дайындықсыз ілеспе аударма жасау: аудармашы сөйлеушінің сөзін ол сөйлегенге дейін біраз уақыт бұрын қолына алып, сол мәтінге сүйене отырып ілеспе аударма жасайды. Егер сөйлеуші алғашқы мәтіннен ауытқып жатса, оның сөз алысына қарай түзету жасап отырады. Қағазға қарап ілеспе аударма жасауды даусыз жазбаша материалдың ауызша аудармасы қатарына жатқызуға болмайды. Себебі, аудармашы қағаздағы мәтінге ғана емес, сөйлеушінің ауызша сөйлеген сөзіне де сүйенеді. Демек, ілеспе аударманың бұл нұсқасын ауызша айтылған сөздің ауызша аудармасы және жазбаша материалдың ауызша аудармасы түрлерінің арасындағы нұсқа деп айтуға болады.

Ілеспе аударманың үшінші нұсқасы - ол алдын ала аударылған мәтінді сөйлеушінің сөзіне ілесіп оқып шығу: аудармашы сөйлеуші сөзін бастағанда дайын жазбаша мәтінді оныменілесіп оқып шығады. Мұнда да аудармашы егер сөйлеуші алғашқы мәтіннен ауытқып жатса тиісті өзгертулер жасап отырады. Алдын ала дайындалған мәтінді ілесіп оқу нұсқасында ауызша айтылған сөздің ауызша аудармасы және жазбаша материалдың ауызша аудармасы элементтері кездеседі [9, С. 3-5].

Шет тілін еркін меңгерген кез келген адам ілеспе аударманы сәтті жүзеге асыратын дағдылармен шеберлікті игере алады деу қиын. (Швейцер А. Д. 1969 138 бет). Ілеспе аударма сәтті шығуы үшін оны орындаушы тек қана қостілді маман емес, екі халықтың мәдениетін, тарихын, дүниетанымын, ұлттық психологиясын жақсы білетін, дикциясы анық, дауысы тартымды, сөйлеу ырғағын мағынамен тікелей байланыстырып өзіне бағындыратын, сөзге шешен болуы міндетті. Сонымен қатар ілеспе аудармашының зор жауапкершілігі мен тапқырлығы, екі тілді бірдей меңгеріп, еркін қолдана білуі, көзқарасының жан-жақты болуы, әңгімелеп отырған тақырыпты терең білуі осы салада қойылатын талаптардың бірқатары. Бірақ осы қасиеттердің бәрі де бола тұрып, ойдың жүйріктігі болмаса, ілеспе аудармашы болу әлдеқалай. Себебі, ілеспенің ең басыңқы ерекшелігі - осы жүйріктікте. Сөйлеу іс-әрекеті көптеген басқа психофизиологиялық әрекеттермен байланысып, соларға негізделгендіктен, сөйлеп отырған адамға ілесіп, жаңа ғана дыбысталып сөйлем болып шыққан мәліметті дәл сол кезде екінші тілге аударып шығу аудармашыдан зор қабілеттілікті талап етеді. Әрине, бұл ілеспе аудармашыға қойылатын ерекше талаптар. Олар көптеген арнайы дайындық, жаттығулар арқылы пайда болып, дағдыға айналады.

Зерттеушілер (Л. Виссон, А.Ф. Ширяев, А.Д. Швейцер) ілеспе аударманы сипаттағанда оның басты ерекшелігі ретінде сөз сөйлеу мен аударма тілінде сөз тудырудың параллельді түрде жүзеге асырылуын атап көрсетеді. Бұл – дұрыс пікір. Бірақ, біздің ойымызша ілеспе аударма бұдан әлдеқайда күрделірек процесс. Ол аудармашының сөз сөйленетін тіл мен аударма жасалатын тілдегі жеткілікті тілдік құзыретіне сүйенетін аудармасын ғана емес, аударма жасау барысында қолданылатын амал-тәсілдерді, аудармашының жиын барысында туындауы мүмкін экстремалдық жағдайларға психологиялық тұрғыдан әзірлігін, ілеспе аудармашының бойында болуы керек қабілеттер мен қасиеттер жиынтығын қамтиды.

Көбінесе сөйлеушілер өз сөзінің экспрессивті бояуын қанықтырып, тыңдарманға әсерін көбейте түсу үшін фразеологизмдерді көп пайдаланады. Аударма тілінде ол фразеологизмге мағыналық жағынан сәйкес келетін баламасы бар болғанымен, ол аударма жасау барысында еске түспей қалуы әбден мүмкін. Мұндай кездерде ілеспе аудармашының тәжірибесіне қарай *калька аударма жасау, жолма-жол аударма, мағыналық аударма жасау* қолданылады.

Ілеспе аударма барысында аудармашы сөз сөйленген тілдегі синтаксистік құрылымды жедел қабылдап, аударылатын тілдегі синтактистік құрылыммен тыңдаушыларға жеткізуі керек. Бұл ретте аудармашы *лексикалық трансформация* жасауға, яғни аударылатын тілдегі лексикалық баламаларды іздейді. Мұндайда аудармашы түпнұсқа тілдегі сөйлемнің мағынасын өзгертпей жеткізу үшін, өзінде дайын балаламаларды қолданады. ***Ал грамматикалық трансформацияда*** түпнұсқа тілдегі сөйлемді аударылатын тілдің заңдылықтарына сәйкес құбылтып жеткізеді. Бұл аударма тілінде сөйлемді барынша қысқартып, буындық көлемін азайтып жеткізуге көмектеседі.

Лексикалық және грамматикалық трансформация негізінде *ақпаратты ныгыздау (коомпрессия) амалы* жасалып аударылады. Коомпрессия амалына: ақпаратты неғұрлым аз лексикалық бірліктермен аудару, егер сөйлеуші нақтылаушы, түсіндіруші мағынасы бар қосалқы сөздерді көп пайдаланатын болса, мұндай семантикалық түрғыдан алғанда басы артық сөздерді қысқарта аудару жатады.

Күту амалы – қазақ тілінен ағылшын тіліне аударма жасау барысында міндетті түрде қолданылатын амал. Әлемдік аударма жасау тәжірибесінде етістік сөйлемнің соңында тұратын тілдерден, соның ішінде қазақ тілінен ағылшын тіліне ілеспе аударма жасау барысында да осы күту амалы көбірек қолданылады. Күту амалы – сөйлемді сауатты құру үшін пайдаланатын амалдардың бірі. Сөз сөйлеушіден қалыспай аударма жасауға ұмтылатын аудармашының сауатты сөйлем құруға мүршасы болмайды.

Болжамдау – негізінен тәжірибесі мол ілеспе аудармашылар пайдаланатын амал. Бұл түпнұсқа тілдегі дискурста айтылмай жатып-ақ аудармашының мәтінде қандай етістіктің қолданылатынын болжамдауын білдіреді. Мұндайда аудармашыға оның сөз сөйлеушіні, ол көтеріп жүрген мәселелер туралы жақсы білуі, жиынның қорытынды құжаттарымен алдын ала таныс болуы көмектеседі.

Мәтінді бөліп аудару амалы – сөйлем тым ұзақ болған кезде, сөз сөйленетін тіл мен аударма жасалатын тілдің арасында синтаксистік немесе стилистикалық айырмашылықтар көп болған кезде қолданылатын амал.

Сөйлемнің мол коммуникативтік жүктемесі бар рема бөлігін аудармашы сөйленген тілден аударма тіліне шағын бөліктермен бөліп береді [2, 20-бет].

Ілеспе аударма аудару іс-әрекетіне жататындықтан ондағы тәсілдер аударма түрінің бәріне ортақ болып келеді. Ілеспе аударманың ерекшелігі сол-тәсілдерді жылдам қолдануда, шешімді тез қабылдауда болып табылады.

1) *Сөзді қалдыру тәсілі* (прием опущения) лексикалық қосымшалар тәсіліне қарама қарсы: контекстен мағынасы анықталатын, немесе мағынасы орынсыз қайталана беретін ұқсас сөздердің бірін аударма мәтініне нұқсан келтірмей, қайта қажетсіз қайталана беріп шұбатылудан сақтайды. Және осы тәсіл аударманың неше түрлі лексикалық қосымшалар пайдаланғаннан көлемін өсірмеу үшін қолданылады. Мысалы:

Оратор: The proposal was rejected and repudiated.

Аудармашы: *Ұсыныс қолдауын таппады*.

Ағылшын тіліндегі қолданылып отырған сөздер бір синонимдік қатарғы жатады, және олардың мағынасы бір. Сондықтан аудармашы уақыт тапшылығына байланысты екі синонимдік сөзді бір сөзбен аударды.

2) *Әрбір сөзді жеке аудару тәсілі* (прием пословного перевода) аударманың соңғы нұсқасында емес, аударма процесінің барысында, яғни аралық кезеңде, көбірек қолданылады. Оған себеп түпнұсқадағы мағынаны дәл жеткізу жолында аудармашы шешімге келу үшін неше түрлі варианттарды қарастырады. Әрине, әуелі сөзбе-сөз аудару болады, кейін соның негізінде контекске сай тілдік бірліктер таңдалады.

3) Түпнұсқа тілі мен аударма тілінде мағынасы тең, эквивалентті болып келген сөздер болмаған кезде мағынасы кеңірек (жалпы) сөздерді *мағынасы нақты сөзге ауыстыру тәсілі* (прием конкретизации) және оған қарама-қарсы *мағынасы нақты сөзді мағынасы кеңірек (жалпы) сөзге ауыстыру тәсілі* қолданылады [7, 80-82 бет]. Мысалы:

The participating States intend to further the development of contacts and exchanges among young people by encouraging…the further development of youth tourism and the provision to this end of appropriate *facilities.*

Серіктес мемлекеттер жастар арасын біріктірп, алмастырып қана қоймай жастар туризін ары қарай дамытып, жастарға осыған байланысты жеңілдіктер дайындап отыр.

Бұл сөйлемде ағылшын мәтінінде facilities сөзін сөздікте бірілген баламсымен аударуға болмайды, сондықтан аударма арысында аудар-

машы сөйлемнің мағынасына қарай осы сөзді нақтылау арқылы жеткізіп отыр.

So far 65 people have *died* in floods in Dacca Province, East Pakistan.

Соңғы ақпараттарғы айтылғандай Шығыс Пакистанның Дакка аймағында 65 адам су тасқынынан *қаза тапты*.

Ағылшын мәтініндегі қолданып оытған die қазақ тіліне қарағанда ағылшын тілінде баламасы көп, сондықтан аударма үдерісінде нақтылау қажет.

Сөйлеу арқылы қатынас жасау (речевая коммуникация), соның ішінде тіларалық қатынас, сөйлеушінің айтқан сөзі – мәтіннен тұрады. Мәтін болса, мазмұны ортақ бірқатар сөйлемдерден тұратын сөйлеу іс-әрекетінің нәтижесі деп білеміз. Мәтінде қолданылған тілдік бірліктердің – сөз, сөз тіркестері, идиома, сөйлем – мағыналары өзгеріп, бір-бірімен байланысып кең мағынада контекст туғызады. Жеке сөйлемдерді аударғанда, осы жайтты ескеріп, олардың мәтіндегі орны, басқа тілдік бірліктермен қатынасына мән берген жөн. Аударма барысында аудармашы мәтінді біртіндеп, жеке сөйлемдер арқылы аударатыны анық, сонымен аударма процесінің бірлігі болып жеке сөйлем саналады. Бірақ, әрине, аудармашы жеке сөйлемді екінші тілде құрастырып отырып, жадында басқа сөйлемдердің мағынасымен байланыстырады, кейде тіпті екі сөйлемді біріктіріп жібереді. Ілеспе аударма кезінде, мысалы орыс тілінен аударса аудармашы сөйлемнің мағыналы бөлшегін ести салып екінші тілге аударуға тырысады. Қазақшадан аударғанда бұл тәсіл қолднауға келмейді, себебі сөйлемнің ең маңызды мүшесі – баяндауыш – қазақша сөйлемде соңғы орында.

Әдебиеттер:

1. Р.К. Миньяр-Белоручев. Теория и методы перевода. – Мәскеу, 1996.
2. Комисаров В.Н. Общая теория перевода. – Мәскеу, 1999.
3. А. В. Федоров. Основы общей теории перевода,
4. Әлпейісова К.Ә. Ілеспе аударма жасаудың теориялық және практикалық негіздері. – Астана, 2007.
5. Жетесова Ж.А. Аударма негіздері. – Ақтөбе, 2008.

* * *

В статье «Лексические трансформации в синхронном переводе» излагается общая история развития синхронного перевода и виды лексических трансформаций.

* * *

This article “Lexical transformations in simultaneous interpretation” investigates the history of development of simultaneous interpretation and the types of lexical transformations.

Бөлтіріктің «Ел жарыла көшкенде» дастаны

Г. Әзікен

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақала қазақтың танымал ақыны Бөлтірік Атығанұлының шығармашылығына арналған. Автор «Ел жарыла көшкенде» өлеңіне талдау жасайды. Мақалада бұл шығарманың мәселелер мен өзіндік шығармашылық бейнесі көрсетілген.

Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісі туралы өлең, жырлар сол көтерілістің барлық уақиғаларын егжей-тегжейлі, саяси әлеуметтік мәнін, сипаттарын оны бастаған бұқараның жайларын, көңіл күйлерін, бейне қабілеттерін, халықтың ерлігін бәрін бастан аяқ әрі толық, әрі дәл айқын суреттейді. Сонымен бірге олар үстем тап өкілдерінің, бай феодалдардың, би болыстардың халыққа істеген опасыздық әрекеттерін ашық әшкерелеп отырады.

Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісі туралы өлең, жырлар қазақ халқының XX ғасыр басындағы әдебиетінің бір мол саласы, аса құнды қазынасы. Қазақтың тарихи істерінің тарихи, көркем шежіресі деп айтар болсақ бүгінгі таңда бұл біздің тарихымыздан үлкен орын алып

сол бір өткен өмірдің куәсі ретінде әдебиетіміз тарихынан өшпес із қалдырып отыр.

Ғалым Бейсенбай Кенжебаев бұл тұстағы шығармаларды тарихи шындығы мен заңдылығы терең ашылғаны үшін реалистік поэзия десе, онымен қоса 1916 жылғы көтеріліс туралы поэзия қазақ халқының ауыз әдебиетінде ежелден дамып келе жатқан реалистік түрмыс-салт жырларымен тарихи жырлар дәуіріндегі, жаңа уақиғаға байланысты жасалған жаңа поэзия дейді. /2, 18-б./ Айтса айтқандай ақ бұл тұстағы шығармалар мысалға Бөлтірік ақынның «Ел жарыла көшкенде» дастаны Көдектің «1916 жыл» дастаны Исаның «Бекболат» дастанын дәлел деп айтуға болады. Бөлтірік ақынның «Ел жарыла көшкенде» деп аталатын дастанын алып қарайтын болсақ. Бұл дастан ақынның жанынан шығарылған халықтың күйзелісін көрсетсе онда толып жатқан астарлы уақиғалар бар бір жағы халықты аяусыз қанаған патша өкіметінің жағымсыз әрекеті, бір жағы елімен жерінен бөлініп қоныс аударып бара жатқан халықтың жұтаңқы күйі, енді бір жағынан халқымды қорғап қалсам деп алға тартқан Жәмеңке, Үзақ сияқты батырдың бейнесін көрсетеді. Осындай шытырман уақиғаны ақын шығармасында нақты да дәл, түсінікті етіп жеткізіп отырса енді бір тұсынан нақты уақиғаны баяндап қана емес қазақ тілінің негізгі сөздік қорындағы бір қатар сөздерге екінші түрлі жаңа мағына беріп қолданса бірде әр түрлі көркемдеу амалдарын қолданып отырады тіптен шығармада мақалды да кезіктіруге болады. Ақынның тілдік ерекшелігі бұл ғана емес ойын жинақы бейнелеуінен де көрінеді. Шығарманы толықтай оқымай жатқан күннің өзінде бірнеше шумақтардан ақ болған уақиғаның мән жәйін көре аласыз.

Мысал:

Түнды құлақ шуылдап ,
Үшты жүрек зуылдап.
Ауған, азған сорлы елге,
Патшаның қолы ойнақ сап,
Бидайықтай қуырған.
Үпті талап үйді алды.
Қараны құртып қойды алды. /1, 35-б./

Айрылдық тырна бурылдан деп жырлайтын жолдарда бір ғана халықтың сүреңсіз күйі, қоныс аударған мұңлы жағдайы емес зұмыгер патшаның аяусыз әрекеті бірге көрініс табады немесе бір уақиғаның ішінен келесі бір уақиғаның көрініс алуы десек жанырлық жақтан шығарманың дастан екенін дәлелдеп көрсете түседі. Көлемі шағын туратын осы шығарма тұтастай бір уақиғаның болмысын толық ашып отырады, шағын сюжет пен бірге дамытып жеткізеді әрине шығарманың жанырын біз дастан деп танимыз. Шығарманың көркемдік тұстарымен халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне келетін болсақ: мысалы

Патшаның **<u>қолы ойнақ сап,</u>**
<u>Бидайықтай қуырған.</u>
Қолқасын **қойдай** суырған,

деп келетін жолдардан көркемдеу амалдарының **теңеу, эпитет** формаларын көреміз бұл тұста ақын патшаның зұлымда жауыз әрекетін бірден анықта айқын ашып көрсетеді.

<u>Құландай қунап</u> семірдік,
Ен далада елірдік.(теңеу)
<u>Құлан таза</u> боп қалдық. (тұрақты сөз тіркесі)

бұл жолдардағы тіркестер арқылы халықтың мал мүлкінен айрылып құлан таза боп қалғанын айқын көрсетіп тұр.

Көк түтінді түтетіп
<u>Ойнатқан оқты мылтықтан,</u> (Ауыстыру)
Қаптаған мың сан қазақты

Бөріктіріп **<u>бөкендей</u>**
Көрінеу көрге бір тыққан (теңеу)

<u>Безек қағып</u> бастары
Сүңгіді қанға тұмсықтан (эпитет)

<u>Қояндай</u> қорқып қорғалап (теңеу)
<u>Құрдан бетер жорғалап</u> (эпитет)

Сүйтіп еңіреп жүргенде
<u>«Асқанға бір тосқан»</u> боп,

Болыпты зауал ұлыққа бұл арада ақын мақалды орынды қолданған, бір жағы айтар ойын анық жеткізсе енді бір жағы халыққа түсінікті етіп жеткізген.

<u>Оқпен</u> бізді **<u>ұшықтап</u>**

Шошытқан елді қырсыққан. Бұл жерде ауыз әдебиетінің үлгісі кезігеді, ұшықтау

бұл түрмыс салтқа тән қасиет деп айтуға болады. Міне осындай шеберде өткір тілімен ақын өз ойын ашықта айқын жеткізеді және түрлі көркемдеу амалдарымен көркем сөз тіркестерін ұтымды да шебер қолданып отырған. Бұл дастан 1916жылғы ұлт азаттық көтерілісінің көркем шежіресі дастанды оқып отырғанда көтерілістің шығу себебі патша өкіметінің отарлық саясаты елі үшін басын бәйгеге тіккен батырлар образы шынайы көрініс тауып отырады. Сондай ақ ата мекенді тастап кету себебі де осы дастанда шындыққа лайық көрініс тапқан.

Ақын аз сөзге көп мағына сиғызып қазақ халқының белгілі кезеңдегі трагедиясын нақты көрсетіп көркем жырлай білген. 16 жылғы көтеріліс басшылары Жәмеңке, Үзақ сияқты халық батырларының қиын шақтағы іс әрекеті, ерен ерлігі, көрініс тауып нағыз батырлар образы сомдалған. Тарихи дастанның мән маңызы жоғары туынды ретінде қазақ әдебиетінде өшпес орын алды. Аласапран жағдайды бастан кешірген қазақ халқы өзінің қайсар да қайтпас, ержүрек мінезімен батырда, өр тұлғалы ұлдарының арқасында ұзақ жылдар бойы күресіп ақыры азаттықтың ақ таңын қолға алды. Бұл күрес талай жылды бастан кешіріп, сан мыңдаған ұрпақтың қарулы күресінің жемісі болды. Сол қан төккен батырларымыз бүгінде біздің ортамызда онан ары жарқын, көрініп күрескерлік рухымызды азаттығымызды одан ары нығайта берері анық. Соның куәсі өткен тарихты өрнектеп кеткен дастандардан табылады. 1916 жылғы майдан өмірін суреттейтін бұл дастан нағыз көркем шындықтан құрылған. 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының көп ғасырлық ұлт-азаттық қозғалысының тарихында аса көрнекті орын алады. Шындығында да, өз тәуелсіздігі үшін ұзақ жылдар бойы жүргізген ерлік-күресінің дәстүрінде тәрбиеленген қазақ халқы 1916 жылы ұлттық және саяси бостандық алу мақсатымен Россия империясының езгісіне қарсы жойқын күреске шықты. Жаңа тарихи кезеңде, империализм мен бірінші дүниежүзілік соғыс жағдайында Амангелді Иманов, Бекболат Әшекеев, Үзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов және басқа халық батырлары кезінде, Сырым Датов, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Кенесары мен Наурызбай Қасымовтар көтерген бостандық үшін күрес туын қайтадан өз қолдарына алды. 1837-1847 жылдардағы Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысынан кейін 1916 жылғы көтеріліс бүкіл Қазақстандық сипатқа ие болып, ұлан-ғайыр Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыды. Осын тарих бетіне өрнектеп халқының азаттығы үшін күрескен ұлт жанды батырлар тұлғасын бейнелеп сыр щертетін бұл біздің ақын бабаларымыздың көзбен көріп жазып қалдарған шығармаларынан табылып отыр. Әрине бабаларымыздың жыры мәңгі жырлана береді.

Әдебиеттер:

1. Бөлтірік Атыхан. Азамат болсаң. — Алматы, 1993.
2. Бейсенбай Кенжебаев. Көтеріліс жырлары туралы. — Алматы, 1956.

* * *

Статья посвящена творчеству известного казахского поэта Болтрик Атыганулы. Автор анализирует стихотворение ``Переселение народов`` В статье показано художественное своеобразие и задача этого произведения.

* * *

The article is devoted to the creativity of known Kazakh poet Boltrk Atganuly. The author analyzes a poem “El zharyla köshkende” In the article the artistic originality and problems of this work are revealed.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан бейнесі

А. Нусипов

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Образ великого Чингизхана, особенности его характера и исторические дела правдиво раскрыты в казахской художественной литературе. История Чингизхана на разных этапах связана с историей казахской литературы.

Біздің зерттеуімізге арқау болған ұлы түлға Шыңғыс хан өз хандығын ұлғайтып, мәңгі жасайтын мемлекет құру мақсатында еркімен бас имегендерді қылыштың жүзімен бағындырған. Соғыс – біреуге үрей, біреуге мерей. Жеңілуші жақ ақыры ұлы хандық құрамына енгенімен, соған дейін халықты ерлікке үндеу, жоқтау, зар түрғысында шығармалар (Ақтабан-шұбырынды жылдарындағы атақты «Елім-ай» секілді) тудырғандығы күмәнсіз. Сол шығармада басқыншы Шыңғыстың атының аталғандығы да ақиқат. Әрине, жағымсыз түрғыда. Ал, жеңімпаз ханның әр жеңісін тойға айналдырып отырғандығын ескерсек, жиын-тойда бұрынғы мадаққа қоса, жаңа, тың туындылардың да туылып отырғаны талассыз. Заманнан заман өткенде, әлгі шығармалардың ұмытылғаны ұмытылып, ұмытылмағаны сан өзгеріске ұшыраған. Уақыт ағынымен алға жылжи берген. Аңызға айналып. Енді, сол аңызды кейінгілер өз шығармасына шикізат ретінде қолданған.

Әу демейтін қазақ жоқ. Бес қазақ бас қосса, жыр айтпай тарқамаған заманда, бұрынғылар Шыңғыс туралы жыр-аңыздан естіген, әңгіме арасында қарапайым сөзбен де өткен күнге щолу жасаған. Кейінірек, жаппай «сауаттанып», ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне ауысқан түста, Шыңғыс бейнесі – талай романның, хикаяттың, әңгіменің, поэманың, пъессаның, қысқасы, талай үлкен туындылардың негізі болды. Тікелей Шыңғыс ханға қатысты болмағанымен, өзегінде аты аталып, ісі суреттелетін, бейнесі ұшырасытын көркем шығармалар қаншама!

Шыңғыс ханның ұлы қағанатты құрудың алғышарттарын жасап жатқан түсында ең ірі қарсыластарының бірі – наймандар болған. Найман мемлекеті. Наймандар мен Шыңғыс ханның арасындағы соғыс тарихы әдебиетте қалай бейнеленді? Кім жазды? Біздің қолымызға түскені – Түрсынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» атты романы. Наймандардың күшейіп түрған кезі – Шыңғыс ханның еңсесін енді көтеріп, жаңа хандықтың іргесін жаңа бекітіп жатқан сәтіне сәйкес келеді. Осы сәттен – Наймандардың әлсіреп, Шыңғыстың алдында тізе бүгуіне дейінгі тайталас шығарманың арқауы болған. Романның көркемдігі туралы сөз қозғау артық. Жалпы, бұл романдағы Шыңғыс хан о баста Керей мен Найман деген екі күші басым хандықтың арасында күші аз болғанымен, айласы асқан адам ретінде суреттеледі. Найман мен керейдің арасындағы қақтығыстарды өз пайдасына шебер пайдаланып кете алған айлакер адам. Роман наймандар жақтан баяндалатындықтан Шыңғыс ханның образы жағымды деуге келмейді. Көк бөрілердің көз жасы – наймандардың көз жасы.

Қай оқиғаның түсында екеніне шұқшиып жатпай-ақ, осы шығармадан Шыңғыс ханға берілер баға мен телінер бейнеге аздап тоқталып өтсек:

«Темүжін де айлалы. Сол кеткеннен мол кетіп, қыс өтіп жаз шыққанға дейін ат ізін салмай жатып алды. Ондағысы Керей ақылына келсін, бір ауық оң солын байқап, өзінің оқшау түрғанын, дәл қазір сүйеніш болса, осы Моңғол болар деп, соған көзін әбден жеткізсін дегені еді» (2, 85).

Бұл жерден көретініміз Шыңғыс ханның Керейлерге қол ұшын беріп, оларды өзіне борышкер қылып қойғандығы. Керейдің ханы Оң хан Темуджинге қатты сенеді, оның үстіне өкіл әкелігі тағы бар. Ал, Оң ханның ұлы Сангүн Темуджинді жек көреді. Жазушының суреттеуі бойынша Темуджин мен Сангүн әкенің алдында асыққа таласқан екі ұл сияқты. Ит пен мысықтай. Сангүн жаулығын жасырмағанымен, Темуджин сыртқа шығара қоймайды. Ертеңіне, болашағына сенер адамның ісі. Екі мемлекеттің арасындағы достық есепсіз болмайтындығы белгілі. Қай-қайсысы да өз пайдасын ойлайды. Сол сияқты Шыңғыс ханның Керейлерге жасаған жақсылығы да есепке құрылған, қарымтасы бар жақсылық. Мәселен:

«Темүжін, осы жолы да түскен олжаның бәрін Оң ханға сыйлады. Оның бұл жомарттығының сырын түсінбеген кейбір кісілер беталды қоңқылдап: «Темүжін бар олжаны аузымыздан жырып Оң ханға беріп жатыр, өз ағасын ағалай алмаған, кісі ағасын жағалай алмайды, мұнысы не?» – деп елді дүрліктірмек болды. Сонда Мұқали балуан: «Керейге кеткен

еш кетпейді, ертең айналып келіп өз уысыңа түседі» – деді.

Ақыры соның айтқаны келді» (2, 86).

Бұл да рас. Есебі мықтының екі асайтыны айдай ақиқат. Алысты көздеген, есебінен жаңылмаған Темуджин – Шыңғыс ханға айналды. Наймандарға жау Шыңғыс хан – өз елін бақытқа жеткізуді, теңдікте күн кешуді армандаған қайраткер.

Шығармадағы мына бір Шыңғыстың сөзі:

«– Ежелден Алтайдың күн бетін көрмеген біз де ақымақ екенбіз. Сөйтсек, аспан асты кең екен, алуан-алуан ел екен. Енді ат бауырын жазып, алыс-алысқа шеру тартатын, тамам Моңғол-керейдің аламанын артымнан ертіп, жау түсіріп, олжа салатын, өзгелердің қамбаларын сарқып, салтанат құратын кез жетті. Моңғол-керей жұрты ендігіде Бұрхан мен Қарақорым тауының тағысындай табанын жалап күн кешпейді...

Ол қыза сөйлеп осы араға келгенде жұмық көздері тереңнен жылтырап, өңіне ісік жүргендей күреңдеп, терісіне симай кетті. Әлгі жұмық көздер енді от боп жайнап, қыранның қаншегіріндей талпынып, байыз таппады. Жасы отыз жетіге келген моңғол қағаны осы бетінде әлденеге алақызып, асығатындай.

Алдына келген нояндар оның мына түрінен именіп, сөзден бөгеліп отырып қалды» (2, 96).

Оның алдағы мақсатына асығуы ғана емес, өзінің қарашысын имендіріп тұратын сұсты жүзі көз алдыға келеді. Ол әскерін тек имендіріп қана қоймай, олармен санасып отырған. Кей жағдайда сұраған қалауларын орындайтын болған. Оған бір мысал, Түрсынхан Зәкенұлының осы романындағы әскерінің аң аулауға өтініш айтып, Шыңғыс ханның келісім беріп, біраз уақытын сейіл-серуенге бөлгендігі.

Сонымен қатар, Шыңғыс хан басынан не өтсе де уақытша деп білген шыдамды, төзімді, сабырлы адам. Саят құрып жүргенде итін Сангүннің бүркіті жазым қылады. Сангүннің көздегені де осы болатын. Ханның итінің өлуі де мұндай сын сағаттарда жаулыққа ұласатын араздықтың тууына себеп болуы мүмкін жайт. Бірақ, болашық мақсат-мүдде жолында ақылды хан ондайға жібермейді, келіп түрған ашуын тежей біледі.

Біз тоқталмақ келесі туынды Мұхтар Шахановтың «Жеңілген жеңімпаз хақындағы Отырар дастаны немесе Шыңғыс ханның қателігі» атты поэмасы. Шахановтың ұстанымы белгілі. Шыңғысты қанішер санайды, қазақтың Отырар атты қаласын талқандағын басқыншы есебінде суреттейді. Даңқы жер жарған, екі жүз мың әскері бар Шыңғыс хан алты ай бойы кіпкішкентай Отырарды ала алмайды. Ақыры, іштен сатқын шығып, Отырардың күлі көкке ұшады. Отырардың ханы Қайырдың ерлігіне тәнті болған Шыңғыс хан «сендей бес қолбасшым болса ғой» деп армандайды. Және, өз ханына опасыздық жасаған сатқын, түбінде мені де сатып кетеді деп, Қайыр ханға құрмет көрсетіп, Қарашоқының тағдырын қолына береді.

Осы тұста айта кететін бір жайт, ұлы қағанның сатқындықты кешірмегені тарихтан белгілі. Өзіне көмек берген талай сатқынның тағдыры Қарашоқы тағдыры секілді аяқталған. Қарашоқы аталатын поэма кейіпкеріне тарихи түрғыдан ақ-қарасын айырып, тоқталып жату артық, бұл жердегі әңгіме қандай бейнеде болса да қазақ әдеби шығармаларындағы Шыңғыс хан жайлы. Тарихи шындық хақындағы әңгіме кейінірек.

Шыңғыс хан аузымен айтылатын мына жолдар:

«Әр мықтының осал жері болмай ма?
Болса қайсы? Оған бастар жол қайда?
Ал бұл сұрақ бар кез сенің жүру керек ба-сыңда,
Менің күллі жеңісімнің құпиясы осында!» (3, 25) –

қағанның ұстанымынан хабар береді. Күшті қарсыластың осал тұсын тап басып тани білу жеңіске жетелер бірден бір жол. Қағанның басқан жерінің бәрі қан сасиды, себебі ол жан баласын аямайтын жауыз. Осы поэма бойынша айтқанымыз.

«Рас, менің нөкерлерім безбүйрек
Зұлымдықты ерлік деп те таниды.
Олар тіпті өкшесімен езгілеп
Кете алады жазығы жоқ сәбиді.
Одан да ірі хайуандыққа жете алады төзімі,
Бәрін өзім үйреткенмін о баста.
Қаталдық пен аяушылық сезімі
Жауынгердің жүрегінде түспеу керек таласқа.
Түспеу ләзім қос сезімнің дауына,
Мен осыған қатты көңіл бөлемін.
Қаншама иттік етсе де олар жауына,
Туған жерін сатпасына сенемін» (3, 27).

Шыңғыс хан туралы Отырар дастаны осылай дейді. Біздің мақсат автор ұстанымын талқылау емес, сондықтан осымен тоқтасақ та болады.

Келесі бізге объект болған шығарма Әбіш Кекілбаевтың «Ханша-дария хикаясы» атты хикаяты.

Күрделі тұлға туралы дерек те күрделі. Сан түрлі. Нақтылықтан болжау басым. Ұлы қаған өмірінің соңы, қазасы туралы да әртүрлі айтылады.

«Шыңғыс хан өлімі туралы тарихшылар пікірі де әртүрлі: бір деректерде үнді елінен

жорықтан келе жатып, ауырып өлсе, енді бір деректерде Арбух тауында құлан атып жүріп, аттан құлап өліпті дейді. Қытай тарихшылары басқа дерек айтса, маңғұлдың кейбір тарихшылары Таңғұттың асқан сұлуы Гүрбелжіннің қолынан өлді дегенді айтады» (5).

Біз талдамақ хикаятта осы соңғы нұсқа, моңғолдың тарихшыларының келтірген деректері көркемдік шешім табады. Ел аузындағы аңыз бен тарихи дерекке сүйенген жазушы көргені мен естігенін көркем дүниеге айналдырған.

Енді, тікелей шығарма желісіне көшсек. Ұлы қағанның үйқыдан оянып, саусағындағы жүзіктерін түгендеуден басталады. Он саусағында тұрған он жүзіктің өзіне тиесілі тарихы бар. Жазушы сол оқиғаларға шолу жасап шығады. Шыңғыс хан өзіне бас имеген, қаһарынан именбегендердің басын алып, жүзігін тағып алып отырған. Әлемді титіренткен ұлы жиһангерге бас имегендердің жүзігінің көптігіне тоқталады. Демек, қаған қанша қаһарлы, айбарлы болса да, оған бас имей кеткен қарсыластар аз болмаған. Жазушы шығарма басында осыған бір назар аударады.

«Бұл өз алдына келгенде қаймықпаған адамның қай-қайсысының да жүзік-сақинасын кесіп алып тағып жүр. Адамдар неткен көзсіз, неткен өжет. Тап бұдан именбейтін адам шанда-шанда бір жолығар деп ойлап еді, ондайлардың тек сақина-жүзіктерінің өзі бірнеше керуенге жүк болды. Бұл өрлік пен ерлік түгілі, мешкейлікті де, дүниеқоңыздықты да жеңе алмады».

Таңғұт елін жаулау сапары. Бір қарағанда әйел үшін бастағандай көрінгенмен, көреген ханның екі қоянды бір оқпен атқандығын көреміз. Дәл осы түста, Шыңғыс ханға бағынышты Таңғұттардың жорыққа әскер қосудан бас тартып, онымен қоймай басқа көршілерді Шыңғыс ханға қарсы соғысуға үгіттеп жүргендігі соғысқа басты себеп болады. Жауды жеңу бір басқа, сұлу қыз-келіншегін қатын қылу бір басқа. Алғашқысы елдігіңнің нығайып, күшіңнің артқанын көрсетсе, соңғысы жеңісіңді дәлелдеп, жауыңның сағының біржола сынғанын айғақтайды.

Қаланы алғаннан кейін, жеңімпаз ханның алдына Шидүрге әкелінеді. Шидүргенің: «Мені өлтірсең – өзіңнің басыңа қауіп, өлтірмесең – артыңдағы үрпағыңа қауіп» – деген сөзіне: «Менің басыма көктегі хақ тәңірінің өзінен басқа ешкім қауіп төндіре алмайды, алдажалда басымды шауып алғысы кеп өреленер жау болса, кезінде көріп алармын, ал енді ертең үрпағымның тынышын алатын жау болса, осы қазір қапы қалмай тұрып көзін жояйын!» – деп жауап бергені оның үрпақтың ертеңін ойлаған сайыпқыран хан екендігінің бір көрінісі.

Шидүргенің басы алынады. «Ханым көйлегінің жеңін шап беріп асап алды. Өң-сөл жоқ сүп-сүр жүзін удай ащы көз жасы тілгілеп жатыр» (4, 86). Бұл кек алуға бекінген әйелдің көз жасы еді.

Ақыры, Гүрбелжін ханым «Арына дақ түсірмей, және қанқүйлы жиһангерден айламен кек қайтарып, өмірден өтеді» (7, 72). Шығарманың шешуші сәті – Шыңғыс ханды жаралап, Гүрбелжін ханымның кек қайтаруы:

«Өне бойында лыпа жоқ, қақпанға түскен еліктей өз-өзінен үркіп тұрған аруға қарай төне түсті. ...Құмарлықтың дүлей желігіне біржола беріліп, құдды бір жағаға шығып қалған балықтай тынысы тарылып, танауын жас тәннің, асау қанның, елден ерек сұлулықтың хош иістері қосыла аңқыған қос анардың ортасына енді апара бергенде, ұлы әмірші оқыс ышқынып, сылқ етіп сұлу үстінен ауып түсті» (4, 87-88).

Бар ғұмыры күреспен, жеңіспен өткен ханның өлімі жайлы сыр шертетін хикаяттың финалы осындай. Туған сәтінен бастап Тәңірінен талай сый алған тумысы ерек ұлы билеушінің маңдайына «қансонардың қарындай аппақ тәні бар» аруды құшу жазылмапты. Бар ісін ақылмен, мың ойланып, жүз толғанып барып шешкен көреген қолбасы, бір сәт соқыр сезімнің жетегіне еріп, сабырынан айырылып еді, осындай сұмдыққа кез болды.

Жанды жері жараланып, пұшайман болған ханның ендігі іс-әрекеті: құздан секіріп, дарияға ағып кеткен Гүрбелжінге арнап отау тіктіріп, одан қалған жалғыз белгі – сұлудың жұпар иісі сіңген көйлегін бауырына басып, құныға иіскеп мауқын басып жүріпті. Ақыры:

«Шыңғыс хан әшекейлі қытайы кесеге әлдебір сусын құйып, Қасар мергенге ұсынды: «Түгел жұтып салмай, орталап ішіп, қалғанын өзіме қайтар,» – деді. Қасар мерген бұнысына айран-асыр болса да, ұлы әміршінің бұйрығын орындамауға дәті бармады. Ол қытайы кеседегі жұмбақ сусынды орталап ішіп, кесені мамық төсектің үстіндегі арса-арса бір уыс шалға, ұлы әміршісіне қайтып берді. Қытайы кесенің қолынан шығуы мұң екен, төсектің аяғына құлап түсті. Ол өзінің, күні кеше арқар қуып, тау мен таста қаңғып жүрген жаман аңшының сарқытын жарты әлемді қасы мен қабағына қаратқан ұлы әмірші қалай қағып салғанын көріп, таңғалып, ернін бір сылп еткізуге ғана мұршасы келді.

Бұл Қасар мергеннің ұлы әміршісіне ең соңғы таңғалуы еді» (4, 89).

Аңғарғанымыздай, Әбіш Кекілбаев өз шығармасында ұлы Шыңғыс ханның да пенде екенін, адам екенін басты идея еткен. Оның да осал тұсы болатындығын жазады. Адамзатқа тән осалдыққа ол да ие. Адам баласы ұлы сезім – махаббаттың алдында дәрменсіз. Шыңғыс хан да осы орайдан табылады. Аңдамай басқан бір қадамның өмір бойы ешкім таптай алмаған намысың мен жеңе алмаған тәніңді аяқ асты етуі мүмкін. Шыңғыс хан да күтпеген жерден қырсыққа ұрынады. Ешкімнің айласын өзінен асырып көрмеген хан бір-ақ сәтте соқыр сезімнің құлына айналып, нәзік жыныстының қолынан құрбан болды.

Сөзімізді қорыта айтқанда әдебиет аталатын мектепте біреулер білгенін, көзі жеткенін айтса, ақиқат деп танығанын жазса, бірі құр дықпыртқа сүйеніп, құлағы шалғанын айтып жатады. Заңды құбылыс. Кім не жазса да, өз танымы түрғысынан жазады. Әдебиет осылай қалыптасады. Автор танымын негізге алсақ, сол әдебиетте ұлы адамдар туралы пікір мен көзқарас та сан қилы. Біреу үшін қасиет тұтар, бас иер кие, екінші біреу үшін жиренер жамандық. Ақиқат талас тартыстан ашылатындығын ескерсек Шыңғыс хан туралы дауға да нүкте қойылар күн алыс емес. Тарих – әділ төреші деп жатады. Бас қазы төрелігін бергенше түрлі мазмұндағы, қилы ұстанымдағы шығармалардың жазыла беретіндігі де заңды құбылыс. Жаңсақ ұғым, қате пікірдегі туындылар заманнан заман озғанда, кезінде Шыңғыс хан бабамыз туралы осындай көзқарастар да болған екен дегізетін тарихи құжатқа айналады. Оған дейін дау тоқтап, тартыс тиылмақ емес.

Дау дегеннен шығады, сөзіміздің басында айттық, қаған туралы талас-тартыс әдебиетте ғана емес, БАҚ-да да көрініс тапты. Зиялы қауымның арасындағы тартыс уақыт өте келе қарапайым халық арасындағы таласқа ауысты. Алдымен Мұхтар Мағауинге жүгініп көрейік:

Шыңғыс хан... біз үшін мәңгілік мақтаныш...

Шыңғыс хан есімі біздің халқымыз үшін, міне, тоғыз жүз жылға тартты, ұран болды, қуат болды, ақыры арманға айналды.

Кейбір ағайындар айтып жүргендей, біз Отырарды қорғағамыз жоқ, қоршадық, бергеміз жоқ, алдық, дәлірек айтсақ, жаудан бостан қылдық...

...айтатындары – Шыңғыс хан жаман, қанішер, пәленбай қаланы қиратқан, пәлен жұртты жойған. Біз айтайық, Шыңғыс ханның және оның ұрпақтарының атының тұяғы тиген ешбір жерде ешқандай халық жойылған жоқ. Бәрі де ата жұртында өсіп, өніп, бүгінгі күнге жетті» (8-9).

Енді осыған қарсы Мұхтар Шахановтың айтуы:

«Ал, жарайды, туысқанымыз-ақ делік. Безбүйрек туысымыз әрі әміршіміз болғаны үшін Шыңғыс ханның талай жазықсыз жұртты, тіпті, өз ата-бабаларымызды да қан қақсатқан қасіретіне көз жұмуымыз керек пе? Бұл ойдың ар жағында құлдық сана формуласы, яғни, жұртты соған қайта үндеу жасырынып жатқан жоқ па?» (10).

Қарапайым халық дегеніміз:

«Біз, Отырар қариялары, М. Мағауиннің «Шыңғыс ханның шарапаты» атты мақаласын оқып, жағамызды ұстадық... Шыңғыс ханды «бізге азаттық әкелуші» деп жариялау – барып тұрған әділетсіздік әрі біздің әлі жеке ұлт боп ұйымаған дәуірімізге баға берушілік, нығыздап айтсақ, сауатсыздық дер едік.» (11) – дейді.

«Шыңғыс ханның арғы тегі қият, ал қият пен қыпшақ бірге туысады. Негізінен, батыс пен орыс зерттеушілері Шыңғыс ханның бізге туыс екенін жасыруға тырысты ғой. Тіпті, түркі дегенді айтқызбай, оны моңғол деп атады. Артында Алтын Орда деген мемлекет қалды. Ол – қыпшақ мемлекеті еді... ал енді әлгі «Отырардың күйреуіне» қайтып келсек, оны экраннан алып тастайтын кез жетті. Ол ешқандай патриоттық рух бермейді, қайта оқушыны шатастырады» (12).

Міне, Шыңғыс хан туралы баспасөз беттеріндегі пікірлер. Бұл әрине тарихи таным түрғысынан алғанда қазақ қоғамының қазіргі бейнесі, түсінігі. Қандай шығармалар болмасын, белгілі бір идея түрғысынан туылатындығын ескерсек, біздің келтірген пікірлер (келтірмегеніміз қаншама) болашақта жазылатын шығармалардың сүлбасы деуге болады. Қалай болған күнде де, Шыңғыс хан аңыз арқылы әдебиетімізге келген, орын алған. Енді заманауи ауқымды шығармалар арқылы көркем әдебиеттің төріне шығады. Аңыз ақиқатқа айналады.

Сөзімізді Мағжанның сөзімен түйіндейік:

«Тумайды адамзатта Шыңғыстай ер,
Данышпан, тұңғиық ой, болат жігер.
Шыңғыстай данышпанның құр аты да,
Адамның жүрегіне жігер берер» (13).

Әдебиеттер:

1. Мағауин М. Он үш томдық шығармалар жинағы, 8том. – Алматы: Қағанат, 2002.
2. Зәкенұлы Т. Көк бөрілердің көз жасы. – Алматы: Олжас, 2002.

3. Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. – Алматы: Жазушы, 1988.
4. Кекілбаев Ә. Дала балладалары, 2том. – Алматы: Жазушы, 2001.
5. Қабышұлы И. Шыңғыс хан.// Егемен Қазақстан, 24-тамыз, 1992.
6. Дюсенбаева Ж. Ә.Кекілбаевтың шығармашылығындағы тарихи түлға және көркемдік жинақтау: док.диссертация. – Алматы, 2009.
7. Дүйсенбаева Ж. Ә.Кекілбаев прозасы. Халықтық аңыздар және көркемдік шешім: канд. диссертация. – Алматы, 1999.
8. Мағауи М. Шыңғыс ханның шарапаты. // Жұлдыз. – №3. – 2002.
9. Мағауин М. Ешкі жетектеген екеу. // Алтын Орда, 1-қараша, 2002.
10. Шаханов М. Құлдық сана формуласы немесе Шыңғыс ханды пір түтушылар әлегі. // Қазақ әдебиеті. – №1. – 2002.
11. Ордабаев Қ., Әдіhам Шілтерханов. Оңтүстік Қазақстан, 6-маусым, 2002.
12. Жұмаділов Қ. Мен не жазсам да көзбен көргенімді, куә болғанымды жаздым. // Айқын, 28-наурыз, 2006.
13. Жұмабаев М. Шығармалар, 1том. – Алматы: Білім, 1996.

* * *

In this article of examined about appearance of Great Chingizkhana in kazakh artistic literature. Told about that, how historical businesses and character features are true exposed. Side by side with this connection of literature opens up with history, talked about close connection of history of Chingizkhana on the different stages of development of literature with history of kazakh literature.

Коммуникативная культура и компетентность в профессиональной сфере общения

Ж. Б. Джаламова, Л. А. Алдабергенкызы

ст. преподаватели КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья представляет собой опыт преподавания курса «Русский язык» на факультете химии и химических технологий. Авторы дают подробную характеристику всем видам работ, применяемых при анализе научного текста. Особое внимание уделяется типологии текстов по специальности; характеризуются работы, представляющие собой итоговую форму оценки знаний.

Формирование профессиональной компетентности базируется на создании значимых структур в сфере профессиональной деятельности. При формировании профессиональной компетентности активность индивида является важной составляющей и «мерой всестороннего проявления своей сущности в конкретных условиях» [1,61].

Стратегические направления в области образования требуют поиска новых организационных форм, методов обучения. В связи с этим возникает необходимость использования инновационных методов в образовательном процессе. Данные изменения во многом обусловлены положениями Болонской декларации, которые нацеливают на подготовку самостоятельной, развитой личности, способной к творчеству, самоидентификации, максимальной самореализации.

Приоритетной задачей является подготовка высококвалифицированного специалиста и, несомненно, формирование профессиональной компетентности, которые ориентированы на создание личности, обладающей фундаментальными знаниями, способной гибко адаптироваться к изменяющимся условиям жизни.

На актовой лекции Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаевы в КазНУ имени аль-Фараби была озвучена задача форсированной модернизации экономики, переход от сырьевой к индустриальной. Президент справедливо заметил, что Казахстану необходима интеллектуальная революция, которая позволит пробудить и реализовать потенциал нашей нации, где науки химия, биохимия и биотехнология должны быть приоритетными в научно-технологической картине мира [2,24].

В условиях быстро изменяющегося образовательного процесса понятие модульности как способа планирования и организации учебного материала при разработке учебных пособий и рабочих программ широко вошло в практику вузовского обучения. Как отмечает Екшембеева Л.В., этот способ зарекомендовал себя рациональным, обеспечивающим программно-целе-

вое и содержательное наполнение основного учебного документа [3,20].

Именно по этой причине чрезвычайно актуальной представляется в этом ключе подготовка студентов факультета химии и химической технологии. Анализируя проблемы возникающие сегодня перед преподавателем курса «Русский язык» на нефилологических факультетах мы хотели бы обобщить опыт, накопленный в результате работы на вышеуказанном факультете. Изначально следует уяснить, что здесь играет роль и социальный заказ общества, а именно обучение в короткий срок специалиста хорошо владеющего русским языком. Нам представляется, что добиться этой конкретной цели – научить студентов в течение ограниченного учебными рамками периода свободно говорить и писать о проблемах своей специальности можно, сочетая традиционные и инновационные методы. Но делая решительный упор на принцип коммуникативности как в обучении, так и в построении используемых учебных материалов и учебных пособий. Изучение особенностей научной речи должно учитывать не только данные методической науки, с одной стороны, и коммуникативные особенности языка специальности в соответствии с профилем обучения, с другой. Традиционно обучение русскому языку на неязыковых факультетах было ориентировано на чтение и понимание специальных тестов, а также изучение проблем синтаксиса научной речи. Сейчас необходимо думать, произошло перемещение акцента в обучении на развитие навыков речевого общения на профессиональные темы и ведения научных дискуссий, тем более, что работа над ними не мешает развитию навыков умений и знаний, так как на них базируется. Научная речь в учебном процессе должна, по-видимому, пониматься как чтение, понимание, и репродуктивное воспроизведение прочитанного в формах как устной, так и письменной. В настоящее время может считаться общепризнанным положение о том, что наука как форма общественного сознания и соответствующая ей сфера человеческой деятельности обслуживаются особой функциональной разновидностью языка, обозначаемый как функциональный стиль научной литературы. В связи с этим актуализируется теория алгоритмизированного процесса усвоения второго языка, предложенная Нуршаиховой Ж.А.. Как отмечает исследователь, особую значимость в период глобализации приобретает решение задач по обеспечению реального двуязычия, а технологический подход к теории алгоритмизированного изучения языка позволяет в целях интенсификации усвоения русского и казахского языков использовать различные способы унификации грамматических знаний [4,14]. Использование неадаптированных текстов из учебного пособия Глинки Н.Л. «Общая химия», как источника для изучения научного стиля речи легко осуществимо в условиях учебной аудитории [5]. В 2011 году нами было опубликовано учебное пособие «Практикум по развитию речи: химический профиль», которое является частью учебно-методического комплекса Русский язык для студентов казахских отделений университета (бакалавриат) [6,7]. Основной целью данного пособия, а также схемой обучения научной речи является восприятие и продуцирование языка специальности. Пособие представляет собой систему обучающих модулей, которая формирует коммуникативную компетенцию для реализации коммуникативных потребностей обучаемых. Содержание обучающего модуля направлено на продуцирование языковых ситуаций научного общения, определяемых типовой программой обучения.

Схема обучения коммуникации с профессиональными узконаправленными целями, на наш взгляд строится с учетом следующих положений:

- определение коммуникативных признаков для большинства типов текстов данной специальности, доминирующим типом текста по специальности химия является описание;

- определение средств выражения коммуникативных признаков, то есть определение коммуникативной задачи текста;

- определение и сопоставление смысло-речевых ситуаций и средств их языкового выражения для активной тренировки;

- определение видов дополнительной информации в тексте по изучаемой специальности и выработка системы упражнения для их активной тренировки;

- анализ различных коммуникативно-ориентированных видов текстов по данной специальности, текст-описание, текст-повествование, текст-рассуждение и определение их основных особенностей;

- создание «базы предварительных знании » для выработки речевых умений и навыков, то есть отбор лексико-грамматических клише, необходимых для чтения, аудирования, понимания и говорения;

- выработка алгоритмов по определению типов текста и коммуникативной задачи текста;

- устная коммуникация от монолога к диалогу, и наоборот, с применением задач и игр проблемно-поискового характера.

Алгоритм решения теоретических и грамматических задач, по нашему мнению, применительно к курсу «Русский язык» на факультете химии и химической технологии представляется следующим образом: подготовительный этап охватывает намерения студентов овладеть определенными знаниями по научному стилю речи русского языка, то есть понять суть, ознакомится с предложенным текстом.

Промежуточный этап охватывает разбор текста в связи со смысло-речевыми ситуациями.

Итоговый этап подразумывает работу по формированию навыков компресии текста и исследовательской работе студентов.

Следует отметить,что в обучении должны широко использоваться современные принципы наглядности, аудио и мультимедийные средства. Если говорить о системе упражнений, по которым построено данное пособие, здесь учитывался метод общего построения к дозировке трудностей: от одной трудности в упражнении до распознавания схожих по типу текстов: описание вещества (кислород, водород, сера, галлий и т.д.), описание прибора (газовая горелка, установка по получению уксусного альдегида, колба, бюретка, цилиндрический стакан, воронка и т.д), описание эксперимента (процесс превращения химической энергии в механическую, определение объема кислоты), до упражнений по созданию схожих текстов и доведении навыка до автоматизма с использованием предложенных языковых клише в рамках конкретных речевых ситуаций учебно-научной сферы деятельности.

Работая на неязыковом факультете, преподаватели русского языка должны достаточно хорошо знать особенности научных текстов по химическим специальностям и по мере необходимости знакомить с ними обучаемых студентов. В первую очередь, это наличие специальной терминологии, особой общенаучной лексики, специфической служебной лексики.

Основой для обучения являются тексты по изучаемой специальности, отобранные таким образом, чтобы помочь студенту реализовать коммуникативные возможности различных видов речевой деятельности. Например, нами были отобраны тексты:

- по средству передачи: в основном письменные;

- по характеру изложения: описание (различных видов, об этом мы говорили выше), сообщение, повествование (биографии известных ученых-химиков), рассуждение и их комбинации во вторичных жанрах научного стиля речи, таких как аннотация, реферат, рецензия, отзыв;

- по степени специализации: исследовательские, такие как тексты из монографии, научные статьи из периодических изданий и обучающие, то есть тексты из учебников, справочников.

Почти все тексты по химическим специальностям направлены на постепенное раскрытие системы научных знаний, перед чтением обязательно проводится словарная работа по определению узкоспециальных терминов и работа с дефинициями, которые являются носителями основной информации текста. Дефиниция дает основные сведения о предмете и развертывание текста происходит в виде описания предмета, явления, процесса, а именно физических и химических свойств вещества, способов применения и получения данного предмета, классификация предмета и сходные с ним по составу предметы. Как показывает наш опыт, следует начинать с простейших описаний и характеристик (к такого рода текстам относятся тексты «Галлий», «Водород», «Кислород», «Алмаз»). Затем можно приступить к изучению и более сложных по структуре текстов, но как можно раньше постараться выработать у студентов алгортим работы с текстом по специальности. Сюда можно отнести определение темы и коммуникативной задачи текста, определение смысло-речевых стиуаций (КЗТ), определение микротем, определение видов дополнительной информации и способов развития ее и как итог составление схемы текста.

Уместным представляется замечание о том, что тексты по химическим специальности характеризуются языковыми штампами, выражающимися в особенностях терминологической системы (принадлежность предмета к классу, состав вещества, физические и химические свойства вещества, вещество в природе, получение и применение веществ). Также следует отметить, что почти все тексты имеют своеобразную наглядность: формулы и схемы атомного строения вещества, температурные графики, схемы и строение приборов.

Таким образом, действия, направленные на работу с текстом по специальности можно определить по следующему алгоритму:

- первый этап - чтение учебно-научного текста по специальности и словарная работа;

- второй этап - определение типа текста, его коммуникативной задачи, поиск и анализ смысло-речевых ситуаций;

- третий этап - самостоятельная интерпретация и создание вторичного текста (конспект-схема и схема текста, а также создание учебно-информативных жанров вторичного текста).

Содержательной особенностью данного алгоритма является четкая направленность на формирование научной компетенции студента, навыков по работе с текстами по изучаемой специальности, а именно, умение составлять вторичный текст. Указанные профессиональные компетенции, по мнению Ахмедьярова К.К., предполагают формирование способностей решать лингвистическими средства конкретные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях, то есть: умение давать оценку полученной информации, извлекать новую информацию из текстов, составлять тексты различных жанров, выступать на профессиональные темы [8,17].

Итоговым этапом в курсе «Русского языка для профессиональных целей» на химическом факультете является отработка навыков использования профессиональной речи в следующих смоделированных ситуациях:

- ведение научной дискуссии;

- написание аннотаций, рефератов (с использованием аутентичных научных статей из журнала «Химия и жизнь»);

- выступление с докладом на профессиональные темы с применением мультимедийных форм(проведение на 11-13 неделе конкурса «Язык моей специальности»).

В результате применяемых методов, проведенный в 2011 году конкурс «Язык моей специальности» получил стабильно высокий результат, оцененный эдвайзерами групп, а также заместителем декана по воспитательной работе химического факультета КазНУ им аль-Фараби. Следовательно, формирование профессиональной компетенции у студентов-химиков является достаточно успешным при применении данных методов обучения. Хотелось бы сделать замечание о том, что работа с текстом по специальности на экзамене по русскому языку является для студентов не «мерилом» знаний, а как бы обыденным тренировочным упражнений, что несомненно смягчает стрес-совую атмосферу экзамена. Только при предъяв-лении вторичного текста, при определении ос-новной темы предложенного текста, аннотации, реферата и тому подобного можно определить степень подготовленности студента.

Таким образом, предложенное практическое пособие сочетает в себе как традиционные, так и инновационные методы обучения, представляет собой целостную систему обучения студентов-химиков компетентности и культуре профессионального общения.

Литература:

1. Каширин В.П. Психология и педагогика. – М., 2006.
2. Назарбаев Н.А. Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
3. Екшембеева Л.В. Потенциальные возможности модульного обучения языку// Русский и казахский языки в иноязычном пространстве: современные технологии обучения. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2006.
4. Нуршаихова Ж.А. Теория алгоритмизированного синтаксис/Теоретические основы преподавания РКИ и КазКИ. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
5. Глинка Н.Л. Общая химия. – М: Интеграл-пресс, 2009.
6. Алдабергенқызы Л., Джаламова Ж.Б., Мейрамгалиева Р.М. Практикум по развитию речи: химический профиль. – Ч.1. – Алматы, 2011.
7. Алдабергенқызы Л., Джаламова Ж.Б., Мейрамгалиева Р.М. Практикум по развитию речи: химический профиль. – Ч.2. – Алматы, 2011.
8. Ахмедьяров К.К. Научно-методические основы университетского курса русского языка / /Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №10. – Алматы: Қазақ университеті, 1997.

* * *

Мақала химия факультеті студенттеріне ғылыми орыс тілін үйретудегі тәжірибемен алмасу болып келеді. Мүнда авторлар сабақтарында қолданылатын мәтінмен жұмыстың жан-жақты тәсілдеріне сипаттама беріп отыр. Мамандық бойынша мәтіндер типтілігіне, біліктілікті бағалаудың қорытынды формасы болып танылатын жұмыстар сипаттамасына аса назар аударылған.

* * *

The article considers the problems of teaching Russian at the Department of chemistry, which is represented as module system that form communicative competence for realizing language situations in the sphere of scientific speech.

Языковая идентичность и язык СМИ: к постановке вопроса

А. Б. Бекжанова

магистрант II курса КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме современной социолингвистики – взаимообусловленности языковой идентичности языком масс-медиа.

Постановка проблемы изучения идентичности в лингвистике самым тесным образом связана с вопросом о методологических основаниях исследования. Это заставляет обратиться к рассмотрению общих научных парадигм, представленных в науке о языке.

Определение идентичности, понимаемой как психологический феномен, берет начало в теории Э. Эриксона: «Идентичность индивида основывается на двух одновременных наблюдениях: на ощущении тождества самому себе и непрерывности своего существования во времени и пространстве и на осознании того факта, что твои тождество и непрерывность признаются окружающими». Исходной предпосылкой такого понимания является то, что идентичность вырабатывается в сознании субъекта в процессе накопления им социального опыта и выражается через его речь.

Идентичность (от англ. identity – тождественность) – многозначный житейский и общенаучный термин, выражающий идею постоянства, тождества, преемственности индивида и его самосознания. В науках о человеке понятие идентичности имеет три главные модальности.

Психофизиологическая идентичность обозначает единство и преемственность физиологических и психических процессов и свойств организма, благодаря которой он отличает свои клетки от чужих, что наглядно проявляется в иммунологии. *Социальная идентичность* – это переживание и осознание своей принадлежности к тем или иным социальным группам и общностям. Идентификация с определенными социальными общностями превращает человека из биологической особи в социального индивида и личность, позволяет ему оценивать свои социальные связи и принадлежности в терминах «Мы» и «Они». *Личная идентичность* или *самоидентичность* (Self-identity) – это единство и преемственность жизнедеятельности, целей, мотивов и смысложизненных установок личности, осознающей себя субъектом деятельности. Это не какая-то особая черта или совокупность черт, которыми обладает индивид, а его самость, отрефлексированная в терминах собственной биографии. Она обнаруживается не столько в поведении субъекта и реакциях на него других людей, сколько в его способности поддерживать и продолжать некий нарратив, историю собственного Я, сохраняющего свою цельность, несмотря на изменение отдельных ее компонентов. Понятие идентичности первоначально появилось в психиатрии в контексте изучения феномена «кризиса идентичности», описывавшего состояние психических больных, потерявших представления о самих себе и последовательности событий своей жизни.

Американский психоаналитик Э. Эриксон перенес его в психологию развития, показав, что кризис идентичности является нормальным явлением развития человека. В период юности каждый человек так или иначе переживает кризис, связанный с необходимостью самоопределения, в виде целой серии социальных и личностных выборов и идентификаций. Если юноше не удается своевременно разрешить эти задачи, у него формируется неадекватная идентичность. *Диффузная, размытая идентичность* – состояние, когда индивид еще не сделал ответственного выбора, например, профессии или мировоззрения, что делает его образ Я расплывчатым и неопределенным. *Неоплаченная идентичность* – состояние, когда юноша принял определенную идентичность, миновав сложный и мучительный процесс самоанализа, он уже включен в систему взрослых отношений, но этот выбор сделан не сознательно, а под влиянием извне или по готовым стандартам. Отсроченная идентичность, или идентификационный мораторий – состояние, когда индивид находится непосредственно в процессе профессионального и мировоззренческого самоопределения, но откладывает принятие окончательного решения на потом. Достигнутая идентичность – состояние, когда личность уже нашла себя и вступила в период практической самореализации. Теория Э. Эриксона получила широкое распространение в психологии развития. За разными типами иденитчности стоят не только индивидуальные особенности, но и

определенные стадии развития личности. Однако эта теория описывает скорее нормативные представления о том, как должен протекать процесс развития, психологическая реальность гораздо богаче и разнообразнее.

Взаимосвязь языка и этнической идентичности — одна из основных проблем психологического изучения социального сознания. Это связано с особым местом языка в ряду основных компонентов этноса и, прежде всего, с тем, что именно язык издавна рассматривается как один из важнейших факторов этнической идентичности. Достаточно вспомнить, что язык, по мнению М. Лацаруса и Г. Штейнталя, создавших в середине XIX в. одну из первых социально-психологических теорий – «психологию народов», есть «первое проявление» народного духа. Серию исследований языка как одного из конкретных элементов народной психологии предпринял В. Вундт, во взглядах которого идеи психологии народов получили дальнейшее развитие. Глубокий анализ взаимосвязи языка и психологического склада народа содержится в работах А.А. Потебни.

Проблема воздействия языка на человека, его способ мышления и его поведение, напрямую связана со средствами массовой коммуникации. Информируя человека о состоянии мира и заполняя его досуг, СМИ оказывают влияние на весь строй его мышления, на стиль мировосприятия, на тип культуры сегодняшнего дня.

Сегодня «поставщиками» коллективного знания, или посредниками в его распространении, являются СМИ, которые никогда не остаются индифферентными по отношению к тому, что опосредуют.

Согласно Б. Расселу, «передача информации может происходить только в том случае, если эта информация интересует вас или если предполагается, что она может влиять на поведение людей». Появившись вначале как чисто технические способы фиксации, трансляции, консервации, тиражирования информации и художественной продукции, СМИ очень скоро превратились в мощнейшее средство воздействия на массовое сознание.

Теоретик французского постмодерна Жан Бодрийяр в очерке «Другой через самого себя» (1987 г.) говорит о том, что все мы живем в мире гиперкоммуникаций, погруженные в водоворот закодированной информации. Любая сторона жизни может служить сюжетом для СМИ.

СМИ создают определенную текстуально-идеологизированную «аудиоиконосферу», в которой живет современный человек и которая служит четкой концептуализации действительности. Именно сфера массовой коммуникации способствует тому, что общество выступает как «генератор социального гипноза», попадая под влияние которого мы становимся согласованно живущей ассоциацией, именно в СМИ наиболее отчетливо проявляется воздействующая функция языка.

Отмечая глобальные изменения в современном информационном обществе, связанные с непрерывно развивающимися возможностями массовой коммуникации, необходимо иметь в виду: эти изменения влияют не только на условия жизни, но прежде всего на способ мышления и систему восприятия современного человека. Противники этого подхода стремятся показать, что главным «воздействующим фактором» масс-медиа является усвоение с их помощью новой информации. Это означает: СМИ говорят человеку не то, что ему нужно думать, но о чем ему следует задуматься. Подобные дискуссии заставляют нас вспомнить определение функций языка газеты, сформулированное нашим соотечественником Г.О. Винокуром еще в 20-е годы XX века: «Если язык вообще есть прежде всего некое сообщение, коммуникация, то язык газеты в идеале есть сообщение по преимуществу, коммуникация, обнаженная и абстрагированная до крайних мыслимых своих пределов. Подобную коммуникацию мы называем информацией. Газетное слово есть, конечно, тоже слово риторическое, т.е. слово выразительное и рассчитанное на максимальное воздействие... однако главной и специфической особенностью газетной речи является именно эта преимущественная установка на голое сообщение, на информацию как таковую. Слово в массовой коммуникации обладает повышенной престижностью. Общеизвестна магия печатного слова и особенно слова, звучащего по радио или телевидению.

Современные средства массовой информации во многом определяют языковую, социально-психологическую и культурную ситуации в обществе. Информируя человека о состоянии мира и заполняя его досуг, СМИ оказывают влияние на весь строй его мышления, на стиль мировосприятия, на тип культуры сегодняшнего дня.

Язык СМИ относят сегодня к одной из ос-

новных форм языкового существования. Именно анализ текстов массовой коммуникации позволяет делать выводы относительно языковой компетенции говорящих и тех тенденций в развитии литературных языков, которые наблюдаются в данный период. Обладая высоким престижем и самыми современными средствами распространения, язык СМИ выполняет в «информационном обществе» роль своеобразной модели национального языка, он активно воздействует на литературную норму, языковые вкусы и предпочтения.

С одной стороны, язык массовой коммуникации по-своему обогащает литературный язык, насыщая его оценочными оборотами, формируя отточенную, нередко афористическую речь. С другой стороны, нельзя не видеть негативной роли языка некоторых СМИ, изобилующего многообразными отступлениями от нормы, наводняющего речь жаргонизмами и иноязычными словами. Именно в СМИ происходят активные процессы изменения языковой нормы русского языка.

К общим чертам, характерным для языка массовой коммуникации в современном обществе, относят количественное и качественное усложнение конкретных сфер речевой коммуникации (устная публичная речь, газетно-публицистический стиль, специфика языка радио, телевидения, Интернета); социокультурное разнообразие норм речевого поведения отдельных социальных групп, свойственное современной речевой коммуникации, которое находит отражение в языковой действительности масс-медиа; демократизацию публицистического стиля и расширение нормативных границ языка массовой коммуникации; «американизацию» языка СМИ; следование речевой моде; сознательный отход от литературно-языковой нормы.

В связи с этим особенно остро встает вопрос о формировании высокой информационно-языковой культуры в обществе, о сохранении национальных языковых традиций и культуры речи.

Язык СМИ характеризуется быстрым приспособлением к меняющимся реалиям нашей жизни, тонким анализом социальных приоритетов, влияющих на сознание людей и определяющих их поведение, и точным отражением этих аспектов в своих текстах. Изменения социальных условий и общественных формаций ведут к изменению языка и тем самым к изменению самих людей. Язык СМИ в силу своей тесной связи с процессами, происходящими в обществе, представляет на сегодняшний день большой интерес для исследователей – лингвистов, политологов, психологов. Исследования языка СМИ находятся на грани языкознания, социологии и общественной психологии, что позволяет существенно расширить горизонты научной работы и проследить взаимосвязи между всеми составляющими процесса речевого воздействия, происходящего по каналу массовой коммуникации.

Литература:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000.
2. Аклаев А.Р. Язык в системе национальных ценностей и интересов // Духовная культура и этническое самосознание наций. – Вып. 1. – М., 1990. – С. 12-38.
3. Аренов М.М., Калмыков С.К. Современная языковая ситуация в Казахстане // Социолог. иссл. – 1995. – № 12. – С. 76-81.
4. Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы (Опыт, уроки и задачи этносоциологического изучения) // Расы и народы. – Вып. 3. – М., 1979. – С. 9-31.
5. Дробижева Л.М. Этническое и историческое самосознание народов СССР на рубеже последнего десятилетия XX века (в конце 80-х–начале 90-х гг.) // Духовная культура и этническое самосознание. – Вып. 2. – М., 1991. – С. 65-82.

* * *

«Тілдік сәйкестік және БАҚ тілі: мәселенің қойылуына» атты мақала қазіргі социолингвистиканың көкейкесті мәселесіне арналған - тілдік ұқсастық масс-медиамен өзара келісілгендігі жайында.

* * *

The article "Language identity and media language: to the question" is devoted to the urgent problem of modern sociolinguistics - the interdependence of language identity by media language.

Масс-медианың мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі

А. Назарова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың I курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Бұқаралық ақпарат құралдарының мемлекеттік тілді дамытудағы рөлі өте жоғары екендігіне соңғы жылдары көзіміз жетіп жүр. Себебі, БАҚ халыққа ең тез таралатын бірден-бір мағлұмат көзі. Мақала «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» алға тарта отырып жазылды.

Қазақстандағы бұқаралық ақпарат құралдарының қызмет ете бастағанына аз уақыт болған жоқ. Сонау жиырмасыншы ғасырдың басында елдің сауатын ашу үшін негізі қаланған «Қазақ» пен «Айқап» газеттерінің қазақ қоғамы үшін маңызы зор болғаны тарихтан белгілі. Сол уақыттан бері ақпарат құралдарының қаншамасы ашылып, кейбіреулері цензураның нәтижесінде жабылып қалды. Оның ішінде партиялық, қоғамдық-саяси, экономикалық, білім мәселелері, денсаулық пен өнер жөнінде, тіпті, әйелдер мен балаларға арналған басылымдар да болды.

Соңғы жиырма жылда бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі күннен-күнге күшейіп келеді. Олардың көтерген мәселелері халық өміріне өз әсерін тигізері сөзсіз. Өйткені баспасөздің, теледидардың, радионың қызметі оның санымен емес, ұлттық мүддеге негізделген қызметімен өлшенеді.

Елімізде масс-медианың рөліне және оның тіліне байланысты көптеген ой-пікірлер айтылып жүр. БАҚ туралы қазіргі түсінік қандай? Оның қызметінде қандай бағыттар басымдық етуде? Бұқаралық ақпараттық құралы (БАҚ немесе бұқаралық-медиа) дегеніміз: а) бұқараның мінез-құлқы үлгілерін іріктейтін және шектейтін, соған иландыратын күш; ә) сөздік, бейнелік және музыкалық информацияны жаппай көбейтетін, әрдайым тарататын, ақпаратқа жалпылама бұқаралық сипат енгізетін ұйымдық-техникалық комплекс [1].

Қазақстан өзінің жиырма жылдық тәуелсіздігін артқа тастаған зайырлы мемлекет. Елбасымыздың жыл сайынғы Қазақстан халқына жолдауларында еліміздің экономикасымен қатар, мемлекетттік тілге де аса тоқталып өтеді. Тілдің бүгіні мен ертеңіне байланысты Президентіміздің Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы қабылданғаны белгілі. Тәуелсіздік алған кезеңнен бері тілдің мұңын мұңдап келе жатқан ақпарат құралдарының болашағына қатысты қабылданған заңның әсері күшті болды деуге болады. Дегенмен де масс-медиа (бұқаралық ақпарат құралы) халыққа ең қол жетімді құрал болғандықтан, оның мемлекеттік тілді дамытуда рөлі өте жоғары. Тілге байланысты бағдарламада осы БАҚ-тың атқарар қызметі жайлы: «Мемлекеттік тілдің коммуникативтік қызметі нығаюда. Мемлекеттік БАҚ контентінде қазақ тіліндегі хабарлардың көлемі 70%-дан астам, 2750 БАҚ басылымдарының 68%-ы толық немесе ішінара қазақ тілінде шығады»,- делінген [2]. Сонымен қатар қойылған мақсатқа қол жеткізудің екінші бағыты – мемлекеттік тілді қолданудың аясын кеңейту, қоғамдық өмірдің барлық саласына кіріктіру болып табылады. Осы бағытта мемлекеттік тілде хабар тарататын теле-радиоарналарын құру арқылы тілдік ортаны қалыптастырудағы БАҚ рөлін күшейтуге, балалар мен жастарға арналған қазақ тілді контентті кеңейтуге, мемлекеттік тілді оқыту үдерісін ұйымдастыруда медиалық саланың әлеуетін белсенді пайдалануға негізгі және шешуші екпін түсіріледі. Сондай-ақ, онлайн нүсқаларын орналастыру арқылы қазақ тілді БАҚ-тарға жүйелі қолдау көрсету және қазақ тіліндегі интернет-ресурстарды мемлекеттік қолдау жүйесін құру да маңызды аспектілер қатарына жатады. Қоғамдағы тіл мәдениетінің қалыптасуына тікелей ықпал ететін адамдар ретінде, БАҚ қызметкерлеріне ана тілінің бүкіл талаптарын білуге ерекше мән беріледі. Қазақстанда 8248 тіркелген бұқаралық ақпарат құралдары (соның ішінде белсенділері 2513) жұмыс істеуде, олардың 212-сі электронды БАҚ [3]. Масс-медиа негізінен ірі қалаларда – Астанада, Алматыда және облыс орталықтарында шоғырланған. Әрі бұрынғысынша аудандық аз тиражды газеттерді шығару ісі де жалғасып келеді. Бір өкініштісі, еліміздегі басылымдардың негізгі бөлігі (85%) мемлекеттік емес болып табылады. Ал мемлекеттік басылымдар жергілікті әкімшіліктердің қолдауымен (билік органдарының өкілдері) елдің барлық аймақтарында жұмыс істеуде. Астана мен Алматыда бірнеше республикалық газет-журналдар шығарылады. Республиканың барлық аймақтарына мемлекеттік телевизия мен радиостанциялар хабар таратады. Еліміздің түкпір-түкпіріне мемлекеттік және жекеменшік

тарату жүйелері арқылы жетіп отырады. Ал электронды БАҚ-тар мемлекеттік эфир жүйелерін пайдаланады. Сонымен қатар хабарды кабелдік жүйе немесе спутник арқылы тарату жүйесі де жақсы жолға қойылған. Қазақстан телеарналарының бірқатары республика тұрғындарының жартысынан астамын қамтып, хабар таратады. Атап айтар болсақ, «Хабар», «Қазақстан», «Ел арна» - мемлекеттік телеарналар, жекеменшік - КТК, НТК, «Рахат», «Жетінші арна», «Астана», «31 арна» және т.б. телеарналар. Ал аймақтық масс-медиаға келер болсақ, Қазақстанның барлық жерінде мемлекеттік және жекеменшік бұқаралық ақпарат құралдары жұмыс істейді. Кейбір облыстардағы мерзімді және электронды БАҚ-тың саны басқа бір облыстардан едәуір артық. Аймақтардағы БАҚ саны тұрғындардың санына және сол аймақтағы ықпалды топтарға байланысты (ірі қаржылық топтар, өндіріс орындары, бизнес). БАҚ-тың санына қарай көшбасшы аймақтар қатарына Қарағанды, Павлодар, Ақтөбе, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан және Атырау облыстары жатады. Бұл облыстарда өзінің кәсібилігі және оқырмандарының көптігіне байланысты басылымдарының саны да артық. БАҚ-тың саны жағынан Қызылорда және Солтүстік Қазақстан облыстары артта қалып келеді. Басқа жерлерге қарағанда бұл облыстарда тұрғындар санының азырақ болуына байланысты масс-медиа саны да едәуір аз.

Соңғы кезде халық үшін өте тиімді болған ақпарат құралы – Интернет-медиа. Республикада соңғы мәлімет бойынша халықтың 6,5 миллионы интернет пайдаланады. Интернет-пайдаланушылардың өсуіне байланысты интернет басылымдарының саны да артып келеді. Олардың көпшілігі қоғамдық-саяси бағыттан гөрі, ақпараттық, ойын-сауықтық бағытты ұстанады. Оны интернет пайдаланушылардың негізгі бөлігінің жастар болуымен түсіндіруге болады. Сол сияқты мерзімді басылымдардың интернет-нұсқалары кең таралған. Көп жыл бойы Қазақстан мен одан тысқары жерлердегі жағдай туралы талдамалық материалдар мен жаңалықтарды жинап, таратумен айналысатын интернет-ресурстардың танымалдылығы да арта түсті. Кейінгі жылдары блоггерлер (блог авторлары), жүйелік күнделік авторларының саны өсіп отыр.

Негізінде, БАҚ-тың қоғамға қажетті көпжақты идеологиялық міндетін атқарудағы және рухы жоғары идеяны уағыздаудағы рөлі көптеп жетілуде. Әлеуметтік-психологиялық сипаты күннен-күнге еселеніп барады. Оның қоғамдық қарым-қатынаста атқаратын саяси-әлеуметтік рөлі де алуан түрлі. Бүгінде БАҚ ағартушылық, насихаттық, ұйымдастырушылық, топтастыру жұмыстарын атқарып келеді. Осыған байланысты С. Шаймағанбетов: «Ежелден БАҚ, оның ішінде баспасөз құралдары, қазақ тілінің жазылу емлелерін сақтап, синтаксистік, грамматикалық барлық ережелерін бұзбай жазуға қатты мән береді. Керісінше радио мен теледидарлар оның айтылу, оқылу ережелері мен сөз сөйлеу ырғағына дейін көрші елдерге үлгі (эталон деуге болады) болып келгені, сонау кеңестік дәуірден жазылмаған қағида сияқты. Сол үрдісті ешкім осы күнге дейін ешқандай қаулы-қарармен жоққа шығармағаны хақ. Шындығында да, күжаттар дайындағанда қандай да бір сөйлем, сөз тіркесінің жазылу дұрыстығына көз жеткізу үшін апталық баспа беттеріне жүгінетінбіз», - дейді [4, 4б.].

Соңғы жылдары республикада аймақтарды және онда басылып шығатын БАҚ-ты тілдік ұстаным бойынша бөлу байқалады. Оңтүстік және батыс аймақтарда қазақ тілінде шығатын газеттер едәуір көбірек болса, солтүстік, орталық және шығыс аймақтарда орыс тілінде шығатын басылымдар қаптап кеткен. Кейбір аймақтарда (Қызылорда, ОҚО, Жамбыл облысы) телехабарлар тұрғындар (негізінен этникалық қазақтар) қажеттілігіне сәйкес көбінесе қазақ тілінде таратылады. Республикалық деңгейде мерзімді басылымдар арасында орыс тілді басылымдар алдыңғы орында тұр, саны жағынан да қазақ тілінде шығатын газет-журналдар санынан асып түсіп отырғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Әйтсе де 2000-шы жылдар ортасынан бастап мемлекеттік тілде сөйлейтін азаматтардың көбеюіне байланысты, қазақ тіліндегі басылымдар санының өсіп, орыс тіліндегі басылымдардың қысқара басталғандығы байқалады.

Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Телерадиобағдарламалар таралуы туралы» Заңнамасында 2012 жылдың 1 қаңтарынан бастап масс-медианың 25 %-ы қазақша таралуға көшуі керек деген болатын, ал 2015 жылға 50%-дан кем болмауы тиіс делінген. Сонымен бірге мемлекеттік бағдарламаның екінші бағытында: «Мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейту. Қол жеткізу жолдары және шаралар жүйесі: Тілдік ортаны қалыптастырудағы БАҚ-тың рөлін күшейту керек», - деген бөлім бар [1]. Одан бөлек цифрлық телерадиохабарларын енгізу шеңберінде әртүрлі (балаларға, жасөспірімдерге арналған, спорттық, ғылыми-танымдық және

т.б.) телерадиоарналарын құру жайына да аса мән берген. Осы саясаттың негізінде «Балапан» және «Мәдениет» телеарналары тек қазақ тілінде таралатын болды. Елбасымыз да бұл тұрғыда журналистерге берген кезекті сұхбатында былай деген болатын:

- Тілдерді дамытуда БАҚ-тың рөлі өте маңызды деп есептеймін. Мысалы, «Балапан» телеарнасы толығымен қазақ тілінде көпшілікке таралады [5].

Қорыта айтқанда, алдағы уақытта қазақ баспасөзінің болашағы зор. Қабылданған заңның аясында қазақ тілінің мәртебесі де арта түспек. Сондықтан да қазақ елінің азаматы (оның ішінде өзге ұлт өкілдері де бар) - мемлекеттік тілдің қадірін түсіне білгені жөн. «Тілдің болашағы – ұлттың болашағы» екенін аңғаратын уақыт жетті.

Әдебиеттер:

1. Молдабеков Ж. Ақпараттық ресурс ұлттық құндылық. // www. Kazgazeta.kz.
2. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. // www.akorda.kz
3. Средства массовой информации // www. akorda.kz
4. Шаймағанбетов С. БАҚтағы тіл тазалығы. // Егемен Қазақстан. 31.08.2011. – №401-404. – 4б.
5. Назарбаев указал, что к 2020 году в Казахстане «немцев» (безъязыких) в республике практически быть не должно. // www.russianskz.info

* * *

В статье рассматривается роль СМИ в развитии государственного языка.

В последнее время мы убедились в том, что роль масс-медиа в развитии государственного языка велика. Так как средство массовой информации – это самый доступный вид сведений для народа. Статья была написана на основе «*Государственной программы* функционирования и развития *языков* на *2011-2020* годы».

* * *

This article discusses the role of media in the development of state language.

Recently, we were convinced that the role of mass media in the development of the state language is great. Since the mass media - is the most affordable form of intelligence for the people. The article was written based on the "State program of functioning and development of languages for 2011-2020».

ҚазҰУ хабаршысында басылатын қолжазбаларға қойылатын талаптар

«ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы» журналына жариялау үшін қазақ, орыс және ағылшын тіліндегі, бұрын жарияланбаған, іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған проблемалық, шолу, пікірталастық материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми және мәдени өмір хабарлары жарияланады.

Редакция алқасы авторлардан материалдарды жариялау үшін төмендегі ережелерді талап етеді:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімін, кестелер мен суреттерді, олардың астындағы жазуларды, аннотация мен резюмені қосқанда 10 беттен аспауы тиіс. Мақаланың минималды көлемі – 5 бет. Редакцияға басып шығарылған бетпен толық сәйкес келетін мақаланың электронды нүсқасын тапсыру керек. Файлдың аты латын қарпіндегі бірінші автордың тегінен басталуы керек (мысалы, Ivanov.doc(rtf)). Мақаланың беттері нөмірленуі тиіс. УДК бойынша код көрсетілуі керек.

Мәтін Word бағдарламасының кез келген нүсқасында басылып, CD немесе басқа тасымалдаушы арқылы немесе электронды пошта арқылы берілуі керек. Мәтін шрифті – Times New Roman, формат А4, кегль — 12 пт. Жол аралығы – бірлік. Тегістеу көлденеңінен. Азат жол шегінісі – 0,8 см. Жоғарғы алаң – 2, төменгі – 2, сол жақтағы – 3, оң жақтағы – 1,5. Гарнитура қалыпты.

Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдар, белгілер біркелкі болуы керек. Суреттер анық, таза болуы керек. Мәтінде суреттер мен кестелерге сілтеме берілу керек.

Кестелерге атау беріліп, бос графалар қалмауы керек. Шартты қысқартулар мен белгілер ескертпеде түсіндірілуі керек.

Көрнекі материалдар келесі форматтарда берілуі керек: фото, суреттер үшін – - tiff немесе jepg (ақ-қара және түсті үшін dpi 300); графиктер, диаграммалар, сызбанұсқалар және т.б. үшін – exls, cdr. Суреттің сырт жағына немесе оның астына автордың тегі, мақаланың аты және сурет нөмірі көрсетілуі керек. Көрнекіліктер мәтін бойынша орналастырыла алады, бірақ кейін беттегенде пайдаланылатындай жеке файлдар түрінде міндетті түрде берілуі керек. Суреттің астындағы жазулар жеке тізіммен мақаланың соңында беріледі.

Әдебиеттер тізімі 20 атаудан аспауы және ГОСТ 7.1–2003 сәйкес рәсімделуі тиіс. Дереккөздерге сілтемелер мақала мәтінінде тек төртбұрыш жақшамен (сілтемесіз [12], сілтеме берілгенде немесе автор мәтінін мазмұндағанда [12, 29 б.]) берілуі керек. Мақаладағы сілтемелердің нөмірленуі мақалаға қосымша берілген әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірімен жүргізіледі. Мұрағат материалдары тізімге қосылмайды, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшамен беріледі. Мақалада электронды қорларды немесе Интернет желісін пайдаланған жағдайда әдебиеттер тізімінде дереккөзінің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік адресімен желілік қорға сілтеме келтіріледі. Қорды пайдалану мерзімін көрсеткен дұрыс.

Аннотация түпнұсқа тілінде беріледі; мақала тақырыбы мен екі резюме – екінші және ағылшын тілдерінде. Аннотацияда мәселелер мен қорытындылар ақпараттылық, мазмұндылық және аударма сапасы талаптарына сай көрсетіледі (7-8 жол). Рецензиялар, конференциялар туралы есептер мен сол сияқты ақпараттық материалдарды жариялағанда аннотация мен резюме қажет емес.

Қолжазбаға қосымша авторлар туралы мәліметтер қажет:

1) әр автор туралы тегі, аты, әкесінің аты; ғылыми дәрежесі; ғылыми атағы; негізгі жұмыс орны, қызметі; ұялы телефон нөмірі; электронды мекен-жай;

2) магистранттар мен PHD докторанттар үшін — деканат және тақырып жетекшісі бекіткен кафедра мәжілісі хаттамасынан үзінді;

3) мақалалардың барлығы міндетті түрде ішкі рецензиямен тіркеледі.

- Қолжазбалар автордың редакциясымен беріледі. Редакцияға келіп түскен **барлық мақалаларға** пікір жазылады**.** Қажет болған жағдайда мақала авторға түзету үшін қайтарылуы

мүмкін. Редакция алқасы қолжазбаны жариялауға не алып тастауға құқылы. Қолжазба қайтарылмайды. Мақаланың келіп түскен мерзімі болып редакцияға оның соңғы нұсқасы қабылданған мерзімі болып саналады. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын редакторлық түзетулер енгізуге құқылы.

- Жариялау ақысы 5000 теңгені құрайды. Қосымша беттер үшін қосымша 700 теңге төленеді.

Мақаланы рәсімдеу мысалы

- Ортада келтірілетін мәліметтер:
- Мақаланың атауы (қаралау етіп жазылады) мақала жазылған тілде басылады.
- Авторлардың тегі және аты-жөнінің бірінші әріптері (мыс.: Иванов И.В., Крылов С.П.)
- Автор өкілі болып табылатын мекеменің толық аты (қаланы көрсету керек). Авторлар әртүрлі мекемелерден болса, автор мен мекеме арасындағы сәйкестік жол үсті индекстерімен орнатылады, электронды мекен-жай.
  Ескерту:

Иванов И.В.[1], Крылов С.П.[2]
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті;
[2]Жану мәселелері институты

- Аннотация
- Мақала
- Әдебиеттер
- Мақаланың соңында қалған екі тілде (кезек бойынша) атауы, авторлардың аты-жөні және аннотация келтіріледі (шрифт мөлшері негізгіден 2 кегльге кіші).
- Көрнекіліктер (суреттер, диаграммалар, кестелер және т.б.) жазуларымен жеке беттерде беріледі.
- Авторлар жайлы мәліметтер

МЫСАЛЫ (библиографиялық мәліметтер шартты түрде алынған):

Кітаптар үшін: Авторлардың тегі және аты-жөні. Тақырып. – Қайта басылуы туралы мәліметтер. – Басылған жері: Баспа, басылған жылы. – Беттер саны.
Мысалы: Ильин В.А., Позняк Э.Г. Линейная алгебра. — 3-е изд. — М.: Наука, 1984. — 294 с.
Журнал мақалалары үшін: Авторлардың тегі және аты-жөні. Мақаланың аты // Басылым атауы. (Серия). – Басылған жылы. – Том. – Нөмірі. – Беті.
Мысалы:
Панчук Д.А., Садакбаева Ж.К., Пуклина Е.А. и др. О структуре межфазного слоя на границе металлическое покрытие–полимерная подложка // Российские нанотехнологии. — 2009. — Т. 4. — № 5–6. — С. 114–120.
Шамбилова Г.К. Влияние деформирования на скорость отверждения олигомеров // Вестн. Карагандинского ун-та. Сер. Химия. — 2010. — № 2(58). — С. 17–20.
Конференция материалдары, шығармалар жинағы және т.б. үшін: Авторлардың тегі және аты-жөні. Мақаланың аты // Басылым атауы. Басылым түрі. – Басылған орны, жылы. – Том. – Нөмірі. – Беті.
Мысалы:
Бакиров Ж.Б. Исследование закритического прогиба пластин с учетом случайных факторов // Строительство: Тр. КарГТУ. — Вып. 1. — Караганда: Изд. КарГТУ, 1996. — С. 171–174.
Касенов Б.К., Ашляева И.В. О термодинамических свойствах арсенатов щелочноземельных металлов // Физико-химические исследования строения и реакционной способности вещества. — Караганда, 1988. — С. 124–131.

Требования к рукописям, публикуемым в вестнике КазНУ

Для публикации в журнале «Вестник КазНУ. Серия филологическая» принимаются статьи на казахском, русском и английском языках, содержащие ранее не опубликованные проблемные, обзорные, дискуссионные материалы в области филологических наук с результатами фундаментальных и прикладных исследований. Также публикуются рецензии, хроники научной и культурной жизни и др.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке материалов руководствоваться следующими правилами.

Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисуночными надписями, аннотацию и резюме, не должен превышать 10 страниц печатного текста. Минимальный объем статьи — 5 страниц, необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. **Имя файла** должно начинаться фамилией первого автора на латинице (например, Ivanov.doc(rtf)). Страницы статьи должны быть пронумерованы. Указывается **код по УДК**.

Текст должен быть набран в программе **Word** любой версии, представляется на любом электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста — Times New Roman, формат А4, размер кегля — 12 пт. Межстрочный интервал — одинарный. Выравнивание по ширине. Абзацный отступ — 0,8 см. Верхнее поле – 2, нижнее – 2, левое – 3, правое – 1,5. Гарнитура нормальная.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими, чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки. Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличия в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснять в примечании.

Иллюстративные материалы представляются в форматах: для фото, рисунков – tiff или jepg (300 dpi для черно-белых и цветных); графики, диаграммы, схемы и т.п. – exls, cdr. На обороте рисунка или под ним указывается фамилия автора, название статьи и номер рисунка. Иллюстрации могут размещаться по тексту, но обязательно прилагаются в виде отдельных файлов, который впоследствии будет использоваться при верстке. Подрисуночные подписи даются отдельным списком, в конце статьи.

Список литературы должен состоять не более чем из 20 наименований и оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003. Ссылки на источники в тексте статьи даются в квадратных скобках (без цитирования [12], при цитировании или пересказе авторского текста [12, с. 29]). Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Аннотация даётся на языке оригинала; **название статьи и 2 резюме** – на втором языке и на английском, в них указываются проблема и выводы и должны отвечать требованиям информативности, содержательности и качеству перевода (7–8 строк). При публикации рецензий, отчетов о конференциях и подобных информационных материалов аннотация и резюме не требуются.

К рукописи прилагаются **сведения об авторах**:

1) справка о каждом из авторов статьи с указанием фамилии, имени, отчества; ученой степени; ученого звания; основного места работы; должности; номер контактного телефона; электронный адрес;

2) для магистрантов и докторантов PHD — выписка из протокола заседания кафедры, заверенная в деканате и руководителем темы;

3) все статьи обязательно сопровождаются внешней рецензией.

Публикации даются в авторской редакции. Статьи, поступившие в редколлегию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакционная коллегия оставляет за собой право публикации или отклонения рукописи. Рукописи не возвращаются. Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта. Редакция может внести в текст изменения, не искажающие смысла статьи.

Оплата публикации составляет 5000 тенге. Каждая последующая страница оплачивается отдельно, по 700 тенге.

Оформление статьи:

- По центру — название статьи полужирными прописными буквами.
- Ниже через 2 интервала — фамилии и инициалы авторов.
- Ниже через 1 интервал — полное название учреждения, которое представляет автор (с указанием города и страны), электронный адрес (e-mail).
- *Прим.* Если авторы из разных учреждений, то соответствие между автором и учреждением устанавливается надстрочными индексами, например:

Иванов И.В.[1], Крылов С.П.[2]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби;
[2]Институт проблем горения

- Ниже через 2 интервала — аннотация на языке оригинала курсивом.
- Ниже через 3 интервала — текст статьи с красной строки.
- Список литературы 10 кеглем.
- Перевод названия статьи и 2 резюме на двух остальных языках 10 кеглем.
- На отдельных страницах иллюстрации (рисунки, диаграммы, таблицы и др.) с надписями. Сведения об авторе.
- Рецензия.

Материалы, оформленные не в соответствии с требованиями, не рассматриваются и не возвращаются.

При перепечатке ссылка на наше издание обязательна.

Возможна подписка на научное издание «Вестник КазНУ. Серия филологическая» на 6, 12 месяцев на Казпочте и в Евразия пресс.

Наш адрес: 050038, Казахстан, г. Алматы, 71, кафедра русской филологии, русской и мировой литературы КазНУ им. аль-Фараби (каб. 307), тел. 377 33 39 (внутр. 13-24).

Научный редактор д.ф.н. профессор Абдезулы К.А.
Ответственный секретарь к.ф.н. доцент Зуева Н.Ю.

ПРИЛОЖЕНИЕ.

ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (библиографические сведения условны):

Для книг: Фамилии и инициалы авторов. Заглавие. — Сведения о повторности издания. — Место издания: Издательство, Год издания. — Количество страниц.

Например:

Ильин В.А., Позняк Э.Г. Линейная алгебра. — 3-е изд. — М.: Наука, 1984. — 294 с.

Для статей из журналов: Фамилии и инициалы авторов. Название статьи // Заглавие издания. (Серия). — Год издания. — Том. — Номер. — Страницы.

Например:

Шамбилова Г.К. Влияние деформирования на скорость отверждения олигомеров // Вестн. Карагандинского ун-та. Сер. Химия. — 2010. — № 2(58). — С. 17–20.

Для материалов конференций, сборников трудов и т.д.: Фамилии и инициалы авторов. Название статьи // Заглавие издания: Вид издания. — Место, год издания. — Том. — Номер. — Страницы.

Например:

Бакиров Ж.Б. Исследование закритического прогиба пластин с учетом случайных факторов // Строительство: Тр. КарГТУ. — Вып. 1. — Караганда: Изд. КарГТУ, 1996. — С. 171–174.

«ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ» БАСПАСЫНЫҢ КІТАПТАРЫ

Сатылымда

Карбозов Е. К. Т. Ізтілеуұлының ақындық шеберлігі: оқу құралы. – 2011. – 97 б.
ISBN 9965-29-713-4

Бұл оқу құралында Тұрмағамбет Ізтілеуұлының шығармашылығының қыр-сыры, тақырыптық аясы, поэтикасы зерделеніп, ақынның қазақ әдебиетінің қандай жанрларында қалам тербеді деген мәселелер төңірегінде ғылыми негізде баға беріледі.

Тарақов Ә. С. Аударма әлемі: оқу құралы. – Өңд., толықт. – 2-бас. - 2011. – 332 бет.
ISBN 978-601-247-248-6

Автор біраз жылғы теориялық әрі тәжірибелік ізденісін қорытындылап, аударманың жазбаша түрлеріне, техникасына, тәсілдеріне, құрылымдық сипатына тоқталған. Шетел және ТМД елдері аударма зерттеушілерінің ой-пікірлерін талдап, салыстыра сараптаған.

Үмбетаев М. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: оқу құралы. – 2012. – 133 б.
ISBN 978–601–247–374–2

Оқу құралында көпшілік оқырманға жақсы таныс «Өтеген батыр» дастаны тақырыбы, мазмұндық-идеялық көркемдік сипаты жағынан әдеби-тарихи құжаттар мен халық арасындағы аңыздық деректер негізінде қарастырылған.

Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері / жалпы ред. басқ. профессор С.Садырбай ұлы. – 2012. – 230 б. + 6 бет жапсырма.
ISBN 978–601–247–371–1

Бұл кітап орта мектептің оқушылары мен мұғалімдеріне және жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, сондай-ақ кімде-кім қазақтың айшықты бейнелі, көркем сөзін қадірлей білсе, бұл жинақ соларға да арналған.

Рамазанова Ш. Қазақ тілі: оқу құралы. – 2012. – 146 б.
ISBN 978-601-247-204-2

Бұл оқу құралы тілді үйретудің халықаралық стандарттарына сай белгіленген С1 деңгейі бойынша география факультетінің студенттеріне қазақ тілін жете меңгертуге бағытталған.

Сулейменова Э. Языковые процессы и политика: монография. – 2011 – 117 с.
ISBN 978–601–247–343–8

В монографии даются разъяснения понятий *языковая идеология, языковая политика, языковое планирование*, на многочисленных примерах рассматриваются характеристики и виды языковой идеологии и языковой политики, анализируются *русификация* и *казахизация* как процессы языковой гомогенизации многоязычного Казахстана, приводятся разнообразные факты усиливающегося воздействия казахского языка на русский язык (тенденция *диверсификации*).

Бузело А. Русский язык: учебное пособие для студентов-математиков. – 2011. – 137 с.
ISBN 978-601-247-330-8

Пособие содержит теоретический материал, представляющий собой три тематических блока: «Язык как уникальный феномен человеческого общения», «Функциональные стили речи» и «Структурно-семантическая организация научного текста». В каждом из них предлагается система практических заданий, направленных на закрепление полученных знаний и умений, а также имеются контрольные вопросы для самопроверки по изученным темам.

Кітаптарды сатып алуға байланысты сұрақтар бойынша «Қазақ университеті» баспасының сату бөліміне Г.З.Ихсановаға хабарласыңыздар. Байланыс тел: 8(727)377-33-66, 377-33-37, доб. 11-68. Мобил.тел. 8-777-316-03-97. E-mail: Gulnara.Ikhsanova@kaznu.kz. www.read.kz